

અનુક્રમણિકા

૧. વિભાગ ૧ લો : સમીક્ષા	૫ ૧ થી ૧૬૪
પિસ્તાળીસનું ગ્રંથસ્થ વાક્યમય ,	
૧. લક્ષિત અને લક્ષિતેતર વાક્યમય વિભાગ	
સમીક્ષક : પ્રો. અર્નતરાય મ. રાવળ	૩ થી ૧૨૧
૨. વિરાન વિભાગ	
સમીક્ષક : પ્રો. ધનજીભાઈ ફકીરભાઈ	૧૨૨ થી ૧૫૨
ગ્રંથસમૃદ્ધિ	૧૫૩ થી ૧૬૪
૨. વિભાગ ૨ નો : લાપલો	૫ ૧ થી ૨૪૪
૧. Eunuchs, Pavaityās & Hijabās	૩ થી ૭૫

વિભાગ પહેલો

પિસ્તાળીસનું ટ્રાયેન્થ વાહ.મય
[સને ૧૯૪૫ ના.ત્રયોની. સમીક્ષા]

ગુજરાત સાહિત્ય સભા, અમદાવાદ તરફથી
પ્રો. અનંતરાય મહેશીશંકર રાવળ
પ્રો. ધનજીભાઈ ફકીરભાઈ

નથી એવા ન મળેના પુસ્તકોને જ્ઞાત્યાથી માગીભીષી વાચીને સમીક્ષામાં રચાન આપવાની કોસિય મે કરી નથી પણ એથી કઈ પ્રજા ઉદ્ધારતો નથી વાર્ષિક ગ્રંથસમીક્ષાની ગર્વાનુમતે સાહિત્યોપકારક પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે જે વર્ગના ઉમંગભર્યા સાથ-અદમગને બળે જ એ ચાલી શકે તેની ઉદાસીનતા વધતી જાય છે એ મને ૨૫૮ દેખાય છે આ પરિસ્થિતિના ખરા કારણ શોધી કાઢી શકે તે આત્મદોષ નિવારી, એ વર્ગને પોતાના ભાગનો દોષ ખખેરી નાખવાનું અને રાષ્ટ્રપ્રુદીથી મદકાર આપવાનું દિલ સાથ જ એણે વાતાવરણ ફેરી ઉજી કંવાની ગુજગત સાહિત્ય મહાની તથા તે જોને સમીક્ષક નીમે તેમની આ સન્મેગોમાં ખાસ ફરજ બની જાય છે એટલું સૂચવી મારું કાર્ય શરૂ કરું

વર્ષભરના વાડમયનો ગ્રેટક બજો, પ્રધાન લક્ષણો અને વલણો પરત્વે સામાન્ય કથનરૂપે તાત્વવા કહેવા, સૂચવવા, ચર્ચવા જેવું લાગશે તે સમગ્ર સમીક્ષાને અન્તે કહેવાનું રાખી, પુસ્તકોની વિભાગવાગ સમીક્ષા જ સીધી ઉપાદીશ પ્રારબ સર્જનાત્મક વાડમયના સિદ્ધાંતો પ્રકાર કવિતાથી કરીશ

કવિતા

આ વિભાગમાં કુલ ૫૫૧૯ પુસ્તકો મળ્યા છે, જેમાં જાપાન-તરના ચાર ને પુનર્મુદ્રણનું એક છે

પ્રાચીન મિનાના બે પ્રમુખનો છે એમાંનું 'હસાઉલી' જોનેતગ કવિઓમાં જૂનામાં જૂના ગણાતા કવિ અસાધત નાયકની મ ૧૪૧૭ મા ગચાએલી પદ્યવાર્તાનું ગુજગત વર્નાક્યુનર સોમાવટી પાસે છે તે વધુ લાગ્યતો પરથી ગ દેશવગમ શાસ્ત્રીએ કરેલું સંપાદન છે આ 'હસાઉલી' મૂલમાત્ર છે એના પગના સંપાદનનાં ટીપ ટિપ્પણ, ઉપોદ્ધાત, શબ્દસૂચિ આદિ મામત્રો બીજા લાગ તરીકે દવે પછી હપાતે જે સંપાદનના અમવિદ્તાદિ માટે જોનવાની તક આપશે અત્યારે તા અસાધત વિશે જ જોલી સમય એમ છે જે 'ભણના' દોષદર્શિય ટળવાની અને લણેજણાવે તેને આગણે નવનિધિ આવવાની અમાર્ગન ખાતરી આપે છે એવી આ 'વીગમ્યા' ચાર ખડમાં વહેચાઈ છે ચિહ્ન પડે જુદા જુદા એમ પહેલા ત્રણે ખડને અતે આવતી કવિ-ઉમિ એક બીજા અથવા સાચી છે એ ચાર ખડની વાર્તાના ખરી રીતે બે લાગ પડી જાય છે પહેલા ખડમાં હસાવટી-નગવાદનના લક્ષની કથા છે અને બાકીના ત્રણમાં એ ગુજવના જત્રીમવક્ષણો જોડવા કુવરે વજરાજ અને હસને માથે વિધિએ—એ વિધિ તે

વાર્તાકારસ્તો—નાખેલ સંકટો અને તેમનાં પરાક્રમેની અદ્ભુતરમિક કથા છે. હંસાવલી ને નરવાહન પાછલા ત્રણ ખંડમાં આવતાં જ નથી. કવિએ પ્રારંભમાં નરવાહનનાં વખાણુ ખૂબ કર્યાં તે ભલે, વાર્તામાં એ જગાં ય છાપ પાડે નથી. છાપ પાડે છે ને મહત્ત્વનો ભાગે ભજવે છે પહેલા બે ખંડમાં તો પ્રધાન મનકેસર હમાવલી પણ પહેલા જ ખંડમાં ધ્યાન રાકે છે, પછી તો કવિ એને જૂલી જર્મ એના બે પુત્રોની જ વાત માંડી બેઠો છે. પૂર્વજન્મનું સ્મરણ, ઓખાની માફક સ્વપ્નમાં પ્રીત બધાવાની વાત, અને અનેક ચમત્કારોને લીધે આ મધ્યયુગીન વાર્તામાં અદ્ભુતરસિકતા મારી આવી છે. સીધી કથાત્મક દ્રમે કહેવાતી અને ગદ્યને વાંકે (અથવા એ યુગે જરૂરી બનાવેલી સાહિત્યપ્રજ્વાલિકા અનુમાર) પદ્યમાં લેખાયેલી લાગતી આ વાર્તાના લેખકને વાર્તાના કૌતુકકર્પો પ્રમંથોના કથનમાં છે તેટલો રસ કથનશૈલીમાં, પાત્રમાનસદર્શનમાં કે કવિતામાં નથી. અસાધ્યતણુ કવિત્વ જરાક માત્ર ખીલ્યું છે બે સ્થળે, લીલાવતીના સૌદર્યવર્ણનમાં (પૃ. ૩૫), અને હમના સજ્જ પરના વજરાજના રિલાપગીતમાં (પૃ. ૪૭). ધન ખાતર માણસ શુ શુ કરે એની શામળને મંભાગવતી યાદી (પૃ. ૫૪) શામળ ને તેના અનેક પુરોગામીઓએ પાળેલી મધ્વકાલીન પદ્યવાર્તાની એ રૂઢિ કેટલી જૂની છે તે બતાવે છે. વાર્તાની વિક્રમ સરતના પદરમાં શતકની જૂની ભાષા પ્રાગ્નર્ગસિદ્ધયુગની ભાષાનો પશ્ચિમ વધારવામાં ઉપકારક નોવડશે. કાવ્યાન્તે પરિશિષ્ટમાં મનિસુંદરનામક જૈન સાધુએ મં. ૧૬૨૧ માં ઈડરમાં રચેલી 'હસાહિલીપૂર્વભવકથા' છાપી છે. અમાર્ષતની કથાના પૂર્વભાગ જેવી એ હોવાથી એનું સહમુદ્રણ ઉચિત બન્યું છે.

ઓખાની અને પ્રીતમની વાણી પીરસનાર સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલયે 'મીરાં અને નરસિંહ' દ્વારા પ્રેમભક્તિના એ પુણ્યનામ સતોની વાણી ચૂટીને આપણને સસ્તામાં સુલભ કરી આપી છે એ માટે એને ધન્યવાદ આપીએ તેમાં એ વચસત્રી કાવ્ય એજે ઘણું વહેલું કરવું જોઈતું હતું એવો મીઠો ઠપકો પણ બેજગીએ મીંગના ૧૦૦ અને નર્ગિહનાં ૯૪ મળી એમાં મુદ્રિત થયેલાં કુલ ૧૯૪ પદોની આગળ જોડેલા સર્ગ હ્રગ્સિદ્ધભાઈ દિવેટિવાના લઘુ આયુષ્યમાં અભ્યાસીઓને અન્નપુત્રું નવું' કશું નથી, પણ એ પદોની આગળ તેના સંતકવિઓનો અપાવો જોઈતો જીવનપરિચય આપવામાં એની સાર્થકતા ગ્રહેલી છે. 'ગિરધર નાગર'ને ચરણક્રમલે નિવેદિત મીરાંની 'ભાવભગતિ' અને તેનું

જાજી મુલાયમ આલેખન અને નરસિંહાની પ્રૌઢ, રસિક, શબ્દપ્રભુત્વવાળી જ્ઞાનવાણી તો સર્વપરિચિત છે. આજ સુધી પેઢી દર પેઢી કંઠેપકંઠ મળતાં આવેલાં એ સંતોનાં પદો આપણી અમોલી યાપણ છે. એટલે આ સમીક્ષામાં એનું વિવેચન ન હોય, હોય તો ચૂંટણીનું હોય. એ આમ તો હીક થઈ છે. પણ મીરાંનું 'મીરાં ભક્તિ કરે રે પ્રગટકી' અને 'ત્રેમરમ પાને તું મોરના પિંછધર' એ નરસિંહનું પદ વીસરાવાં જોઈતાં ન હતાં. મીરાંનાં મેવાડી પદોમાં એ બાપાનું મૂળ સ્વરૂપ જ્ઞાનબુદ્ધિ એ હીક ક્યું છે. નરસિંહનાં જ્ઞાનભક્તિનાં પદોમાં ભક્તિ, ઉપદેશ ને જ્ઞાનનાં પદોનો, કદાચ ગુજરાતી પ્રેસના 'નરસિંહકૃત કાવ્યમંત્રદ'ના સીધા અનુસરણને લીધે, સેજભેજ થઈ ગયો છે તેને જાહેર એના અલગ વિભાગ પાડવા હોત તો હીક થાત. સમ્રાટમાં સમયદષ્ટિએ નરસિંહ મીરાંનો પુરાગામી છે એ જોતાં પ્રથમ નરસિંહનાં ને પછી મીરાંનાં પદો છાપ્યાં હોત અને પુસ્તકનું શીર્ષક પણ તદનુસાર 'નરસિંહ અને મીરાં' ક્યું હોત તો સાડું હતું મીરાંનાં પદોમાં પ્રાર્થનાનાં, પ્રભુવિગ્દના ને પ્રભુમિલનનાં અને નરસિંહનામાં બાળલીલાનાં, તથા ઉપનિષદવાણીને આંખતાં જ્ઞાનનાં પદો અને 'સુદામાચરિત્ર' મંત્રદનાં આકર્ષણ બનશે. મીરાંના કંઠમાં પ પદોને આગોદાને અને મિતેમાએ લોકપ્રિય બનાવ્યાં છે એ પરિરિચિતિમાં મીરાંનાં સો જોટલાં પદોને શુદ્ધ રૂપે સુદ્રિત સ્વરૂપમાં લોકોના હાથમાં મૂકવું આ પુસ્તક ખૂબ જનપ્રિય બનવું જોઈએ.

અર્વાચીન કવિતામાં પ્રથમ સંભારવા જેવું છે 'રુબાઈવાત અને બીજાં કાવ્યો'. એના કવિ ગ. હરગોવિંદ ત્રેમરકર નિવેદીના કવિત્વનો એમની પહેલી કૃતિ 'શિવાજી અને ઝેલુન્નિસા' એ હસર્ગો આખ્યાનકાવ્ય દ્વારા ગુજરાતને થોડો પરિચય દતો તે આ પ્રકાશનથી પૂરા થશે પુસ્તકમાં સૌ પહેલું ખ્યાન એએ છે પ્રથમ છપાયેલો, ઉમર અપ્યામની રુબાઈવાતના દ્વિદશરાસકૃત જગવિખ્યાત રસિક મુકેતાનુવાદની પહેલી આવૃત્તિની ૭૫ રુબાઈનો કવિએ હરિગીતમાં કરેલો ગુજરાતનો એવો પહેલો ગણવાપાત્ર પદાનુવાદ. અનુવાદકની સક્રિયતાને જરાજર કેસે એવું એ કામ છે, છતાં મૂળના બાવ ને રસ જાણી કષ્ટ વિના સરળતાથી ગુજરાતીમાં ઉતારવામાં કવિ એકંદરે મદૂળ થયા છે. બાકીના ૪૮ કાવ્યો કવિની કવિતાનું સ્વરૂપ ને કવિમાનસ ઘોડામાં પણ જરાજર ઓળખાવી દે તેવાં છે. 'અમારી મરત દુનિયામાં સનમ વિષુ મર્વા લૂણુ છે' (૫ ૩૨) અને 'અમે નો મરત પીધો છે ધરક-જીજળતો જામ' (૫. ૭૩) લલકારતા કવિ એવી

સૂત્રીવાદી સૂરવાળી ગજો સિવાય અન્ય આત્મલક્ષી કાવ્યોમા ૫ પોતાનું વ્યક્તિત્વ જે રીતે ખુલ્લું દેરે છે તેને લીધે, પોતે કનાપીના કાફલાના યાત્રી છે એ દેખાડી આપે છે. સૂનું દિવતખત' અને સનમ વિષ્ણુ' એ બે ગજો, 'ચાળો' 'એ અણુસારે,' ઉ- ચગે નહિ માટુ'ને 'ક્ષોભ' એ ચાગ પદો, સારાબદ્ધ નવાસી કવિ જે લખી શકે એવા હાનરડાં, 'દશ વર્ષે ફરી ભેયેલુ ઝગલુ' ને 'રમરણુ' જેવા કાવ્યો, અને ખીગ્ન કાઠિયાવાડી કવિ બોટાદકરના એ જે વિષય પરના વિસ્તારી કાવ્ય કરતા આકારસૌખ્યમા ચડે એવું અને જેની છેલ્લી ત્રણ કડીઓ કવિએ નહિ તો ગપાદકે છોડી દીધી હોત તો મારુ થાત એવું 'એલનવાળો' એ ખડકાન્ય, કવિતાગસિકાને સારો કાવ્યાનંદ આપશે. કવિની બાવાનો 'દમતી ગમતી' અને 'હાલરડા' અને એમના દષ્ટિવિકાસનો 'હુ મડે છુ' જેવા કાવ્યો ઠીક ખ્યાલ આપશે. સક્રિયતા મધ્યમ પ્રકારની મધ્ય પેઢીની કવિનાના ગુજરાત પાસે મુખવા પાત્ર આ મત્રદને આજની પેઢીના બે કવિઓની સેવાનો લાભ મળ્યો છે. રા નાચાલાલ દવેએ કાવ્યોના ચૂટણી, મુદ્રણ, પ્રકાશન ઇ નો રતેદત્રમ લેવા ઉપગત પાછળ ટિપ્પણ અને રા ઉમાશંકર જેવીએ પ્રવેશક લખી આપેલ છે. પ્રવેશકમા કવિની કવિતાનો ગુણદર્શી પરિચય આપવા ઉપગત ઉમર ખખ્યામની ડુગાઈવાત ક્રિદ્ગરાલકૃત અનુવાદ, ને મહાની કિલસૂકી એ સર્વની ઉપલબ્ધ ખધી સામગ્રીને અવલખી રા ઉમાશંકરે સારી ચર્ચા કરી છે. અમાન્તે ક્રિદ્ગરાલકૃત અગ્રેષ્ઠ ડુગાઈવાત સગખામણીની સર્વક મારે આપી છે. મણુત્રોળાજ ખરીદનાર તેનું વધુ ખર્ચા વિના ચોપડી ભેગી એ મફતમા મળી જાય છે એવો દિસાન માડવાના

'શરદિની' ન્હાનાવાનશૈલીના સફળ રાસકવિ રા કેશવ શેઠના નવા ૬૪ રાસગીતોનો સમ્રહ છે. રાસગીતોના આ મુદ્દમા 'બલિદાન' ને 'જીવો' જેવા કથાગીતો ઘૂસી ગયા છે, પણ શેઠને રાસ ફાવે છે તેટલા કથાકાવ્ય કાવતા નથી સમ્રહના પોતે પાડેલા સાત ખડો. કવિએ પ્રસ્તાવનામા સમગ્રવ્યા બાને, પણ વિચારવ્યવસ્થાની દષ્ટિએ મધ્ય વચ્ચે બહુ મેગ ૬ સમય દેખાતો નથી 'પદ્યગમણી', 'કુળે કિલ્લોલ', 'સુદ્ધી', 'ચપેરી સુદ્ધી', 'કસુમતા', 'સ્વામીન સુ', 'યુગનાં એ ધણુ', 'જુગલ બોલ', 'રસજા', 'વિહગરાજ', ઉપા' વિગતને દિદોળ', 'આમત્રણ', 'લીલા' ને 'હોર' સમ્રહના આગળ તરી આવતા રાસ છે. રામવિષયમા સૃષ્ટિશોભન ને કવિતાપ્રેરક પ્રકૃતિસૌદર અને નારીહૃદયના

સુકુમાર ભાવો ઉપરાંત રાષ્ટ્રીય અને નવયુગી ભાવનાઓ નજરે પડે છે. 'ઝમે ઝખ્મો અણુદીક હું તો રુઝું. જો, મ્હારે પીડિતોનું પારણું પૂજું જો' અને 'કાકાઓમાં કાલ્લીને વીજ, કે ધોળિયે કાંતિકુંખલા' જેવા ભાવો રાસમાં ભરી રાસ પાસે નવું કામ કરાવવાની યાં એને નવી દિશામાં લઈ જવાની રા. શેકની કાચિય નોંધપાત્ર છે.

શીખોના દસમા ગુરુ શ્રી. ગોવિંદસિંહનાં પ્રતાપી જીવનને કાર્યે, જેમ 'કાન્ત'ને નાટક લખવા આકર્ષ્યા હતા તેમ એક ચાંત દર્શિતાલેખકને મદાકાવ્ય લખવા પ્રેર્યા છે. "ગુજરાતી કાવ્યસરમાં મદાકાવ્યનું કમળ દષ્ટિ: જોયર નદિ થયેલું તેથી" તથા સહજ ચિત્રોની સૂચનાથી રા. ગોવિંદ હ. પટેલે લખેલું 'ગુરુ ગોવિંદસિંહ' છે તો મદાકાવ્યયશ:પ્રાર્થો, પણ તરવત: બન્ધું છે સુદીર્ઘ ચરિતકાવ્યજ. ગુરુ તેજમહાદુરના બલિદાનથી માંડી ગુરુ ગોવિંદસિંહના નિર્વાણ સુધીની કથા એમાં ૧૭ સર્ગ અને ૩૪૫ પાનામાં વીગતે આલેખાઈ છે. 'કુલપ્રભાવ' સર્ગમાં તંડાવસ્થામાં પુરેયામી નવે ગુરુઓના કાર્યના દર્શનથી ચરિત્રનાયકને વીરધર્મની પ્રેરણા મળતી બતાવી, ભીમચંદ, આરંગઝેમ અને મહંત માધવદાસ સાથે જો વીરધર્મથી એને જીવનમાં ખેલવા પડેલા યુદ્ધને મદાકાવ્યનું વસ્તુ કવિએ બનાવ્યું છે. કાવ્યમાં ગુરુનું મહિમાગાન ધણું છે છતાં તેના બ્યક્તિત્વની સંપૂર્ણ રૂપરેખ આકૃતિ કાવ્યમાંથી બીજી થતી નથી. એની મહત્તા કવિ પોતે યદ્યપે વારંવાર ગાયાં કરે તેથી નહિ, પણ આપમેલે બીપસતી જોઈએ. 'આકૃતિ'નો પ્રસંગ કેવી મગ્ગની ચક્રવર્તીવાળો હતો? છતાં તેનું નિરૂપણ આકર્ષક બની શક્યું નથી. કેટલાંક પ્રસંગચિત્રો સારાં છે. ત્રીજા હકા નવમા અને તેરમા સર્ગના પ્રારંભના શ્લોકોમાંનાં પ્રતીતિવર્ણન ૩૬ પ્રકારનાં છતાં સારાં છે, કેટલાંક અલંકારો મુખ્ય છે, વીરધર્મનો ભાવના અને ગુરુચરિત પણ આકર્ષે તેવાં છે, છતાં કાવ્ય સમગ્ર રીતે દિલ્લ જતી જતું નથી. બોધકતાનું જોર, અલંકારશોખ, દીર્ઘશૂની નિરૂપણ, મંસ્કૃતમય ભાષાનો મોહ અને કિલ્લિ-વચન-વ્યવસ્થા કુત્રોધના કાંઘોપભોગમાં સહજોને બાધાકર નીવડે તેટલા પ્રમાણમાં કૃતિમાં દેખાય છે આ લક્ષણોમાં કર્તા ધણે અંશે બોટાદકરને મળતા આવે છે, પણ બોટાદકરી પ્રસંગ ને વિચલતા એમની પાસે નથી. કર્તા પાસે ઇતિદાસ, પુરાણ, યોગ, વેદાન્ત, શીખ ધર્મનો ઇતિદાસ આદિ અનેક જાગતોની વિપુલ માહિતી છે. કાવ્યમાં તેને ઉનારવાનો સોખ એ ખાળી ચકવા નથી. કલાસંવમના અભાવે કાવ્યનો પ્રનાર વાચકને ચકવે તેટલો યર્ષ થયો છે પરિણામે,

કૃતિની લોકભોગ્યતા કદાપી શકાતી નથી કર્તાના આગલાં સંવાદપ્રધાન બોધક આખ્યાનકાવ્યોના જ પ્રારની છતાં પહોળા પટમાં રમવા નીકળેલી એમની કવિતાનું 'શુદ્ધ ગોવિંદસિદ્ધ'માં દર્શન થાય છે. બીજાં શબ્દોમાં, વિકાસ થયો હોય તો કવિની ભાવનાનો અને જીવનદષ્ટિનો, એમની કાવ્યભાવનાનો કે કાવ્યકલાનો નહિ મહાકાવ્યના પ્રયોગકારોની પાઠીમાં એમણે આ કૃતિ દ્વારા પોતાનું નામ સામેય કરાવ્યું છે એની ના નહિ.

ગીતા અને ગાંધીજીની ભાવનાઓ પર નવી ભાષામાં પદો રચી આપવાની રૂઝ પડિત ખરેની માગણીના જવાબરૂપ 'ગીતાગીતમજરી', 'ગીતાના આચરનાર' એવું ગાંધીજીએ જેને 'બે બોય'માં પ્રમાણપત્ર આપ્યું છે તેવો જાણીતા લોકસેવક રા. જી. ગુરુતરામ દેવેની એક સિદ્ધિ ગણ્યારે અમક પદો કે ગીતમજરીઓની આ લોકગીતાની 'પ્રત્યેક ગીતમજરી ગીતાજીના કાંઈ ને કાંઈ શ્લોકની દાહીમાંથી ફૂટેલી છે.' ગીતા ગીતાનો અનુવાદ કહેવાય એવા નથી, પણ ગીતાદ્ભાવિત, ગીતાર્થઘોતક કે ગીતાવલમ્બી સ્વતંત્ર પદો જ છે. રા. જી. ગુરુતરામ દેવે પોતે બલે કવિયશઃપ્રાપ્તિ ન હોય, પણ સારા કવિ છે એમનું કવિત્વ અગાઉ ક્યારેક ક્યારેક ગુજરાતને પોતાનો પરિચય કરાવી ગયું છે, પણ અહીં તેણે વધુ એકાગ્ર કામ કર્યું છે 'રે ચાકી હેંટ પડિયું...એક પખેરુ' એ પંક્તિથી યોગબદ્ધને વર્ણવતી ૪૩ મી મજરીમાં ને બીજી ઘણી એવીમાં કવિતા ખરેખર સારી છે તેમ છતાં મુખ્ય હિદેશ ગીતાવિચારનો જ છે અને ગીતા તો તેના વાદન છે લોકોને માટે એ લખાયેલ છે એટલે ગેરતા અને સરળતા કર્તાએ ખાસ તાકાત છે બધા પદોમાં પ્રાસમેળોને લગભગ અનાયાસ પ્રયોગ અને લોકજાણીતા ગીતા કે પદોના ને તેને મળતા ઢાળ ગેરતાની સિદ્ધિ અર્થે પ્રયોગવા છે સરળતા પૂરેપૂરી સધાઈ નથી. તળપદ શબ્દોની સાથે જ 'નિર્નાત' 'નિધન' 'માનસ-મુક્તા-પ્રાણી' 'શરત્ત્રિજીવન' 'ભોગૈશ્વર્યદલાશા' 'આભિજ્ઞાત્ય' 'અભિરાદનો જેવા સરકૃત શબ્દો ને સમાસો આવે છે, જે એ ગીતોની લોકભોગ્યતાલક્ષી સરળતામાં અંતરાયરૂપ નીવડવા સંભવ છે હજુ તો બાર અધ્યાય સુધી જ કર્તા આ પુસ્તકમાં આપ્યા છે બાકીના તૃતીયાશમાં આ ખામી નિવારવાની જરૂર છે ગીતાના પ્રારંભમાં કર્તાની પોતાની મમજૂતી અને અતમા તેમના પ્રેરક ગીતાલોકો, ક્યારેક એવા તથા કેટલેકવાર તેના પગના 'ગીતામોઘ' અને 'અનાસક્તિપ્રયોગ'માંના ગાંધીજીના શબ્દો સાથે, ગીતાના ભાવને પુષ્ટ કરતી કે અજવાળતી સામગ્રી લેખે આપવામાં આવેલ છે. ગીતાને કેડે એ ઉપગોત 'શબ્દાર્થ' પણ આપ્યા છે.

‘પાગિજન’ના પોડિયેરીનિવાસી મત્કવિ જૂનલાલે સમીક્ષાવર્ષમાં કવિતાભોગીઓ અને લખતલદ્યોને ‘ઓદો, દગ્ધ વાવી ભક્તિકવિના સખાવ છે, એમ’ એ બાવે ને બાને દગ્ધાવે એવા ત્રણ કાવ્યપુસ્તકો મા લગવતીને ચગ્ધે અને મદદ્યોના કરકમગમા ધર્માં છે જુદાં જુદાં નિમિત્તે અનુક્રમે મન ૧૯૪૩, ૧૯૪૪ અને ૧૯૪૫માં લખાયેલા ‘જપમાળા’, ‘હર્મિમાળા’ અને ‘ગીતિકા’ એ ત્રણેય પ્રકર તો ૨૫માં છે ૧૯૪૫માં તેનો વિષય, બાવ કે મુર, જે કહો તે, એક જ છે માતૃસ્તવન સ્તુતિવિષય મા છે શ્રી અરવિંદાશ્રમનાં માનાજી, પણ તેમનામા માનુષી વ્યક્તિત્વ નદિ પણ ભક્તની અને અધ્યાત્મપ્રેમીની દષ્ટિએ રા જૂનલાલે ‘મા ગમિયદાનંદિની’નું જ દર્શન કર્યું છે અને પોતાનું બાવમંદેન વૈષ્ણવીમા વ્યક્ત કર્યું છે જુદા જુદા હંદમા લખેલા ‘જપમાળા’ ના ૧૦૮ મણુમમા, પોણા દગ્ધિગીત (જેને માતૃગીત નામ મળે એવી કવિએ હમ્જા દર્શાવી છે) ના એક જ હંદમા લખેલા હર્મિમાળા’ના ૨૬૪ મુખકોમા, અને ‘ગીતિકા’ના ૨૫ ગીતોમાં માનો મદિમા, એનું સ્વરૂપ, એની અપાર દયા ને ભક્તવત્સલતા, ભક્તહૃદયના અભિલાષ એ મર્વ વિધવિધ રીતે ગદ્ગદકંઠે મવાતા મંજળાય છે એનો માનાર પદેસે ને હંદને ભમા છે પણ ભક્ત પાછો કવિ છે ‘જે મતની માવિત્રીના રિમતથી ચિદબરે જોગી હિવાઓ મુદ્દાગી’ (ગીતિકા) તેની તે અહીં ‘પ્રેમીની મત્કવાથી અણઅણુ જળતી આગતીઓ હિતારે’ (જપમાળા) છે અથવા, એમ પણ કહેવાય કે કવિ અહીં માના ચગ્ધનું નૂપુર મન્ગ છે, જેવો એનો અભિનાય છે (જપ માળા’ મણુકો ૯૨) માના કૃપાપાત અભીષ્ઠ આત્માઓના અનેકવિધ બાવાનુભવો’ ‘જપમાળા’મા એમણે ગાયા છે હર્મિમાળા’માં ભગવતી

૧૪, ૨૧, ૩૦, ૩૬, ૫૧, ૫૮, ૭૧, ૭૪, ૮૦, ૯૩, ૧૦૮ એ મણકા, 'ભિર્મિમાળા'ના નં. ૬, ૧૧, ૨૦, ૩૧, ૩૭, ૫૨, ૫૭, ૬૨, ૮૧, ૮૭, ૯૭, ૧૧૬, ૧૨૩, ૧૨૫, ૧૩૬, ૧૪૧, ૧૪૫, ૧૪૭, ૧૬૦, ૨૧૭, ૨૫૭, એ મુક્તકો, અને 'ગીતિકા'નાં 'માની મદાસાળાનાં', 'માનું નામ,' 'પારસમણિ', 'ઓ!', 'માના ચરણકમળમાં', 'મા' તું', 'મળી', 'અંતર મારા!', 'માનો મધપૂડો!' એ ગીતોનો ખાસ ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ વિચારપ્રાધાન્યને આરાધવા જતી આધુનિક કવિતામાં હૃદયના પાતાલમાથી ફૂટના આ વિશુદ્ધ ભક્તિઝરણાંની સ્વિંગ્મધ્યકામલ કવિતા પોતાનું અનોખું પોત દેખાડે છે. સમાનશીતો અને કવિના ભક્તિમાજનનાં ભાવિકોને તો એ ગમશે જ, પણ 'જેઓ કેવળ કાવ્યરસામૃતના ઉપાસકો હશે તેઓ પણ છેક નિરાશ નહિ થાય એવી' કવિએ વ્યક્ત કરેલી આસાને એ સાચી પાડશે શબ્દ એટલી કે વાચકે કવિના શ્રદ્ધા ને હૃદયને એટલો વખત પોતાના ફરી નાખવા પડશે નહિતર, એની પ્રાકૃત મસ્કરી જ સ્વચાલી.

સમીક્ષાવર્ષમાં એવા એક ખીજ અધિકારીની ભક્તિ-કવિતા ય સમીક્ષવા મળી ■ 'શ્રી મગાયરણે', 'ગુજ ચરણે', 'હૃદયપોકાર' આદિ કૃતિઓ (સપાદક, નંદલાલ જો શાહ) અને તેના અઘાત રહેવા ઇચ્છનાર ભક્તકવિને હું અહીં ઉલ્લેખ કરું છું 'શ્રી મગાયરણે' રા. પૂજ્યલાલની ઉપલી કૃતિઓની પગતમાં જેસે તેવું ભક્તિભીનું પ્રાર્થનાકાવ્ય છે ગંગોત્રીદર્શને ગંગાને પ્રારભમાં એમાં થતું મંત્રોધન થોડા જ સ્તોત્રો પછી દયામયી વિશ્વજનનીને થવા મડે છે અને પછી તો રા. પૂજ્યલાલની કૃતિઓમાં છે તેવા જ ચરણભાવ, માતૃમહિમા, માની કૃપાદૃષ્ટિથી નાચકૂદ કરતા હૃદયાનંદ અને ભક્તની વિવિધ આતર અનુભૂતિઓનું એની બહાર ગાન થાય છે એમ થાય કે જણે જે કંઈ ગાન તો એક જ લલકારે છે અને કંઈની ભિન્નતા છે એટલે વાણી બનેતી જુદી પડે ■ ખરી, પણ એનું કારણ છે: રા પૂજ્યલાલ કવિ છે, જ્યારે આ કાવ્યના કવિ પદ્મચંદ્રનાને આત્માભિવ્યક્તિનું એક સાધન જ માને છે સિખરિણી-મંદાકાન્તાની સમિશ્ર ગંગામાં 'જપમાળા'ની જેમ જ ૧૦૮ મણકા ને તેના મેર જેવા ૧૦૯ મા સ્તોત્રોનું બનેલું આ કાવ્ય તેના કર્તોની પદ્મચંદ્રનાની ફાવ ને ભાવ તથા ભાષાની ઝળુતા અને પ્રવાહિતા છતા કાવ્યકલા કે શુદ્ધ સાહિત્યની દૃષ્ટિને પોતાને ઠસી જોવા આમલ કરે તેમ નથી, અને એ જ કીક છે એમની 'ગુજ ચરણે' અને 'હૃદયપોકાર' એ બેx પદ્યકૃતિઓમાંની પહેલીમાં ભક્તહૃદયનું ભગવચ્ચરણે

x એ છે તો ૧૯૪૪ ની સાવના પ્રકાશનો, પણ સમીક્ષાર્થે મોકલાયા છે એટલે અહીં અવગણ્યા છે

આત્મનિવેદન છે અને બીજામાં પરમતત્ત્વ જોડે એક થવા તત્સતતા સાધકના આત્મ પ્રાર્થનામય દૈવ્યોદ્ધાર છે. બનેમાં છે તો પ્રભુપ્રાર્થના પણ ઈશ્વરમદિમા વર્ણવતાં શક્તિકવિ દમરાદો શ્રેયાર્થીઓને પ્રેરક અને તેની સામગ્રી વધીરસતા ગયા છે. 'દુજ ચરણે'માં 'શક્તિદેવ, હૃદયપોશક'માં સાધકની ગદ્યમય, આતરનિરીકુળ, ગ્લાનિ, હૃદયવટ ઈની સાથેસાથ ઈશ્વરકૃપા, શ્રદ્ધા, પુરુષાર્થ ઇત્યાદિ રસ અને શક્તિના સ્વે પરાવવા સચવાતો કર્મયોગ નિરૂપાયા છે. ત્રણે કૃતિઓમાંની કવિતા અનુક્રમ પ્રમાણે બાવેને ગામાર શક્તિની કવિતા છે. બાવેની નિર્ભંગતા, કાવ્યના અને સમ્યક્ અને બાધાની સંગતતા તથા પ્રવાહિતા એનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો ગણાય.

એ જ લેખકની 'મનને' (મંપાદક, હેમંતકુમાર નીલકંઠ) એ શુભગીતવાં લખાયેલ કૃતિમાં સાધકનો શટકતા મનને ઉપાસના આપનો અં સાધનમાં નિષ્ઠાવાળાને એકાગ્ર બનવા આનંદ ચકાવતો, તથા જેનો નિર્મલ વાયુ જેવો સુદૃઢ મનાયો છે એના તે મનનો ત્રિમુલ કરી તેને અરિમાયી મિત્ર અને સેવક બનાવી દેવાની આવી બતાવતો ઉપદેશ છે સમર્થ રામદાસ સ્વામીના મનાયે શ્લોકથી પ્રેરાયેલી હોય કે ન હોય, પણ તેની દારમાં મુગ્ધ એવી શુભગીતી રચના તો એ છે જ.

'જીવન-સાધના' નામ જેને વધુ શીઘ્રત એવી એ જ કર્તાની 'જીવન પગલે' એ કૃતિમાં 'દૃષ્ટિ સળવળેલી છે જિજ્ઞાસાની જરાતંગ' એવા સ્વજનો જેવા મિત્રો અને પ્રશંસકોને તેમની પ્રત્યક્ષના ઉત્તરરૂપે તેમ સ્વયંરૂપરણી કર્તાએ પ્રથમ પત્રોરૂપે લખેલી યથાસામગ્રી છે કવિતા કર્તાને મન સાધ્ય નહિ પણ સાધન જ છે, છતાં પછનું વાદન એમને કહે છે બહુ અનુકૂળ તો એ જાણે વાતવાતમાં બોલતા હોય તેવું લાગે છે બહુ પત્રો સક્રમાં અનુકૂળમાં જ લખાયા છે એને કાળ ન ગણીશો અને એમાં વિદ્વતા નહિ કાળો એમ લેખકે કહ્યું છે એ એમની નમ્રતા છે ખાકી નિશ્ચિત યાનદષ્ટિ અને જીવનશિલ્પથી એમની પાસે છે જ, જેનો અહીં લાભ પમાય છે એ અનુભવીની વાણી છે, અને આધ્યાત્મિક સમ્રાપ્તિના ગૌરીશિખરના નિષ્ઠાવાન આરોહકોને તેમ વ્યવહારજીવનના યાત્રિકોને એ બહુ પથ્ય પાયેવ પૂર પાડે છે સાચી પ્રશ્નરક્ષા, સાધકનું જીવન અને તેના વલણો, જીવનમાધના, વિચાર, સાધનાની પારાણીકી, શક્તિના રમકડા, દુઃખનો મર્મ, શરણભાવ, પુરુષાર્થ, પ્રભુપ્રેમ અને સદ્ગુણ, જ્ઞાનમય જીવનની ઝાખી, અને ગૂઢ તત્ત્વ નામના ખડેની વિચારસામગ્રી 'જીવનપથ ઉજળનારો કાવ્યસમદ'.

એવા ચોપડીના પૂઠા પરના પરિચાલક શબ્દોમા સપાદકે તેને માટે કરેલા દાવાને વાળખી ઠરાવે એવી છે. પત્રો જુદી જુદી વ્યક્તિઓને લખાયા છે એટલે કેટલીક પુનરાવૃત્તિ થાય છે, પણ પ્રસ્તક જેને ગમ્યુ તેઓ તો માહેના કથનને સ્થાણુખનન ન્યાયે દહાવનાનું કામ એ કરતી હોવાનું માની એનું દોષત્વ સ્પષ્ટ કોટિનું ગણશે.

રાજકોટના શ્રી વિવેકાનંદ ગુરુકુળના સમારભો તેમ શ્રી. રામકૃષ્ણ આશ્રમના જ્યંતીઉત્સવો નિમિત્તે ૨૧ જ્યતીલાલ મ ઓઝાએ રચેલા ૫૫ ગીતોનો સંગ્રહ 'ગીતગુચ્છ' પ્રભુપ્રાર્થનાનાં, જ્યતીવિષય વિભૂતિઓના મહિમાના અને ભારતસેવાના ઉદ્દેશોધનના એમ ત્રણ પ્રકારના ગીતોમાં વહેચાઈ જાય છે. 'પ્રભુની પધરામણી,' 'હંસાને શિખામણ,' 'દિવ્યગાન' અને 'હંગમગતી નાવ' એ ચાર સંગ્રહના સફળ ને કાવ્યત્વલક્ષી ગીતો છે. શાવપ્રતિકો તથા લખાવટ આ પ્રકારની રૂઢ કવિતાની પ્રણાલીના છે.

અમદાવાદના એક શ્રીમતપુત્રી રવ શ્રીમતીની ગદ્ય-પદ્ય-કૃતિઓના અવસાનોત્તર મમદ 'અભિલાષ'ના આરંભિક બાદ કરતાં બાકીનાં ધણાં કૃષ્ણ, યમુના, બસી, ને રાસનું હીર્તન કરતુ કાવ્યોનું પ્રેરક તત્ત્વ સ્વર્ગસ્થ લેખિકાના સંગીતકૌશલ ઉપરાંત તેનો અંતર્ય ભક્તિભાવ છે. 'વસિલડી', 'અંદસરોવરને તીરે', 'મધુવનકુળે', 'હીવડો', 'ભવસાગરના મુકાબીને', અને 'શરદ્પૂનેમ' જેવા કાવ્યો વધુ આયુષ મળ્યુ હોત તો લેખિકાની પુષ્પરૂપે બિધી હોત એવી કવિતાશૃંગીની સુવાસ આપી જાય છે. પ્રભુપરાયણતા અને સારી સમજ દર્શાવતું લેખિકાનું મદલખાણુ પણ જો એને કાદ્યએ મમાર્જિત કર્યુ ન હોય તો, ખરખર સાચા વિચારો ને નોંધપાત્ર ભાષાપ્રભુત્વ બતાવે છે.

પોતાના વિરોધનામના હકથી એકવાર વપરાઈ ગયેલ 'જટિલ' એવા ઉપનામથી પોતાનો પહેલો કાવ્યકાલ લઇને આવતા કવિ જટિલરાય વ્યાસનો 'કાવ્યગના' એ સંગ્રહ 'રાતરાણી' અને 'કાવ્યગના' એ બે વિભાગનાં મળીને કુલ ૬૫૪ કાવ્યો પીરસે છે. પ્રણયકાવ્યોની સંખ્યા એમાં મોટી છે અને જુવાન કવિની એની ફાવટ પણ સારી છે. ખીજા કાવ્યપ્રકારો ય એમ તો કવિએ અજમાવ્યા છે, પણ મુક્તકોમા 'જતાં' ને 'મુઘાના વહને' એ બે અને દલિતાનુક પાવાળા કાવ્યોમા 'જગતનો તાત' એ એક જ એમને ફાળ્યાં મળ્યાં. 'આમણે આવશે ના', 'આજ',

‘ગોરદિ’, ‘સામગ્રે’, ‘ગતગણી’ જેવાં સફળ ગીતો ગીતો પર એમનો હાથ સારો બોલો છે એવી છાપ પાડે છે, જોકે સખ્યામા જ્ઞાતજ્ઞ દાઓનાં કૃત્તા એ ધણાં થોડાં છે ‘ચિત્રકાગની કથા’, ‘એ બસરી આજ ન દેમ વાગતી’, અને ‘મને ચાહો છો ને ?’ જેવાં કાવ્યો પદ્યસિદ્ધિ અને પદ્ય રચના—એટલે કે કવિતાનું જાણસ્વરૂપ—કવિને ઠીક સિદ્ધ થવાનું બતાવે છે એમને અમુક જીવનદષ્ટિ પણ છે કાંઈપણ જુવાન દોલો જોઈએ એવા એ આશાવાદી છે, અને ‘બલે વિક્ષ યાતુ તોય મથતુ મદા સંયમે’ કહેતા પ્રુપાર્થવાદી છે સેવા અને સુકૃત્યમા એને શ્રદ્ધા છે પોતાની ‘પાપાપગી કૃત્તી કવિતા’ને જમતના રણનો તાપ ઠાવવા મોકલવાની એની ઉમેદ છે વિદ્યમણા ને વિધ્નો વિના જીવન નથી (જુઓ ‘જિંદગી’ કાવ્ય) એમ એ જાણે છે, અને યુગ્મને એ તો મારા નવજીવનની ચક્રિત્વાત્રી સમાધિ’ કહે છે ઉસ્તાદ ગુ, હું ગુજ એકતારો’ એમ પ્રશ્નને કહેની આસ્તિકતા થ એમનામા છે આમ છતાં હજી કવિ સારા વિચારોને પદ્યમાં બાધતા જાણ્યા છે હૃદય સવેદન, જાન્યેય સાચુ ને ઉત્કૃષ્ટ અને સહૃદયને અવશ બનાવી પકડી લે એવું, એની કવિતામાં બહુ નથી દેખાતું અને બાવે રમતવને પામતા નથી ‘કાંટા વિનાના ન ગુલાબ સંભવે’, મને ચાહો છો ને ?’, ‘અધૂરી યાત્રા’, ‘સિંધીનું કથન’ જેવા કાવ્યોમાં હતીને આવે છે એટલી કવિતા નથી આવતી દર્શનના વિસ્તાર અને શીડાણ પંથુ એને સાધવાના રહે છે છતાં કવિ ખરી કવિતાના સાધક છે, અને સાચે માર્ગે છે

કોએસ ગેરકાયદે ને જોલમાં હતી ત્યારે પોતાની દષ્ટિએ દેશમાં કામ કરતા સામ્યવાદી પક્ષના યુજરાતી કવિસભ્યોએ ‘ગીતો એક જનરનરત હથિયાર છે’ એ સમજી લીધે પર તોળાઈ રહેલ જાણની આક્રમણ પોતામાં ઉપજાવેલ દુઃકાંટ ને રોષ લોકોમાં સ્ફોટ કરવા જે પ્રચારગીતો લખ્યા તેને સમ્રાટ ‘શુગિયો’ નામે પ્રસિદ્ધ થયો છે જાણની આક્રમણ ઉત્તરત સધરાખેરી, નફાજાણ, જુખમરો, રોગ, નોકરચાલી દમન, કોએમ-લીગ-એકતા, રશિયાનું પગક્રમ, મજદૂરો-કિસાનોને સજોધન અને લેનિનસ્તવન પણ ગીતોના વિષય જાન્યા છે, કુલ ૪૧ ગીતોમાં ૩૬ યુજરાતી છે, અને એ યુજરાતી ગીતોના અર્ધોઅર્ધ તો લખ્યા છે જેમનો ઉત્સાહ માતો દેખાતો નથી એવા ‘ઉપવાસી’ અને ‘સ્વપ્નરથે’ સમ્રાટમાં મોખરે આવે એવા ને સહેજ આકર્ષક એવા જે બે જ ગીત છે—‘સૈનિકને’ અને ‘શુગિયો’—તેનું કર્તૃત્વ પણ અનુક્રમે આ બે કવિઓનું છે સમ્રાટમાંની સામગ્રી પોતાના હેતુને વફાદાર છે એટલી કાવ્યત્વને ને કલાને નથી રહી

પ્રચારગીતોની કૃતાર્થતા એ ત્વરાથી લોકમણીતા ને લોકઝિલાતા મધ્યમ એમાં છે એવી કૃતાર્થતા આ ગીતોને સાપડી જણાતી નથી.

‘મધૂરવાદિની પ્રસન્નો(1)સ્તુ’ની મગલકામના સાથે પ્રકટ થયેલ ‘હૃદયપાખડી’ (૨૨૪) સમઘમા સૌથી વધુ નોંધપાત્ર તો છે તેના શુભરાતી ૭ ધોરણનું શિશુજી જ પામેલા લેખકના કવિહાસ મંડલો ને રાસના વહેણમાં કવિતા વહેવડાવવાનું લેખકને વિશેષ ફાવ્યું છે. કવિતા સાધારણ કાઠિથી ચડિયાતી નથી, અને ભાષાશુદ્ધિ, કાવ્યકલા તેમ જ રસદષ્ટિની ખામતમાં ધણું ઇચ્છવાનું રહે છે.

૫૫ પૃષ્ઠનું મનહરજીદી ‘શ્રીમતોનો સડો’ (ઈશ્વર ધોળકિયા) એ કાવ્ય વારતનચિત્ર દોરવાની તેના કર્તાની હોસને લીધે શ્રીમતોના દૂધણોની નિદાયાદી જેવું બની જઈ સાહિત્ય કે કાવ્ય તરીકે કશી કલા કે રસવિવેક ઠાપવડું નથી.

અગ્રેષ્ઠ પરથી થયેલા અનુવાદોમાં ડૉ. સુરૈયાએ ફીટ્સના Isabella નો એમના આગલા અનુવાદોની માફક સર્વૈયામાં કરેલો સરળ અને પ્રવાહી સમૂલ અનુવાદ ‘અશ્રુમતી’ એ એક જ નોંધવાનો છે. મૂળ કાવ્ય યોગેશિયોની સામાન્ય લોકવાર્તા પરથી ફીટ્સે પોતાની પ્રતિભાથી બનાવેલું વિશ્લેષ ૬૬ પ્રેમનું અનેક સુભગ વર્ણનોથી ભરપૂર કરુણાલાપી ખડકાવ્ય છે. આદર આવતા ત્રીક કથાઓના ઉત્તરેઓ અને નાયકના ઈકાના તથા સ્થળના નામ બદલી દેશી બનાવી તે સિવાય મૂળ કૃતિનું કાળજીભર્યું ભાષાતંત્ર અનુવાદકે કર્યું છે. શિષ્ટ શબ્દોની જોડે ‘વચાળ’, ‘ઝોર’ (=પૂર્વે, આગળ), ‘કોર’, ‘કયરા’, ‘વેર’ (=સુધી) જેવા લોકબોલીના શબ્દોનો ઉપયોગ તથા સર્વૈયા પરનો એમનો કાળૂ જેમ નોંધપાત્ર છે, તેમ નોંધપાત્ર છે એમનો કવિતાપ્રેમ અને ઉત્સાહ પણ, જે એમની પ્રસ્તિકાના ફરમમાં ૨૫૪ દેખાય છે. પ્રસ્તિકાની પાસ રૂપિયાની કીમત ખરીદી ગ્રેરે એવી નથી, પણ અનુવાદકને કયાં કમાવું છે? અને તો ખર્ચવું છે. પ્રસ્તિકામાં આગળ ઓળોના (ને તે તો એમની મુજારક છમીઓ સાથે !) અને પાછળ પુરોના અભિપ્રાયોની દેખાતી પસંદગીને અનુવાદકની એક ધૂન મજબૂતી જોઈએ.

સંસ્કૃતના અનુવાદોની ત્રણ પ્રસ્તિકાઓ મળી છે. રાજકોટના શ્રી રામકૃષ્ણ આશ્રમે પ્રકટ કરેલ ‘ગોવિંદદામોદરસ્તોત્ર’ અને સ્તોત્રસમ્રટ માં પહેલીમાં ‘ગોવિંદ દામોદર માધવેતિ’ એ મ્લોકાન્ત ટેકપકિતવાળા થી.

ખિલ્લમગાથાયાવિરચિત એ નામના વૈષ્ણવપ્રિય સ્તોત્રનો ચબ્દલક્ષી નહિ તેટલો લાવલક્ષી સમ્પ્રદાયી અનુવાદ, અને બીજામાં શ્રી શકરાચાર્યવિરચિત સુવંદક, વિપદેશપત્રક વેદસાગર ચિવસ્તોત્ર, ગગાષ્ટક, હરિદયરણ્યાષ્ટક અને મનીષાપત્રક, વિગ્નાનૌકા તથા નિર્વાણપટ્ટક એ વેદાંતસ્તોત્રોના સમ્પ્રદાયી અનુવાદ મૂળ સાથે છપાયા છે બધા સ્તોત્રોના અનુવાદક આગળ અવલોકેલ 'ગીતગુપ્ત'ના કર્તા ગ. જયન્તીલાલ ઝોઝા છે 'સુમધુઓની ગાનગમા-પ્રવાહ બીજા'માં જન્મનાથ પડિતકૃત સુદર ભક્તિસ્તોત્ર 'કરુણાલહરિ'નો સમૂલ અને શકરાચાર્યવિરચિત ગગાષ્ટક અને અર્ધ નારીનદેશ સ્તોત્રના તથા શ્રી કુરેશસ્વામિરચિત નારાયણાષ્ટકના એકલા સમ્પ્રદાયી ગુજરાતી અનુવાદ છપાયા છે એના અનુવાદક છે રા. લાલજી વીરેશ્વર જાની અને અનુવાદોના પદરચનાકૌશલે એમના ધાર્મિકતા અને ભક્તિભાવની અને ગ્રાહક ભાવિકોની સેવામાં સારી કામગીરી બજાવી ગણાય. આવા અનુવાદો તેમ તેના પ્રકાશનની પ્રવૃત્તિ હજી ચાલ્યા જ કરે છે એ માત્ર સમયમાં પણ આમાન્દ જનતામાં જીવતા રહેલા દેખાતા ધર્માનુરાગનું એક ચિહ્ન નહિ ?

પુનર્મુદ્રણ ખાતે એક જ પુસ્તક છે રા. મેધાણીકૃત 'રવીન્દ્રવીણા'. રવીન્દ્રનાથનો કાવ્યવીણાના સૂરોને રા. મેધાણીના સોગંદી-ગુજરાતી નાદયત્રે જે રીતે ઝીલી માર્છ વગડ્યા તેને મધરહું આ પુસ્તક એક જ વર્ષમાં પુનર્મુદ્રિત થયું એ ગુજરાતના વધતા જતા કવિતાશોખનો અને રા. મેધાણીની (હા, રવીન્દ્રવીણા'નો કવિતા નેટલી રવીન્દ્રનાથની તેટલી જ રા. મેધાણીની પણ છે જે હકીકતમાં એના ગ્રંથ ને દોષ બેઠ રહેલા છે) કવિતાની લોકપ્રિયતાનો એક પુરાવો ગણાય.

મૌલિક નાટક તે રા અન્નવદન મહેતાનું એ જ એ લખી શકે એવું, સદાનુશ્રુતિથી કહેવું હોય તો અભિનવ, નહિતર વિલક્ષણ નાટક 'ધગાચુર્જરી' નામકવર્ણે શુદ્ધિ જ અપેક્ષા જગાડતી પણ વાચનાન્તે જુદું જ દેખાડતી એ કૃતિ, તેના સર્જકના શબ્દોમાં, 'અમુક એક જ રચનાપ્રકાર, કે અમુક એક જ આકૃતિ પર રચાયેલી નથી, પરંતુ બિનબિન વસ્તુ પર, સાથે સંકળાયેલી છે' અને સળગ વસ્તુપ્રવાહ તથા પાત્રવિકાસની નાટકની મહત્વની શરતોના પાલનમાં સ્થિત કે એપરવા રહી છે પણ 'નાટકનું આપુ આયોજન તમે વિચારશે એટલે એનો હેતુ પણ તમને આપોઆપ સમજાઈ જશે' (૫ ૭૪) એ મુખ્ય પાત્ર ચુર્જરીના શબ્દો, એ પાત્રમાં રમજૂમિરસિમા કતીનું દર્શન કરીએ તો, સમગ્ર કૃતિને ઉદ્દેશાત્તા સમગ્રશે એ હેતુ છે રમજૂમિ-ઉદ્ધારનો, નવી રમજૂમિના સર્જનનો એ હેતુ જ વિશુદ્ધ લાગતી આ નાટ્યરચનાની તેના પ્રવેશને પોતાની સેવામાં ભેડતી આંતરિક સાંકળ છે ખીલ કાઢને લાગ્યે નાટ્યશ્રમ લાગે એવી રંગ જૂમિસજીવનની પોતાની પ્રિય લાવનાનું એવા કર્તાએ અહીં અભિનયક્ષમ નાટક બનાવ્યું છે. જે હારમ લાવવા ધારે ત્યારે પ્રહસન અને અસર ઉપ જાવવી તકિ ત્યારે વિષાદિકા જ લખી નાખે, અને કાંઈ ઊંચી લાવના કે રવમ નિરૂપતુ હોય ત્યારે પાત્રોને ધૂની ને જીર્મિત જનાવી કે છે પરિશુભે રા. અન્નવદનની રમજૂમિદષ્ટિ તથા નવી રમજૂમિની લાગના કે રૂખનાની સામોઆય એમની તરંગલીલાએ એમની ટોળાટુકાનાજીએ, એમની વિપાદ

જ નવી રમજૂમિ એ સુચિતિત નિબધનો કે જહુ જહુ તો આવેશવાળા કાષ્ઠજનો વિષય જની શકે તેના પર નાટક લખવા કરતા એ જ હેતુની સિદ્ધિ અર્થે સાચો માર્ગ સો ટચના સોના જેવા સુદર ને નાટ્યદષ્ટિએ પ્રાણવાન નાટકોનું સર્જન જ નહિ ? એ નહિ હોય તો લખવશે શું ? અને એવા સર્જકો તો લખવામાં વિના સ્કેલે એમ માનો છો ?—આપ વળતુ જાણવનાર મનોદાદા કરાને અનલ્પી હોય એમ માનવાને કારણ નથી પણ વિના રમજૂમિ નાટક કેવું ? માયા વિના આ પાપી જાપતા ક્યારે અટકીશું ? એ શબ્દોમાં સૂચવાતુ વલજુ એમણે લીધું છે તે નવી રમજૂમિના આમદ ખાવર એ નવી રમજૂમિ વિશે એના પા નાટક લખતું તો આ સૂચનો નાટકકારા એ કરે છે ? આ ગ્રન્થ એક, એ રાજ સત્તાની મજૂરી ને સેન્સરના જાપનથી મુજ હોય ખીટ, રમ, લમ, પ્રકાશ આદિનો આધુનિક ચોળાથી સજ્જ, વીજળીની ચાપે ફરે એવા તખ્તાવાળી હોય અને તોડું, ચુર્જરી અને ધરા જેવા રમજૂમિને વરેલા કલાવિદોની એકનિષ્ઠ ઉપા સના એને નિત્ય લક્ષ્ય હોય 'જસ, આટલું કહેવા આવડે કાંઈ કર્યો ?'—એવા પ્રશ્ન ઉપા કાંઈને જા અન્નવદન એટલે કનિયો કરવો હોય તો કરી શકો

પ્રિયતાએ અને પ્રણયના તથા દલાભક્તિના એમને કાવતા આલેખને પણ અહીં કામ કર્યું છે. કૃષ્ણ અભિનયપ્રયોગની દૃષ્ટિએ કદાચ સારું, પણ પણ સાહિત્ય-કલા-દૃષ્ટિએ મોળું આપ્યું છે. રા. ચંદ્રવદન મહેતાની બધી નાટ્યકૃતિઓ આમ બેવડી દૃષ્ટિથી જ જોવાની આપણને ફરજ પાડે એવી હોય છે એ જાણીતું છે. બનાવો, વાતાવરણ અને પાત્રો મળી નાટકની જે અંતર્ગત સૃષ્ટિ બંધાય છે તે સ્વાભાવિકતા અને વાસ્તવિકતાથી વિદૂર છે, અને અરીણી ભૂપસિંહના અંધેર તંત્રના વાતાવરણમાં ફાટવાળા પીડિત રંગમૂર્તિના ઉદ્ધાર અર્થે જ શ્વાસ લેના લાગના ગુર્જર ઓઝા અને તેની પ્રેમભામતિ ધરા સમંધી વસ્તુમાં જૂની રૂપકશૈલીનો ચંદ્રવદનશાઈ આધુનિક પ્રયોગ થયો લાગે છે. ભૂપસિંહ જેવાં પાત્રો તરંગી ને અધમાંડિયાં જેવાં, અને બીજાને મુકાબલે કર્તાએ આર્ષક બનાવવા પ્રયત્નમાં નાયકનાયિકા ગુર્જર અને ધરાનાં પાત્રોમાંથી પહેલું જાવનાધૂની અને બીજું અત્યંત હાર્મિક બની ગયાં છે. કાર્યની અને રમની એકાગ્રતા બહુ સધાતી ન હોવાથી નાટકોદ્દિષ્ટ અમર રંગાઈ જાય છે. નાટકનું અભિનયન જુદું જ કરાવે તો સારી વાત છે. તેમાં કામના કરનારા આડિયાની દુર્ગતિ અને જગતની એક અમર પ્રેમિકા રૂપમતીના આત્મવિચ્છેદનનાં બે અંતર્નાટકની અભિનયક્ષમતા ધણી છે. પણ 'ધરાગુર્જર'ને તખ્તા પર ઉતારવું સહેલું નથી. રંગમૂર્તિ પર અંતર્નાટકનો રંગમૂર્તિપ્રયોગ તથા એનું નેપથ્ય પણ બતાવવાં પડે એવી નાટકની રચના છે. નાટકમાં સુચવાતી 'ચાપે ફરતી રંગમૂર્તિ' (Revolving Stage) એને સવડ આપી શકે. વાચ્ય તેમ વિશાળ ઉત્તમ અર્થમાં એવી 'નવી રંગમૂર્તિ'નું આ કૃતિકારા મંડપમુદ્રત થાય એવી કર્તાની 'તીવ્ર અભિલાષા' વહેલી ફળે એમ તો સી પ્રયત્નશી.

વણલખ્યે અનુવાદ છે એમ શરૂઆતમાં સૂચવેલું નાટક છે, 'વેનિસનો વેપારી' એ નામનો શેક્ષ્પિયરના 'મર્ચન્ટ ઓફ વેનિસ'નો શ્રીમતી હુઆ મહેતાકૃત અનુવાદ અનુવાદિકાએ શેક્ષ્પિયરના નાટકના અનુવાદ માટે પ્રથમ 'હેમ્લેટ' જેવી વિપાદિકા ઉપાડ્યા બાદ બીજા પ્રયોગ માટે આ ચિનોદિકા પસંદ કરી છે. અનુવાદ મૂળનાં છટા અને બાવને આપણી લાષામાં ઉતારવા ઠીક મધ્યે જણાય છે. આ અનુવાદ પણ 'હેમ્લેટ'ના અનુવાદ માફક નિર્બંધ અનુબંધમાં છે. 'નિર્બંધ'નું વિશેષણ આગળ ચોંટાડ્યું છે એટલે નહિ બેલાય, બાકી અનુબંધનો લય મંખ્યાબંધ પંક્તિઓમાં બેસતો નથી કવચિત્ બીજા છંદોનો જે ઉપયોગ થયો છે તે એના કરતાં કંઈક ઠીક લાગે છે. સ્વાભાવિકતાની તેમ અભિનયની અપેક્ષા અનુવાદિકાએ પદાનુવાદમાં લીધેલા શ્રમની સાર્થકતા

વિશે સંદેહ ઉત્પન્ન કરે છે. નિર્વેતન નટો તેમ જ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ આને ભજવી જુએ એવી આશા અનુવાદિકાએ દર્શાવેલી છે, પણ મુજરાતીમાં શેફ્ટિપયરનું નાટક ભજવવું હોય તો તો જીવંત ભાષામાં થયેલ ગદ્યભાષાન્તર વધુ સારું કામ આવે. પુસ્તકમાં મુદ્દથની અશુદ્ધિઓ શુદ્ધિપત્રમાં નોંધાઈ છે તેથી ય વધુ છે.

નવલિકા .

૨૨ પ્રથમાવૃત્તિઓ, ૧૧ નવી આવૃત્તિઓ ને પુનર્મુદ્રણો તથા એક ભાષાંતર મળી કુલ ૩૪ પુસ્તકો આ વિભાગમાં અવલોકવાનાં છે.

'ઉન્નયન' નામથી આવતો 'સુંદરમ'નો વાર્તાસંગ્રહ અર્ધો જૂનો ને અર્ધો નવો છે. જૂનો એ રીતે કે એનો પૂર્વાર્ધ એમની 'બોલકી અને નાગરિકા'ની પાંચ વાર્તાઓનો બનેલો છે : નવો એટલા માટે કે એનો ઉત્તરાર્ધ નવું જ વાર્તાપાંચક રજૂ કરે છે. પૂર્વાર્ધમાં 'નાગરિકા' સિવાય બીજી વાર્તાઓમાં માનવીની સ્થૂળ કામવૃત્તિનું આલેખન હતું, તો ઉત્તરાર્ધમાં એ કામવૃત્તિનું કૂતરાવેડામાંથી માનવતા ને માનવતામાંથી દિગ્વિપત્તા તરફ અભિસરણ કે ઊર્ધ્વાશોદય 'સુંદરમે' આલેખ્યું છે. આમ કરીને એમણે બતાવવા માગ્યું છે એ જ કે માનવીના પ્રાકૃત જીવનમાં નકારી કે અવગણી શકાય નહિ એવું વચ્ચેનું કામવૃત્તિનું પ્રવર્તે છે એ મત્યનો વાસ્તવદ્રષ્ટા જીવનરસિયા કલાકાર તરીકે પોતે સ્વીકાર કરે છે, તો એ વૃત્તિના ઉન્નયનની અગત્ય પણ પોતે એટલી જ જુએ છે અને પુરસ્કારવાં માગે છે. પૂર્વાર્ધના પ્રકાશન વેળા તેના પર થયેલી ટીકાને કદાચ 'ઉન્નયન'ના ઉત્તરાર્ધનું શ્રેય જાય. પૂર્વાર્ધની વાતોમાં સામાન્યતા-પાર્થિવતાનું ચિત્રણ છે, ઉત્તરાર્ધમાં પાર્થિવતામાં પુષ્પોદયની પળે ઝળકી જતી અમામાન્યતા અને ઊર્ધ્વગમન અર્થે જીવકાતાં પગલાંનું આલેખન વિશેષ છે. પૂર્વાર્ધની 'નાગરિકા'ની જોડે મુકાય એવી અનનિવાર્ય કરુણ અન્તવાણી 'પ્રાપ્તતા' સિવાયની ઉત્તરાર્ધની આગલી ત્રણ વાર્તાઓનાં ચિત્રપ્રમાદજી, તેની અનામી મોગિની, ભદા, શાન્તા, મનોહર એ સા પાત્રો એમના નિત્યના ભોગપરાયણ અશુદ્ધ જીવનના કીચક્રમાંથી જુદાં જુદાં નિમિત્તે કેવાં અદ્દર જીવકામ છે ! પુસ્તકારંભે ટીકેલ શ્રી. અન્નવિદનો વાળીનું દૃષ્ટાન્ત જનતી છેલ્લી વાર્તા 'ઉદ્ધા' તેના છેલ્લા વાક્યમાંની ઉદ્ધાની માફક કામવૃત્તિને પાર્થિવતામાંથી અપાર્થિવ તેજોમયતાના પ્રદેશમાં લઇ જાય છે. 'બોલકી'નાં અનિચ્છુ

મુખ્ય અને કામકેપરાયણ પુરુષો'નું; અને 'ઉદ્ધા'નાં લગ્નોત્સુકા ઉદ્ધા અને કામવર્જિત અપાર્થિવ પ્રેમથી એને સ્વીકારતો પુરુષવર કમલનયન: પાત્રો ને વકતવ્યમાં સંપ્રદાની પહેલી અને છેલ્લી વાર્તાઓ કેવી સામસામે છેડે બેસી છે? 'ઉદ્ધા'માંનું કમલનયનનું પાત્ર પોતપોતાની બાવના ને કંપનાનો મહામાનવ સર્જવાની સૌ કલાકારોની મથામણ જેવી 'સુદરમ'ની મથામણનું ફળ છે. ઉત્તરાર્ધની વાર્તાઓ આમ સંપ્રદાના નામને તથા 'સુદરમ'ની દૃષ્ટિને સમજાવી દે છે. વાર્તાકાર વાચકોને ક્યાં લઈ જવા માગે છે તે સમજાવ નહિ એવું અધરું નથી, પણ એમનું વકતવ્ય નીતર્યું ને પાસાદાર બહુ બની સકયું નથી. એક 'પ્રસાદજીની બેબેની' સિવાયની બીજી વાર્તાઓ પ્રસ્તારોપયોગી મુક્ત નથી, જોકે આધુનિક વાર્તા વિગતોના ને પાત્રોની મનોવૃત્તિઓના બારીક આલેખનમાં રાચતી જાય છે, એટલે આ બહુ ખટકશે નહિ. પૂર્વાર્ધમાં વાસ્તવદર્શી પ્રસંગાલેખન અને વાર્તાનાં કલાકસખ પર વધુ નજર દતી, ઉત્તરાર્ધમાં દૃષ્ટિ ઉદ્દિષ્ટ વાર્તારહસ્ય પર વિશેષ રહી છે. એમ કહેવાય કે ઉત્તરાર્ધ 'સુદરમ'ની દૃષ્ટિનો વિકાસ બતાવે છે તેટલો તેમની વાર્તાકલાનો નહિ. ફરી વાર્તાઓમાંનું નારીનિરૂપણ આ વાર્તાસંપ્રદાના અભ્યાસીઓ માટે એક સારો અભ્યાસવિષય અને એમ છે.

વરસમરનાં પ્રકાશનોમાં માત્ર મુકાવનાર અને રા. મેધાણીને પોતાને કૃતાર્થતાનો સંતોષ આપનાર 'માણસાઈના દીવા'માંની પાત્રો, બનાવો, બાપા, આલેખન ને જીવનરૂપણ એ સર્વમાં સોએ સો ટકા જીવન્તતાવાળી સોણે વાર્તાઓ મૂંગા લોકસેવક-રવિચંદ્ર મદારાજને મોથેથી રા. મેધાણીએ સાંભળેલી એમની અનુગ્રવકથાઓ છે. પાત્રાલેખન સંવાદો ને સમગ્ર કહેણી મદારાજની જ રાખી પુસ્તકનું દસ્તાવેજ મદરવ અણુઅણુપાયે રાખવા પોતાની ચિંતકલાને વચ્ચે ન લાવવાની રા. મેધાણીએ કાળજી રાખી હોવાથી પુસ્તકના કર્તૃત્વના ધણી ટકા મદારાજને જાય છે. મદારાજની કથનશૈલી પણ વાર્તાકારની નૈમર્મિક જટાવાળી છે. આમ છતાં તેની કાગળ પરની રજૂઆત અને મંકલના રા. મેધાણી સિવાય બીજાને હાથે વ્યાટકો સફળ ચાત નહિ એ પણ દેખીતું છે. ખરી સક્રિય તો એમણે બનાવી છે મહીકાંકાના નીચલા લોકચરની ગ્રામયુવતીના જેવી ધીંગી ને દસેલી, જડી છતાં મીઠી, બોલીને તેના વાક્યવજોટ, ઉચ્ચારણ, 'એ...હ' જેવા ફોંકા અને 'બચું' 'મૂક' જેવા પ્રયોગો સાથે રવિચંદ્ર મદારાજની વાતમાંથી જ આગાહ પકડવામાં ને કથાઓમાં ઉતારવામાં. એ વાણીનાં બોલ-

નારાં મહીનાં છારુ ધારાળા, ખારૈયા ને પાટણવાડિયા આ વાર્તાઓના મુખ્ય પાત્રો છે. બોળાં, બરછટ, એમા કશું અનૈતિક કે અસ્વાભાવિક ન માનતા ચોરીની આદતને વશ થતાં, છતાં મહારાજ જેવાના ‘ચમદે’ એમાંથી તેમ દારૂની લતમાંથી છૂટવા મથતા, રાજસત્તાએ ગુનેગાર કેમ તરીકે આંકેલાં એ માનવીઓના અણુધક ખમીગ ને ખાનદાની, નળજાઈઓ અને નાદાની, પીરતા ને કામળતા એ સર્વનું તેમ જ એમના અંતરમાં ટમટમતા માણસાઈના દીવાનું આ કથાઓ મળતું દર્શન કરાવે છે. ગુનાતપાસની અને સજાની શાસનપદ્ધતિ એ દીવાને હોલવી નાખી સામાન્ય અમર્યાદા ગુનેગારને કેવો રીઘો ગુનેગાર બનાવી મૂકે છે, અને પોલિસને બદલે તેમના અંતરને સ્પર્શી તેમની માણસાઈના દીવા પેટાવનાર યા તેની રાગ સંકારી નવી જ્યોતે તેને પ્રકાશતા કરી મૂકનાર કોઈ રવિરાકર મહારાજ એમને ભેટે તો પરિણામ કેવું ભુલું જ આવે એ આ કથાઓ બરાબર સમજાવી જાય છે. સાહિત્યકારોને એક અભૂપણ્ય પ્રદેશની એ ભાળ આપશે જ, પણ સમાજશાસ્ત્રીઓને અને માનસશાસ્ત્રીઓને ય એ ધણો વિચારખોરાક પીરસશે તે આ કારણે. ભોક્-સેવકોને તો આ કથાઓનાં પાત્રો વચ્ચે પોતાના વિશુદ્ધજ્યોત દીવાથી એમના અંતરદીપ પેટાવતા ધૂમતા મહારાજનું પુસ્તકમાંથી ઉપસતું ચિત્ર ધણુ શીખવશે. મૂઠી ખીચકી વિના જેને ન કોઈ ખીજ જરૂરત, ચોરકાકુગીરી કરનાર કે જૂઠું બોલનાર કે પોતાનું અપમાન કરનાર પ્રત્યે જેને ન મળે કશો રાધ કે તિરસ્કાર, ‘બાળક જેવાં’ એ જ જેનું એમના સ્વભાવવર્તનાદિ પગનું વત્સલ નિર્દેશ બાળ્ય, એવા આ સાન્નિધ્ય બાહ્યે પાટણવાડિયાઓની ફરજિયાત દાજરી બધ કરાવી, એને ‘સ્વજન’ માની કેટલાયને ફાસીને માંચડેથી તથા લાખી ફેંટી સજામાંથી છોડાવવા મથી, યનિયાના છોકરા જેવાના તનના અને અનેકોના મનના રાગની પ્રેમાળ સારવાર કરી, બાપણુ આખ્યા વિના કેટલાયનું ગ્રોહુ વધતું હૃદયપરિવર્તન સાધી, નિષ્કામ સેવાયોગ અને પ્રેમમૂલક સાચા માનવ-ધર્મનો કેવો શ્રવતો આદર્શ પૂરો પાડ્યો છે । લાગે છે કે બહુ લલકારાતા ‘જનતા એ જ જનાઈન’ એ સૂત્રને તેમ ‘સગાર ઉપરી માનુષ’ એ અંગ્રિહાસ-વચનને મહારાજ જ સાચું સમજ્યા છે. ભોક્સંપર્ક કેમ કરાય, ભોક્સેવા કેમ થાય અને ભોક્કર્ત્ર્યને કેમ સ્પર્શાય એ બાણુવા સારુ આ પુસ્તકનું વાંચન જગતા ભોક્સેવકે કરવું જ જોઈએ. રા. ગેનાણીએ મહારાજ જોડે કરેલા મહોર્ગાના તીરપ્રાંતના લઘુપ્રવાસની જાપ પોતાને મન એનું કેટલું મૂલ્ય છે એ સૂચવતા ‘પાંચ દિવસની જન્મ દિવ્વાખીક’ એ નામથી, આ કથાઓને અંતે પુસ્તકના ઉલ્લા અવર્યાંચમાં રજૂ કરી છે. પ્રસ્તાવનાલેખક કાશી

કાલેલકુના 'શ્રી મેનાણીએ રજૂ કરેલી મદીકાદાની આ જીવનકથામાં સનાન કરીને તીથેરનાનની ધન્યતા અનુભવુ છું" અને "હું આજા ગાખુ છું કે 'માણુમાઈના દીવા'ના અનુવાદો દેશપદેશની અનેક ભાષાઓમાં થશે"

એ એ વાંચ્યો જ પુસ્તકની ખરી કીમત સમજવા ખમ છે ચાર જ મહિનામાં એ બીજી આવૃત્તિ લાગે એમાં પછી નવાઈ શી ?

વર્ષો પર પ્રકટ થયેલ 'દાદાજીની વાનો' ની પૂર્તિ જેવી 'રંગ છે ખારોટ' એ કૃતિમાં જેઠા ખારોટ અને બીજાઓ પામેથી માલગેલી ખાગ લોકવાર્તાઓ તેનું કકરથ ૨૧૩૫ અણીશુદ્ધ જાગવીને આજા જ સર્જનાત્મક સપાદનકૌશલથી રા. મેનાણીએ એવી મુદર રીતે રજૂ કરી છે કે 'રંગ છે મેનાણી' એમ સહસા એવી બેઠવાનું આપણને મન થાય ખાણુ લાખ માળવાના ધણી ભરથરીને બેખ, ચદન-મેણુમરીના વમમા વીતધ, 'પરદખલંજથ', વીર વિક્રમના પગક્રમે, ગાગલી, ચુનાળ ગોડિયો, જતિ ને બેરિયાના જાદૂમતર ને ચમતકારો, તથા મનસાગરાની અને ખાનિયાની ચતુરાઈ-આ સર્વની કથાઓ જેનો વાર્તારસિયો ખાલભાવ જમાનાએ કે ભરે શોષો લોધો નહિ હોય એવા મૌને પોતાના વાર્તારસથી આકર્ષશે પણ વિશેષ આકર્ષણુ તો એનું ધણુ એમુંએ સાહિત્યરસિકાને અને આજના વાર્તાલેખકાને આજની કરતા છુદી-કહેવામાલગવાની-એ લોકકથાઓના રસ ને તેના વિલાવ, કૌતુકોદીપન અને રસજમાવટની કરામતો, અને સિદ્ધવિધાનનો તેમ જ તેની અદ્ભુત લાક્ષ્ય અને છટાવાળી કથનાનુસાગ્રિથી મર્માંજ ને લોડી ભાષાનો પાંગચય અને અભ્યાસ શીખવા જેવું કેટલુંક તેમને શીખવી જશે લોકકથાઓની ખારોટાની અસલ કહેણીને તે કાલમસ્ત થાય તે પહેલા, ગીનોનું સ્વરાકન થાય છે તેમ, શબ્દમુદ્રિત કરી દધને રા મેનાણીએ એક ઉપયોગી સેવા કરી છે. પુસ્તક સાથે જેડેલા પ્રવેશકમાં એમણે લોકવાર્તાના 'મેટિક'નું પૃથકરણ તથા દેશવિદેશની તેમ જ જાગતના પ્રાંતપ્રાંતની લોકકથાનાં સમાન તત્ત્વોની સમીક્ષા કરી, સમાન અશો છતા પ્રાતભેદે એનું કલાવિમાન તો વિશિષ્ટ હોય છે એમ કહી, આ પુસ્તકમાંની કથાઓનું સિદ્ધ યોખ્યું મોરઠી છાપનું ■ એમ ૨૫૪ કર્ણ છે

ગ. નિરજન વર્મા અને ગ. જયમલન પગમારના જોડિયા કર્તૃત્વથી પ્રકટ થયેલ 'પરીકથાઓ' તથા 'દેશદેશની લોકકથાઓ'ને પણ 'રંગ છે ખારોટ' સમજમા સામાન્ય કથનરૂપે કહેવાયેલું ધણુ લાગુ પડે છે 'પરીકથાઓ'ના એ પુસ્તકોમાંથી પહેવામાં 'સોનાપદમણી', 'સોમોલા રાણી' અને 'દાલતપરી'

એ નામની અનુક્રમે ભુલેખક, રાજસ્થાન અને પન્નમની લોકકથાઓની પ્રથમ છાંવેલી ત્રણ પુસ્તકોએ, તથા બીજામાં નાગકુમારી અને 'નીલમણિ' એ બગાળા અને 'ફૂલવતી' એ કાઠિયાવાડી લોકકથાઓ પરથી તૈયાર કરેલી પુસ્તકોએ સાથે બાધી છે એ કહેવાઈ છે પરીકથાઓ, પણ વરતુન ૧૧ બધી લોકકથાઓ જ દેશદેશની લોકકથાઓ'ના આ સાથ પ્રકટ થયેલ યોગ, પાચમા ને છઠ્ઠા ભાગમાં અનુક્રમે કાઠિયાવાડની રાજસ્થાનની અને પન્નમની અચ્ચાર વાતો પીરસાઈ છે પ્રાતપ્રાતની લોકકથાઓનો એના રસિયા સપાકોએ આ પુસ્તકોમાં બધું મેળો બર્ધો છે, કે એનું પ્રદર્શન ગોઠવ્યું છે એમ કહેવાશે લોકકથાની કહેણીને અનુસરતી લખાવટ ખેલ સોરઠી ભુવાનેને મારી ફાવી ૧૧ લોકકથાના વિશિષ્ટ લક્ષણો તથા વાતાવરણ બળવતી આ પુસ્તકોમાંની વાર્તાઓ રસિક તો બધી જ છે એમાંથી પસંદગી કરવી મુશ્કેલ થઈ પડે છતાં 'ચૌબોલા રાણી', 'બે ચોર', 'દોલત પરી', 'ઈસર અને કાનીસર', 'નાગકુમારી', 'નીલમણિ', ફૂલવતી ને 'વનવોર' એ 'પરીકથાઓ'ની, અને 'આગલો અવતાર', 'જમદેવ પરમાર', 'અલકુ અને શગુ' અને 'ઓરતની મરદાનગી' એ 'દેશદેશની' (પ્રાતપ્રાતની) લોક કથાઓની વાર્તાઓને તેમની બહેનો કરતા આગળ મુકાય એવું ખરું બધી વાર્તાઓનું નિરીક્ષણ એ વાતની પ્રતીતિ તરત જ કરાવી આપે છે કે કથન શૈલીની જૂજ પ્રાતીય વિશિષ્ટતાઓ છતાં ભારતના બધા પ્રતિની લોકકથાના લક્ષણો સમાન છે, જે એ સિદ્ધ કરે છે કે તેનું સર્જક ને ભાવતા લોકમાનસ બધે એક જ છે એક પ્રશ્ન થાય છે માનવીના પ્રેમ, પરાક્રમ, ઈર્ષ્યા, વેગ, ત્યાગ ભુદિયાતુર્ય આદિનું નિરૂપણ કરી લોકમાનસને પ્રતિબિંબતી, છતાં માનવીઓ જોડે પરીઓ અપ્સરાઓ, રાક્ષસો, નાગ, ભોગણીઓ, ભૂતપ્રેતાદિને અને પશુપક્ષીઓને પણ પાત્રત્વ આપતી અને આજના વિજ્ઞાનને પણ અમાખ્ય એવી અનેક સિદ્ધિઓ તથા અત્કારોથી કલ્પના બહેકાવતી અને રસ ચગાવતી આ લોકકથાઓ મનુષ્યસમાજની મુખ્ય કે નાલ દશાનું સર્જન ન મણાય ? અને એમ છે તો વિકસિત સમજે અને વિજ્ઞાને પરીઓ અને રાક્ષસોને જનપ્રદા ને જનકલ્પનાની હદમાંથી હાકી કાઢ્યા છે એવા આ યુગમાં આવી કથાઓનો મતકાનીન માનવીઓની પેઠે આજના વાચકો આસ્વાદ કરી શકશે ખરા ? પણ દેશપરદેશમાં તેમ આપણે ત્યાં પ્રાતે પ્રાતે જૂનો લોકકથાનું સાહિત્ય પ્રકટ થવા માડ્યું છે એ હકીકત તેમ આ પુસ્તકોનું પ્રકાશન જ એનો જવાબ આપી દે છે

૨૧. રસિકલાલ પરીખ જેવા સ્વસ્થ આદમીને ૫ પોતાના વેગમાં તાણી

જઈ, તેમનું પગેખપણુ જુલાવી તેમની રસિકતાને 'વાહ, વાહ' પ્રકારની કરી, તેની પાસેથી ફાકકુ પ્રમાણુપત્ર ખાટનાર 'ધૂધવતા પૂર' ની ૨૭ વાર્તાઓ બધી એકસગળી લીધી કણાની નથી, છતાં સદૃશ્યોને ખુશ કરી જાય એવું વાર્તાનેખનકૌશલ એના નવલોદિયા લેખક રા. સુનીલાલ મડિયાએ એમાં દાખવ્યું. આખકાન ઉવાડા રાખનારને આ અનત આશ્ચર્યવાળા જમતમાંથી વાર્તાનો કાચો માલ તો પુષ્કળ મળે, આ વાર્તાકારને એવો કાચો માલ પોનાના વ્યાપક સચસાવ અને નિરીક્ષણને જલે પકડતા આવડ્યું છે. એ નિરીક્ષણને લાભ મામડા ને મામીલુ લોકમમાજને સવિશેષ મળ્યો છે. સમઢની મોટા ભાગનો વાર્તાઓની ધરતી ને હવા મામડાની છે તથા મામડિયાં પાત્રો તેમનાં માનસ, વર્તન ને વાણી સાથે વાર્તાકારને હાથે ચહેરી પાત્રો ક્રમતાં વધુ સજીવ આલેખન પામ્યાં છે વિષયો જેટલું નિરૂપણનું પણ વૈવિધ્ય દાખવવું અને દુચકાના જરના નાનકડા પ્રશ્ન કે વસ્તુને દક્ષતાથી વાર્તાનો સ્વાગ સળવી ચડવું વાર્તાકૌશલ, તળપડી અને મંરકારી બેઉ પ્રકારની બાપા પરનું પ્રયમાપાત્ર પ્રભુત્વ અને સંયમ તથા પ્રમાણુવિવેકને કષારેક ન માઠતી ચિત્રણુચકિતવાળી વર્ણનછટા એ ત્રણેની મૂદીથી વાર્તાનો વેપાર ખેડતા અને તેમાં સારો નફો હાસલ કરતા જુવાન વાર્તાકારે જગત અને આસપાસની માનવતા પર વિનોદખેણુ નજર ફેંકીને રમૂજ હિસ્સાએ દીક સંખ્યામાં પકડવા ને વાર્તામાં જકડવા છે 'ધમ્માહાડા', 'બે બોલિયા', 'ધેર બેઠે જંગા', 'પોટકુ', 'ચૂંલના દાંત' એમ એવી વાર્તાઓની સંખ્યા સમઢમાં નાની નથી હાડે દુચકા જેવી આ વાર્તાઓ લેખકના વાર્તાકસમને લીધે વિસ્તારી જતી છે 'હાપરખમી' અને 'ધૂધવતા પૂર' કરણાન્ત જનશે એમ લાગતું હતું ત્યાં તો એને અન્તે પણ લેખકે પ્રસજનાની લદરી ફગારી છે પણ આવી વાર્તાઓ તો પ્રસજલક્ષ્યો, અને મુકાબલે સહેલી. વાર્તાને રદસલક્ષ્યો જનાવવી, માનવચિત્તના અટપટા વ્યાપારો આલેખવા અને જીવનમાં રહેલુ કારણ્ય પ્રકટ કરી નિરૂપવું, એ અપરું અને વાર્તાકારની ખરી કસોટી કરે એવું કાર્ય છે એ કાર્યમાં રા. મડિયાને એકધારો વિજય મળ્યો નથી 'પૈડા' 'ફલદો ને દોંગલી' તથા 'મોળી અને ડો. મહેતા' એ વાર્તાઓ વક્રઅને દોંગાડવા ખીટી, જ જતી છે 'ગઢો નવોડ' અને 'હગદ' મા પાત્રમાનસને એવું તાણુખેંચુ છે કે એ વાર્તાઓ પણ વક્રઅને ખાતર જ લખાઈ હોવાની છાપ પાડે છે. 'એ' ને 'એકાકી' વાર્તાઓમાં જુવાનીના અતીથ મૌખિકના દર્દોએનું આલેખન વેચકું લાગે એટલું કુલાવેલું છે. જનાવો ને પાત્રોના આલેખનમાં

ક્યારેક સ્વાભાવિકતા સુદૃઢ નજરે જોવા જતા જણાતી નથી એનો વાર્તારસ અને વેગ બેધરી પ્રતીતિશક્તી મોકુફો ('willing suspension of disbelief') ફરમાવે છે, તેને વચ ન થાય તે 'કમાઉ દીકરો' અને 'વાની મારી કાપલ' જેવી રસપૂર્ણ વાર્તાઓને માટે પણ એમ કહે આ એટલું જ સિદ્ધ કરે છે કે વાર્તાકાર બાબ જગતના જેવા કુશળ નિરૂપક છે તેવા આતર જગતના હજી નથી બન્યા ગંભીર કરુણ વાર્તાઓમાં એ સફળ નથી જ થયા એવો આનો અર્થ થતો નથી. 'આડી ઊતરી', 'કાપલો', 'શણ ભંગારો' 'જેરામ ગંજેરી', 'કમાઉ દીકરો', 'આખના અંધારો' અને 'વાની મારી કાપલ' જેવી વાર્તાઓના લખનારને માટે એમ કહેવું અણુમણુ ગણાય એમની ઉદ્દેશી તથા આલેખનની દૃષ્ટિએ ભેદભર છે, અને અમર-કારક કરુણની દૃષ્ટિએ સર્વથી ઘડે ઉદ્દેશી બે એ ત્રણે વાર્તા રા મહિયાની વાર્તાકલાના ઉત્તમ નમૂના છે એણે ખતાવેલી વાર્તાકારની શક્તિ જોતાં 'ધૂમવર્તા પૂર' હરખભાઈ આવકારનો અધિકારી વાર્તાસમ્રાટ છે.

લેખકના ખુલાસા અને રા ઉમાશંકર જોશીના પ્રવેશકમાંના બાહ્ય છતાં બહુ સાર્થનામ ન લાગતા રા ઉમેદવાર્ધ અણિયાગના વાર્તાસમ્રાટ 'પાંખ વિનાના'ની કિશોરમાનસને લગતી તથા વાર્તાઓ વિષયની દૃષ્ટિએ વિશિષ્ટ છે એટલી વાર્તાકલાની દૃષ્ટિએ નથી, અને વાર્તાકારનું મથન ખતાવે છે એટલી સિદ્ધિ નથી ખતાવતી બાકીની દસ વાર્તાઓમાં ધણી કરુણપ્રધાન છે એમાં 'આગલા બવનો વેરી', 'છપરપગી' અને 'રૂપિયા આના પાંખ'નો કરુણ માનવીની કુષ્ટતા અને હૃદયહીનતાએ નિપજાવ્યો છે પણ કોઈ પ્રકૃતિએ કે આશયે કુષ્ટ ન હોતા સૌ શુભાશયી હોય છતાં કુર્મટના જન્મી પડે તેનો કરુણ વધુ જોડો ને વેધક હોય છે એવો અહીં નથી 'વેર' અને 'નવનીત' માના કરુણાશનું મૂળ ઈર્ષ્યા ને ગેરસમજના છે નિષ્ફળ પ્રયત્નની કહાણી 'છનીનો કરુણ એથી સહેજ જોડો છે, જોકે નાવકના ઊર્મિલ શોકોદ્ગાર છતાં એ વાર્તામાં બહુ ઊધડયો નથી પણ કરુણ કરતા હાસ્યરસ ગા અણિયારને વિશેષ ફાવતો દેખાય છે મૂખાઓની દુનિયામાં વસતા પાગલ પ્રેમીઓની વાત 'કીર્તિ'કૃષ્ણ ખડેગવ'તો દેખીતી રીતે જ હળવી વાર્તા છે, પણ 'હું એકલી છું' અને 'શિવશંકર' જેવી સંપ્રદતી ઉત્તમ વાર્તાઓ પણ હાસ્યની જ છે માથાભારે કર્કશા પત્નીના હેતુમય પરિવર્તનને 'વશીકરણ ભરમનું પરિણામ' કાની મલકાતા ને શરવીરનો પાઠ લખવવા મક્કતા નિત્યના પત્નીપીડિત શિવશંકરનો થતો રકાસ 'શિવશંકર' ને માહેની અતિશયોકિત છતાં મજાની

દાસ્તવાર્તા બનાવે છે. સંગ્રહમાં હેલ્થી હપાયેલી પણ ગુણ ને શક્તિમાં પહેલા નંબરની અધિકારી 'હું એકલો છું' એ વાર્તા ચળેલું અંતરમન સ્વપ્નમાં પોતાનું કામ કરે છે એ મંબીર રહસ્યનો દાસ્તારો વિનિયોગ કરે છે. એમાં નાવકના ચિત્રણમાં તથા દુઃસ્વપ્નની જવાબદારી પોતાના માનસિક દોષને બદલે લમણવાળા એવકાને માથે ઢાળી દેતા તેના અંતિમ વાક્યમાં વાર્તાકારનું દાસ્ત જ વરતાય છે. કરુણાન્ત 'હરપરપગી' તથા પાત્રપ્રધાન 'ઈશ્વરની માયા' ના અંતિમ વાક્યમાં પણ મહકાવે એવો દાસ્તનો ભાઈ કટાક્ષ જ છે. એ બીજી વાર્તાના શીર્ષકમાં પણ કટાક્ષ જ અનર્દિત છે. 'મહેન્દ્ર' ને 'વર પધરાવો સાવધાન' ને લેખકે અન્તમાં નાદક મંબીર બનાવી દીધી, બાકી એનું વસ્તુ ને સમગ્ર ઢંગ દાસ્તગસિક વાર્તાનાં છે. આ બધી વાર્તાઓના દાસ્ત પાછળ કરુણનું પક ગ્રહેલું છે, પણ એમ તો દુનિયાના ધણા ખરા દાસ્ત પાછળ હોય છે. કરુણને આમ દાસ્તથી ઢંકવાનું અથવા વાર્તામાં દાસ્ત ને કરુણની સંસૃષ્ટિ સાધવાનું વાર્તાકારને કંઈક ગમતું ને ફાવતું લાગે છે. એમનું દાસ્ત, 'હરપરપગી' જેવીમાનો બૈરક બોલોનો કુશળ પ્રયોગ, પાત્રમાનમમાં ઠીક ઠીક લેડે જવાનું કૌશલ, જીવનનાં દાસ્તકારુણ્યને નિરૂપવાની ફાવટ, અજગક દેખાવા મથતો લખાવટ, અને 'હું એકલો છું', 'શિવજીંદગર', 'હમી', 'વર પધરાવો સાવધાન' ને 'વેર' જેવી વાર્તાઓમાં છતી થતી વાર્તાકલા રા. અભિવાગને વાર્તાકાર તરીકે જરા અપાવશે.

'નિશિગંધા'ના લેખક 'સત્યમ'ને વાર્તાઓની પરિગ્નિધિતિઓ લીધી કરવાની આવડત છે. એની પાત્રસૃષ્ટિ વૈવિધ્યવંતી છે ને જનસ્વભાવની ઝાંઝામપામપ પણ સારી છે. મંગ્રહની ચોદ વાર્તાઓમાં ફેટલોક કરુણ-પ્રધાન છે. એ લાગણી દલાવે છે, પણ 'ઉત્પલાનો પત્ર' મિવાય બીજી વાર્તાઓમાં કરુણનો ખાસો હલકાવવા માટે ફેટલોક યુક્તિઓનો (જેમકે, 'પાનળી ગબડી'માં કૂતરાનો, 'ફેદી'માં જીવી દમ્બ વગેરે જેલમાથી આવતા કરમનને ઝાળખી ન શકી એ જિનાનો, અને 'અમનિયો'માં અમનને ઝૂંનોક માંદી છે એવા ખજરે પણ મતોકની માએ એને આપ્યો નદિ એવી દટી-કતનો) આશ્રય લેવાયો છે. વાર્તાકારને કટાક્ષ પણ સારો ફાવે છે. જગ અતિશયોક્તિ કરીને 'વચરામભાઈ' એક પ્રકાગ્ના સ્વાર્થપદુ માનસનો સારો નમૂનો પૂરો પાડે છે. 'રાજનામું'ના કમિટીસભ્યોના વાપ્તીવત્તનમાં લેખકનો કટાક્ષ સ્પષ્ટ દેખાય છે, અને 'પાપ અને પુણ્ય' પણ એના હેલ્લા તણ પેરેમાફ લખ્યા જ ન. હોત તો સારી કટાક્ષવાર્તા બની જન. એ એવ વાર્તાના કટાક્ષની પાછળ છે તો કારુણ જ, જે પગથી એને એમના પ્રકાગ્ની

કરુણ વાતો પણ કહી શકાય. 'રોજનિશિનું એક પાનું' એના નાયકની આત્મપ્રતારણા અને લેખકના આર્થવાહી અંતર્દિષ્ટ કટાક્ષને લીધે કટાક્ષ-વાર્તાનો ઉત્તમ નમૂનો બનેલ છે. ગ્રંથદની મંગલાન્ત, વાતોમાં 'બહેનનો ભાઈ' ને 'પરસન' ધ્યાન એવે એવી છે. ક્યાંયથી હેતુ ન પામેલો દોષ પ્રાણિયો બહેનના પત્રમાંનો ભાષાગુતાથી અને તેને મંજારી આપતા બનાવથી સુકુમાર માનવી બની ગયો એ પરિવર્તન જરા નાટકી છે પણ સાવ અસ્વાભાવિક નથી. પણ 'મત્યમ'ની શક્તિનું દર્શન કમવતી તેની એક વાર્તા તો છે હેલ્લો, 'ગળાબંધણી'. સાવ ખખડી ગયેલા ને કસા જ કામના ન રહેલા કાખરા બળદને દોકરાની ટકટકથી યાકી કસાર્ધવાડે વેચી નાખવા ગયેલો કાનો દારૂ દોચવા માટે લઈ ગયેલા એ રૂપિયા બળદને માટે ખરચતો આવ્યો ને બળદને પાછો ઘેર લઈ આવ્યો ! કાનાના પશુવાતસંસ્થનું ચિત્ર, વચગાળાનું એનું વૃત્તિવિશ્લેષણ, અને વાર્તાનો હેવટનો વળાંક ખરેખર સુંદર છે.

૨. મુરલી ઠાકુરકૃત 'પ્રેમજન જ્યોત'ની ધણી વાર્તાઓ વિસ્તારમાં દૂંડી છે એટલે જ નહિ, પણ એ તેમ જ બીજી લાંબી પણ વસ્તુની દૃષ્ટિએ હાડેતી નથી એ કાગળે એ વાર્તાઓ નાની કાઠીની લાગે છે. એની સવેદન-ક્ષમ કરુણ વાર્તાઓમાં 'મિયાનો મુરદો' અને દાસ્યરમિકમાં 'આત્મારામ' ધ્યાન એવે તેવી છે 'સોભાગમ શેક' અને 'ધૂળો ટપાલો' પણ સારી વાર્તાઓ છે. એક પ્રયોજ તરીકે લેખકે ધાર્વુ દ્વેષે તેટલું ધ્યાન એમવામાં 'ભમરડો' વાર્તા સફળ થતી નથી. નિબંધ પ્રણયની આરંભમાં છપાયેલી ત્રણ કરુણાન્ત વાતો તથા સમઢની બીજી વાતો સામાન્ય કક્ષાથી જી ચી નથી.

'કહાણી' મામિકમાં છપાઈ ગયેલી ચાર પૌરાણિક વાર્તાઓની પ્રસ્તિકા 'દેવકુસુમ' (પારાશર્ય) માં મુગ્ધ બાસિકા વૃત્તિના પાત્રના ઉમેરા સિવાય બીજી રીતે મુજ ઉપનિષદવાનને અનુસરતી 'નચિકેતા' અને 'મેઘદૂત'ના પ્રથમ પક્ષિદ્વયની લેખકે બનાવેલી વાર્તા 'અભિચાપ' કરતાં બાકીની બે એના નાવીન્યથી અને નિરૂપણથી વધુ ધ્યાન એવે એવી છે. મૃત્યુથી કોઈનો આત્મવિનાશ થતો નથી, જીવના કર્મો જ મૃત્યુનું નિમિત્ત બને છે, મૃત્યુ તો જીવને અનેક દુષ્ટિમાંથી છુટકારો આપનાર દયામય સત્ય છે. એવું મૃત્યુરહસ્ય કથવા પ્રયોગ્યેવી એ બેમાંની એક 'મૃત્યુ'માંની મૃત્યુને સર્જનના દેવના જ સ્વરૂપ તરીકે જાણાની પુત્રી બનાવતી 'કેદરના આકર્ષક છે. બીજી વાર્તા, 'સ્વર્ગાધિપતિ નહુપ' મા નહુપને ઉદારમના, નિખાલસહૃદયી પીર ચીતરી, તેને માટે તિલોત્તમાને તથા ખુદ સચિને ચ સહાનુભૂતિ થતી

નિરૂપી, દેવોએ કપટથી તેનો વિનાશ કર્યાનું જતાવી, મુળ યુગલુક્યાની સિકવ વાર્તાકારે સાવ ફેરવી નાખી છે. દેવો અને ધ્યાનજોને સ્થાપિત દિતો માટે જ ફિક્શનમાં આલેખી માનવીને તેમનાથી ચક્રિયાતો કરાવવાની 'નવી' દૃષ્ટિ ગૂંચુ કરવાના મોહનું એ પરિણામ. ■ વ્યાસ વાત્સીકિને સુધારવાના આજસુધીના બધા ગુજરાતી પ્રયત્ન પેડે આ પ્રયાસ પણ અસફળ જ નીવડ્યો. ■ કવિ-વાર્તાકારની સર્જક કદપનાએ સ્વર્ગ ને અલકાના મધ્યમય પ્રાસાદોનાં ચિત્રો સારાં જિભા કર્યા છે 'શીલા' (=સિલા) જેવી જોડણીબૂલ તથા 'યુ યોજના' 'યુ યુ પ્રનામો' 'યુ આગા' અને 'માર્ગવતા' જેવા અશુદ્ધ પ્રયોજો ખૂબ છે.

પૌરાણિક આખ્યાનોને નવા જમાના આગળ કેમ રજૂ કરાય એને માટે માર્ગદર્શક દૃષ્ટાન્ત 'ભાગવત'માં જો 'પૂરું પાડે છે સ્વચ્છ સાદી પ્રવાહી વાર્તાસૈદ્ધીમાં રજૂ થતી એની કંઠ કથાઓ રામાયણ અને મહાભારતના પાત્રોના તથા 'દિદુધર્મ'ની આખ્યાયિકાઓ'ના અધિકારી લેખક રા-નાન બાર્ધ બટે 'જુવાન મિત્રોને માટે' લખી છે એટલે તેમણે કથાતત્ત્વ પર આધ્યુ છે તેટલું જ્ઞાન તદ્વલખી જ્ઞાનતત્ત્વ પર નથી આધ્યુ (એટલે જ કપિનમુનિના જન્મની કથા કહી છે પણ તેમણે દેવહૃતિને આપેલા જ્ઞાનનો સાર નથી આપ્યો એકાદશ રૂકેધની દત્તાત્રેયના ૨૪ ગુરુઓની વાત તથા ઉદ્ધવને શ્રીકૃષ્ણે આપેલો ઉપદેશ પણ એ જ કારણે પુસ્તકમાં નથી ઉતાર્યો.) આમ છતાં ધણી કથાઓ કહેતા કહેતા તેનું રહસ્ય કર્તા સંક્ષેપમાં બતાવતા ગયા છે ભાગવતને રૂપક કહી ભગવત્ત્વરૂપવર્ણન અવતારો દક્ષ-મહાદેવ વિરોધ દેવાસુગન્ધમામ સાગરમથન શ્રીકૃષ્ણવીર્યા આદિનું એવું રહસ્યદર્શન એમણે કરાવ્યું છે. શ્રીકૃષ્ણચરિત્રને રૂપક સાફ કરીને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જે રીતે પર્તાએ સમજાવ્યું છે તે તો આ પુસ્તકની વિશિષ્ટતા ગણાશે કર્તાના મહા ધાર્મિકતા અને જ્ઞાનદૃષ્ટિ જેમ એમાં સર્વત્ર દેખાય છે તેમ ક્યારે એમની નનદૃષ્ટિ પણ બ્યક્ત થાય છે જેમ કે ૧૭ મી કથામાં ગંગામાહાત્મ્ય વર્ણવતાં સૌ પહેલી માનવીની ભૌતિક જરૂરતનો વાત કરી છે 'રામાયણ - મહાભારતના પાત્રો'ની માફક આ ભાગવતકથાઓ 'માધ્યમિક કેળવણીમાં ધાર્મિક શિક્ષણ હોય તો પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે સારુ કામ આપવાની પાત્રતા ધરાવે છે.

એમની અત્યાગ્રસુધીની લેખનપ્રવૃત્તિથી જેમને ધર્મશાસ્ત્રપુરાણુત કહેવા બટે એવા રા ગોપાલદાસ પટેલે લખેલી પ્રાચીન શીવકથાઓ એ પુસ્તિકા સાદી બાષામાં લખાયેલી સરકારોદ્દેશીયક તેર પ્રાચીન લઘુગ્રંથો.

આપે છે. પ્રાચીન એટલે જનતાનો ને એવા બૌદ્ધ સાહિત્યનો. ઉપનિષદ-મહાભારતાદિનો આખ્યાયિકાઓનો સમાવેશ એમાં થયો નથી કોધને અકોધથી જીતવાની, માખાપ, ગુરુ, પાત્રો, મિત્ર, નોકરચાકર, સાધુસંત આદિ પ્રત્યેના ધર્મની, સત્યની એષ્ટતાની, આદર્શ સાહસીના લક્ષણોની ને એવી એવી શીલોપકારક સરકારશીલ આ વાતો બાળકો અને શિષ્યાઉ પ્રોદાના પ્રકાશક કલ્પેલા તેના વાચકવર્ગને આપી જશે.

અરુપશક્તિ જનતાની સેવામાં સરતું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલયે ધરેલી 'સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણી' નાં સમીક્ષાર્થે મળેલાં પુસ્તકોમાંથી છ વાર્તા-વિભાગમાં આવે છે 'બાળકો પછુ વાચી શકે એવી સહેલી ભાષામાં' લખવાની શરત હયેના લેખકોએ યથાશક્તિ પાળી છે. એ શ્રેણીના પ્રથમ પુસ્તક 'પ્રકાશનાં પગલાં' (કરમનદાસ માણેક) માં લૌકિક દર્શનકથા જેવી છેલ્લી સિદ્ધાંતની બાજીની તેર વાર્તાઓ હિંદુ, બૌદ્ધ, ખ્રિસ્તી અને ખ્રિસ્તી ધર્મકથાઓ છે. કથાઓના લોકપ્રિયિત આત્માને અક્ષત ગાળી તેની રજૂઆતમાં ને દષ્ટિબિંદુમાં નવીનતા દાખલ કર્યાનું લેખકે કહ્યું છે. એ કાર્ય એમણે વ્રત્તાસુર, વેન અને ભરમાસુરની કથામાં નાત્સી, શાહી અને ફાસિસ્ટ વાદોને, 'સામ્રાજ્ય વળો' નો વાતચા કાન્તિય માટે જળેલા વિશ્વ-યુદ્ધને, અને 'શીકુષ્કુ ને કાળવન'ની કથામાં આર્યાવર્તની જન્યત અનેલી જનતાને સંભારી ને અંતે ઉલ્લેખીને કયું છે. બીજી કથાઓમાં જીવન-વિકાસક ધાર્મિક સિદ્ધાંતોએ તારવવા પર લક્ષ્ય રહ્યું છે. 'ઇતિહાસને અમ્બાણે' (ઇન્દ્ર વસાવડા) ભારતના ઇતિહાસના દશ પ્રસંગોને કથાબદ્ધ કરે છે નેદાજયથી માડી આજ સુધીના ઇતિહાસનું કાષ્ઠ વ્યવસ્થિત પ્રતિનિધિત્વ એમાં આવ્યું નથી. પ્રસંગચૂટણી સહેજ મનસ્વી થઈ છે, 'ઐતિહાસિક તરંગે લઈ તેમાં પ્રાણ પૂરવાનું કાર્ય' લેખકે કથના અને ચિત્રાત્મક શૈલીની સહાયથી હાથ ધર્યું છે. પછુ એ બાળકમાં બાળકા પુસ્તક જોટલી સિદ્ધિ એને મળી નથી. લખાવટની આકર્ષકતા રા. સુનીલાલ મહિપાત્ર 'ગામડું બોલે છે'માં મારી છે ગામડાની બૂમ, પાદરને પીપળો, વાણિયાની હોટટી તથા ગામનો ચોરો પોતાનો વાત કરતા હોય ને ગામડાની જીવનપેથી લીએળતા હોય એવી આરંભની લખાવટ છેક સુધી ચાલશે એમ પ્રથમ લાગે, પછુ એમ જનતું નથી. ગ્રામજીવનનો સામાન્ય પરિચય આ શૈલીએ આપેલા પછી ગામડાનાં સરથા જતી જતા વ્યક્તિવિશેષોનો પરિચય આપવાનું શરૂ કરે છે ત્યાં લખાવટ રેખાચિત્ર, પ્રસંગચિત્ર અને વાર્તામાં સરી પડે છે. લેખકે સૌરાષ્ટ્રના હોમથી વર્ણવે ગામડાને દેથી

રાજ્યનું એમણે ચીતર્યું છે. દેશી રજવાડાના કારભાર ને અંધિરના ઉપહાગમય અને સકેટાસ આલેખને પુસ્તકમાં ઘણી જગ્યા આથી રાકી છે. એ જ રીતે શ્રાવકોની જીવદવા પર પણ લેખકનો કટાક્ષ દીક ઊંચો છે. સામગ્રી અને શૈલીમાં મળંગસૂતરને બદલે વિચ્છિન્નતાનો અનુભવ ઓછો નથી થતો, છતાં પુસ્તક રસપ્રદ વાચન આપતા સાથે ગ્રામજીવનનો પરિચય કરાવવાનો પોતાનો હેતુ ધણે અંશે સાધે છે. 'રાખની ઢગલી' (પીતાંબર પટેલ) કેટલીય વ્યક્તિઓનાં જીવનને દુઃખી બનાવીદેતી ઘટનાઓ જિવાતા જીવનમાંથી ઝડપીને પાંચ વાર્તાત્મક પ્રસંગચિત્રો દ્વારા રજૂ કરે છે. જનમત સમાજે એનો રસ્નો કાઢવો જોઈએ એવું લેખકનું સૂચન નહિ, આપદ છે, એથી કલાકારનું તાટસ્થ્યાટસ્થ્ય કોરે મૂકી એ પોતાના પાત્રોનો પક્ષ લે છે, રાંધે પણ બતાવે છે અને વાતોને અતે વાચકોને નાનકડું ભાષણ પણ સંભળાવે છે. પાંચમા પ્રમંગચિત્રમાનો કભારજનનો પ્રશ્ન સામાજિક નહિ પણ વ્યક્તિગત છે, બાપીનાંમાં કુલીનતા, 'ત્યક્તાઓ, એક પર બીજી તરીકે જતી સુશિક્ષિતાઓ, લક્ષ્મી નડતા નાતજાતના ભેદ અને પરજીરામાંથી મદંતર રહી જનારાઓ જે સામાજિક પ્રશ્ન ઊભા કરે છે તેનું નિરૂપણ છે. આલેખનની દૃષ્ટિએ 'રાખની ઢગલી' એ પહેલું પ્રસંગચિત્ર એનાં ચારે ભાગુ કરતાં સાચું અને અસરકારક બન્યું છે. એ પ્રસંગચિત્ર મટીને વાર્તા પણ બન્યું છે. 'જીવતાં મર્ગ'ને લેખકે નાહકનું લખાવ્યું છે. ઉત્તર ગુજરાતની લોકમોલીનો પ્રયોગ પુસ્તકમાં સમાનપણે ને સવિશેષ થયો છે. 'ગૃહજીવનનાં દરથો' (કુમુદ શેઠ) ના ખરી દકીકતમાં જ કલા છે એ ગાંધીવાક્યને સાચું કરાવતાં વાસ્તવચિત્રો ગૃહજીવનના કલેશ, દુઃખ જીવ, સ્વાર્થમયતા, હેતુમીત આદિનું દર્શન કરાવવાની સાથે કેટલીક મામાજિક સમસ્યાઓ બહુધા સૂચવે અને ક્યારેક કહી પણ નાખે છે. લખાવટ સારી છે. 'ભગવાનનાં ઊંચ' માં છેલ્લાં સાતેક વર્ષથી હરિજનસેવાને પોતાના શક્તિ ને વખત આપતા રા. પુરાતન જીવે પોતાને થયેલા અનુભવોમાંથી કેટલાક રજૂ કર્યા છે. એનાં આકમાંથી માત્ર પ્રકરણોમાં સર્વજ્ઞ હિંદુઓના હરિજનો પ્રત્યેના કુર્વતાવના પ્રસંગો નોધાયા છે, જેમાં વાર્તાતરત્વ છે પણ વાર્તાકલા નથી. પણ વાર્તાકલા નથી તે કંઈ અહીં દોષ નથી. પ્રમંગોને નિમિત્ત બનાવી આભડકેટલેથી હિંદુ જનતાના હૃદયને ઢંઢોળી ભ્રમન કરી તેના તારને સ્પર્શવાનું જ થયેલ લેખકનું છે. એથી જ તો એ નિરૂપણ પ્રમંગ પર પોતાનું બાબ્લાત્મક ચિંતનસંવેદન પણ વ્યક્ત કરતા ગયા છે. પોતાના નિવેદનમાં એમણે કહ્યું છે કે રચનાત્મક કાર્યક્રમના અંગ તરીકે જ પોતે અસ્પૃશ્યતાનિવારણપ્રયત્નને

નથી જોતા, માનવધર્મો વેદનશીન હિંદુ તરીકે પણ પોતાને એ જરૂરી લાગે છે. એમની આ દષ્ટિ પુસ્તકની લખાવટમાં કામ કરતી દેખાય છે. છેલ્લા પ્રકરણમાં હર્ગિજનો આગળ ધરવા ગાંધીજી પાસે લખાવેલા વિશુદ્ધ આચરણના નિયમો આપ્યા છે નામે અને સરૂપે નથી લાગતી 'જીવન પરિવર્તન' ('સોપાન') વસ્તુતઃ એના લેખકની 'પ્રાયશ્ચિત્ત' એ નવલકથાના દ્વિતીય ભાગમાંની ગમદેવકથા જ છે. વાર્તામાંના 'હુ' ની ખરા હૃદયની સદાનુભૂતિ મરણ્યમૃતપેત અસ્પૃશ્ય રામદેવના હિંદુ જાતિ પ્રત્યેના ભયૂક્તા રોપને અને ખ્રિસ્તી થઈ જવાના નિર્ણયને પિંગાપી નાખી એના જીવન પરિવર્તનમાં નિમિત્ત મને છે, એવું એ લામી કથાનું વસ્તુ હરિજનસેનાની પ્રવૃત્તિને પરાક્ષ રીતે મહાત્મક બને એવું છે ત્રેણીના આ બધા પુસ્તકોને સચિત્રતાથી આકર્ષક બનાવાયા છે, જેનો જશ 'સનિ'ને જાય છે.

સૂરતના ત્રિશક્તિ કાર્યાલયની 'બાળકૃષ્ણ અચારલિ' ની બીજી ને ત્રીજી પુસ્તિકાઓ 'મુદ્ર વગેરે' અને 'સાડકી મા વગેરે' માં સ્ત્રીશક્તિ' માં છેલ્લા દશ વરસથી દર અઠવાડિયે એકેક વાર્તા આપનાર રા બાળકૃષ્ણ જોષીની અનુક્રમે પાંચ અને ચાર મધ્યમ પ્રકારની સ્ત્રીવિષયક સામાજિક વાર્તાઓ સમઢાઈ છે. બીજી સમઢકમાં 'ભિર્મિલા' વાર્તા સારી છે, બીજીમાં વાર્તાનું ઢાઢ બધાનું નથી. વાર્તાઓને એકએકથી ચડિયાતી કહેનાર પ્રકાશકને વાચકોનો ટેકો મળે એમ લાગતું નથી. બીજી સમઢકના કરતા ત્રીજીની વાર્તાઓ ચડિયાતી છે 'નની' તેમાં વિશેષ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે.

અનુવાદોમાં રવીન્દ્રનાથચરિત્રિત ત્રીન સગી' નો રા બચુભાઈ શુક્લે કરેલો અનુવાદ એ એક જ કૃતિ છે. 'રવિવાર', 'છેલ્લી વાત' અને 'લેમોરેટરી' એ એમાંની ત્રણ વાર્તાઓમાંથી પહેલીમાં કલાકાર અને પ્રેમી 'નાસ્તિક' અબીકકુમારનું બીજીમાં ખૂમ ભાવનાશાળી, સુહૃદ્દિશાળી અને ખરા પ્રેમી સ્ત્રીપાત્ર અચિરાનું, અને સકુલ બની ગયેલી અને આગલો બે જેટલો આકર્ષક ન લાગવાના સહનવાળી ત્રીજી લામી વાર્તામાં સોદ્ધિની ને સૌધરીના પાત્રોનું આવેળન મુંદર ને આકર્ષક છે. એમાંનું પ્રણયનિરૂપણ, અને સુહૃદ્દિના તેજ, લાગણીના છંડાણ અને ભાષાનો અજમ છટાથી આપતા સલાદ રવીન્દ્રનાથની પાછી વયના આ સર્જનને દિપારે છે.

નવી આઠતિઓમાં ભોજ અને કાલિદાસ' (અનાનાન જાની) 'ભોજપ્રબધ' ને આધારે ધણા સમય પર પ્રકટ થયેલ પુસ્તકનું ભાષા તેમ જ્ઞાતમાં અમ

અને ખનપૂર્વક મપાદક ગ્રંથમીનાગયણ મો પડ્યાએ કરેલા ઘણા સુધારા સાથેનું નવું મસ્કૃટ છે એમા આવશ્યક તેટલી તેના પિતા અને કાકાની કથા સાથે ભોજના મમત્ર જીવનનો અનિહાસિક અને કાલિંગમનો દાતકથિક પરિચય પ્રા. ભમા અપાયા બાદ ભોજ અને મલિદામવન્મેના અનેક પ્રમગોની, મન્યથાત્મ વિનોદની, કાલિતસના અપૂર્વ ચતુર્માર્ગ, કવિત્વ અને તેણે કરેલા અનેક કવિઓના મર્ચક જનની, બાણુ મયૂર માધ ધનપાલ ગન્શેખર આદિનો, અને ભોજ મબધી એ મિવાય અનેક પ્રસંગોની કથાઓ મસ્કૃત મનોકા ને પમ્તિઓના પ્રુકળ હિનાગ સાથે આજની રચિતે અનુકૂળ વાર્તાશૈલીમા તેમાં રજૂ કરવામાં આવી છે વાર્તારમ હેપરાત કામ્યથાત્મવિનોદ અને વાવહાર્યાતુર્થનો બોધ બક્ષનાર આ ગ્રંથ મવાની માફક આજના જમાનામા પણ મામાન્ય જનતામા લોકપ્રિયતા મેળવી લેશે એમા શક નથી

સમીક્ષાર્પમા, દારવગમિક મુનશીને વાર્તાકાર ગ્રંથે રજૂ કરતી, વાર્તાના કના સ્વરૂપની નહિ તેટલી તેના હેતુની સિદ્ધિ બતાવતી રા. કર્નવાલાલ મુનશીની લાક્ષણિક વાર્તાઓના મમદ 'નવનિકાઓ'ની પાચમી તથા રામા ખેન અને અનખુજ શેકની એકમેકથી એક વેત ચડતી ખાનદાનીની 'પીગુ પાનુ' નામે વાર્તાના ઉમેગ સાથેની 'લોર્ડના રેજ' (મનુભાઈ જોષાણી) તી બીજી આદિતિ ગુજર્ગમ ઘટલ કાર્યાયે પ્રકટ કરી છે સાત વાર્તાઓ અને 'મેના ગુજરી' ની નાદિકાને એનો 'માલ' ગુજરાતના 'કદરદાન ધરોહા' એ ખપાવી દીધો હોવાથી 'જીવનના વહેણે' (રસિકનાથ પરીખ) ની બીજી આદિતિ લાગતી સાહિત્ય મધે પ્રકટ કરી છે કામી એકતાની સેવા કરતી 'અણોળે' અને ગામકાની ખરબાદીનું એક દારણ બતાવતી 'નવું રેલ્વે સ્ટેશન' એ બે રા. મુનીલાલ શાહની ખ્યેલક્ષી મુવાચ્ય વાર્તાઓનો પુસ્તિકમની ત્રીજી, અને જુદા જુદા વય કામ સરકાર ને લાવનાવાળાં માનવીઓને ગાંધીજીપ્રેરિત અદિસાત્મક સત્યાગ્રહની લક્ષતના

બ્રમ ઉપમવતી પુસ્તિકાની પાએ વાર્તાઓ એના લેખક ગ. મડિયાના 'વૃધનતા પૂર' વાર્તાસંગ્રહમાંથી જ ઉપાડવામાં આવી છે

રેખાચિત્ર

'સાદિપની' (૧ સાદીપનિ) સગાથી રા રમણિક અરાવવાળાએ લખેના રેખાચિત્રો નરસિંહગવના 'સ્મરણમુકુર' અને મો લીનાનતી મુનશીના 'રેખાચિત્રો'ના વિદેહ ને વિદ્યમાન વ્યક્તિઓના વ્યક્તિત્વપરિચાયક સ્મરણ સરકારચિત્રોના કરતા એ રીતે જુદા છે કે એ ચોક્કસ જાણીતી વ્યક્તિઓનાં નહિ પણ જુદા જુદા વર્ગ ને પ્રકૃતિના માનવનમૂનાઓના પાત્રલેખનો તેમજ પ્રસંગલેખનો છે એ છે શુદ્ધ સર્જનો, અને સ્વરૂપ તથા કળાની દૃષ્ટિએ વાર્તાથી એ બહુ દૂર ન હોવાથી એના મગ્ધ 'સાદિપનીના રેખાચિત્રો' ને સ્વતંત્ર વિભાગનું માન આપી વાર્તાવિભાગની જોડાએ એને સ્થાન આપ્યું છે એમાના બાર રેખાચિત્રોમાં 'અમદાવાદની દિવાળી' અને 'હોળી' એ પ્રસંગચિત્રો છે, 'અમદાવાદની મિષ હોટેલ' રમણચિત્ર છે અને બાકીના નવ વ્યક્તિચિત્રો છે, જેમાં 'હેડ જોમર' બીજા કરતા વધુ પ્રમાણમાં વર્ગચિત્ર છે, જે પ્રસંગચિત્રોમાં એક અમદાવાદનું છે અને બીજું હોળીનું ગામડાનું—ચરોતરનું—છે, તેમ બાકીનાં રેખાચિત્રોની પચાદશ પૃષ્ઠ ચરોતરના ગ્રામજીવનની અને અમદાવાદની—ખાસ કરીને ત્યાના મિલજીવનની—કે લેખકને આ રેખાચિત્રોના લેખનકાળ સુધીનો જે કંઈ અનુભવ છે તે આ બે જીવનનો જ, એટલે આમ બનવું સ્વાભાવિક છે આ સ્વાનુભવ ઉપગત દર્શન અને ચિત્રણ—જેના વિના કાંઈ પણ સાહિત્ય સર્જન અને તેમાં વ આ રેખાચિત્રોનું તો ખામ, બને જ નહિ—ની શક્તિ લેખક પાસે સારી છે સમાજદર્શન અને માનવનિરીક્ષણ કળાંરી આખ અને જે જોયું છે તેના ઉકાવદાર ચિત્રણનું સામર્થ્ય ધરાવતી કલમ લેખક પાસે છે એ 'હોળી,' 'ખાલીજી' 'મોતી નામક' ને 'ગોકળકાકા' જેવા ચરોતરના ગ્રામજીવનના અને અમદાવાદની દિવાળી, 'અમદાવાદની મિલહોટેલ,' 'હેડ જોમર,' 'અમરમિદ દરવાર,' 'હનીમ' જેવા અમદાવાદ ને ત્યાના મિલજીવનને લગતા રેખાચિત્રો સ્વયં મ્હી આપે છે વળી આ સસારના 'ભાતભાત કે લોક' અને તેમની માનવતામાં લેખકને ધણે રમ હોવાથી તેમના સ્વભાવવર્તનાદિનો સવિગત અધ્યાસ એમણેકરી જાણે છે, જેણે એમના પાત્રનિરૂપણને જીવંત બનાવ્યું છે નગ્નરિભાઈ, ખાલીજી અનામી ને ગોકળકાકાના રેખાચિત્રો આની સામિતી છે ચરોતરની

હોળાનું વાંતાવરણચિત્ર તો એમણે આખા ઉપસાબ્યું છે. રા. અરાલવાળાના રસિક કવિજીવડાએ 'હોળા'ના પ્રારંભના સ્વપ્નવર્ણનમાં જ નહિ, તે સિવાય પણ બધાં રેખાચિત્રોમાં આમતેમ વેરેલા અલંકારોમાં પોત પ્રકાશ્યું છે તેને લીધે, તેમ જ પ્રવાહી ને છટાદાર મઘવાળી ને ઉપમાઓ તથા વર્ણનોમાં ચમકારા દાખવતી સમગ્ર પુસ્તકમાંની લખાવટને કારણે, શુષ્કતા ચાર હાથ દૂર રહી છે ને રેખાચિત્રોનું વાચન વાર્તારસ અખાડે છે એ રા. અરાલવાળાને રેખાચિત્રોમાં મળેલી સફળતાનું ચિહ્ન છે. શીર્ષકના આગલા શબ્દમાં જ એડણીબૂલ કરતા આ પુસ્તકમાં એડણીબૂલો ઘણી રહી ગઈ છે એ ધણાને ખટકશે.

નવલકથા

નવલકથાનાં મૌલિક ૧૮, બાપાંતરો ૬ અને નવી આવૃત્તિ એક એમ એકંદર ૨૫ પુસ્તકો સમીક્ષાએ મળ્યાં છે.

'જય સોમનાથ' પછી લાંબે વખતે મળતી એમની લાક્ષણિક શૈલીની રા. મુનશીની 'લોમહર્ષિણી' નવલકથા આ વિભાગમાં સહેજે મોખરે આવે છે. પ્રાગ્વેદિક કાળથી પુરાણકાળ સુધીના સમયકલક પર આલેખાતાં બાર નાટકોના કર્તાએ મંદસ્પેશા મદાનાટકના પૂર્વાર્ધરૂપ 'પૌરાણિક નાટકો' અને 'લોપામુદ્રા'ના અનુસંધાનમાં એના ઉત્તરાર્ધની આ ખરા પ્રગ્વેદિકાલની કથા લખાઈ છે. નાટકને બદલે નવલકથા લખવાનું કારણ 'નાટક શુદ્ધરાત્રી વાંચકોને સુગમ નથી ને ગમતું નથી' એવો રા. મુનશીને 'લોપામુદ્રા' એ કારણેતો અનુભવ. એ જાણે, પણ નવલકથામાં ય કામ તો કરે છે એમની નાટ્યદષ્ટિજ. વિશ્વામિત્રની ગેરહાજરીમાં વસિષ્ઠે કરેલા મુદાસના પુરોદિતપદના સ્વીકારથી તથા લોમહર્ષિણી અને રામ જમદગ્નેયને ઉડાવી જવાના અર્જુન કાર્તવીર્યના અવિચારી કાર્ષ્થી થતું અનુક્રમે દાચરાત્ર વિગ્રહનું તથા રામાર્જુનવરનું બીજરોપણ એમાં કથાવસ્થ બન્યું છે. આ બીજે મુદો તથા રામના બાળપણની કથાવસ્થમાં અલગ પડી જતી ખારસો એક ખડ રોકતી કથા અનુગામી નવલકથા 'ભગવાન પરશુરામ'ની પૂર્વસંબંધ કે બુમિકા લેખે સમન્વય જતાં તેને આ કથામાં મળેલું મદદર વાજબી દેરે છે. દોટક ખડ રોકતી શુન:શેષકથાને વાજબી દેવાતી દક્ષીન એ છે કે આ કથા 'લોપામુદ્રા'નું અનુસંધાન હોઈ 'લોપામુદ્રા'માં દેશાયેલા વિશ્વામિત્રના ચિત્રને પૂરું કરવાનું એથી જ બને છે.

શુન શેપને વિશ્વામિત્ર અને ઉમાનો પુત્ર ઠરાવીને રા મુનશીએ વિશ્વામિત્રને વધુ કસતી નવી પરિસ્થિતિ ઊભી કરી છે. 'યમ એ તો સર્જનનું સાધન; વિનાશનો ટુંક નહિ. જેમાં માનવ હોમાય તે યમ નહિ જ' (૫-૧૬૪) એ શબ્દોમાં વ્યક્ત થતા નરયમ સામેના તેમના અંતરાત્માના વિરોધે તેમ જ શુન શેપના સાચા અભિજ્ઞાને ઉપગ્નવેલ પરિસ્થિતિમાં વિશ્વામિત્રનાં મયન, મંથનોત્તર નિશ્ચય અને અભયમંશોધનના ('લોપામુદ્રા'માંના એના પાત્રને વધુ આગળ લઈ જનારાં) નિરૂપણને તો મુનશી વાજખી રીતે જ રામ જમદગ્નેયની બાલએષ્ટાના વર્ણનની જેવો પોતાનો સફલતા મફલ કથનપ્રયોગ માને છે. કથાના પાંચ ખંડ પાડ્યા છે, અને એ પાંચમાં જુદાં જુદાં પાત્રો (જેમકે, પહેલામાં વસિષ્ઠ, બીજામાં રામ, ત્રીજા ને ત્રીજામાં શુન શેપ, ત્રીજાચોથામાં વિશ્વામિત્ર, ચોથાપાંચમાં અર્જુન અને રામ, પહેલા ને પાંચમાં લોમહર્ષિણી) મહત્ત્વ ધારી બેસે છે, છતાં તેઓ ને તેમને લગતા બનાવો કથામાં અમુક રીતે ગંઢાઈ જઈ વરતુની મળગતા સાધી આપે છે. નાનામોટા એકેએક પાત્રનું સ્પષ્ટરૂપ સજીવ આલેખન, અને બનાવોની ગતિ અને તેનું નાટ્યાત્મક નિરૂપણ એ બેઉને પ્રતાપે કયા આદિથી અંત લગી વાચકને જકડી રાખે એવી બની છે. એના રસપ્રવાહમાં જાતને તથાવા દીધા વગર કાંઈ જ ઊભા રહેવાનો નિશ્ચય કરનારને વર્ણુશુદ્ધિ અને માનવતાની બાવનાને શ્વસતા વસિષ્ઠ-વિશ્વામિત્રના કથામાં થયું છે તેમ આલેખનનું. શુનશેપ તથા રામની કથાનું અને સમગ્ર વાતાવરણનું, ટુંકમાં રા મુનશીએ પોતાની સર્જક કલ્પના અને કલાનાં અભીની અજલિ છાટી વૈદિક મામત્રીનાં વેરવિખેર અરિથમાથી ઊભી કરેલી આ સંપ્રિતનું, વેદપ્રામાણ્ય ચક્રવાતું તેમ જ ભાર્ગવકુલોત્પન્ન મુનશીએ ભૂગુવંશના વીરોની જ પ્રચસ્તિમાયા માડી છે એવી મસ્કરી કરવાનું દિલ થશે પણ એ મેક મલેવોની પૂર્વાપેક્ષાએ ચતુર મુનશીએ 'લોમહર્ષિણી'ના આમુખમાં આપી દીધેલો ખુલાસો તેમને પૂરા તો નહિ, પણ અર્ધા ચૂપ કરે.

ધમધીકાર ચાલતા 'વૃમકેતુ'ની 'ચૌલુક્ય નવલગ્રથાવલિ'ના કારખાતામાંથી 'વાચિનીદેવી' પછી આવતી 'જર્ગસિદ્ધ સિદ્ધરાજ' એના પુર-મંધાનની આગલી કથાઓ જેવી સાદસકથા અને જસૂમકથાના આકર્ષણોવાળી મુનશીશૈલીની ઐતિહાસિક કથા છે જ્યમિહે જર્ગક ને નવલગ્ર પર મેળવેલ વિજય, મુજને શક્તિશાળી પ્રતિસ્પર્ધીઓને દૂર કરી ને સાંપુતો પ્રભાવ અંખરી મર કરેલી મુતસદોગીરીની કુતેલ, અને પિતાને આપેલાં વચન પાળી ચાર પરાક્રમ કરી પાટણ સાથેના વેરનું બેગારે રાપેલ બીજ એનો

કયાવિષય છે દરેક કયામા એકાદ પાત્રમા કોઈ મહાન સ્વપ્ન કે ભાવના 'ધૂમકેતુ' મૂકે છે તેમ આમા જર્ણસહના હંધામા બરેલા વીર વિક્રમ મનવાના સ્વપ્નનું આલેખન, જગદેવ પગમાગની શક્તિમાધના અને અગ્નિતાકંકણ-સિદ્ધિની તથા બર્બરકની કયાથી અદ્ભુત રમનું થયેનું નિષ્પાદન, અત્યાર સુધી જૂત મનાયેલા બાળતા-નર્મરક-નું ચિદ્વરદ્યાપત્તની ધૂત અને નરમહારનો શોખ એ બે નિર્સર્ગભિનારપદ તરવે એમાં એકમરથ બતાવી સરકૃત જંગલી માનવ તરીકે કર્તાએ કરેલું શ્રદ્ધેષ કે પ્રતીતિકર નહિ તેટલું નવીન નિરૂપણ મુગ્ધાવની રાજરમત, ખેતારના પાત્રની ચમત્ અને ખર્પરક-ખાપરા-ના પરાક્રમ કયાનું વાચન રસમર્ધુ બનાવે છે નવલકલ્પકે પોતાની ભેખનકલાની કાનો સાથે ઐતિહાસિક પાત્રોના મહોરાથી રમત રમી રહેલા લાગતા 'ધૂમકેતુ' કયાપટમા સમ્પ્રાપ્ત પાત્રોને ઉતારી તેમના નાનામોટા પગક્રોથી તેને જરી હર્ષ કયાવસ્તુને વધુ પડતુ જટિલ બનાવી મૂકે છે આથી કુશળવસ્તુમવિધાનનો આભામ ઊભો થાય છે પણ ધણીવાર સમગ્ર દષ્ટિએ જોતા જેવું મદસ્ત બદ્ધ હોય નહિ એવી બાળતો માટે ધણા પાત્રો ને પ્રસંગોનો ખગ્ગ કરી નાખતા હોવાની, તેમ અમુક હેતુ પૂરતો પાત્રોનો ઉપયોગ કરી હર્ષ પછી તેને પડતા મૂકતા હોવાની છાપ એ પાડ્યા વિના રહેતા નથી કોઈ મોઢક દેવના કે અનુમાનથી જેને માલવગજ લક્ષમદેવ હોયો છે એ જગદેવની સાધનાથી રાગને આત્મશ્રદ્ધા આવી એ રીતે બર્બરકવિજયમા એના પરાક્ષ દિરસા સિવાય એને નામે કયામા પછી કશું જ જમા થતું નથી પિંગનિકા ને મનપાવતો કષ્ટ રીતે કેવો સબધ, નવધણપુત્રીને ને એને શુ નવધણને અને બર્મરકને કેવો નાતો એ બધું અધ્યયી મોલમ સ્વચાલ છે પણ વિજતોમા પ્રતીતિકર રીતે રપ્પટ થઈ નથી લાગે છે કે નવધણને પગસન કાવાની કર્તાની એ તગ્મીજ જ હતી જગદેવ પગમાગને ને બાળગને લાગ્યા તો ખાપગને ધ કયામા લાવવાની લાલચ મના રાજી સમ્યા નથી, પણ એને જગા વધુ પડતુ મદસ્ત અપાઇ ગયું ૩ ૫ ૫૬ ને ૭૪ ત્રિભુવનને જગદેવનો કાકો હરાવ છે તો ૫ ૮૫, ૯૪, ૧૫૦ ને ૧૫૮ જગદેવને ત્રિભુવનનો કાકો બનાવે છે એ ગોટાળો માત્ર ઉતાવળ કે ચરતચૂમનું જ નહિ, ગ મુનશી, 'પાટણની પ્રભુતા' ને ચુગરાવના નાથના ઊંડા મસ્કાજ જે આની પુરામામી કયાઓમાં તેમ આ કયામાં ય દેખાય છે તેનું પણ પગિણાય હોવાનું અનુમાન જોડુ દરે એમ નથી 'ચુગરાવના નાથના કેટલાક મુખ્ય પાત્રો અને મમય પોતાનો કયા માટે પમ કરી ધૂમકેતુ'એ તેની એકે 'જન્મિદઃસિદ્ધરાજ'ની સંખ્યામણીનો સ્થાવર વરોની લધા છે એવી સરખામણીમાં તો ગ.

મુનશીની કૃતિ જ વધુ માર્ક મેળવી જાય એમ છે. એમની ભાષાજટાથી વંચાય તેટલી વાર આંજતાં 'ધૂમકેતુ'નાં મુંગલ, સિદ્ધરાજ, જેમાર ને સોનલ રા. મુનશીનાં તે તે પાત્ર (ત્યા સોનલ રાણક છે) જેવા આપણાં ચિરકાળનાં સ્મૃતિસાથી બની શકતાં નથી. નવલણુ ને જેમારની કટાક્ષયુક્ત કરકાષીરાંણી તીખી ભાષા અને જ્યવદેવના સ્પર્શને આલેખતી લલકવાળી ભાષા 'ધૂમકેતુ'નું ભાષાપ્રજુત્વ બતાવી આપે છે, પણ રેખા ('હાઇફન') ના વિરામચિહ્નનું પુસ્તકમાં દેખાય છે તેટલું બાહ્ય મઘ કે શૈલીનું સુલક્ષણ નથી એ ખ્યાલ એમના અંતરમાં જોગે તો સારું થાય.

'રાજ વિશ્વજેવ' નામની રા. ધનશંકર ત્રિપાઠીએ જે ભાગમાં લખેલી વાંચેલા વચની નવલકથાને ય અહીં જ સંભારી લેવી ઠીક થયે. ધોળકાના વીરધવળ વાંચેલાનો પરાક્રમી જ્ઞાનમુણીપેત બીજો પુત્ર વિશ્વજેવ ધોળકાનો મઠી પાટણનો રાજ થાય છે ત્યામુધીની કથા જે ય ભાગમાં થઈને કહેવાય છે. રા. મુનશીનું અનુસરણુ ધણું ઐતિહાસિક નવલકથાકારો કરવા જાય છે તેમ આના કર્તાએ પણ કર્યું છે. વિશ્વજેવ, મુંગલ ને કાકનાં ઝાંખાં પ્રતિબિંબ જેવાં મંત્રોચર વસ્તુપાળ અને ધાસણ નાગેશ્વરનાં મુત્સદ્દી અને પરાક્રમી પાત્રોથી ઢંકાર્ષ જાય છે. લખાવટ જૂની શૈલીની યાદ આપે તેવી સીધી કથનશૈલીની છે. જેમાં જાય તેનો વેગ કે ઉત્કટતા એમાં નથી.

'પ્રેમભક્ત કવિ જ્યવદેવ' ('જ્યવલિખ્ખુ') અને 'મીંગ પ્રેમદીવાની' (રામચંદ્ર ઠાકુર) એનાં નામથી ચરિત્રમયો હશે એમ લાગે, પણ છે રસિક નવલકથાઓ. શૈલીજટા અને પ્રમત્સાલેખનની દૃઢાથી મૂળ વસ્તુ ઓછું છે છતાં તેને કુસાવીને રસમય કરતાં બેઠિના કર્તાને સારું આવડ્યું છે. બંનેમાં વસ્તુસંકલના ઘટ કે કાર્યપ્રવાહ ઝડપીલો નથી અને કથાકાર નિરાંતવા છવે મંદ મંદ પગલે આગળ વધે છે. બંનેમાં તેનાં નાયકનાયિકાની વિરોધીઓ અને તેજેદેવીઓ દ્વારા થતી આકરી કસોટીઓ અને ધ્રુશ્ચરી ચમત્કારોને મહત્વનું રચન મળ્યું છે. પહેલીમાં 'ગીતગોવિંદ'ની પકિતઓનો અને બીજામાં મીરાંનાં પદોનો કથાવસ્તુમાં મયાપ્રસંગ ઉપયોગ કરાયો છે. આગલી કૃતિમાં જ્યવદેવનું સંસ્કૃત 'ગીતગોવિંદ' અને પાછલોમાં મીરાંનાં ૧૦૨ પદો તેનો રજપૂતાની ભાષારંગ ઉપદેશ દીધા વિના કથાને અંતે ડાપીને વાચકને સમવડ અને ખરીદનારાઓને માટે આકર્ષણ તેના

કર્તાઓએ રજૂ કરેલ છે. બંનેની ભાષા અનુદ્યુત તો નહિ, છતાં મંરકારી ને મધુર છે બંનેની લખાવટ જાણે સીનેમાચિત્ર નજર મમદ્ય રાખીને એ લખી હોય તેવી પ્રજા જાપ પાડે છે. આમલી કથાનું 'સેનવંચ અને નવદીપ' એ પ્રકરણ અને બીજીની 'ભૂમિકા' તેના લેખકોનું ખપપૂરું અભ્યાસીપણું પણ સૂચવે છે. આમ એ જોડી પોતા વિને એકમરખું કહેવાની સમીક્ષકને ઠીક તક આપે એવી છે. પણ સરખામણી કરવી હોય તો આમલી કૃતિને એની જોડીદારથી લેખનકલા તથા લેખકની પ્રતિભા બંને બાબતમાં ચડિયાતી કહેવી પડે. એની આર્થક વિશિષ્ટતાઓ : ૧૬ માં પ્રકરણમાંનું ગીત નૃત્ય અભિનય અને દશ્ય સામગ્રીથી શોભતું 'ગ્રીનગે વિંદ'નું નાટ્ય, જયદેવ-પદ્યાવતીનો અમર પ્રેમ નિરૂપવો છે એ બાને ઉત્તેજલી લેખકની રસિકનાના રૂઝ જેવું (પણ જેમાં પદ્યાની અવસ્થતા અનિવાર્ય ન હતી એ) 'સોંદર્યપૂર્ણ' પ્રકરણ, અને 'ભગવાનનું કાવ્ય એટલે માનવી' એમ ઉચ્ચારતા અને ગોડેશ્વર પાસેથી ગોસેવા અને સુદામાઓની સેવાનું મહાત્મચાળાનું કામ માગી લેતા જયદેવનું એની પાત્રતામાં એક હોયું ઉમેરતું આલેખન. બીજી કૃતિના નોંધપાત્ર તત્ત્વ ગણાયો, 'મીરાંના'ના ગિરધારી સાથેના ભાવમરત મંવાદો અને લોધાનાં ભાવદર્શનોનું તથા મીરાંજીવનના મોટા ક્ષોભક પ્રસંગોએ ગિરધારી તો હસતો જ હતો એવું તેના લેખકની એક નિરૂપણરૂઢિ બની ગયેલું હોયતું આલેખન, અને રા. રવિશંકર રાવજી અને રા. હનુ દેમાણનાં પુસ્તકાન્તર્ગત ચિત્રો તથા સચિત્ર પદ્યા ('ફેલેપ') અને પૂર્ણથી સધાયેલું બાલ રૂપરગનું સોદામણપણું.

વર્તમાન સમયની વાત કરતી નવલકથાઓ પર હવે આવીએ છીએ. ઈ. સ. ૧૯૪૨ ના ઓગસ્ટના બનાવોએ જગાડેલ પ્રચંડ રાષ્ટ્રક્ષોભ અને તેના આનુષંગિક પ્રવૃત્તિપ્રવાહો અને આંદોલનો કેમ કયાં ય આપણા સાહિત્યમાં દેખાયાં નહિ એવી આપણે ત્યાં ઊઠેલી ફરિયાદનો રે પ કંઈકે આંદો કરાવવા આવતી બે કથાઓ પ્રથમ હાથ ધરીએ.

એ બેમાં વધુ મમર્થ અને ચડિયાતી કૃતિ છે "અણખૂટ ધાગ" ('અધિનીકુમાર'). કથાનો પ્રારંભ મુગધ-અમદાવાદને ગણીતાં કોમી વૃદ્ધકથી કર્યો છે પણ તેમાં કેન્દ્રવર્તી પ્રમંગો અને વાતાવરણ છે બેનાળીસના

• એની સાળિલી, બાળથી કૃતિમા 'મસલ'નો 'સ્નાયુ' મારે અને 'કમા ચ'નો 'કમાક'ના અર્થમાં થયેલો પ્રયોગ અને 'મિડ' જેવી બૂલો, અને બીજામાં 'નિરાશ'ના અર્થમાં 'નિરાશિત'નો અણુક પ્રયોગ અને જોડણીબૂલો.

ઓગસ્ટની નવમી તારીખ પછીની લડતનાં જ. ગાંધીજીનું 'કરેંએ વા મરેંએ' એ સુત્ર, લડતે લીધેલું સ્વરૂપ, અને તેને પ્રેરતી મનોદશા મમળવવાનો સન્નિષ્ઠ પ્રયાસ એમાં થયો છે. ગાંધીજી-ગ્રોધિત અદ્વિસા અને તેની પાળ તોડી ધરી આવેલી ભાંગફોડની પ્રવૃત્તિ એ બન્નેનું વસ્તુસ્થિતિના ચિત્ર કે પ્રતિબિંબ તરીકે એમાં એકલું વાર્તાભાવો નિરૂપણ જ નથી, સૈદ્ધાન્તિક ભૂમિકાથી તેની તપાસણી ને ચર્ચા પણ કગવામાં આવી છે. ગાંધીજીની પદ્ધતિએ કામ કરતા સુધીર અને શાંતિભાષનો સામે જીતુ, કુલસુમ, રાયમલ આદિને મૂકી તેમના કાર્યો, વાણી અને મરેદના દ્વારા આ કાર્ય સાધવામાં આવ્યું છે. સુધીરની જીતુ અને રાયમલ સાથેની ચર્ચાઓ આ સંબંધમાં જોવા જેવી છે. કયામાં આખરે જીતુને એની પદ્ધતિની લડતમાં નિષ્ફળ થતો અને ધણા સાથીઓના ભોગ પછી એકલો પડી જતો બતાવ્યો છે, તેની વાચકો પર એવી છાપ પડવાનો સંભવ છે કે લેખક એની કામ પદ્ધતિને પોતાનો મત આપતા નથી તેમ છતાં એવી પ્રવૃત્તિમાં પડેલાં સર્વ—જીતુ, કુલસુમ, કિશોર, રાયમલ, રજુજીત, મહેન્દ્ર—નો એકાગ્ર દેશભક્તિ, ખેતની બેપરવાઇબરેલો વીરતા અને ઉમ્ર ધ્યેયનિષ્ઠાને આગળ કરી તેમના હેતુને આદરની અસદિગ્ધ સવામી લેખકે આપી છે એ સ્પષ્ટ છે. ખરી રીતે તો, આ કે તે પોતાને સુઝ્યા તે માર્ગે દેશની મુક્તિ અર્થે પોતાની શક્તિ અને પ્રાણ અરચી નાખનારાઓની અને એમના સમર્પણની અણખૂટ ધારાની જ કયા લેખકને ઉદ્દિગ્ધ હતી. એવી કયા ઉદ્દિગ્ધ હતી માટે જ કેટલાક સાચા પ્રસંગો તથા વ્યક્તિઓ પરથી લીધેલા લાગતા આ કથાનાં પ્રસંગો ને પાત્રોને એમણે આદર્શનો પુટ આપ્યો છે. નવલકથાની કથન-શૈલીમાં રવીન્દ્રનાથની 'ધરે-માહીરે'ની કથનશૈલીનું અનુમરણ કર્યું છે. કથાનાં ત્રણ મુખ્ય પાત્રો સુધીર, જીતુ અને કુલસુમ કથાતત્ત્વ લખાતો ને વિકસતો રહે અને કયાંય વિચ્છિન્ન માથ નહિ એ રીતે અવારનવાર પોતાની વાત કહેતાં જાય છે. પ્રમંગોના બવાન સાથે તે તે પાત્રના સંવેદન, મથન ને વિચારણા જાણવાનું વાચકોને આથી સુગમ પડે છે અને લેખકોને તાટસ્થતાથી આભાસ ઉપજાવવાની સવક મળી રહે છે. કયામાં પ્રમંગોનો પ્રવાહ અસ્ખલિત વહેતો રહે છે, તેનું નિરૂપણ ચિત્રાત્મક થયું છે, અને લેખકની ભાષામાં જોમ, પ્રવાહિતા અને વેગ છે પરિણામે, ચર્ચા અને ચિંતનમંથનમાં અટવાતી છતાં વાર્તા વાર્તા તરીકે પોતાનું એંચાણ કરી શકે છે. પણ કયાનો અન્ત જાણે ઉતાવળે જાણ લપેટી લેતો લાગે છે. કુલસુમ અને કિશોરનાં મૃત્યુ એ પાત્રોના પ્રશ્નક જનવા માહતા વાંચનારાઓને

કાચરશે પણ ખરાં. લેખકોએ કયાને ખીજા ભાગમાં લંબારી હોત તો ? કે, એને લખાવાય એવું ચાલુ વાતાવરણમાં એમણે કયા ય દેખ્યું નહિ ?

ખીજી કયા તે 'ધુરડ બોલ્યું' (નીરુ દેમાઇ). એ પણ એ જ વાતાવરણની કયા છે કટોકટીના ગામલોકોએ સરકારમોડેલી લશ્કરી દુકડીનો મૂગો અસહ્યાર કરી આખરે ગામમાંથી દિજરત કરી કેવો અણનમ જુરસો બતાવ્યો તે એ વર્ણવે છે. પ્રારંભના પ્રકરણમાં અડાસ ગોળીખારના બનાવે અને ૪ થી ૮ પ્રકરણોમાં અમેરિકન લેખક સ્ટાઇનબેકની 'ધ મૂન ઇઝ ડાઉન' એ કયાએ લેખકને વસ્તુ પૂરું પાડ્યું છે. લડતના પ્રાણુ જોઈતારામ ભાસ્તર અને મુખીમાંથી ભાસ્તરનું પાત્ર સારુ દોરાયું છે, પણ મૂળ કથાના મેયર ઓડનને મળેલું મહત્ત્વ મુખીને મળ્યું નથી તેમ તેટલું તેમજ નિરૂપણે એનું થયું નથી. જૂનો નવલોમાં આવતા ઉપમંદાર જેવા છેવટના અર્ધા પાનામાં દુકડીનો ઉપરી સોહનસિંહ ગામ ખાળ્યાનું પ્રાપ્તિત એ જ ગામની ભાસ્તર ને મુખી વડે થતી પુનરુત્થના વેળા એ ગામને પોતાનું વતન બનાવી કરે છે એમ બતાવાયું છે એ પરિવર્તન નાટકી ભાગે છે. સોહનસિંહને સહેજ મસ્કારી ચીતરતે એની પૂર્વશ્રમિકા લેખકે તૈયાર તો કરી છે, પણ તો બિટિશ સત્તાનો '૪૨-૪૩ નો ખરો પ્રતિનિધિ એ નથી લાગતો. સ્ટાઇનબેકને અનુસરવા કરતાં આપણા દેશમાંના સાચા બનાવોને વાર્તાવિષય કર્યા હોત તો કયા આપણી પોતાની ભાગત.

• 'પાવક જ્વાળા' (ચુનીલાલ મડિયા)માં લડતનું ચિત્ર આવે છે, પણ એ ત્યાં કેન્દ્રસ્થાને નથી પણ નામકના મૂલ્યના એક નિમિત્ત તરીકે આવતું હોઈ આગ-મુક છે. વસ્તુતઃ તો એ જુવાન દિલના મંથન અને પ્રણયની કથા છે જૂપતના વેવિશાળથી શરૂ થઈ વાર્તા તેના અજ્ઞાસ, લાવનાયિકાસ અને વાગ્દત્તા કણ તથા ચહેરી સદાશ્યાબિની કીર્તિ વચ્ચે તેના હૃદયના ફૂગોળા ને મંથન વર્ણવી, શરૂ થયેલી રાષ્ટ્રીય લડતમાં તેને પોસિસના ગોળીખારનો પહેલો ભોગ બનાવે છે. આટલા વસ્તુવાળા આજા પોતાની આ કયા વાચન વેળા આપણને ખેંચી તો ગયો છે, એ એના વસ્તુ-સંકલનોત્તમ વાર્તારમથી નહિ પણ ગામડાના મધ્યમવર્ગના વાણિયા કુટુંબનાં લેખકનું સમાજદર્શન અને નિરીક્ષણ દાખવતા ચિત્રોથી, વછા પારખના આકર્ષક પાત્રલેખનથી, જૂપત અને તેના માથીઓનાં પાત્ર દ્વારા કોલેજના જુવાન વિદ્યાર્થીઓના માનસ અને રહેણીકહેણીના નિરૂપણથી, અને કાલિયાવાડો ભોડજોશી તેમજ જુવાનડાંના અમેજ-ગુજરાતીના બેળનો

યથાવકાશ સરસ વિનિયોગ કરી બાણનાર લેખકના કલમચાપની જેની મગની નિકટછબી ('કનોઝખપ') વાર્તાના આદિમા, ને અતમા લેખકે આપી છે તે અનુભવી વૃક્ષોની પંદીના નાદર પ્રતિનિધિ જેવા વળા પારખતું સંભારી શાણપણ, વહેવારીપણ, કરકાશી બોલી, કોધાળતા અને અપત્ય-વાતસલ્ય આદિ તેના બક્ષિતલક્ષણો સાથે બગમગ ઊપમાવાળેલું પાત્ર કથાનું મોટું આકર્ષણ બની રહે છે બૂપતને હૃદય આપી ચૂંદણી કીર્તિ તેના મૃત્યુ પછી તેને ધીર રહેવા બળ અને હઠકક્ષતા રૂઢિચુરત વળા પારખ ઉદારતાથી તેને આનકારે એવું કથાન્તે થયેલું આલેખન વાર્તાવિક ક્ષેત્રમાં ભાવનાગચું અને અરવાળાવિક નહિ તો નાટકો લાગે છે આ કથાના નકશામાં જેને સ્થાન નથી એ ૧૨ થી ૧૭ પ્રકરણો 'ત્રણેક કથાઓની માળામાં વસ્તુને વિસ્તારથી રજૂ કરવાના' લેખકના મૂળ વિચારની આ કથામાં રહી ગયેલી નિશાની છે. તે વિચાર પડતો મૂકી કથાને ઉતાવળે આટોપી લીધાનું પરિણામ કથાનો અન્ત સ્પષ્ટ બતાવી આપે છે

મહેર મેવાને ખાતર મુમતિ રમિકને છોડી આલી ગઈ અને નષ્ટ-
 મોહ બની માતૃત્વની અગેથી ઝખના સાથે પાછી ફરી એટલું કહેવામાં
 ૪૩૪ પાનાં રોકતી 'પરિવર્તન' (પીતાંબર પટેલ) પ્રસ્તાવનામાં આગલી
 બેઠે નવલકથાને ટપો ત્રણ છે વચગાળાને ગસિકની દર્દેદિલી, આશુ અને
 વતનની મુનાકાનો અને તેના પ્રત્યે આકર્ષાતી કુસુમની કથાથી, તેમ જ
 મુમતિના મુગર્ધના મજૂરકાર્યના અને જોલના અનુભવ-અવયોગન અને
 તેજે જગાડેલ મહેનના નિરૂપણથી લેખક ભરી દીધો છે એમા કંઈક
 પ્રમાણભાન વિના કંઈક વિગતને પૂરુ આલેખન આપવાથી કથાનો પથરાટ
 ધણો થઈ ગયો છે, કથાનક ઢોલો પડી ગયો છે, કાર્ય રખસદ્ગતિ બની
 ગયું છે અને કથા પ્રારંભનું આકર્ષણ ટકાવી શકતી નથી રમિકની મનો-
 વ્યથા અને વિદવળતાનું તો શુલ્કમાવીને આલેખન કર્યું છે ! નાયકના મિત્રના
 પાત્રો, એમનું ધડતર કથાનેતુને ખપ લાગે એવું જ થયું હોઈ, ત્રિભુવન અને
 શિવગમ જેવાં વાસ્તવિક દુનિયાના નાણુતત્ત્વ ખડતલ પાત્રોને મુકાબલે કાઢ્યા,
 મુગ્ધ અને ઊર્મિલ લાગે છે ગસિકનો અત્યુર્મિનતાને ખેચી લમાવી તેને
 આશુ લઈ જઈ ત્યાં જન્મતનો વિષમતાઓને છુરવવાના સત્વાનક સ્વામીના
 ઉપદેશની, અને તેને વતન લઈ જઈ ગ્રામજીવન અને લોભસમાજના પોતાને
 ઠીક કાવતા આલેખનની લેખકે તક લીધી છે એ દ્વે ધગની બદાગ
 નોખતી થતા તેના ગૃહિણીધર્મ અને નરેન્દ્રજીવન કે પ્રેમ અને સેવા વચ્ચે
 ઉપજવા મલવિત સર્પને ઝાળખી લેખકે આ કથા દ્વારા આધુનિક
 નારીની ઘરે-બાહીરની પ્રશ્નચ્ચા ચિતરવા ધારી છે એ રીતે એમનો પ્રયાસ
 મદતરાકાશી છે, પણ નિરૂપણ કથાને બખિતનામાથી મામાનિક પ્રશ્નની
 કાટિએ બહુ પહોચાડી સમ્યુ નથી તેમ વળી અન્ય હેતુવાળા ખીજા પાત્રથી
 રવીન્દ્રનાથે 'ઘરે-બાહીર'મા કર્યું છે તેમ અથવા ખીજા કોઈ રીતે તેને
 સંકુન બનાવ્યા વગર પ્રશ્નને મીધે સારો કરી નાખવાથી આલેખનમા
 અમતૃતિને ઝાઝો અવકાશ રહ્યો નથી બાસદષ્ટિએ ગ પટેલની લખાવટ
 સારી છે

ગ નીરુ દેમા-કૃત ત્રણ પખડી' એક પગ ખીજા પતની તરીકે
 જવાના અણેરી મુવનીઓના વધતા જતા દાખલાએ બિજા કરેલા મામાનિક
 કાયડાને વાર્તામાં વણવા ત્રણ છે સુશીન પતિત્રના પતની હિમા પ્રત્યે પૂગ
 ફગળના ભાનરાગા મગ્ગરી મહેસનું અને કેળવાયેલી મંદાકિનીનું પગરપગ
 ખેચાણ, બેઠેની અંગમણ ને તજજન્ય માદગી, અને મદા મહેસ-કમાની
 નજીકના મકાનમા ગદી આગમદિ સર કરે અને ત્રણે જખુને એક કાર્યની

મોઠે બાધે એવો આખરે લવાતો ઉઠેલ વાતની પૂરો ખ્યાલ આપી દેશે. કોયડાનો ઉઠેલ છેવટે કહેવામાં આવે છે તેમ વ્યક્તિગત ઉઠેલ જ છે ને તે પણ ચોગસિયો છે. કોયડો રજૂ કરી શક્યા હિ લેખક, પણ તેમાં જ જવાબદારીના જાન વિના શરૂ થતા પ્રેમનું ને હૈયાદુઃખનાપણાનું જાણે પોતે ગૌરવ કરતા હોય એવું સદાનુશ્રુતિવાળું તેનું આલેખન એમણે કેમ કર્યું હશે એ પ્રશ્ન થાય છે મહેસ-મંદાના લાગણીમય, બુદ્ધિના અંકુશ વિનાના ને ત્યાગની તાકાત વિનાના પ્રેમ કરતા ઉમાના આર્થ સ્ત્રીત્વની ને ત્યાગની તત્પરતાની છાપ વધુ સારી પડે છે પાત્રોનાં સ્વગત અંગ્રેજી પદ્ધતિએ ત્રીજા પુરુષમાં લખાય છે એ શુજરાતીમાં બેહુદ્ધ લાગે છે.

‘ત્યા જુઓ ત્યાં પ્રેમ જ પ્રેમ! એ મિવાય નથી તો લેખકને કંઈ લખવું સંકટનું કે નથી ગમતું લોકોને ખીજું કંઈ વાંચવું!’ આવું વાક્ય ‘સુરભિ’ની નાવિકા પાસે બોલાવનાર રા. પંનાલાલ પટેલે પોતે તો ‘સુરભિ’ અને ‘બૌવન’ એ બેઉ નવલકથાને પ્રણયકથાઓ જ બનાવી છે. એ પ્રેમીઓ, મામાજિત-આર્થિક અમમાનતાને કારણે વિદેશ, અંતે પ્રણયસિદ્ધિ— આવું વસ્તુ : સુરભિના બાઈ સનતની ખલનાયક જેવી લાગતી કારવાઈ : સુગભિ-જમુનું મિલન વિલંબાવતું અને છેવટે સુખદ આશ્વર્ષમાં તેમને નવકાવતું આસપાસ રહસ્યના પડવળું મૂક્યાનંત શેઠનું કથામાં ખ્યાન બેચત્ર પાત્ર : સાદમ, માગમારી, શંકા, ગેરસમજ ઇલાદિને કારણે સંઘાતા પથટા ને નાટ્યોચિત તંગદિલી, સુખદ આશ્વર્ષવાળો અન્ત, એ સૌને કથામાં મળેલો અવકાશ : આ બધું ચિત્રપટના ક્ષેત્રમાં ગયેલા રા. પંનાલાલે ચિત્રપટને કામ આવે એવી બોમ્બે ટાકીઝના કેટલાક સુખાન્ત પ્રેમચિત્રોના ઢાળાની કથા ‘સુરભિ’ને બનાવ્યાનું અનુમાન કરાવે છે. એ અનુમાન હવે તો હકીકતે સાચું દરાવ્યું છે. કથાને વારતવિકતાની કસોટીએ કરાવા જેવું અથો રહેતું નથી મામડાના જીવનના કુશળ આલેખકની કસમે કરોડ-પતિના બગવા ને અંદરના જીવનનું ચિત્ર આમ તો સારું દોર્યું છે પણ...

એમની બે લાગમા પૂરી થતી નવલકથા ‘બૌવન’નું વસ્તુ એના શીર્ષકને સાચું દરાવે છે એના જયત, મદન, શકુન્તલા, જૌરી, દૂરિ, સૌ પાત્રોને મદનનું કલિદાસકથિત ‘અનાસવાખ્ય કરણ’ બૌવન સતાવી અને ન્યાવી, રહેતું એમાં જણાય છે ઠડીગાર પાત્રી મદનથી અતુલ કથાનાયક જમન્તને વણુમાણેલા બૌવનનો ત્રાસ ભોગવતી વિધવા શકુન્તલાના મંપકમાં લાવી લેખકે એ બે વચ્ચે આકર્ષણ ઉગાડ્યું છે પણ આકર્ષણ કિમ્બુ કે તરત રૂળી જતું નથી વાર્તાગરને દયાળ પત્ની મદનને લીધે જમન્તના દિલમાં

યતી ધક્કાજ દૂર કરવી છે, જ્યન્ત અને ચકુન્તલાની પાતના વધારી એમના પ્રણયને સાચો ને ઊંડો બતાવવો છે, અને સૌથી વધુ તો પોતાના સિનેમાક્ષેત્રના અનુભવ-અવતોડનને કાષ્ટ રીતે કથામાં ઉતારવા છે આ માટે એ પાત્ર વગસનો પડદો એ આર્મ્પીયુ પગ પાડી દે છે, જે દન-મિયાન એ મદનને યમમદન પહોચાડે છે, અને ચકુન્તલાને મિતેમાનટી બનાવે છે જ્યન્તને સિનેમાનો વાર્તાનેખક બનાવી પુનઃ ચકુન્તલાના સપર્કમાં મૂકી અંતરમાં પ્રેમ ને મિલનની ઝબકા છતાં એ જ પ્રેમ ને તેણે જન્માવેલા અન્ય પ્રયેની કે જના બાનથી 'હૃદયની આગા એમ', ને ચળ્ણનાં ચાવવા જુદાંની એમના હૃદયને ભારે પડી ગય એવી રમત ગમાડી, એમના એલાતા પ્રણયદ્વંદ્વો આખરે થતો દ્વંદ્વસમામ લેખકે નિરાતે નિરૂપી બતાવ્યો છે હરિ અને ઝીરીના પ્રણયનું આબુ જ સમાન્તર ચિત્ર અને રસુન-મરિયમની 'રોમાન્સનું પ્રથમ ભાગનું અવાન્તર ચિત્ર પણ કુશળતાથી દોરાયા છે આવા જુદા જુદા ત્રણ જોડાની પ્રણયગથામાં લેખકે યૌવનની સાથે તેના સખા મદનનું ય સારુ માન જળજ્યુ છે 'પ્રેમની પ્રજાગતા જેટલી જ શારીરિક ભૂખ હોય તોપણ શુ ? એમા ચરમાવા જેવુ થુ છે ?' એમ માનતો અને યૌવનસુલભ નારીભૂખથી જ પ્રથમ તો મદનને પરણવા તૈયાર થતો જ્યન્ત પછી પણ માષ્ટ દવિ ન્હાનાતાવનો જ્યન્ત તો બનતો જ નથી મદનને બ્રહ્મ બતાવી જ છે અને ચકુન્તલામાં પણ દેહની ઉમ્ર ભૂખ મૂકી મનમોહનથી થોડો વખત એ સંતોષની એને આલેખી છે જે નાપકનાવિકાને અકલ શ્ચમ ગાખવાની લેખકે બહુ દિશર નથી એ પણ બતાવે છે અદરની આવી સામગ્રીને લીધે ન પ હેલા તરુણો ને જુવાનોએ 'યૌવન' વાચવી નહિ એવી સૂચના તેમના હિતરવીઓ આપવા નીકળી પડે તો નવાઈ નહિ. ધ્યાના પહેલા ભાગમાં જેમ ગામડાનું તેમ જીભમાં મિતેમા સહિનું જોતરનું વાતાવરણ સારુ આવેખાયુ છે અવિત્ત અને રસિકતા બતાવતા વચમાં મૂકેલા કેતાના કેટલાક ગીતો અને પહેલા ભાગના પૃ. ૧૩૧ તથા ૧૪૮ પર છે તેમાં પ્રકૃતિવર્ણન અકર્ષક છે ગા પંનાવાનની આ કથા પણ આગ્રુમીની જેમ ચિત્રપટના બરની છે એ જોવુ અધરુ નથી 'મજેતો જીવ ને વળામણ'ના લેખકે સ્વમનું સુકાન મ્મ દિશામાં વાંચુ છે એ એ બતાવે છે બેચાગ જગ્યાએ અસ્વાભાવિ તા ખૂચે એવી છે છતાં પોતાના વાર્તારસથી રજન તો આ કૃતિ અસ્થ આપી જશે પણ પ્રકાશ ?

કવિશ્રી ન્હાનાવાલના એ પિમ નામની મ્મકે વાદઆપે તેવા વસ્તુવાળી, સ્વસ્થ શૈલીની અતિમદ કિષાવેત્રવાળી અને જરાક વેગ પડે ત્યા પૂરી

યતી યથાર્થનામા 'અધૂરી વાત' (અચુભાષ શુકલ)માં વસ્તુ કરતાં પાત્રાસેખન અને પાત્રાસેખન કરતાં વાર્તાપ્રયોજન વધુ મહત્ત્વ ધારી બેઠું છે. ઝુમ્મરના ઠાકાર શ્રવાણના અકાળ ગુજરી જનાર ભાવનાશાળી ગોટાભાઈનો પુત્ર હતો ગોપ તેના ઠાકાના જ ગામમાં આવી ચડે અને ઢેઠનાં બળકાને સંસ્કારવા મંડી પડે, અને પ્રથમ તેનાં વ્યક્તિત્વ તથા પ્રવૃત્તિથી આકર્ષાતી રાજકુંવરી રાજમા અને પછી તેના પિતા શ્રવાણ ઠાકાર તેની પ્રવૃત્તિને સામસદ્કાર આપવા માંડે એવું આ કથાનું નિરૂપણ વસ્તુદર્શી નદિ તેટલું ભાવનાપ્રધાન છે. નવપ્રકાશને વધાવનાર નિખાલસ અંતાનવત્સલ શ્રવાણ, સેખક જેના આસેખન પર ધણું ખ્યાન આપ્યું છે તે તૃપ્તમાનનિપુણ મેધાવિની ભાવનાશાળી રાજમા, ઉદાત્તચરિત સ્વદેશવત્સલ રહસ્યવેદિત ગોપ, અને ગોપને પોતાનાં તનમન અને પછી એને ખચાવવા પોતાનો પ્રાણ આપનાર વીજળી એ એનાં આર મુખ્ય પાત્રોનું આસેખન ખ્યાન બેચે તેવું છે. ક્રાંતિકારી મડળોનો ય સપક સાધી આવેલો ગોપ ખૂણાના રજવાડામાં બેસી જઈ અસ્પૃશ્યોની સેવા, વણાટશાળા ને ઉછીંગમૃદની પ્રવૃત્તિઓમાં લેલીન બની જાય, તેમ જ માદીવારસ ઠવાં પછી બેન રાજમાને લઈ વિલાપત જાય ત્યારે દેશની કારીગરીના વિકાસ અર્થે જોઈતાં નાણાં પરદેશીઓ પાસેથી ઠઠાવવા ઝુમ્મરના ઉલોમમૃદમા બનેલા દેશી કારીગરીના ને ભરત તથા ગાલીચાના નમૂના વેચવા એ સાથે લેતો જાય, એવા નિરૂપણમા રાષ્ટ્રસેવા અને રાષ્ટ્રાભિયુદ્ધના ઉપાયો ત્રિશે કર્તાના વિચારવલણો કે સૂચન મળી રહે છે. વાર્તાખીન જામરૂપે આગળ લંબાશે એમ લાગે છે

નવચેતન સાહિત્ય મંદિરના 'રૂપા' (કૃષ્ણલાલ શાહ) અને 'કાતિનાદ' ('દિવ્યાનંદ') એ બે પ્રકાશનોમાં આગલું મુખ્ય માનસતું સર્જન છે તો ખીજુ ધૂમાયિત મગજનું સર્જન છે. રૂપલી અને જેસાના મામડિયા પ્રેમી યુગલમાંથી રૂપલીને નાર્તિકા અને જેસાને દેશસેવક બનાવી, તેમજ એમના એવા ઘડતરમા અનુક્રમે જેમનો દિસ્સો તે કવાકાર અને રજનને પરણાવી કલા અને દેશસેવાના યોગના બે જોડાં રચી આપતી આગલી કથા અસંતોષદોષથી પિઠાય છે. બંગાળના જૂખમરોને પણ કથામા સ્થાન અપાયું છે. ૧૮૫૭ પછીના એક દાયકામાં ભારતીય ક્રાંતિની યુગમંડળ તરફથી યતી યોજના વર્ણવતુ ખીજુ કથાનું વસ્તુ છે તો મહત્ત્વાકાંક્ષી, પણ એમાં કથાનું ઠાક બંધાતું નથી, વસ્તુનો વણાટ ફીસો છે, વસ્તુમંડલનાની સ્વયંપ્રકાશ સ્પષ્ટતા પણ નથી, અને 'કાળીન્દ્રો દેશ' સિવાય કોઈ પાત્ર આસેખનની દૃષ્ટિએ શ્વન્ત નથી. વાર્તાનો ઢંગ નવલકથાનો છે છતાં કેટલાક પાત્રોમાં

નાટકની અદા છે પુસ્તકમાં ધણી જગ્યા રોકતી ચર્ચાઓમાં વિચારોની નવીનતા ને ચમકનો આભાસ થાય છે, પણ અર્થહીનતા ય ઓછી નથી. રામાયણ-મહાભારતનું એમાં કરાવેલું રહસ્યદર્શન જોવા જેવું છે. પ્રકાશકોના પૂર્ણપાત્ર કથાલેખકનું પ્રસ્તાવનાવાક્ય વગર ટીકાએ ઉતારવા જેવું છે : 'આ નવલકથા કદપના છે, ભાવના છે, અર્થના છે, અભ્યર્થના છે, એ જ છે, અન્ય શું હોય ?' 'શ્રાવણના સરવગ્નિયા વગસતા હતા,' 'નારી-રીરો' (૧), 'ધ્યેય માનવો' જેવા પ્રયોગો ઉપરાંત જોડણીની, અનુસ્વારની અને વિરામ સિહ્નોની મપ્પામધ બૂલોને ય એની નોંધપાત્ર વિશિષ્ટતા જ ગણવાની ને ? જોડણી-અનુસ્વારની બૂલો તો આગલી કૃતિમાં ય ધણી છે.

રૂપાંતરોમાં બે ભાગમાં છપાયેલ 'સોહાગણ' (રમાકાન્ત ગૌતમ) એ એક જ કૃતિ ગણાવવાની છે અગ્રેજ દારવચેષક લુડહાઉસનું એ રૂપાંતર છે, પણ એની કંઈ કૃતિનું રૂપાંતર છે તે રૂપાંતરકારે શું નથી રૂપાંતરમાં સ્થળો કલગતા ને મુખપના અને પાત્રોને હિપના જમીનદાર વર્ગના બગાળા ને શુજરાતી બનાવ્યા છે, છતાં રીતરિવાજ અને વાતાવરણનું નિરૂપણ ધણે ઠેકાણે ઉધાડું પડી જાય છે સિનેમા સ્ટુડિયો અને મિનેલિસોમના વાતાવરણ ને વિગતો મહો સારા કીતર્પી છે એ વાતાવરણ વચ્ચેજ વીણા-મિપિન અને પદ્મા-ચંદ્રવદન, એ અનુક્રમે નાયકનાયિકા તથા મિત્રપુત્રને મૂકી છેવટે ત્યાં જ પગલાવ્યા છે ઉદાઃ ને બોગિયો ચંદ્રવદન, વીણાના હસ્તાદ 'દરબાર કાકા' અને સિનેમા કપનીના મેનેજર ખાખા ખેલાડી રુસ્તમજીના પાત્રો યાદ રહી જાય તેવા ■ કથા વાચકના મોં પર જે કંઈ રિમત ફરકાવશે એનો અર્થો યથા રૂપાંતરકારની હળવી લખાવટની નોંધપાત્ર ફાવટને જશે.

અગ્રેજ પરથી થયેલા ભાષાન્તરોમાં 'મેધધનુષ્ય' (અનુ રમણસાહ સોની) અને 'સથી જતા' (અનુ જયલકુમાર ભટ્ટ) એ બે કૃતિઓ ■ બેઉ મુદ્દકાળના સર્જનો છે. આગલી કૃતિ મૂળ લેખિત બાન્દા વામિતેન્કરકાની ૧૯૪૩નું સ્તાલિન-ઇનામ જીતનાર કથા રેઠ-ઓ' ના અગ્રેજ અનુવાદનો અનુવાદ છે રશિયન ધરતીની છાતી પર ચડી બેઠેલા દિલ્લરો ધાગાએ એક ગામમાં અડો જમાવ્યો ત્યારથી એક મહિને લાલ લરકર ગામને એમનાથી મુખ્ય કરે છે ત્યાં સુધીની, એટલે કે ગામના એક મહિનાના પનોતીમગની, એ રોમાયક કથા છે ચક્રાર્ષજોરોનો ફરકાટ, થાક, કટાળો ને હલ્લહીનના તથા ગામવાસી રશિયનોનો એમના તગ્નનો કાર્તિક મૂળો તિરસ્કાર, ગોરીપાઓ પ્રત્યે નિષ્ઠા, લાલ લરકર પર શ્રદ્ધા, હેવામાં એકબે ધનુ ઉગ્ર વેર અને

વીરતાભરી મક્કમતા-એ સર્વનું નિરૂપણ એમા સરસ થયું છે માલનો પ્રાણ સાબૂત હોય તેવી ખમીરવતી આઝાદીપસદ પ્રગ્ન જુલમગારોને ધડીમા મનડાવી પાડે એ દેખાડતી આ ગદ્યકથા જૂના વીરકાવ્ય (epic) નો રસાનુભવ કરાવે છે

‘સશી જતા’ એ અમેરિકન લેખક જોન રુઝવેલ્ડની ‘ધ મૂન ઇઝ ડાઉન’ નવલકથાનો પ્રથમ ‘માનસો’ મા પ્રગટ થયેલો અનુરાદ છે નોર્વે પરના નાઝી આક્રમણની એ કથા છે સુવ્યવસ્થિત પૂર્વચોજના અનુસાર પચમકતારિયા દોરેલની મદદથી થોડા જ સમયમા શુ બની ગયું એ ગામલોકો જાણે તે પહેલા નાઝી દુકડીએ ગામનો કમળે લઈ લીધો તો ખરો, પણ એની કળ વળ્યે, જેનો પ્રાણ હોયવાઈ ગયો ન હતો એવી જિતાયેલી પ્રગ્નએ જે ટાઢો મુગો ધિક્કાર વિજેતાઓ પ્રત્યે વ્યક્ત કરવા માડ્યો અને પોતાનો શાત રોષ કોલસાની ખાણોમાં ધીમુ કામ આપી, અનેકાર લાગડોડ કરી કામકાજ ખોગી અને લાવહોન તાખેતરી બતાવી દેખાડવા માડ્યો તેનું અને તેણે વિજેતાઓને કેવા કરતા ને અકળાતા કરી મૂકવા તેનું, સગસ ચિત્રણ એમા થયું છે ‘મેવધનુય’ ની માફક પરદેશીઓની જીમમાયી ગામ દૂરે એ વિજય-ધડી મુધી અહી કયાને લઈ જવામા આવી નથી, પણ ગામ ને જનતાના પૂરા પ્રતિનિધિ અને કયાના સુદૃઢ પાત્ર મેથા ઓર્ડનને તામે થયું ન શીખેલા આઝાદ લોકોના વર્તનના બાન તરીકે પકડી કાર કરવાનો હુમ્મ થાય છે, ત્યારે દેરતાને પોતાનો ભોગ ધનનાનો છે અને એ ઝણુ લગપાઈ થશે જ,’ એવા એના અતિમ શ્રદ્ધાટ કાગમા વિજયની આગાહી મહાભારી વાર્તા પૂરી થાય છે આગલીમાં જર્મન સૈનિકોની હેવાનિયતનું જ નિલેંગ ચિત્રણ લેખિકાએ કર્યું છે, જ્યારે આ કથામા નાઝી અફસરોના લશ્કરીપણા નીચેના માનવીપણાને લેખિકા બહાર કાઢ્યું છે અને વાણીમા આગલી કયાના જેવા ધિક્કાર, રોષ ને કડવાશ નથી. એટલો એ જે વચ્ચે ફેર છે ૫ ૩૨ પર ‘મને તેઓ બનાવી અને અણબનાવી શકે છે’ એ વાક્યનું, ‘અણબનાવ’ ને આપણે ત્યા જુદું અર્થવળગણ છે એટલે, ‘મને તેઓ થાપી અને હિથાપી શકે છે,’ એવું ભાષાતર જ ઉચિત થાત

બેકે કયાઓ આપણા જેરી પરાધીન પ્રગ્નને ગ્રેરણા ને પ્રોત્સાહન આપે એરી છે

‘લોભાથી મના,’ માનવસમાજની પ્રગતિ વિશે સૈદ્ધાન્તિક ચર્ચા ‘માનવસમાજ’ નામક ગ્રંથમા કર્યા પછી એ જ વસ્તુનું રસપ્રદ વાર્તાત્મક નિરૂપણ કરવાનો પ્રયત્ન મહાપદિત રાફુલ સાંકૃત્યાવને જે દિંદી મંથમાં કર્યો છે તેનું, સૌ મુખદ્રા ગાંધી અને રા અદુલાલ લાદ એ બેના હાથે

યથેક્ષ્ણ ગુજરાતી ભાષાતર છે ચિત્ર દિદી-યુરોપી, દિદી-ધ્રંગની અને દિદી પ્રગ પૂર્વ મનાંદિત છે, છતાં ઈ સ પૂર્વે ૬૦૦૦ થી માડી ઇ. સ ૧૯૨૨ ની માન સુધીના વિલાળ મમરપગને એ બરે છે એ કાર્ષ કંઈ નાનુસર્નું નથી. ૪૪૮ પાનામાથી અગોઅર્ધ દિદી-યુરોપી, દિદી-ધ્રંગની, દિદી-આર્ષ ને અમુરો જેવી પ્રગનો અને ઇ મ ના પ્રારભ સુધીનો ઇતિહાસ આપવામા રોકાયા છે જાકીનામાથી ૧૦૭ પૃષ્ઠ ઇ મ ના પ્રારભથી ઇ સ ૧૩૦૦ સુધીના કાળના દિદુ ગળ્યો ને સમ્રાટો માટે, ૪૪ મુસલમાન સમય માટે, અને ૭૨ ક પનીના આગમનથી માડી ૨૧ સુધીના કાળ માટે, અપાયા છે આદ્યતર વર્ષનો કાળ ૧૯ પ્રગણુમા માપનોએ તથુ ક્ષમામાં ત્રિમુરન માપવા જેવુ વામનકાર્ય છે ઇતિહાસમ્મ સની અપેક્ષા આ મથ પાસે ગાખનાગને આથી આ નિરપણુ મ કુક્ષુતિ જેવુ લાગવાનું, પણ મ થપ્રયોજન રાજકીય ઇતિહાસ નદિ પથુ માનવમમાજની પ્રગતિ કેવી રીને થતી આવી છે એ બતાવવાનું જ છે, અને એને લાગા ગાગાને દુઃખમા પતાવવાથી નુકસાન નથી થયુ મથને ગસિક બનાવવાની મમાન કોશિય લેખકે કરી છે અને એથી જ સવાદ, વાતો ને ચિત્રનો એમણે નિરપણુમા આશ્રય લીધો છે અને કલ્પના પાસેથી એ પ્રાચીન કાળને ભૂતની રાખમાથી ભીનો કરવા થર્ણ કામ લીધુ છે મથ આથી સગમસગો ચાઓવ ઇતિહાસ કે શુદ્ધ નવલકથા નદિ પથુ લેખકે જે કહેતા-નતાવતા મથ છે તે કથાઓ ને ચિત્રોનો જ્યેરગૂચી માગા ન-રો છે ભાષાશાસ્ત્રીઓએ પ્રાગૈતિહાસિક દિદી-યુરોપી આદિભ ભાષાની શાસ્ત્રશુદ્ધ કલ્પના-ચના (Reconstruction) કરી તેવી એ કાળના માનવસમાજની નિશા દિવા આદિની કથાઓ હાગ થયેલી કલ્પનાચના, અશ્વરોષ અને પ્રમાની કથા, કેટલીક નવી વાતો કહેતું હર્ષ ને બાણનું આત્મજ્ઞતાતાત્મક નિવેદન, જાજા નૂરદીનના તત્ત્વજ્ઞાન ને દરિ, અકત્ર બીગ્ગવ જણુવક્રત ને ટોડગમલની મકળીનો ભાવનાશીન વાર્તાવાપ અને મગલસિદ્ધ અને નાનાસાહેમ વચ્ચેનો સંવાદ આ મથમાં વાયકાને આકર્ષક લાગશે લેખનની ગૌદ અને મામરવાદી દષ્ટિ નિરપણુમા ૨૫૮ રીને પ્રવર્તેલી જણાવ છે. વૈદિક દેવો, અજ્ઞવિદ્યા અને બાહરો સમધી તેમના ધણુ વિધાન ચિત્ત અને ચર્ચાર્પદ કોટિના છે પણ એકદરે જેને વાચનનું માન આપ્યા વિના સરકારી માણુસથી રહેવાય નદિ એવો મથ તો આ છે જ

જમાળી સાહિત્યકાર નરેશચંદ્ર મેનગુપ્તકૃત 'પાપેર છાપ'નો અનુવાદ 'અભિદાપ' (અનુ રમણુલાલ ઝોની) એના નાયકે કર્ન અપગવણુ સત્તનિષ

લાવનાશાળી દાકતર મેધનાદને તેની જીવનદેવતા મનોરમા અને ત્રાસવાદી અસિતની મંડળીના સંપર્કમાં લાવી શું શું વિતાડે છે એની રસપ્રદ કથા સંભળાવે છે. બાહ્યાર અને ખૂન જેને સ્વાભાવિક ચર્ચ પડ્યાં છે અને મેધનાદની સેવા-તથા સંપર્કથી પણ જેનામાં જરાય પરિવર્તન થયું નહિ એવી ગુનાર્પિત માનસની મનોરમાનું કથામાં આકર્ષક બનાવેલું પાત્રલેખન અરવાલાવિકેતાના અંશોવાળું એટલા માટે ગ્રંથાપ કે તે આવી સાધી બની એની ખુલાસાદાર પૂર્વભૂમિકા કથામાં રજૂ નથી થઈ અને તેણે કરેલાં બે ખૂનનાં કારણો સ્પષ્ટ નથી થતાં. એ એવો અભિચાપ લઈને જ જન્મી છે એમ જ લેખકની પેઠે આપણે માનવાનું રહ્યું અદ્યત્ત લેખકને અનીતિનો રસ નથી. એ મનના પાપને પણ મોતની સગને લાયક માનતી સુનીતિનું પાત્ર, મેધનાદનાં મનોમંથનો અને એક બે રૂપલનો ખાદ કરતાં તેનું અણીશુદ્ધ ચારિત્ર્ય, અને ચારિત્ર્યબળ પર નવલકથામાં થતી ચર્ચા બતાવે છે.

એરિશ એરિયા રેમાર્કની યુદ્ધની સામે યુદ્ધ જગાડવા મથતી જગ-વિખ્યાત કથા 'એલ ક્વાએટ ઓન ધ વેસ્ટર્ન ફ્રન્ટ' ના રવ. હુરજીવન સોમૈયાકૃત સુવાચ્ય અનુવાદ 'પશ્ચિમના સમરાગ્રણે' ની ભારતી સાહિત્ય સંઘે ખીજી અ.વૃત્તિ પ્રગટ કરી છે. એની વિશિષ્ટતાઓની એના પ્રવેશકમાં ધટતી નોંધ લેવાઈ છે.

ચરિત્ર

નવલકથા પછી લઈએ સર્જનાત્મક અને શાસ્ત્રીય બેઉ વાહ્યમય-પ્રકારોના સીમાડા કેટલીક-વાર જેમાં એકઠા થાય છે એ સાહિત્યપ્રકાર, ચરિત્ર. એ વિભાગમાં મૂકી શકાય એવી બાર નવી અને એક પુનર્મુદ્રણ મળી કુલ તેર કૃતિઓ સગીલાવર્ષમાં પ્રગટ થઈ છે.

ધણા સર્જનાત્મક અંશોથી દીપતી કૃતિ તરીકે આ વિભાગને મોખરે આવશે રા. વિજયગય વૈદ્યલિખિત આપણા પહેલા મમર્થ વિવેચક નવલરામ પડ્યાનું જીવનચરિત્ર નહિ પણ જીવનચરિત્ર, નામે 'શુકતારક' એના નામનું સૂચન તેમ જ અંદરની સામગ્રી નવલરામના પહેલા ચરિત્રકાર મોવર્ધનગમ પાસેથી કર્તાને મળ્યા છે. નવલરામના અંશે ને નોંધો, શુદ્ધગત શાળાપત્ર આદિ સામયિકો અને રવ. ડાહ્યાભાષ દેરામરીના બે અંસ્મગ્રણેઓની સહાય પણ યથોચિત લેવાઈ છે. એની વિશિષ્ટતા એની નિરૂપણપદ્ધતિમાં છે. એ "...વધાપ્રમંગ, દસ્તાલેખનની, જ્ઞાન્તકથનની, મંવાદની, વામરિકાની, પત્રાલાપની એમ વિવિધ પ્રકારની રાખી છે." ચરિત્રને નવલકથા જેવું

જનાનો દેતા વિટન મેડ્રિસ, આન્ડ્ર મોર્વા, અને એમિલ લુગિંગને અનુસરી
 હાપના અને ચિનસેલીનો ચરિત્રાલેખનમાં કાગ્યેનો આવો વિનિયોગ ચરિત્ર-
 નાપકના ચિત્રને સજીવતા, અને લખાણને યથાપ્રમાણ વાર્તાનો ને નાટકનો
 ગમ અર્પે છે. મર્તાએ 'શુક્રતારક' ને પોતાના સર્વ પુસ્તકોમાં એક રીતે
 ઉત્તમ' અને 'ચિરંજીવતાના શુષ્કતાગુ' અર્થે ને એમ કરી મણાવવા માગ્યું
 છે (જુઓ, 'શિડતા પાન' ૫ ૧૧૭) તે તેની આવી ગમવતા અને મર્ગન
 હાપતાને કાગ્યે દશે 'વીઝ નર્મદ', 'નર્મદો-અમ્મ દગિનો' ને નર્મદ
 અર્વાચીનોમાં આદ્ય' જેવા ચરિત્રોની મખ્યામાં એમનો આથી ઉમેરો થાય
 છે. સૂગતી નવલગમને જીવતા કરવા એમના મોખા સૂગતી બોલી મળીને
 છેલ્લાં કેટલાક વગસના પોતાના સૂગનિવાસ અને નર્મદ્યુગની સાહિત્ય-
 સામગ્રીના પરિશીલનના ફળરૂપ એ બેલી પરનો પોતાનો કાનૂ ગ
 વિજયગાયે આમાં ધરાઈને દેખાડ્યો છે એ બાબતમાં તેમ હાપના અને
 ચિત્રચૈલી પગલે એક સારી વસ્તુનો અનિયોગ થઈ ગયાની પ્રતીતિ પણ
 પુસ્તક ગાયે છે અને હાપનાને તથા આવી લખાવટને જીવનચરિત્રમાં આટલું
 બધું મદદર ખરેખર વાજગી છે કે કેમ એવો પ્રશ્ન પણ જોઈ કદે છે
 નવલગમનું જીવન અસાધા થુ જનાવો વિનાનું (effortless) એવી ચિત્ર
 રચના કરવા જતાં કર્તાએ કેટલાય ચિત્રો એવા પ્રયત્નોના દાર્યા છે જે
 તત્વન દોષ છે માત્ર સામાન્ય ને નજીવ એમાંથી નવલલોકક માહિતી
 મળે છે ત્યારે એાછો, અને ચરિત્ર કૂવણુ ગમ છે એવી નિર્વાર્થ-અનિર્વાર્થ
 પ્રમંથચિત્રમામગ્રીમાંથી ચરિત્રનાયની વ્યક્તિતા, એમનો જમાનો
 એમના સહયોગીઓ અને જીવનકાર્દ એ મધાની પિછાણ નથી મળતી એમ
 નહિ, પણ ચરિત્રનાયકની સળગ મુશુખલિત રૂપરૂપિતિ એમ થી આકરવાનું
 મામાન્ય વાચક માટે સહેજ અઘડું બનશે પુસ્તકને અન્તે માલગારીમાં
 આપેલી 'નવલગમના જીવનની ગ્રેષ્મ' પહેલી વાચવાની મર્તાને વાચકોને
 બલામણુ કે વી પડી છે તે નતાવે છે કે તેઓ પુસ્તકની આ અનર્ગૂંદ નમજાઈ
 જાણે છે નવલગમે લખેના નર્મદના 'વિજીવન' ને જેમ ગ નિશ્ચનાય
 અને ગ મુનશીની નર્મદચરિત્રમાં એ લેખનાથી યકો નથી, તેમ ગોવર્ધનગમે
 લખેલ નવનજીવનમાં આ 'શુક્રતારક' ખમેડી યકો નહિ એના અન્વ
 આર્મ્પણો ને લાભ છતાં ચિત્રાલેખનની એ એમ મર્વાદ છે અવજત
 બનેના નેખનપ્રકાર લેખકનો આશય અને વાચકોને મળનો સ્વાદ જીવ છે
 'કશીની નણી લક્ષ્મીબાઈ (ગાવિદ ૧૨ ભાગવન) સંપાદનના મ્વાનન્વ
 -યુદ્ધ ૧ ૩૩૩માં જેના જેવું વિશુદ્ધ બલિદાન બીજા કોઈનું નહિ દોષ એવી

રાણી લક્ષ્મીબાઈનો ચરિત્રાત્મક ઇતિહાસ છે. કન્યા તરીકેનાં એનાં તેજસ્વિતા, ઐતિહાસિકતા તાલીમ ને વ્યાયામપટુતા, પત્ની તરીકેનાં સતીત્વ ને ધાર્મિકતા, રાણી તરીકેનાં શુદ્ધિમત્તા, કાર્યદક્ષતા અને મુત્સદ્દીગીરી, અને ક્રાંતિના અસ્તકાળે તેમાં લાગી લેતી નેત્રી બનતી વીરાંગના તરીકેની યુદ્ધમાં તેણે એકથી વધુ વાર બતાવેલી અપ્રતિમ વીરતા—ત્રેવીસ વર્ષની અદીર્ઘ જીવનલીલામાં અનન્ય સત્સમૃદ્ધિ અમકાવી ગયેલ ચરિત્રનાવિકાની આવાં ગુણલક્ષણો વાળા મૂર્તિ ધડવામાં ચરિત્રકાર એકંદરે સફળ થયા છે. રાણીના બ્યક્તિત્વ સાથે બળવાની ભૂમિકા, તેનું અંચાલન, તે નિષ્ફળ થવાનાં કારણો, અંગ્રેજોનાં સામ્રાજ્યસાસના અને અન્યાય—એ બધાનો દસ્તાવેજી પુરાવાને આધારે સુદૃઢ માહિતીસમૃદ્ધ ઇતિહાસ પણ અંદર આલેખાતો જાય છે. રાણીનો વિદ્યુત્ક્રમકાર જનકથો તેના પૂર્વરંગ જેવાં પહેલાં ત્રણ અને તે આગળ્યો તે પછીની પૂર્ણાકૃતિ જેવું છેલ્લું પ્રકરણ દેશની તત્કાલીન રાજકીય પરિસ્થિતિનું સાચી દેશદાઝથી પ્રેરણેલું પૃથક્કરણ કે ચિકિત્સા રજૂ કરે છે. જીવનચરિત્રને સર્જનાત્મક કલાકૃતિ બનાવે એવી આગલી કૃતિમા દેખાય છે તેવી સજાન કલા કે છટા આમાં નથી, પણ ચરિત્ર એણું માહિતીપ્રદ ને રસિક નથી બન્યું. ટોપસેટમાં રાચતી, ફીકી દૂગણી અને અર્ધો માર્કલ ચાલતાં ચાકી હાંફી જતી આજની લક્ષ્મીબાઈની જ વયની યુવતીઓ આ પુસ્તકનું પારાયણ કરી થોડી જાતસુધારણા કરે તો લેખકની કૃતાર્થતા કેટલી વધી જાય ?

૨૧. દસ્તુરબા ગાંધીની ચરિત્રસામગ્રી પૂરી પાડતા ‘અમારાં બા’ના પહેલા ‘પ્રમંગકથા’ ભાગમાં કુ. વનમાળા ધરીબે સંસ્મરણો તેમજ શક્ય તેટલાં સાધનોનો ઉપયોગ કરી બાનું દાપત્ય, એમની આત્મમંપત્તિ, એમની દિનચર્યા, એમનાં આજમજીવન ને જાહેરજીવન, અને એવી બાબતો. વિશે મેકસિત માહિતી રજૂ કરી છે. ડૉ. સુશીલા નમ્બરે લખેલો ‘વાત્સલ્યમૂર્તિ બા’ નામક બીજો ભાગ ચરિત્રનાવિકા જોડે લેખિકાનાં એ શર થઈ પૂરેા થયો ત્યાં સુધીના સંબંધનો સ્મરણાલેખ છે. એ બીજા ભાગની ખરી કીમત ઈ. સ. ૧૯૪૨ના ઓગસ્ટની નવમી પછી આગાખાન મહેલમા બંદી બનેલ ગાંધીજી, બા અને અદાદેવ દેસાઈ એ સૌની હિપર સરકારે પાડી દીધેલો પડોઠો જીંચકી તે બધું કહી દેવામાં અને બાની નિકટજમી એ દોરી આપે છે એમાં છે, બેઉ લેખિકાઓ બાનાં અન્તેવાસી થઈ ચૂકેલાં હોઈ તથા બાનાં વાત્સલ્યનો લાભ પામેલાં હોઈ એ સ્વજનોચિત આત્મીયતાથી જ ‘અમારાં બા’ એમ બાને માટે લખે એમાં નવાઈ નથી. બંનેના લખાણ બાની અનન્ય પતિબક્તિ, આસ્તિકતા અને ધર્મભાવના, કુટુંબવાત્સલ્ય, નિરભિમાનિતા,

અત્યંત પાકટ વગે પજુ નવું નવું જાણવાની તત્પરતા અને એવા એમના ગુણમુદાયનો પરિચય કરાવી એ અદ્વૈતશિલ્પિન પણ મંસ્કારવતી, પોતાના વ્યક્તિત્વવાળી છતાં '...કાર્ષ્ણે દુન્યામાં પણ નહિ હોય...' એવા પતિનાં જીવનકાર્યમાં પોતાનું મૂલ્ય પણ જાણ આત્મમર્મપણ કરનારી, દિલની જનતાની 'બા' બનનારી નારીની જીવન-કસ્તૂરી મહેકાવી જાય છે આગલા ભાગમાં 'હરિલાલભાઈ'વાળું પ્રકરણ અને બંનેમાં બાની અંતિમ વિદાયનું વર્ણન હૃદયને સ્પર્શે તેને આર્દ્ર બનાવી જાય એવા છે ગાંધીજીનું નિકટચિત્ર પણ મિથે મિથે પુસ્તકમાં થોડું દોરાતું મથું છે એ એનો વધાગનો લાભ છે.

'આચાર્ય પ્રફુલ્લચંદ્ર રોય' (નિરંજન વર્મા : જયમલ્લ પરમાર) એ ૫૬ પાનાની જીવનપરિચયાધિકા કે ચરિત્રિકા છે દુનિયામાં નામ કાઢનાર ભારતીય વૈજ્ઞાનિક, 'હિંદુ રસાયણશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ'ના કર્તા, બેંગાલ કેમિકલ વર્ક્સના સંસ્થાપક, પોતે સાદાઈથી રહી કમાણી વિદ્યાર્થીઓને અને સંસ્થાઓને દાનમાં આપી દેનાર સેવામંત્રી અધ્યાપક, રેડિયા અને સ્વદેશી દારૂ દગ્ગિનારાયણનો તેમ દેશનો ઉદ્ધાર જોનાર, બાળના યુગના તપોધન ઋષિ સ્વ પ્રફુલ્લચંદ્ર રોય એના ચરિત્રનાયક છે. લેખકની ભાષા પ્રવાહી અને લખાવટ ગસાળ છે આચાર્ય રોયની એક જગી તો પુસ્તિકામાં મૂકવી જ જોઈતી હતી, જેમ, ઉતાવળને લીધે કે પછી સૂઝયું જ નહિ એ કારણે, બન્યું નથી. 'મંત્રદષ્ટા' જેવી જોડણીની બૂલ તેમજ એ ઊંચું પીછું આવૃત્તિ વેળા મમાગાઈ જાય તો મારું.

બાકી રહી તે કૃતિઓમાં ધર્મચાર્યો ને સતો ચરિત્રવિષય બન્યાં છે. એમાં શુદ્ધ ચરિત્રાંશો અનગત બે જ છે : 'શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી' (મહેન્દ્ર કુમાર મોતીલાલ દેસાઈ) અને 'સ્વામી વિવેકાનંદ' (અલ્પચારી આનંદ ચૈતન્ય)

'શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી' એ સુજ્ઞાતના મંસ્કાગ્રધકનરમાં એક કાળે ધણો કાળો આપી જનાર એના ચરિત્રનાયક, તેમના શિષ્યવચ અને તેમના સાહિત્યનો પૂરો પરિચય આપી જનારો અને તેથી આવકારને પાત્ર કરતો અંથ તેના જીવાન લેખકના શ્રમ અને ખર્ચ સ્પષ્ટ દેખાડી આપે છે એવંમાધક અધિકારી વર્ગના આચાર્યશ્રી શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીના પૂર્વજો, માતપિતા, જન્મ, ઉછેર, શિક્ષણ મગકાગ ને કરી, વડોદરાગિવાસ, આચાર્યજીવન, કુટુંબજીવન, સાહિત્યલેખન અને સ્વરૂપાવસ્થાન સુધીની બધી વાત તેમાં કહી છે. અંથ લક્ષિતલાવે લખાયેલો હોઈ આચાર્યશ્રીના અવ-

તારીપણની વાત લગભગ ગૃહીત માની લઈ નિરૂપણ થયું છે, અને કેટલાક ચમત્કારો આજની શંકાશીલ દૃષ્ટિનો અવરોધ ખમ્યા વિના વર્ણવાયા છે. લખાવટ સારી છે અને ચરિત્રલેખનના આદર્શનો લેખકને ખ્યાલ પણ છે. પરંતુ આચાર્યજીવન ઉપરાંત આચાર્યશ્રીનાં મંત્રાનો અને છોટાલાલ ભાસ્તર તથા શ્રેય:સાધક, અધિકારો વર્ગ વિશે તેમજ એ સર્વની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ અને સંસ્કારસેવા વિશે પણ માહિતી આપતો સર્વસંગ્રહ એને બનાવી દેવાનો લોભ રાખતાં અંથવિસ્તાર બહુ થઈ ગયો છે અને અથ કલાત્મક ચરિત્ર બનતાં અટકી ગયો છે. મોહનસ્વરૂપજી આચાર્યશ્રીના ગુરુ ખરા કે નહિ તે અને એવો ખીજી ચર્ચાઓ અને ઇતરોલ્લેખ ટાળ્યાં હોત અને આચાર્યશ્રીની ગદ્યપદ્ધતિઓના પરિચયને અવિચરિતારી બનાવ્યો હોત તો ચરિત્રનો ઘાટ સારો થાત. આચાર્યશ્રીના સાહિત્યને ઉતારા ને સાર આપી લંબાણથી પરિચય આપ્યો છે તેની સાથે સાથે તેનું ગુણદર્શન છતાં દોષાંધ નહિ એવું જે સમતોલ વિવેચન કર્તાએ કર્યું છે તે એમની સાહિત્યસમજ ને તત્ત્વદૃષ્ટિ બતાવી આપે છે. એમની ભાષા પોતે જ શ્રેય:સાધક વર્ગના હોવાથી તેમ એ વર્ગના સાહિત્યના દીર્ઘ પરિશીલનથી મિષ્ટ છતાં અનાવશ્યક સંસ્કૃતપ્રાચુર્યવાળી બની ગઈ છે. એ શૈલીનો કાળ હવે ગયો ગયો જોઈએ.

‘શ્રી. રામકૃષ્ણલીલાપ્રસંગ,’ અંગ્રેજીમાં લખાયેલ વિવેકાનંદચરિત્ર, અને ભગિની નિવેદિતાના ‘ધી માસ્તર એન્ડ આર્થ સો દિમ’ એ ગ્રંથોમાથી તેમજ રામકૃષ્ણસંધના સાધુઓ પાસેથી મળેલી હકીકતને આધારે સ્વતંત્ર રીતે લખાયેલ ‘સ્વામી વિવેકાનંદ’ વાર્તારસ આપી શકે એવું વિવેકાનંદચરિત્ર છે. સ્વામીજીના કુટુંબ, બાળપણ, તત્ત્વજિજ્ઞાસા, રામકૃષ્ણદેવની પ્રાપ્તિ, ધાર્મિક અનુભૂતિઓ, સંન્યસ્ત, ભારતયાત્રા, વિદેશમન અને રામકૃષ્ણ મિશનની સ્થાપના વડે જીવનકાર્યની સિદ્ધિ-એ સર્વનો સુરેખ સુવાચ્ય ઇતિહાસ એમાં મળે છે. એમના વ્યક્તિત્વનો પૂર્ણ પરિચય આપે એવા અનેક પ્રયત્નો, એમની ભારતયાત્રા વિશે મળતી માહિતી અને એમનાં બ્યાખ્યાનો ને ચર્ચામાંથી યથાપ્રમૂલ અપાયેલા મંક્ષિત ઉતારા પુસ્તકને ચારાં ચરિત્રલક્ષણોથી સજ્જ છે. જેમ રામકૃષ્ણદેવનાં ચરિત્રોમાં નરેન્દ્રકથા તેમ આ ચરિત્રમાં રામકૃષ્ણકથા આવશ્યક બનતી હોઈ એને જ ઘટતું સ્થાન અહીં મળ્યું છે રામકૃષ્ણ પરમહંસના જીવનના બાળકાર, દરિદ્રનારાયણની સેવાની શાકલ પ્રથમ કરનાર અને ભારતનાં તત્ત્વજ્ઞાન અને અધ્વાત્મદૃષ્ટિનો જન્મને પરિચય કરાવનાર નવયુગના આ ભારતીય સંન્યાસીનું ચરિત્ર જુવાનોને મઠિ પ્રેરણાદાયી વાચન પૂરું પાડશે.

‘ભત્ત મીરાં’ (સાતિનાલ ઠાકુ) વિગત-ખચિત મીંગચગિત નથી મીરાંની જીવનરેખા જ છે મીંગના આંતર તરતરને મધ્યમિન્દુમા રાખી ભાવિક દષ્ટિએ ભક્તિવર્ધક ગુટિકા તરીકે એની જીવનલીલા સંક્ષેપમા આલેખવાનો જ આશય કર્તાનો રહ્યો જણાય છે એ હેતુને પાલે એવી ઝમકદાર ચંદ્રીમા મીંગજીવન નિરૂપતા ભક્તિમાર્ગની અનેકભૂમિકાઓમાથી પસાર થતા એક સાચા ભક્ત—આત્માના આતર ઇતિદાસનો પરિચય આપવાની દષ્ટિ અધિકારી કર્તાએ ગળી છે એવો પરિચય જોમાથી મળે છે તેવા મીરાંના ખીનોનો વચમા તેઓ ઉપયોગ કરતા ગયા છે અંકજર મીરાદર્શને આવી ગવાના પ્રમગને મીરાંના મેવાકલ્યાણનું નિમિત્ત બનાવવાનો અહો થયેનો પ્રયોગ નહોતો છે તેટલો ઇતિદાસમમન જણાતો નથી આતે મીરાંના ૫૪ પદો આખા છે મીંગના પદોની સમીક્ષાવર્ષમાં ત્રીજા પુસ્તકમા થતી એ લઢાણી છે

‘હિદના આચાર્યો’ (સ સા કાર્યાવધ)મા તેજ આચાર્યોના જીવન ચરિત્ર આપવામા આવ્યા છે ‘આચાર્ય સખ્દ તેના પારિભાષિક કે શાસ્ત્રીય અર્થમા અહો વપરાયો નથી એ તેર ચરિત્રો જુદી જુદી ચાર ખવભોએ લખાયા છે હતાત્રેય, શકરાચાર્ય, હાદુ દયાજ અને ગૌડસ્વામીનું ચરિત્રા લેખન સ સા કાર્યાવધની વર્ષો સુધી લેખનદાગ સેવા કરનાર સ્વં શિવપ્રસાદ પડિતની કલમે ઝુંબે છે એમા હતાત્રેયચરિત્રમા ચરિત્ર જેવું ઓછું છે અને શ્રીમદ્ભાગવતના એકાંચ સ્કંધમાનો પેતે ચોથીમ ગુરુએ કેવી રીતે કર્યા તેનો વદુરાગને તેમણે કરેલો ઉપદેશ જ તેમા મુખ્યાથ બની ગયો છે હાદુ પરના ચરિત્રનેખમા હાદુ વિશે સંક્ષેપમાં માહિતી અપાઈ હાદુપથનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે ચરિત્રાશે ગાકગચાર્ય અને ગૌડસ્વામીના જીવનચરિત્રોમા વિશેષ છે શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્ય પરનું લખાણ સ્વં લલ્લુભાઈ પારેખના કવકતામા ભગવેલી મર્વધર્મપગ્નિના ભાવજુનો અનુવાદ છે એ લેખના ત્રણ વિભાગમા પહેલામા વલ્લભાચાર્યનું સંક્ષિપ્ત જીવનવૃત્તાંત છે ખીજામાં શુદ્ધ હૈત સિદ્ધાંત અને એમનો બોધ છે અને ત્રીજામા એ વિષય સનધી કેટલીક ટીકાઓની નોધ અને ખુનામા છે શ્રમજી મહાવીર એ જૈનધર્મના ચોતોસમા તીર્થકરનો અને તેમના જીવન કાર્યનો પરિચય રા ધીગજતાલ ધ શાહે મરા યો છે એમા મહાવીરને દેવત્વ અને ચમત્કારોના વેળનથી સુક્ત કરી યુગપુરુષ તરીકે ગજૂ મગવાનો પ્રવલ્ન થયો છે, અને તેમના જીવનકાર્યનો સારઆહી સમીક્ષા કરતા અહિંસા, સ્વ સાધુસાખીના પાય મહામતો ગૃહસ્થ આવકો મારેના ખાર અજુવનો તથા

સ્વાદુવાદ વિશે 'મક્ષેપમાં સારી માહિતી લેખકે આપી છે. ચોથી કલમ છે રા. શંકરદાસ શાસ્ત્રીની. નાનક, મહર્ષિ દયાનંદ, રામાનુજયાર્ય, નિમ્બાર્કનાં ચરિત્રો એમણે લખેલાં છે. અંથના તેરમાંથી સાત ચરિત્ર પોણાચારસો જેટલાં પાનાંમાં લખનાર રા. શાસ્ત્રીને હાથે જ અધ્યાએરું અંથર્થત્વ આમ જાય છે. એમનાં લખેલાં સાત ચરિત્રોમાં નિમ્બાર્ક, રામાનુજ, મધ્વ અને રામાનંદનાં વિસ્તારમાં ટૂંકાં છે અને રા. શાસ્ત્રી તેમાં પરપરાગ્રાસ માહિતીથી વિશેષ કહી શકે એવું હવે પણ નહિ. એમનાં લખેલાં સાત ચરિત્રમાં તેમજ આખા અથમાં ભાત પાડે એવું ચરિત્રાલેખન તો એમને હાથે થયું છે મહર્ષિ દયાનંદ, સ્વામી સદાનંદ અને નાનકનું. એ ચરિત્રત્રિપુટી વિગતસમૃદ્ધ છે એટલું જ નહિ, લખાવટની દૃષ્ટિએ પણ ચમકદાર અને રસિક છે અને ચરિત્રાલેખ પણ એમાં જ વિશેષ છે અથનું મંપાદન ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈએ કર્યું છે, અને સંપાદક તરીકે તેમણે અંધારભે જે નિવેદનલેખ લખ્યો છે તે ભારતના સંતો, મહાત્માઓ અને આચાર્યોનાં જીવન અને જીવનકાર્યના પોતે કેવા અભ્યાસી છે તે અને તેમનું એ વિષયનું વાચનમનન બતાવી આપે છે.

'મહાવીર' એ ઉપરના અથમાંની શ્રમણ મહાવીરની ચરિત્રકથાની છૂટી છપાચેલી પુસ્તિકા છે. અન્તે મહાવીરવાણીમાંથી ચૂરેલા ૩૬ સુઅધિને એમાં ઉમેરવામાં આવી છે અને આરંભમાં શ્રદ્ધા અને ભક્તિમા સાચો વિવેક રાખવા પ્રયોધની પં એચરદાસની પ્રસ્તાવના જોડવામાં આવી છે.

રા. પુરાતન જીવે સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલયનો 'આમ સાહિત્યશ્રેણી' માટે લખી આપેલી આળીસ આળીસ પાનાંની 'ભગવાન બુદ્ધ' અને 'શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય' એ બેઉ પુસ્તિકા એ બે ધર્માચાર્યોના લઘુચરિત્ર કે ચરિત્રિકાઓ હોવાની એમનાં નામથી જે અપેક્ષા જન્માવે છે તેને મંતોષતી નથી. આગલી પુસ્તિકા તેને માટે નિમિત્ત બનતા પ્રમંથોની ભૂમિકા સાથે બુદ્ધ ભગવાનના ત્રણ ઉપદેશ રજૂ કરે છે એમા પહેલો તે સુખતાએ બુદ્ધને કરેલો મધ્યમમાર્ગનો અને બુદ્ધ સુખતાને કરેલો સાચા તપનો ઉપદેશ, બીજો તે યજ્ઞમાં યનાર દિમા અટકાવો બુદ્ધે જિજિસારને કરેલો યજ્ઞરદસ્યે-પદેશ અને ત્રીજો શુભ મંત્રકાવ્ય જાન કરવાનો બુદ્ધનો અંતિમ ઉપદેશ. પહેલા પ્રમંથમાં સુખતા—સુદામાનાં પાત્રો ને તેમના સંવાદનો પૂર્વભૂમિકા નાદક મહાવરમા આવી છે. બીજી પુસ્તિકામાં શંકરાચાર્યની જીવનકથા તેમના વતન નાતજાત સમય કથાના નામનિર્દેશ વિના ઝાઝા સંવાદો અને થોડા કથન સાથે કહેવાઈ છે. દંતકથાના ઉપયોગને લીધે બાલ શંકરના નિરૂપણમાં

અપ્રતીતિજનકતા આવી છે. શંકરાચાર્ય-મંડનમિશ્રના સંવાદ જોટલી અગત્ય તેની પહેલાંના મેના-પોપટના તેમ શંકરાચાર્ય-ઉલ્લાસભારતીના સંવાદને અપાવી જોઈતી ન હતી. અદ્વૈતસ્પર્શ, માતૃમિલન અને માતાના અંત્યેષ્ટિ સંસ્કાર એ સંવાસી-ધર્મના શંકરાચાર્ય કહેલા તથા અપવાદને કાળા દાર્ષપમાં છાપી લેખકે માનવધર્મ પર આર મૂક્યો છે.

અનુવાદોમાં હિંદુસ્તાનીમાં પંડિત સુન્દરલાલે લખેલ પુસ્તકનો અદાત રહેવા છતાં એક ભાઈએ કરેલો અને રા. કિશોરલાલ મચરવાળાએ તથાસી સુધારો આપેલો અનુવાદ 'હજરત મહંમદ અને ઇસ્લામ' (નવજીવન પ્રકાશન મંદિર) એક જ છે. પ્રથમ ચાર પ્રકરણમાં આરબો ને તેમના જેવાનો હજરત મહંમદના જન્મ પહેલાંની સ્થિતિ પશ્ચાદ્ધર્મિકા તરીકે વર્ણવી, પછીનાં ૨૫ પ્રકરણમાં એમની જીવનકથા મંક્ષેપમાં છતાં જાણવાજોગ બધી વિગતો સાથે કર્તાએ આપી છે. પ્રકરણો ૨૮ ને ૨૯ પયગંબરના ખાનગી ફકીરી જીવન અને ચારિત્ર્યની મહત્તાની બીજાશ્રુતિ બતાવનારાં છે. બે ઉપાંત્ય પ્રકરણમાં ઈશ્વર એક છે અને બધા માણસો એક કોમ છે એ ઇસ્લામના સામ્રૂપ પયગંબરના બે મહત્વના સિદ્ધાન્ત, અને બધા ધર્મો એક છે ને સૌ સાચા છે એવો એમનો બોધ કુરાનની આપતો ટાંકીને ઓળખાવ્યો છે, અને પયગંબરનાં ઉપદેશ ને પ્રાર્થનાઓની ઘોડી વાનગી પીરસાઈ છે. અંતિમ પ્રકરણ યુરોપી પ્રયંસકો ને વિદ્વાનોએ પયગંબરને આપેલી અંજલિઓનું તારણ છે. પુસ્તક આમ ઇસ્લામના સ્થાપકનું અદિત્ર આલેખે છે ને સાથે ઇસ્લામનો સાચો પરિચય પણ કરાવે છે. પુસ્તકમાં સંખ્યાબંધ ઇસ્લામી તેમ યુરોપિયન વિદ્વાનોના મંથોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. લેખકનાં માહિતી ને શ્રમ ધણી, બાપા સાહે, અભિગમ (approach) અનાસ્થા અને અતિશક્તિ વચ્ચેનો, અને આશય જોયો છે. 'ઇસ્લામ અને ઇસ્લામના સ્થાપક વિશે કેવળ અધ્યાનને કારણે જ બોટા ખવાતો વસે છે તે દૂર કરવામાં આ પુસ્તક મદદરૂપ થશે. ખુદ મુસલમાને ને પણ આ પુસ્તક પોતાના પયગંબરને અને તેમના સિદ્ધાન્તોને નજર આગળ ખડા કરવામાં મદદગાર થશે' એ રા. મચરવાળાની પ્રસ્તાવનામાંની ફલશ્રુતિને આ ગમીફકનો વ રોકો છે. અ-૬ ધર્મો ને તેના સ્થાપકો વિશે ગુજરાતીમાં ઠીક ઠીક લખાયું છે. નહોતું લખાયું ઇસ્લામ ને તેના સ્થાપકને માટે. 'ઇસ્લામની ઓળખ' એ રા. ફરીમ મહંમદ ભાસ્તરના પુસ્તક પછી એ જરૂરને મંત્રાપતું આ બીજું પુસ્તક આપણને મળે છે. એ છે તો અનુવાદ, પણ તેથી શુદ્ધ !

નવી આવૃત્તિમાં બંગાળના અને ભારતના પ્રતિભામંજર કવિવર અને ઋષિ રવીન્દ્રનાથનાં જીવનકવનને શ્રમર્પનપૂર્વક આલેખતી કૃતિ 'રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર' (કાન્તિલાલ શાહ) ની બીજી આવૃત્તિ એક જ છે.

આટલું ચરિત્રસાહિત્ય વિશે. આત્મચરિત્રને પણ ચરિત્રભેદનું સ્થાન છે, તો હવે એ લખ્યે એમાં તો મોટા મેઝરવાળાં ને નાના ટાઇપમાં ખોલેખીય ભરેલાં ૩૮૪ પાનાંનું નવજીવન પ્રકાશન મંદિરે પ્રકટ કરેલ 'જીવનનાં ઝળ્યાં' એ એક જ પુસ્તક વચ્ચે ખાતે ગણાવવાનું છે એના લેખક રા. રાવજીભાઈ પટેલનું 'ગાંધીજીની સાધના' પછીનું આ બીજું પુસ્તક છે. આત્મકથા તો નહિ, એનાં જોખમ તો પોતે જણે છે એમ કહી, ઇ. સ. ૧૯૦૭ થી ૧૯૩૭ સુધીના ત્રીસ વર્સના પોતાના જાહેરપ્રવૃત્તિમય જીવનના પ્રમંજો ને અનુભવો જ પોતાની કોટિના વાચકોને ઉપયોગી થશે એમ માની પોતે રજૂ કર્યા હોવાનું લેખક પુસ્તકના પ્રારંભમાં તેમ અન્તમાં સ્પષ્ટ કહે છે. વિદ્યાર્થી, વેપારી, સમાજસુધારક, દક્ષિણ આફ્રિકાની અને ભારતીય સત્યાગ્રહલાડોના સૈનિક, મહામહાના સેવક, મિત્ર પુત્ર પિતા ને પતિના વ્યવહાર બજાવતા કુટુંબીજન—આ મૌ સ્વરૂપે કર્તા આપણને પુસ્તકમાં જોવા મળે છે. કર્તાની વિકાસોન્મુખતા, આપુર્બકિત, આસ્તિકતા, દેશપ્રીતિ અને ચિંતનશીલતાનું એમાં મળનું દર્શન થાય છે. સાધકનો વિષાદ ખતાવતું એમનું પુસ્તકમાં લગભગ મતતવાહી ગ્રહેલું આત્મનિર્દેશ આત્મપરીક્ષણ સેવકનો કેવો જીવો આદર્શ અને ગાંધીજીની અપેક્ષાનું કેટલું જિયું ધોરણ એમણે માન્યું છે તે, અને પોતે તેવા બની નથી શક્યા એનો અસંતોષ, ખતાવે છે. પુસ્તકમાં, નિરૂપાયેલા સમવાવધિના ગુજરાતના સામાજિક અને રાજકીય જીવનનો સારો પરિચય મળી રહે છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહની લડત, અસહકારની દિલચાલ, નાગપુર ઝંડાસત્યાગ્રહ, ભોરસદ ને પેટલાદ તાલુકાના સત્યાગ્રહ, દાંડી કૂચ અને ૧૯૩૦થી માંડીને આજ દિન સુધીની લડતોનું ચિત્ર પણ એમાંથી મળી રહે છે. લેખક ગાંધીજીના એક આદિસાથી હોઈ તેમજ તેમના નિકટ મંબંધમાં આવેલા હોઈ ગાંધીજી પર પાર્શ્વપ્રકાશ પચરતા કેટલાય પ્રમંજો અહીં આલેખાયા છે એ વળી પુસ્તકની ત્રીજી વિશિષ્ટતા છે પહેલા પુરુષનો આવા પુસ્તકમાં અનિવાર્ય એવો એમને કરવો પડેવો ઉપયોગ પણ જેને ખટકે છે એવા લેખકની નમ્રતા અતિનમ્રતા સુધી એમને જેવી જાય છે, અને એમની પાસે લખાવે છે: 'હું લેખક નથી.....કથાકાર નથી કે વિચારક નથી....' પશુ લેખક એ તણે વાના છે એ આ પુસ્તક ખતાવી જાય છે,

હાસ્યસાહિત્ય

મુદ્દે મળેલી દારુણ મોઢવારી ઠાળા ગગર અને અને પ્રકારની અન્ય હાલાકીથી સતત જનતાને બે ધડી હસાવવા માટે કેમ જાણે પ્રકાશકો બહાર પડ્યા હોય તેમ મગીસાવર્ષમા જુલ જુલ પ્રમથકો તરફથી જ્યાં મળીને હાસ્યના દસ પુસ્તકો પ્રગટ થયા છે આમ દર વર્ષે નથી બનતું એ જોતા પિસ્તાળીમની સાંનની આ ખ્યાન એવનારી વિશિષ્ટતા ધર્ષ

શરૂઆત મગીએ ગ વિજયગાય પૈદ્યકૃત 'જીડતા પાન' થી પુગેગામી 'નાજુક સવારી' ની માફક આ પુસ્તકમાં પણ ગ વિજયરામની મદ-મોરી વિનોદ ગગ્રે મથવા નીમરી છે એને માટે નિમધિમનો એજો આશ્રય લીધો છે મગદની વીએ નિમધિમઓ બધી એમગખી અગબીગ નથી, ન ૧૫ થી ૧૬ ગબીગ છે છતાં સમગ્ર પુસ્તક વિનોદની દગવરી હવા મારી જમાવે છે આ બધી નિમધિમઓ તથા તેમાનો વિનોદ વિશિષ્ટ કહેા તે વિશિષ્ટ અને મર્ધાદિત કહેા તે મર્ધાદિત એ રીતે છે કે એ છે બહુધા આતમલક્ષી કર્તાના પત્રકાગજીવન પ્રોફેમરી અને બિમારી જેવી મોગી અને પ્રવાસ ને હામવાળી આવતી અટર્તા મૂદા જન્યમા મથતા તગખાટ જેવી નાની, બામતોએ જ અદો એમને વિનોદવિષય પૂગ પાડ્યા છે તાવ અને પાકુરોગમા કર્તા જેટલું ખરપાયા હશે તેલુ કલમના કમનથી એનો સાહિત્યિક કમ મઢી એમણે વચ્ચે કરી લીધુ છે પોતાને હાસ્યનો આપ મન વિભાવ બનાવી હાસ્યકારોનો જાણીનો શિગરો એમણે પાળ્યો છે એટલું જ નહિ, બીમારી જેવી મોગી અને જીજી કેવીક નાની ઉપાધિઓ કે અગવડોએ કરાવેલા મેલેશનું એ એને દસી મદીને મન મદેશમાથી ઠાઢી નાખવાનું તેમજ પોતાની પ્રાધ્યાપજીને બને હરવા હમવામા પણ વારગાર સલામી ઠીક અમર કરી જવાનું તેમણે મગી લીધુ ■ પણ એ આપણે કહેવું પડે એમ નથી એમણે પોને જ 'પત્રકાર તથા પ્રાધ્યાપક તગીકેની એમની જીવનલીલામા પણ લોકોને જાણે શ્રીકૃષ્ણનીલા જેટલો ગસ પડવાનો હોય એમ માની લર્ષ' એવા શબ્દો લખી એના પગ વિનોદ કગે લીધો ■ એ શબ્દો જેમા દેખા દે છે એ પોતાની યાદમા નામક વેત્સાનુસારી પોતાની મુ પુનોધની છેતરી નિમધિમમા ગાબીર્વમલ અગબીગમમાં પેતાના હાસ્યગસ માટે એમણે જે લખ્યુ છે—'એમનો કેટલો મર્ધાજો ૮ મગ એના તગગીપણા વડે લાક્ષણિક નવીનતા આજનારો મને છે —તે આખા પુસ્તક પરત્વે સ્વીકારો નેવા જેવુ લાગે છે એના અ-અર્ધ-માબીર્વનો બીનરમાથી

દેખાઇ જતું ખરા વિજયગયનું વ્યક્તિત્વ, પ્રાધ્યાપકજીવનનું હળવું દર્શન, આજના પ્રાધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓ વિશે કહેવાતી કેટલીક સાફ ને સાચી વાતો, અને ગ વિજયરાયનો લાક્ષણિક ગદ્યવિલામ 'ભિડતા પાન' ની તરી આવતી વિશિષ્ટતાઓ ગણાશે. એટલું ખરું કે એ જ કારણે, કર્તાને જાણનાર માહિત્યસૃષ્ટિના જીવોને આપી શકશે એટલો રસ આ કૃતિ આમ વાંચકોની દુનિયાને આપી શકશે નહિ.

'શુન્નરાત' તેમજ 'કૌમુદી' મા 'તુલિકાપાટવ' શીર્ષકથી પ્રકટ થયેલા રા. યુનિકુમાર લલિતા લેખો 'હંડે પહોરે' નામથી અંથસ્થ થતા, આપણા નર્મ-મર્મવિતરક હાસ્યકારોની ગણના વેળા રા. યુનિકુમારનું નામ સંભારી આપવાની રા. વિજયગય જેવાને હવે જરૂર નહિ પડે 'હંડે પહોરે' ના બાવોસ ગદ્યલેખોમાં 'એક ઐતિહાસિક મૃત્યુ' અને 'એક ઉપયોગી વિનાશ' એ સંપ્રદાના ઉત્તમ હાસ્યલેખોનું સ્વરૂપ વાર્તાનું—પાછલાનું તો પંચતત્રો વાર્તાનું—છે, 'એક અભિનવ પરિષદ' કલ્પિત પરિષદનો હેવાલ છે, અને 'પરિષદ-ચિત્રો' મા અમદાગેરું સવાદોનું નિયોજન છે, એ મિવાય બાકીના લેખો નિબધનિમંધિકાના સ્વરૂપના છે લેખોમાં મોટા ભાગના સાહિત્યવિષયક કેટલાક પ્રાસંગિક અને કેટલાક પરચૂરણ છે માનવ-પ્રાણીની ઉપહાસપાત્ર આમિયનોને વેધક નજરે પકડી શકતા કર્તા હાસ્યનિષ્પાદન માટે દુચકાનો, અતિશયોક્તિનો અને શબ્દરમતનો આશ્રય લે છે, પણ એમને મૌથી વધુ કાવે છે ઉપહાસ અને કટાક્ષ અવગત, એમના બધા કટાક્ષ દેશી રાજ્યના અમલદારોની લાયકાત પર પૂ જટ પર કરેલા કટાક્ષની અને 'દરિયા ઉપર સૌથી પ્રથમ સ્વામિત્વ કેન્યૂટ નામના અંગ્રેજ રાજાએ મેગ્નુ ઢતું ત્યારથી અંગ્રેજોનું એ મનાયું છે' જેવા કટાક્ષની કાટિના નથી, બધા દુચકા પૂ ૧૭ પરના રુસ્તમજી સમઘી દુચકા જેવા સફળ નથી, અને 'ચોપડી-ચોપડા' ને 'બદર' પરની શબ્દરમત ઠીક છે પણ 'ડિલિનરી' (પૂ ૧૫૭) પગ કર્તાએ એવો પ્રયોગ કરતા હાસ્ય સ્થૂળતા ને અશિષ્ટતાથી થોડુંક ખરડાયુ છે 'હંડે પહોરે' મા સાથી વધુ તો ખ્યાન એવે છે 'ભદ્રભદ્ર' પ્રણાલીની પડિત્યદબી સસ્કૃતમય ભાષાનો હાસ્યાર્થ યનો વિનિયોગ કર્તાનો એક મોટો હાસ્યવિષય છે સાક્ષર, એટલે એના ઉપહાસાર્થે સાક્ષરી ભાષાનો એ ઉપયોગ કરે ત્યાસુધી ઠીક છે, પણ પછી તો એ એમની હાસ્યશૈલીનું રૂઢિ-દક્ષણ અને હાસ્યનિષ્પત્તિની સસ્તી યુક્તિ જ બની ગયેલ છે કર્તાનું હાસ્ય ધણુખરુ શુદ્ધિલક્ષી જણાય છે, પણ એની સાધનામાં વધરાતી તર્કનીનામા તુલિકાપાટવ કે વાહ્મ્યાપવ અને પોતે કશુક

માર્મિક કહી નાખ્યાની છાપ પાડવા મથતું આજ્ઞામયાતુર્થ વિગેષ અને વૈચર્ય ઓહું જણાવ છે દાસ્તમા પ્રવ ન પજુ ધણે સ્થળે દેખાઈ આવે છે એનું મોટું ઉદાહરણ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના છે પ્રવેશકમાના રા જયોતીન્દ્ર દેવેના અનાપામમિદ્ દાસ્ત આગળ કર્તાની પ્રસ્તાવના કરી ખેંચેલી અને પ્રવત્તમિદ્ લાગે છે ! કર્તાને પોતાને એ લખતી વેળા મળ્યો હશે તે આનંદ અભિમુખ વાચકોમાય પૂરો મંકાન તો આ પુસ્તકના બધા લેખો નહિ કરી શકે, પણ 'એક અતિદામિક મૃત્યુ,' 'એક ઉપયોગી વિતાણ,' 'એક અસિનવ પત્નિ,' 'માદિત્વની ભાષા,' 'કથન અને વસ્તુ,' 'ધરતી-કંપ' અને 'બેંગ્લો મવાલ' જેવી મફળ ગ્યનાઓ એમને હમાગ્યા વિના નહિ રહે પદ્યવિભાગની દરો ગ્યનાઓ ગદ્ય તેમ પદ્ય બંનેને વિનોદની મેવામાં પ્રયોજી શકતા કર્તાનું મનમાથીપણું અને પ્રતિકાશકોચલ બનાવે છે 'અપેક્ષિત ખેતર' એમાની સફલ ગ્યના છે બીજામા એકકલામાજી ને એ ધડી મોજની શક્તિ છે

સ્વ. નવલગમ ત્રિવેદીના 'રેખા' મા. પ્રકટ થયેલા વિનોદલેખોના અવસાનોત્તર મંથરથ પ્રકાશન 'પરિકામ' નો કટાક્ષવિનોદ 'કંડે પહોરે' કગતા વધુ વાચકોને એચી શકશે એમ લાગે છે એમાના લેખોનું સ્વરૂપ એના કર્તાના આગલા સંમદ 'કેન્ડીના પુષ્પો' ના લેખોના જેવું નિનધાકારી છે કટાક્ષ, મસ્કરી, દુચક્ષા સખગમન અતિચરોક્તિ અને પ્રતિલેખન એ નવલગમના હાગ્યાઓ છે કટાક્ષ તો એમનું મોટામા મોટું શસ્ત્ર છે એમા એમની ફાવટ અગતા જેકે લેખકોથી ચડી ગયે એટલી છે 'સમદષ્ટિ ગાજનન', 'જ્યોર્જના પ્રોજે', 'પ્રચાર', 'ધર્મનું મહત્તર', 'આપણું પદનમ' ને એવા બીજા લેખે મા એમની કટાક્ષના સાડુ' કામ આપે છે બીજી ફાવટ એમની દુચક્ષા ઉપયોગની છે હિંદીવાણનાં હરમાર્ગના મિત્ર બાનન દિવાસ્વપ્નના મિલામાઈનો આધી ભગના, માયાના કામના ને એવા દાસ્તપેપર દુચક્ષાનું જડોળ એમની પામે સુરુ છે, જેનો એ વચેન્દ્ર ઉદયોગ કરી મળે છે એમના દાસ્તનો શુદ્ધિ-સિત્તા એમની વિનેદનિને પ્રામમી કેગવણી, ધર્મ, લગન, સાદિત્વ ને ગાજકાગજુ જેવા વિષયોએ પરી પડી ગે ને જનવી આવે છે ખીનેનો દાસ્તેન્દ્રિય, જગપક કહી શકાય એવું જાનનિગીસન અને માદિનીમકા એ ત્રણેની દાસ્તકાર પમે ડી લેખની ની રવ નવત્રામ પામે મગ પ્રમાણમા હોવાનું લેખો કહી અપે છે ઉદ્વેગ દમસાદમાવર નો દોર્લ કેદનોક વાગ મસ્કરી ને મગમમા જા જાનગી પડાયુ છે, છતાં એમનું દાસ્ત નવું 'પરિદામવિજિપ્ત' નથી

પણ ‘પરમાર્થેન’ ગ્રંથના જેવું ય એમાંથી ઘણું નીકળે છે. ‘કેતકીનાં પ્રુષો’ ની જેમ અહીં પણ જીવનના વિવિધ પ્રશ્નો પર સીધો નહિ પણ ખાજૂમાંથી છૂટોછવાયો પ્રકાશ નાખવા પ્રયાસ થયો છે એ તપાસનારને સ્વ. નવલરામનું સમાજસુધારકપણું તરત દાઢમાં આવી જશે. અલખત, એકવીસે લેખો એક સરખી કક્ષાના કે એકસરખું હસાવે એવા નથી, કોઈ કોઈ ‘રેખા’ નો માસિક લાગે ચૂકવવા ખાતર જ લખી નાખેલા લાગે છે, પણ ‘ફળવણીની કલા’, ‘મહેરાતની કલા’, ‘પ્રચાર’, ‘આપણું પાટનગર’, ‘શૌર્યના પ્રયોગો’, ‘પરીક્ષાની પરીક્ષા’ અને ‘મોંઘવારીમાં શું કરશો ?’ જેવા લેખો ‘પરિહાસ’ ના પ્રકાશનને વાગખી કરાવે છે. આપણા એક સફળ હાસ્યકારના લોકભોગ્ય વિનોદલેખોના આ મંત્રદને હવે તો એમનું છેલ્લું સંહારણું કે પ્રસાદી જ માનવાની રહી, એ છે વિધિલીલા !

‘અદ્વિતાતૂન બેર્ન’, ‘નવગની નોધ’, ‘હાસ્યકિલ્લોલ’, અને ‘જીવનહાસ્ય’ એમ ચત્તાર પુસ્તકો વરસ દોઢવગસના માળામાં આપનાર ‘નકીર’ નું નામ હળવું હારચલક્ષી સાહિત્ય લખનારાઓની યાદીમાં નવી ભરતી કરે છે. પ્રથમ પુસ્તકના ૨૮ લેખોને તેમણે રસ્યોના સ્વરૂપના કલા છે, પણ એ છે વાર્તાત્મક દુચકાઓના સ્વરૂપના. એનું શીર્ષક માત્રુ છે. કમાલ જેવો મૂરખ પ્રેમી, ભૂલકણા શાંતિબાઇ, સપનામાં વીરાતન દેખાડતા ભેરમલ શેઠ, રંગીલદાસનાં શેઠાણી, બણેલા બગાબાઈ, એકાર ટ્રેન્યુએટ, મરજદો મંછાકાકી ખિલાડીના ખૂનનો પંચકયાસ કરનાર ફાજલદાર અને એવા કિસમ કિસમના માનવનમૂનાઓનાં ભાતભાતનાં બેર્નની વાતો એમાં કરી છે. પણ વાતો એમના કોઈના કોઈ અનુભવ કે પ્રમંથની, એટલે હાસ્ય પાત્રલક્ષી છે એટલું જ પ્રસંગનિષ્ઠ પણ બન્યું છે. બીજા પુસ્તકમાં દુચકાના ચોક્કા મિશ્રણવાળા નિબંધાકારી હળવી લેખો છે. જેમાં ‘કવિ, કવિતા અને કદર’, ‘હંસાતુંસી’ અને ‘પોણાતણુ એક આનો’ એટલા મૈલિક અને ‘આળસુનો જામ’ એ બેરોમ કે. જેરોમ પરથી પ્રેરિત લેખ બ્યાન ખેંચે એવા છે ત્રીજા પુસ્તકમાં દશ વાર્તાઓ અને એક લેખ છે વાર્તાઓમાં ફેટલીક દુચકા જેવી છે ને કેટલીક મોટી છે પાટલૂને દીધેલા દયાની, ગ્રામદિવા સાળાએ મુંઝવવાસી બનેલીને કાયર કર્યાની, ઇન્ટરવ્યૂમાં થયેલ ભૂલની, ફાજલદારી યુક્તિને ય હંફાવનાર ખાત્રાઓની અને એવી વાર્તા એમાં આવે છે. એમાં ત્રણ હસાવનારી અને લેખકની સફળતાની નિશાની જેની વાર્તાઓ છે પ્રસંગપ્રધાન ‘પરણી આબો’ અને પાત્રપ્રધાન ‘ચામળ મેતા.’ એવા પુસ્તકમાં અમુક પાત્રને વચમાં રાખી તેની અતુરાર્થના અથવા તેના

છત્રરક્ષાના પ્રમોગની દારમાળા યોજા દાસ્ય નિષ્પન્ન કરવાની ગણીતી યુક્તિનો આશ્રય લઈ નયુકાકા અને ચચીકાકીની જુગનમેડી દ્વારા દાસ્ય રેલાવવા લેખકે પ્રયાસ કર્યો છે. એમાં 'માય લેના છે' અને 'ગેટ આઉટ' = 'ઘેટાઘેટ' જેવો ચબ્દગમતિયો વિનોદ છે એમાં અતિશયોકિત અને અસ્વાભાવિકતા પણ ધણી છે જેમ ત્રીજા પુસ્તકની નવમી વાર્તામાં સ્ત્રી બોલીને તેમ આમાં ગામડી કાઠિયાવાડી બોલીને આરો પ્રયોગ થયો છે 'નકીર' મા વિનોદદષ્ટિ છે, લોકોને હમાવવાની હોય છે, દાસ્તાનુકૂલ પ્રમોગો યોજતા એમને આવડે છે, માનવીનું ને જનનનું એમનું અવલોકન પણ ઠીક છે, નથી એક મર્મની—ચુદ્ધ મુદ્ધિવક્ત્રી દાસ્યની—માધના, એ આવે તો પરિસ્થિતિઓ અને પાત્રમાનમના આલેખનમાં સ્વાભાવિકતા આવે ને તેમ છતાં એમાંથી દાસ્યનિષ્પત્તિ યથા થઈ શકે

બે ધડી નવગણની વેળાએ પુસ્તકમાંથી ગમે તે પાત્ર ઉધાડી થોડી મરમત મેળવવાની સવડ આપતા રમુજમમ્મદો અગ્રેજીમાં ધણા થાય છે હેના છ વગસથી 'નવચેતન' મા ચોતે પ્રતિમાસ પીરસેના દુચકાઓ ને રમૂજોમાંથી ચૂટી કાઢેત સામગ્રીના ગ મૂગરાજ અગરિયાએ તૈયાર કરેલો સમ્રદ 'ટૂંકું ને ટય' આપણે ત્યાં એવા સંપ્રદની જોટ પૂરી પાડવા આવ્યો છે લેખકના દુચકાસંચયને દેશ, કાગ, વિષય અને વ્યક્તિના બધન નડવાં નથી. આપણા ગુજરાતી સાહિત્યકારો તેમજ દેશપન્દેશના સાહિત્યકારોનાં જીવન અને રાજકાગજ, સાહિત્ય, પત્રકાગત્વ, અભિનેતૃજીવન, વેપારવજીવ, જાહેરખબર—એ સૌ ક્ષેત્રોમાંથી કોટુકો ને રમૂજ લેખકે વીણી ખતથી એકઠા કર્યા છે એમાંનું ફેટલુક બધાને હસાવશે, ફેટલુક ફેટલાકને હમાવશે અને ફેટલુક કાઢેને નહિ હમાવે એ પ્રવેશકકાગ રા જ્યોતીન્દ્રની વાત સાચી છે. નહિ હસાવે તે ય કૃતૂદસપોષક માદિતી તો આપી જશે વાહ્યાપણ, ચબ્દ રમત અને પ્રતિમાવ્યવેષ ઉપયોગ સારા પ્રમાણમાં થયો છે, પણ તે બધો જ સફળ નથી અપરુચિ, રમૂજતા અને પ્રાકૃતતા પણ ક્યારેક દાસ્યમાં ડોકાઈ જતાં જણાય છે રા કીજી અને પાકિસ્તાન મનથી વાતોમાં લેખક પક્ષમાર બની જવાથી દાસ્ય દંચદ્વિન અને છે ગણીતી ને મોટી વ્યક્તિઓની ધૂન કે વિશ્લક્ષણના દાખલા જ ને ધનું દાસ્ય એથી વધુ ઊંડું કે આધે જઈ શકું નથી પુસ્તક સાથે જોડેલા 'લાજુ ને લય' નામના વિનોદી પ્રવેશકમાં રા જ્યોતીન્દ્ર હવેએ ગુજરાતને હમાવવાના દોશીલા એના જીવાન લેખકને કરેલો લાંબા લેખો, નિગધો અને રકંચો લખવાની સૂચના થાજી છે. દાસ્યવિનોદનાં લેખણ, ગૌરવ અને સર્વસ્પર્શિના એવી જ કાઠ

સાધના માગે છે. આ મંત્રદ્વમાં તો દુચકાખોળ કૌતુકરસિક ગમ્મતપ્રિય વૃત્તિ અને 'તજ્જણિયા' વાક્યાપલથી વિશેષ મૂડીનું રોકાણ લેખકને કરવું પડ્યું નથી એ જ મૂડીથી ક્યોં એવો દુચકાવેપાર જ ક્યોં રાખી એનો ઇંગતરો પોતાને હસ્તકે કરી લેવાની મહેનગ રાખીને લેખક એકા હશે તો તો એ પ્રવેશકકાગની સૂચના કયાથી સ્વીકારવાના હતા ?

ગ. મનુ સૂત્રેદારના શબ્દોમા " 'સસ્તું સાહિત્ય' નાં ધર્મેતર પુસ્તકોમા ખ્યાન એવે એવો વધારો " કરતા 'ખિન્નમલ અને ખીન્ન' એ ગ્રંથનું કર્તૃત્વ નહિ પણ સંપાદકત્વ આપણા અગ્રગણ્ય આધુનિકે હાસ્ય લેખક રા. જયોતીન્દ્ર દેવેનું છે અકમર અને ખિન્નમલની વાર્તાઓના મુજગાતીમા તથા હિંદી આદિ અન્ય પ્રાંતીય ભાષાઓમા છપાયેલા સંગ્રહો દુઃખાપ જેવા હોવાથી એ પુરાણા વાગ્સાને સાચવી રાખવાનો ઇચ્છાથી સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાનયે એ વાર્તાઓમાથી સારી સારીની ચૂંટણી કરી નવેસરથી લખી તેનું મંપાદન કરવાનું કાર્ય ગ. જયોતીન્દ્ર દેવેને સોંપેલું, તેનું આ મૂર્ત પરિણામ છે 'મે' બધી વાર્તાઓ જોઈ તેમાથી મને જે ઠીક લાગી તેની પસંદગી કરીને જરા મઠારવાનું જ કામ કર્યું છે. શુક્રો થયેલી વાર્તાઓને ધાર કાઢી એને કરી પ્રજા સમક્ષ ગજુ કરવા ઉપરાંત મેં ખીજુ કાર્ષ્ક કર્યું નથી' એ રા. જયોતીન્દ્રનો ખુવાસો આ મગ્ગને માટે ફટલે અશે એમને પસંદના ભાગી ગણવા તેની આપણને સમજ પાડી દે છે. આજના બણેલાઓને તો કાણુ જણે, પણ સ સા કાર્યાનય જેને પહોંચવા માગે છે એ આમ જનતાને '...ચતુર પુરુષોની બ્યવહારદક્ષતા, અનુભવીઓનો વર્ષોનો અનુભવ અને પ્રતિભાશાળી પુરુષોનો રમણીય પ્રતિભાવિલાસ' પીરસતી અકમર-ખિન્નમલની અહો અપાયેલી તેત્રીસે વાર્તાઓ નિર્દોષ ગમ્મત સાથે ચતુરાર્ષના પાઠ બણાવી જશે આમ જનતા તો ભોજ ને કાલિદાસની, ખાદ્યાહને લવાની, અને અકમર ને ખિન્નમલની વાતોની શોખીન હતી જ ને હજુ ય હશે સમ્રાટમા છેવટના સાઠેક પાનામા ખિન્નમલના જેવા જ ચતુર અને હાજરજવામી મુલ્લા દોખાગ, દક્ષિણુ હિંદમા ચાલતી ન્યાયચાતુર્યની દતકયાઓના નાયક મરીઆઝ ગમ્મલ, અને તુર્કસ્તાનના ખિન્નમલ ખ્યામ નસિરુદીન એ ત્રણની ચતુરાર્ષની અનુક્રમે પાચ, ત્રણ અને ચૌદ વાતો પણ આપવામાં આવી છે એને લીધે જ પુસ્તકનું નામ 'ખિન્નમલ અને ખીન્ન' એમ રાખવામા આગ્યુ છે આગળ અવધાકલા પુસ્તકોની અને આની, ખીન્ન શબ્દોમા, અર્વાચીનો અને પ્રાચીનોના હાસ્યલેખનની, પદ્ધતિની મહિ—હાસ્યનિરૂપણની પદ્ધતિ તો જમાને જમાને બદલે તેમા નવાઈ નથી—

પશુ કૃષિસહિની દૃષ્ટિએ સરખામણી કરી હોય તો ? તો એટલું કહેવું પડે કે કેટલાક અર્વાચીનોનાં હાસ્ય ધણીવાગ એના લખનારને એકલાને જ હમાવે એવું હોય છે ત્યારે આ મગ્ગદમા રજૂ થયું છે તેવું જૂનાઓનાં હાસ્ય સર્વભોગ્ય નીવડ્યું છે વચગાળાની અનેક પેઢીઓને હમાવતું એ આજ સુધી જીવ્યું છે એ જ એનો પુરાવો.

ઉપરના પુસ્તકના પોતાના નિવેદનમા ગ મનુ સૂત્રેદારે જેમને મિત્રમલના વીમથી મહીના અવતાગ' કહ્યા છે એ રા જયોતીન્દ્ર દેવેના ર મતગ મ'ના હજારેક પાનાના પાચે ૫ ભાગમાંથી ચૂટેલા તેર લેખો સ્ સ્. કાર્યાલયે પોતાની 'સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણી'મા 'હાસ્યવરગ' નામથી રા જયોતીન્દ્ર દેવેની મંમતિથી એ એણીને અનુરૂપ સુધારાવધારા સાથે પ્રમટ કર્યા છે 'રગતરગ' વિશે એક પુરોગામી સમીક્ષામાં લખાઈ ચૂક્યું છે, એટલે અહીં તો લેખોની પમદગી પૂરતું જ જોતલા અવકાશ છે મપાદકે 'મર્વોપયોગી સાહિત્ય શ્રેણી'ના મમવિત આદકર્વર્ગને ખામ લક્ષમાં લીધા છે એમ એ પમદગી પરથી જણાય છે સનિ'ના છ કટાક્ષચિત્રોએ પુસ્તકની શોભામા ને રા. જયોતીન્દ્રના હાસ્યરમમા અભિવૃદ્ધિ કરી છે

વિવેચન

આ નિભાગના ૧૧ પુસ્તકોમા પહેલી નોધને પાત્ર છે પ્રો બલવત રાય હકોરકૃત 'વિવિધ વ્યાખ્યાનો'નો પહેલો ગુરુજ એમાના આઠ વ્યાખ્યાનોમા આગે ગોવર્ધનરામ પર અને ચાર એમની કૃતિઓ પર છે પ્રો હકોરના વ્યવહારમાધક નહિ પશુ ખરા સર્જનાવ ને આદરને પાત્ર બનતું એ વિગલ સહુભાગ્ય ગણાય એવું મહાભાગ ગોવર્ધનગમનું છે એ એ બધા વ્યાખ્યાનો બતાવી આપે છે ગોવર્ધનરામ મનથી વ્યાખ્યાનોમા ઉત્તમ ગણાશે તેમના જીવનના મુખ્ય બનાવોની તેમજ તેમની કૃતિઓની પ્રેરક ભાવનાઓનું વિવરણ કરના 'પ્રમોદમૂર્તિ ગોવર્ધનરામ'ના એ ઠક્કરવ્યાખ્યાનો 'સરસ્વતીચંદ્ર' અને 'લીલાવતીજીવન'મા' પરના અનુક્રમે ત્રણ અને એક મળી કુલ ચાર વ્યાખ્યાનો કર્તાના તત્વાવગ દી અજ્ઞાસ અને મર્મમાહી દૃષ્ટિ બતાવે છે 'મગ્ગતીચંદ્રમા વસ્તુની હૂલગુણગી' અને સરસ્વતીચંદ્રમાં 'ઓગતો' પ્રો હકોરનું વિવેચનમામધ્ય પ્રકટ કરે છે 'પ્રચરન તથા ચિત્ર જીવ ગણાઈ ચુકેલી હોય એવી સુરતિસ્થિત કૃતિને વિશે તો વિવેચનનું મુખ્ય કલબ તેની વિશિષ્ટતાઓ રમિક રીતે ખુલ્લેખુલ્લો બતાવી આપવાનું છે' (૫ ૧૬૯) એમ માનનારે પોને 'સરસ્વતીચંદ્ર' મંજૂદમા એ જ

કર્તાવ્ય બન્યું છે. 'ઋત્વિજો'વાળા વ્યાખ્યાનમાં રસિકતા ને સર્જકતાનાં તરતો પણ વિવેચનમાં લખ્યાં દેખાશે. એ લેખમાં પાત્રચિત્રણ પરત્વે બોલતાં કલાકૃતિમાં વાસ્તવિક ચહેરા લાવનામય એની તથા ગોવર્ધનરામ અને મણિલાલના 'તપોમય સુધારા'ની કર્તાએ કરેલી ચર્ચા છે. સમગ્ર વ્યાખ્યાનની પીઠિકા જેવી અને ઘોનક, પણ મૂળ વિષય કરતાં વધુ જંગમ શક્તિને લેખના શિષ્ટને પ્રમાણવાનું એ પહોંચાડે છે. છૂટા છૂટા મુદ્દા ચર્ચતા વ્યાખ્યાન 'પ્રભોધમૂર્તિ ગોવર્ધનરામ'માં પણ ગોવર્ધનરામની રાજકીય દૃષ્ટિ ન લખવાના અન્તના ચિન્ત્ય અભિપ્રાયની બાધેથી લાંબી ભૂમિકા એ જ પરિણામ નિષ્પન્નવે છે. આ લેખો નહિ પણ વ્યાખ્યાનો છે એ દલીલ, તથા લેખો કે વ્યાખ્યાનોમાં આકારસૌક્યની જડ આસક્તિ ન રાખતાં ચોતાનું મંતવ્ય વાચકોના મગજમાં ઠસાવવા લીધેલા મુદ્દાને પૂરો જ જણવાની પ્રે. ઠાકોરનો રીત. આનો ખુલાસો આપી દે છે. પણ એને લીધે થતો હોય તો પ્રમાણભર, ઔચિત્યભંગ નહિ. એ ચાલ છે નરસિંહરાવને વિનાશકારણ વચમાં લાવી તેની ટીકા પ્રે. ઠાકોર કરે છે ત્યારે, એમના કાર્ષ્ણ્ય પૂર્વક ક્યાંક ક્યાંક આમ જળકવા વિના રહ્યા નથી. પણ, આંખણ વિવેચકો એ જોઈ શક્યા ન હોય અથવા એ કહેતા કરતા હોય અને પોતે અશ્રુતપૂર્વ ધક્કો કરતા હોય એવી અદાથી જેને તેમજે 'અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનું શિખર' કલા છે (પૃ. ૬૨), પણ જેમની એવી મહત્તા સ્વયંસ્પષ્ટ છે એવા જે ગોવર્ધનરામ, તેમના 'મહાકાવ્ય'—આ શબ્દ 'સરસ્વતીચંદ્ર' માટે વાપરવાનું સ્વયંનાર ત્યારે પહેલા પ્રે. ઠાકોર કરે છે.—'સરસ્વતીચંદ્ર'નું આ વ્યાખ્યાનોમાં મળતું લાક્ષણિક ઠાકોરશૈલીનું રસદર્શી, રહસ્યોદ્ઘાટક, મૂલ્યભાષી, સહૃદય અને સમર્થ વિવેચન એવી બાબતોને બહુ ઠેરવી દે છે. ગોવર્ધનરામના સાચા અભ્યાસીને તો આ 'વિવિધ વ્યાખ્યાનો' વાંચ્યા વિના ચાલવાનું નહિ.

વિદેપારસે સાહિત્ય સંપ્રદાને રજતમકોતસરસ્મારકમંથ 'સાહિત્ય પંદરામંદી' એનાં બસોથી ન જોઈતાં પૃષ્ઠોમાં પણ તદ્વિદોના ઠોક લખાણો મેળવી શક્યા છે. રમણલાલ યાજ્ઞિક, રા. કૃષ્ણવરમા શાસ્ત્રી, અને રા. મેધાણી પાસેથી અનુક્રમે રમણમિ, સ્વરનાર અને લગ્નનો મંત્રાંધી, અને ગણીતા વિવેચક પાસેથી સાહિત્યચર્ચાના લેખો મેળવનાર મુંબાઈએ રાજેશ્રીએ દુર્ગાચર શાસ્ત્રી, જ્યોતીન્દ્ર દવે, મંજુલાલ મજમુદાર, યુસુફ ઘાલા મગ્યંદ અને યજ્ઞેશ્વર શુક્લ પાસે અનુક્રમે હેલ્થા સો—સવાસો વરસના ગુજરાતના વેદાન્ત, આપણા હાસ્વસાહિત્ય, મૈત્રાધન, સિદ્ધપદ્મ અને ચિત્રકલાનો

પ્રતિહામદર્શી પરિચય લખાવ્યો છે સાહિત્યચર્યાના લેખો વધુ જ્ઞાન ખેંચનાગ બન્યા છે રા રામનારાયણ પાંકજે રા ઉમરવાડિયાના 'મત્સ્યગધા'ને 'લોમહર્ષણી' એ બે નાટકોમાં પહેલામાંની નાયિકાની સગતો અને બીજામાંની ભાર્યના સ્વાભાવિકતા અને કલાની દૃષ્ટિએ ઝીણુ પૃથક્કરણ કરી ચર્ચા છે રા ડોતરાયે કાવ્યસ્વરૂપમાં કવિસૃષ્ટિની ભાવાન્વિત વાસ્તવિકતાની અનેક આલોકિકોના મતો ટાકીને સારી ચર્ચા કરી છે રા વિજયરાયે નાના છના અર્ધગંભીર લેખમાં વિવેચકોના રસયોગી, વિવરણકાર અને છાપાળવા પ્રચારક બિનઅધિકારી અવલોકનકાર એવા ત્રણ પ્રકાર વર્ણવી આદર્શ વિવેચકની ધૃસંપત્તિ ગણાવી છે રા વિશ્વપ્રમાદ ત્રિવેદીએ કવિતામાં ભાષા, છદ ને અતકારનો તાર્ત્વિક ઉપયોગિતા અને આ મમીક્ષકે અગ્નિ નિરૂપણ મખમી લગભગ બધા મહત્વના મુદ્દા પોતાના લેખોમાં ચર્ચ્યા છે રા વિશ્વનાથ સ્નેહે 'કવિતાનો અંતિમ કસોટી' એ લેખમાં આપણા અને પશ્ચિમના વિવેચકોનાં મેખ્યાનુષ વચનોના ટેકાથી કાઢી પછુ કવિની મહત્તાનો અંતિમ આધાર એના વિષયના ઝોરવ ઉપર, એ વિષયના નિરૂપણમાં એ દાખવી શકે તે જ્ઞાનસમૃદ્ધિ અને વિચારશક્તિ પર અને એના નીતિમળ તેમ નીતિવિચારોની આખા સમાજ ઉપર અસર ઇવના એના સામર્થ્ય પર ગહેનો છે' એવું પ્રતિપાદન કર્યું છે નોકસાહિત્ય'માં રા એકાલ્પીએ જોગબપથી ને માર્ગો મપ્રદાવના બજનોની આપનિવહિક ને ભાગવતિક ભક્તિપ્રધાન રહસ્યવાદને પોતાની અનોખી સરળ ને લાક્ષણિક રૂપરેખામાં ગાતી વાણી કરીગ આદિ મધ્યકાલીન મનોના બોતનો પડ્યો જ નથી પણ એમાં 'આત્મવિદ્યાનું સ્વાતુમત્તચુક્ત મર્મમવેદન જિનાર્યું છે' એમ સામિત કર્યું છે આ બધા લેખોને પોતાની વિશિષ્ટતા છે એટલે એમાં નંબર કે માર્ક આપવાની જરૂર નથી પુસ્તક લેખો જેમ આવના મયા હશે તેમ તેમ છપાતું ગયુ હાગે છે, નહિતર નિલેપાગને સાહિત્ય સમાની ૨૫ વગમની કાગકિર્દોના સુ-આધિન હેવાન મજન'નું સ્થાન લેખોથી છુટુ પ્રયાગ બે યા પ્રયાન્ટે, અને એ સમાને તથા તે દ્વારા એવી મસ્થાઓને મસ્થામ આલન અંગે તેમજ કરવા જેવી માહિત્યમેવા વિગે કેટલીક સૂચનાઓ આપતા પ્રો કકોરના 'મગલાચરણ'નું સ્થાન બધા લેખોની આગળ હોવુ જોઈતું હતું

'ગુજરાત સાહિત્ય સમા કાર્યવહી સને ૧૯૪૩-૪૪'માં ના વર્ષિક અથસમીક્ષાવિભાગમાં લખિન અને વિજ્ઞાનના વાકમયના સમીક્ષકોના પ્રમાદને વાંકે રા હસમુખલાલ નાજીકત લલિતેનર વાકમયની સમીક્ષા એકલી જ

છપાઈ છે એ સમીક્ષકે પુસ્તકો ચોવટથી વાચી સ્પષ્ટ ભાષામાં પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો છે અને યુગ્મરાત સાહિત્ય સંભાળે કરેલી તેમની વેરણીને વાંચી ઠરાવી કે શાંતીવ અને બોધક વાદ્યમય માટે પંચવર્ષિક યોજનાની તેમની મૂલ્યાંકના આપણી સંધર સાહિત્યસંસ્થાઓએ વિચારવા જોગ છે બીજા વિભાગમાં સભાના સરકારપ્રેમી, તત્ત્વરસિક અને ઉત્સાહી હપત્રમુખ ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈએ વ્યાખ્યાન તરીકે વાંચેલી જાહેરાત ડાયરેક્ટ કોર્પોરેશન સાંતાયન અને વિલિયમ જેમ્સ એ ત્રણ અમેરિકી તત્ત્વચિંતકોના પ્રયોજના વાચન પરથી તૈયાર કરેલી પરિચાયક નોંધ છાપવામાં આવી છે, જેને આ કાર્યવહીનું એક આકર્ષણ કેટલાક ગણ્યો રણજીતરામ મુવર્ણચંદ્રક-પ્રદાન ખાતે રાજાચેલા ત્રીજા વિભાગમાં રા. જાનુમદાદ શાસ્ત્રીએ લખેલી ચંદ્રકના પ્રતિબદ્ધતા પ ઝોંકારનાયજીની જીવનરેખા અને પદ્મિતજીનું 'આપણી મગીત સરકૃતિ' નામક વ્યાખ્યાન છપાઈ છે. ભારતીય સંગીત-શાસ્ત્રના સાહિત્યનું પદ્મિતજીનું વિશાળ પઠન છૂટું કરતાં એ વ્યાખ્યાનમાં સાહિત્ય અને સંગીતના સંબંધ, વૈદિક સંગીત ભરતનાટ્યશાસ્ત્રાદિ ત્રયોમાથી મળતા સ્વર શ્રુતિ ને ગ્રામના ખ્યાલ, અને રાગના સ્વરૂપની ગણવિલાસી છટાવાળી ભાષામાં વિશદ માહિતીપ્રદ ચર્ચા થયેલી છે.

'ભાલજી, ઉદ્ભવ અને બીમ' માં તેના લેખક રા. રામલાલ મોદીએ બાવીસ વર્ષ ઉપર લખેલા પુસ્તક 'ભાલજી' પછી ચયેલા સંશોધનને લાભ લઈ ભાલજીના જીવન પર નવો પ્રકાશ નાખ્યો છે. ભાલજીનો સમય સં. ૧૪૬૧ થી ૧૪૪૫, તે હીમનો યુરુ, એટલું જન્મનામ જ ભાલજી ને પાછળનું નામ પુરુષોત્તમ, એની યાત્રિ ત્રિવેદી મોદ ભાલજીની, એને એ પુત્ર વિષ્ણુદાસ અને ઉદ્ભવ—એટલી વાત સિદ્ધ કરાવી, એણે લીધેલા કહેવાતા સંસ્કૃતને કર્તાએ શંકારપદ મધ્યુ છે એની કૃતિઓને કાલાનુક્રમ તથા ગુણાનુક્રમ ગોઠવી તેના વિષય હિતમ પદ્મિતઓ ને વિશિષ્ટતાઓ સાથે એમનો સંક્ષિપ્ત પરિચય પણ પછી આપ્યો છે પછી તેના પુત્ર 'રામાયણ'કર્તા ઉદ્ભવ વિશે આછીપાતળી વાત કરી સારામાં સારા ગ્રામીન કાળોમાં જેની કર્તા ગણના કરે છે તે એના 'બાલુત્તમ વ્યાખ્યાન' નો વિપુલ ઉત્તારાઓ સાથે એમણે પરિચય કરાવ્યો છે એવું જ હીમ પરત્વે કરતાં રા. કે. કે. શાસ્ત્રીથી એક એ મુદ્દામાં પોતાની મતભિન્નતા કર્તાએ રજૂ કરી છે પરિશિષ્ટમાં ભાલજીકૃત 'કૃષ્ણવિદિ' નાં ગણી આવતાં ચાર (દ્રોપદીની સોપાલેખ રાપરાણીના) પદ છાપ્યાં છે, જે તો વિદિની પ્રસ્તાવના જેવાં જ છે.

‘ગુજરાતીઓએ લખેલા ફાગમી અથો’ (દી બ કૃષ્ણલાલ ઝવેરી) માં ૬ દિ. ૫૦ પાગસી અને ૮૫ મુમલમાન ગુજરાતીઓએ ફારસીમાં લખેલા અથોની યાદી આપવામાં આવી છે ‘પુગવણી’ માં સૈયદ અબુઅર નદવીએ ૫૬ ૨૬ દિ. અને ૪૧ મુમલમાન લેખકોના નામ ને માહિતી આપ્યા છે અથોની યાદી જતાવે ૬૬ ૬ એ ગદ્ય તેમ પદ્ય બંનેમાં લખાયા છે, અને વિષયોમાં ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન વૈદ્યક, જીવનકથા, ધર્મ, સૂરીવાદ, પત્રવ્યવહાર, રાજનીતી—એમ ઘણું વૈવિધ્ય દેખાય છે ગુજરાતના ઇતિહાસ સાહિત્ય લેખે એમનો ઘણો ભાગ કામનો ગણ્યારો આ નોંધ ‘ધણી અધૂરી’ છે એમ લેખક કહે છે તે માયુ છે

નવી આવૃત્તિઓ જે છે : ‘નર્મદ’ (રામનારાયણ પાંડક) અને ‘સાહિત્યસમીક્ષા’ (વિશ્વનાથ ભટ્ટ) ‘નર્મદ’ તેના આ સ્વરૂપમાં તો નવું અને પ્રથમ પ્રકાશન છે, પણ સૂરતની ગ બ કમળાશક્ત ત્રિવેદી બ્યાખ્યાનમાળા તથા મુનમુદ્રણ કાર્ત્ત્વ ગુજરાતી સભાના ઉપક્રમથી અનુક્રમે બ્યાખ્યાન તરીકે વચાચેત તથા પુરિતગરૂપે પ્રકટ થઈ ચૂકેલા રા પાંડકના ‘નર્મદાશકર કવિ’ અને ‘કવિ નર્મદનું ગદ્ય’ એ બે બ્યાખ્યાનોનું તે પુનર્મુદ્રણ જ છે નર્મદના ગદ્ય તથા પદ્યના રા પાંડક જેવા અધિકારી વિદ્વાનના અભ્યાસ અને સમાલોચના એક જ પુસ્તકમાં એકજ રૂપે પ્રકટ કરી પ્રકાશક સંસ્થાએ નેખક તેમ વાચકો ઉભયની સેવા કરી છે નર્મદના ગદ્ય વિશે બોલવાનો એ વેળા ખ્યાલ નહિ એટલે એના નાટકોની ચર્ચા ‘નર્મદાશકર કવિ’ માં કરાઈ છે કે નહીં પણ નર્મદના ગદ્યનો અભ્યાસ પણ સાથે જ રજૂ કરતા આ પુસ્તકમાં એનું સ્થાનાન્તર કરી કવિ નર્મદનું ગદ્ય’ ભેગી એને ભેગવી દીધી હોત તો ઠીક થાત પણ મૂળ સ્વરૂપમાં જ બેક લેખોને છાપવાનું કૃતિ ઉચિત લાગ્યું જણાય છે

એમના પોતાના કહેવા પ્રમાણે ગ વિશ્વનાથના ચવરીના બોર જેવા શ્રીદ વિવેચનલેખોના પ્રથમ સંગ્રહ ‘સાહિત્યસમીક્ષા’ની બીજી આવૃત્તિ પહેલોનું કવળ પુનર્મુદ્રણ નથી પહેલો આવૃત્તિમાં સ્થળસંક્રાંતિને કા લે છોડી દેવાયેલાં ‘વિવેચનનો આદર્શ’નો પ્રાસ્તાવિક પરિચય ‘લક્ષ્મણની છાત્રી’ના પરિચિદરૂપ લક્ષ્મણકૃતિઓની સાલવારી ને વર્ગોચ્છે તથા લેખ-અથ-સૂચી, અને ‘નદશકતની નવલકથા’ ના પરિચિદના ‘કરણધેના’ માં અન્ય અથોમાંથી લેવાયેલી સામગ્રીના નમૂના અને અથસૂચી ‘ચોટી વિજયો’ માં તેમાં સામેલ કરવામાં આવ્યા છે પુસ્તકના પ્રારંભના પૃષ્ઠ પર મુકાયેલાં ગિજન,

પ્રાઉનિંગ, આનાતોલ ફ્રાન્સ, ઠાલર્ષિલ અને રવીન્દ્રનાથનાં વચનો પણ નવા હોય છે. અનુક્રમે પ્રથમ પ્રગટનાર 'કેટલાંક વિવેચનો' (નવલરામ ત્રિવેદી) અને આ 'સાહિત્યસમીક્ષા' એ જ અનુક્રમમાં બીજી આવૃત્તિ જુએ છે એ આપણે ત્યાં વિવેચનનો ભાવ વધ્યો હોવાનું બતાવે છે.

ટોસ્ટોય પોતે જેને પોતાનો મોટો ગ્રંથ ગણતા અને એના અનુવાદક તથા ચર્ચકાર એડે પણ જેને એમનો જગત્રે ગ્રંથ કહ્યો છે એવા, અપિ ટોસ્ટોયના વિચારમૃતિકાળના ચિંતનાત્મક ગ્રંથોની માળાના મેરુ જેવા પીઠ ગ્રંથ 'બોટ ઇઝ આટ' નો અનુવાદ કરી રા. મગનભાઈ દેસાઈએ આપણા સાહિત્યની એક સેવા જ બજાવી ગણાય. પંદર વરસના સતત મંથનને અન્ને માનવબધુત્વ અને લોકસંગ્રહની દૃષ્ટિએ જ જેવા વિચારવા માગતા સત્યશોધક ટોસ્ટોયના એમાં રજૂ થતા સ્પષ્ટ અને મૌલિક કલાદર્શનમાં પારગમિતા છે અને સાહિત્યકલાના ઉપાસકો ને રસિકાની આંખ ઉઘાડી નાખે એવી ક્રાન્તિકારકતા છે. સાધુતાથી અલગ એવા સૌંદર્યની અર્વાચીન કલ્પનાને નામજૂર કરી, સૌંદર્ય અને કળા વિશેના સમ્યાખંધ કલામીમાસકોના મતોની તેમજ પોતે જેને અવનત (Decadent) કહી છે એવી સમકાલીન અર્વાચીન કળાનાં અપદ્મક્ષણોની કડક પરીક્ષા કરી, ટોસ્ટોયે સાચી કળાનો પોતાને ઇષ્ટ આદર્શ તેમાં વિગતે સમજાવ્યો છે. ધર્મપ્રતીતિ પર ઊભતી, કદી વસ્તુદારિદ્ર્ય ન અનુભવતી, અને લાગણીના વ્યક્તિત્વ, વિશદ નિરૂપણ અને કલાકારની પ્રામાણિકતા કે સત્યનિષ્ઠાના બળે સહદયોને સૌથી વધુ સ્પર્શતી ધાર્મિક સાર્વભૌમ કળા જ એમને મન સાચી કળા છે. આપણા સમયની ધર્મપ્રતીતિ ખ્રિસ્તપ્રેરિત માનવબધુતા છે, તેથી માનવ એકતાની ભાવનાને પોષતી તથા તેનાથી પ્રેરિત-સંચાલિત થતી કળાને તેમણે ખ્રિસ્તી કળા નામ આપ્યું છે. આવી ખરી કળાના અર્વાચીન સમયમાં દેખાતાં અભાવનાં માર્ગ ફળમાં માનવજીવનની ને મનુષ્યની બરબાદી, ધનિક વર્ગના જીવનમાં આવતી કૃત્રિમતા ને શૂન્યતા, ખોટા મૂલ્યો, નીતિધર્મ ને સત્યને ભોગે થતી સૌંદર્યપૂજા, અને વહેમ, દેશાભિમાન તથા વિષયવાસનાના ચેપના ફેલાવાને ગણાવી, ટોસ્ટોયે ભાવી કલાનું સ્વરૂપ એમ આલેખ્યું છે કે એ ઊપર વર્ણવી તેવી સાચી કળા હશે, સર્વસુલભ ને સાદો હશે, કલાવિધાનની જરૂરિતા, ધંધાદારીપણ તથા વસ્તુવિષયની કંગાલિયતથી રહિત હશે, અને સ્પષ્ટતા, સાદાઈ અને લાઘવ તેના ગુણો હશે. આ મહાન વિચારક બધી

વાર આપણી સંમતિ જીતી જાય તેમ નથી—અર્વાચીન કળા પર એ વધુ પડતા સખત ચર્ચ બેઠા છે—જના આત્મપ્રતીતિનો રજુકાર અને માનવહિતના મિશનરીની ધમકા પુસ્તકના શબ્દશબ્દમાં સ્પષ્ટ વરતાય છે. લખનારની જીવનદષ્ટિ એની કનાકાવનાને કેવી ધડી આપે છે તે આ ગ્રંથ તથા અપ્ટન સિંક્લેર-કૃત 'મેમન આર્ટ' બતાવી આપે છે. ગુજરાતી વાચકને બહુ જરૂરી નહિ એવો પણ વિગતો જાડી કે ટૂંકાવી ટોસ્ટોયના વક્તવ્યની મુદ્દાસર ગજૂઆત પર જ ધ્યાન આપવામાં આ મગનભાષાએ અનુવાદક તરીકે સારો વિવેક વાપર્યો છે અનુવાદની ભાષામાં 'ચોટકું' (= સચોટ, ચોટદાર), 'લોહીની ઓઠસવણી' અને 'ચેપ' નામ પરથી બનાવેલ ક્રિયાપદ 'ચેપવું' ના અનેક સ્વરૂપોના જરાય અનુભાદનપાત્ર નહિ તેવા શબ્દપ્રયોગો તથા કેટલોક કંઠંગી વાક્યગચનાઓ ખૂબ એવા છે 'ચેપવું-ચેપાવું' નો ૩૬ અર્થ તે શબ્દો પાસે જે નવા અર્થની બજારતાનું કામ અનુવાદક કરાવવા માગે છે તેની આડે આવે છે બાકી ગ્રંથ સૌ સાહિત્યરસિકો અને અભ્યાસીઓના આદરજર્ણા વાચનમનનનો અધિકારી છે એ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી

ભાષા : વ્યાકરણ

'અક્ષર અને શબ્દ' તથા 'ભાષા, વૃત્ત અને કાવ્યાલંકાર' એ બે પુસ્તકો ગ્રંથમંમીક્ષામાં આ વિભાગ હિનાડી આપે છે

પહેલા પુસ્તકમાં રા. કેશવરામ શાસ્ત્રીના ભાષા-વ્યાકરણના અગિયાર, સિપિવિવક્ષક પાંચ અને જોડણી સંગ્રહી નવ મળી કુલ ૧૫મીમ લેખો સમઢાયા ■ મૂળભેદ, કર્મક્રમેદ પ્રેરકભેદ અને સજ્ઞભેદ કે સકપભે ની તેમ મિશ્રકાળની, ગુજરાતી વ્યાકરણમાં અનાવસ્થકતા, ગુજરાતી વિભક્તિઓની વિસિષ્ટતા, અનુસ્વાર-અનુનાસિકના સ્વરૂપ ભેદ ને લેખન, વિવૃત્ત અ-ઓ, મૂર્ધન્યતર 'ક-ઠ' અને નિદ્વામૂલીય 'જ' ના ઉચ્ચારણ અને તેને લેખનમાં બ્યકન કરવા યોજવાના સંકેત, સાનુનાસિક અત્વ 'ઈ-ઉ'ની દીર્ઘતા આ સર્વે મુદ્દાઓની રા. શાસ્ત્રીએ કરેલી ઝીણવટભરી ચર્ચા તથા ઉત્તર-મધ્ય-વશિષ્ઠ ગુજરાતની અને કાઠિયાવાડની બોલીઓની તેમજ તારવી આપેલી લાક્ષણિકતાઓ પહેલા અગિયાર લેખોને એ વિષયના અભ્યાસીઓને માટે કીમતી મનાવે છે મૂર્ધન્યતર 'ક-ઠ' વિષેનો લેખ તો રા. શાસ્ત્રીનું ગુજરાતી ભાષાશાસ્ત્રને વિસિષ્ટ અર્પણ મણારો. અગ્રેજ અથવા સસ્કૃત વ્યાકરણને જ અનુમરીને આપણી ભાષાનાં વ્યાકરણો અત્યાર સુધીમા લખાયા છે ગુજરાતી ભાષાનાં બધારણ, રૂઢિપ્રયોગો

અને લાક્ષણિકતાઓ તપાસી તેનું વ્યાકરણ લખનાર ગુજરાતીનો પાણિનિ તો હજી હવે જન્મવાનો છે એનો રસ્તો થોડોક સાફ કરવાનું શ્રેય રા. શાસ્ત્રીના વ્યાકરણવિષયક લેખોને જશે અનુસ્વાર અનુનાસિકની ચર્ચામાં તેમજ 'ગુજરાતી વર્ણસમાગ્નાય'માં અગ્રેજી વ્યાકરણને ઝીલે ન ચાલવાનું કહેનાર રા. શાસ્ત્રી સંસ્કૃત વ્યાકરણનું દાસત્વ ગુજરાતી ભાષાના વ્યાકરણને માથે લાદશે કે શું એમ થાય છે. પણ ગુજરાતીનું મૂળ સંસ્કૃત હોવાથી ગુજરાતી વર્ણો ને ઉચ્ચારના શુદ્ધ સ્વરૂપ જાણવા વેદકાલીન અને પુરાણકાલીન સંસ્કૃતના વર્ણો ને ઉચ્ચારોનો પરિચય એ જરૂરી માની એને વિશેની વિગતો અહીં કાઢવે છે તેનું એ પરિણામ છે નિપિવિષયક પાંચે લેખો લિપિના શાસ્ત્રીય અભ્યાસ સાથે છાપખાનાની અને જિમાનવીયની સવડ-તકલીફની એમની જાણકારીના ફળ છે. પણ રા. શાસ્ત્રીનો વિશિષ્ટ અભ્યાસ તો ગુજરાતી જોડણીનો છે, જે એમના શ્રમ, અભ્યાસ અને ઉત્સાહને કમને કમને વ્યક્ત કરતા એ વિષય પરના નવે લેખ બતાવી આપે છે સાનુનાસિક અંત્ય 'ઈ-ઉ' દ્વિપ' છે (જો કે વાસ્તવ ઉચ્ચાર એનો દ્વિસ્વ જ થતો હોવાનું પાછળથી એમણે સ્વીકાર્યું છે), જોડણીના અત્યારસુધીમાં થયેલા પ્રયત્નોમાં 'સાહિત્ય પરિષદ-મંડળની જોડણી બીજી કાર્ષપણ નિયમાવલીઓની જોડણી કરતા ગુજરાતી ભાષાના સ્વરૂપને વધુમાં વધુ નજીક છે, વિદ્યાપીઠના જોડણીકાશના ધણા વિકલ્પો મિનજરૂરી છે, લઘુપ્રયત્ન 'હ' શ્રુતિ, 'વ' શ્રુતિ અને 'વ' શ્રુતિ વિશિષ્ટ સંકેતથી દર્શાવરી જોઈએ—આવી આવી માન્યતાવાળા શાસ્ત્રોચ્ચાર-પરિશુદ્ધ જોડણીના આ હિમાયતીએ જોડણીની એકવાક્યતા અને વ્યવહાર-સારથ્ય ખાતર પોતાના કેટલાક આગ્રહ જતા કર્યા છે એ પણ એમાથી જણાય છે 'જોડણીની એકવાક્યતા' અને 'ગુજરાતી શબ્દોની વ્યવહાર જોડણી' એ બે લેખો ખાસ વંચાવા જોઈએ મહાપ્રાણુતત્ત્વવાળા સ્વર પછી 'હ' ને સ્થાને વિસર્ગ મૂકવાની રા. શાસ્ત્રીની સૂચના વિચારવા જેવી છે, પણ એ બહુ પળાય તેમ લાગતું નથી વર્ણો ઉચ્ચારણ ને વ્યાકરણ મનથી લેખોમાં પાણિનિ-પતંજલિનો અને પ્રાતિશાખ્યોનો ખપ પૂરતો અને ભાષા-શાસ્ત્ર તથા જોડણીવિષયક લેખોમાં એ વિષયો પર લખનાર જુનાનવા સૌ વિદ્વાનોના લખાણોનો પોતાનો પૂરો અભ્યાસ રા. શાસ્ત્રીએ પુસ્તકમાં દેખાડી આપ્યો છે ક્યારેક અમુક મુદ્દાઓનું પુનરાવર્તન થયું છે એક જ વિષય પર જુદે જુદે સમયે જુદાં જુદાં સામયિકોમાં આ લેખો લખાયા હોઈ એમ બન્યું છે, પણ લેખોને અથસ્થ કરતી વેળા એ ટાળી ચકાસુ હોત ભાષા ને વ્યાકરણ

જેવા અધ્યપુરુષ થયના આવા એકલદોષ વાત્રાણની વાત્રાનું ફળ લોકોને પીગમવાનું 'સાદસ' ખોવા માટે ગુજરાત સાહિત્ય સમાજને ધન્યવાદ થતે છે.

એની મામતોથી ઉચિતનામ કુટુંબ 'ભાષા વૃત્ત અને કાવ્યાલંકાર' એ પુસ્તક વ્યાખ્યાનમયમા અથ મારચાએ અને પિંગળને સ્થાન આપતા સ્વ ક્રમગણકર ત્રિવેદીના 'બૃહદ્ વ્રાકરણ' ને ગ્રીક્ષે આલેખું લાગે છે તેનું કાગળ ખી એ ના ગુજરાતીના એતદુરિપર અભ્યાસક્રમ પર દટિ ગાળી વિદ્યાર્થીઓ માટે એનું પાઠ્ય પુસ્તક તેને જનાવવુ એના ઉત્સાહી મર્ના પ્રે કાલિલાસ વ્યાસે ધાર્યું છે એ પુસ્તકને 'ભાષાશુદ્ધિ,' 'શબ્દચક્રિત વૃત્ત અને અલંકાર,' 'ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ' અને કાવ્યવિવેચન' એ ક્રમમા આવતા ચાર ખડોમા વહેચવામાં આવ્યું છે વિરામચિદ્ધો જોડણી અને તદ્ધિત તથા કૃત પ્રત્યયોની અર્થ કરતો પહેલો ખડ આ પુસ્તકમા જુદુ ભગતો નથી, પણ કોલેજના પહેલા એ વર્ષના વિદ્યાર્થીઓનો જરૂરતને વ લક્ષમા રાખવાનું એ પરિણામ છે પ્રતિષ્ઠિત ગુજરાતી સાહિત્યકારોની બૂલો જતાવતું ને સુધારી દેખાડતું એનું પહેલું પ્રકરણ કર્તાનો ઉત્સાહ જનાવે છે, પણ એમા જતાવાયેલી કેટલીક જૂનો વસ્તુત જૂનો નથી જેનું સ્થાન ચોથા ખડની પડખે રાખવુ વધુ ઉચિત હતું એ ખીજા ખડમાના શબ્દચક્રિત' પ્રકરણ માટે જે કહેવાનું છે તે ચોથા ખડને પણ લાગુ પડે છે તે એ કે મસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રને એની જ પરિભાષામા ને પાઠ્ય પુસ્તકને લાગુ મક્ષેપમાં ગુજરાતીમા ગજૂ કરવા જતા ભાષા જાલાવજોધનું કામ આપી શકે નહિ એવી જની મર્ષ છે ખીજા ખડના માતમા પ્રકરણમા ઉનારેના રધુવચ' ને માર્કેડેવપુરાણ'ના સરકૃત મ્લોકો મર્તાએ જતાવવા માગ્યું છે તેમ ચતિસ્વાત અને શોભવે નામે અત્યારે જોળખાતા ચતિભજના નહિ પણ પ્રવાહી પઘરચનાના જ હાખલા છે ભાષાના ઉદ્ભવ પ્રકારો ને વર્ગોથી માઢી ગુજરાતી ભાષાના ઉત્પત્તિ અને વિકાસની માહિતી આપનો પુસ્તકનો ત્રીજો ખડ એનો વિષય કર્તાના ચોખ અને વ્યાખેગનો હોઈ ખરેખર સારો જન્યો છે ખી એ. એમ, એ ના વિદ્યાર્થીઓને ગુજરાતીની ભાષાશાસ્ત્રીય પ્રવેશપેથીનું કામ એ આપે એવી રા વ્યાસની આશા વધુ પડતી નથી એ ખડમાં તેમ કાવ્યસ્વરૂપ, નાટ્યસ્વરૂપ અને રસનિષ્પત્તિ નિરૂપતા ચોથા ખડમા રા વ્યાસની અભ્યાસ શીલતા, ખત અને મકનનચક્રિતનું સારુ દર્શન થાય છે ત્રીજમા જેમ બધા ભાષાશાસ્ત્રીઓના તેમ ચોથા ખડમા બધા આલ કારિકોના મતોનો યથાવકાશ કુશળતાથી ઉપયોગ કરી એનું સારુ સંયોજન વા સકલન એમણે કર્યું છે.

હેલા પ્રકરણમાં અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યસ્વરૂપોનાં બતાવેલાં લક્ષણો અતિઆશ્ચર્યને અર્થપાત્ર બેઠે કાટિનાં હોઈ સંતોષજનક નથી. ખીજી આવૃત્તિ વેળા જેમ ખીજા ખંડને હેલ્લો મૂકવાની, ચોથાની ભાષાને વિદ્યાર્થી-ગમ્ય બનાવવાની અને રા. સંજ્ઞનાએ આ પુસ્તકના પોતે કરેલા અવલોકનમાં ક્રીષ્ણ નજરે દર્શાવેલી પુસ્તકની મુદ્રણની અશુદ્ધિઓની, અનવધાનની અને માહિતીદોષની કેટલીક ખરી ભૂલો સુધારી દેવાની જરૂર છે, તેમ હેલ્લા પ્રકરણનો અર્વાચીન સાહિત્યસ્વરૂપો વિશેનો આ ભાગ પણ સહેજ વિસ્તારથી અને શાસ્ત્રીય ચોક્કસાધથી નવેસરથી લખવાની જરૂર છે. પાંકય બનાવવા ધારેલા પુસ્તકમાં કશુંકે આંગળીચોંધામણું નહિ સારું.

ઇતિહાસ : પુરાતત્ત્વ

અમદાવાદ અને ખંભાતના ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક ગ્રંથ આપણને અગાઉ આપનાર રા. રત્નમણિરાવ જોડેનો ‘ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ: ઇસ્લામયુગ : ખંડ-૧’ પહેલા, ભાગમાં ઇસ્લામની પૂર્વભૂમિકા જેવો પ્રાગૈતિહાસિક કાળથી હિંદુ ગુજરાતી સામ્રાજ્યની ઉત્પત્તિની પડતી સુધીનો વિહંગાવલોકી ઇતિહાસ આપી, ખીજામાં ખીજા અને તથાલ્પ વંશની હકીકત કહી, ગુજરાતની સંસ્કૃતિના પ્રારંભ સુધી આવી પહોંચે છે આપણે ત્યાં ઇતિહાસદષ્ટિ અગત્ય જીવડેલી નહિ એનો અહીંસામ કરી એ પરિસ્થિતિમાં સાહિત્ય સ્થાપત્યાદિ વડે ઇતિહાસનું સમુપનંદણ કરવાની જરૂર જેના ને એની હિમાયત કરનાર કર્તાએ ઇસ્લામયુગના તથા તેની પહેલાના યુગના દરેક રાજ્યકાળના લેખો, મંદિરો, સ્થાપત્ય, સાહિત્ય, અને સતો વિશે રાજકીય ઇતિહાસની જોડાએક યથોપલબ્ધ માહિતી પીરસી છે. ઐતિહાસિક ગુજરાતનું પહેલું પાઠનગર જૂનાગઢ હતું, વલ્લભી સમયમાં ગુજરાતમાં કાર્તિકેયની ભક્તિ પ્રચલિત હતી, સોલકી કાળ સુધી મંદિરો લોકમાં ને ઇટાના બનતાં, અયવં વેદનો ગુજરાતની ભૂમિ સાથે સંબંધ હતો, આવડાઓ નાના દોકારો ને ચોરસુદારા જેવા જ હતા —આવુ આવુ કેટલુંકેનુ ગાન આ પુરાતક આપણને આપે છે પણ એના નામને સાર્થ કરતું એનું ગૌરવપ્રકરણ તો છે ‘ગુજરાતી સમાજનું બંધારણ’ એ પંદગમ્ય પ્રકરણ. વેદકાલીન અમુરો, લગુઓ, યદુઓ, નાઓ (નાગરોના નાગજાતિ સાથેના સંબંધની વિસ્તૃત ચર્ચા ખ્યાન એવે એવી છે), આબીરો, ગુર્જરો, શકો, હણે અને જુદી જુદી નાતોમાં હિંદુ જાતિમાં ભેળવી દેવાયેલા કેદ પકડાયેલા મદમૂદના સરકરના મુસલમાન સૈનિકો—એવી જુદી જુદી જાતિઓના મિશ્રણ પછી

ગુજરાતની ધરતી પર થયેલા જુદા જુદા ધર્મ-સંપ્રદાયોના મિશ્રણની વિષે વાત કરી ગુજરાતી સમાજનાં બંધારણ ને માનસ પર એની થયેલી અસર તેમાં કર્તાએ બતાવી છે. ગુજરાતીની સદિષ્ણ અને સમધારણ પ્રકૃતિ તથા ઇતરપ્રાંતવાસીઓને શુકાળે એના પ્રાંતિક અસ્મિતાનાં જન્નની અનુકૂળતા એ મિશ્રણોના પ્રતાપ છે, એવું એમનું પ્રતિપાદન છે. બધાને પોતામાં ભેગી દેનારો હિંદુ સમાજ અસહમાનો તથા ખ્રિસ્તીઓને કેમ પોતામાં સમાવી શક્યો નહિ, એનાં કારણોમાં સદિષ્ણના અને વિચારસ્વાતંત્ર્યની અતિશયતામાંથી જન્મેલી અસદિષ્ણતા અને સાંપ્રદાયિકતાની વિપુલતાને તેમજ પરધર્મ ને પરસંસ્કૃતિના આક્રમણ સામેના નેના પ્રતિકારક સંરક્ષણાત્મક વલણને કર્તાએ ગણાવેલ છે. અસહમાનો તથા ખ્રિસ્તીઓની સંસ્કારબિનતાને તથા હિંદુ સંસ્કૃતિ જોડે ન બળવાની તેમની સ્વધર્માગ્રહી મનોવૃત્તિને કર્તાએ નથી ગણ્યાં એમ નહિ, પણ પોતે ઉઠાવેલા પ્રજનો અર્થે જવાબ એમાં છે એ સમજ શુકાવે તેટલો ભાર એના પર એમણે મૂક્યો નથી. પુસ્તકમાં સંપાદિત, સંકલિત ને સંશોધિત સામગ્રી પુષ્કળ છે. પાઠ્યપોષાક ઉદ્દેશ્યોવાસે સંખ્યાબંધ પ્રાચીન મધ્યકાલીન ને અર્વાચીન ગ્રંથકારો ને ગ્રંથો તથા પોતાની સંમતિ વા અસંમતિ દર્શાવતી તેની રા. રત્નમંચિરાવે કરેલી ચર્ચાઓ એમનું ઇતિહાસભક્તિ, વાચન ને શ્રમની તેમ એમની સ્વતંત્ર દૃષ્ટિની સાક્ષી પૂરે છે. એમની ભાષા રસાળ નથી, તો કિલ્લે કે શુષ્ક પણ નથી. એમનું ગુજરાતના ઇતિહાસને અત્યાર સુધીમાં થયેલું અર્પણ આ પુસ્તકના ઉમેરાથી વિશેષ સ્મરણીય બને છે.

આપણા પ્રાચીન સાહિત્યના સંશોધક રા. લોગીલાલ સાંડેસરાએ પોતાના ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને ભાષાવિષયક બહુસંખ્ય લેખોમાંથી 'સામાન્ય કરેલા વિદ્યારસિક વર્ગ'ને કંઈક રુચિ કરે થાય તેવાં ચૌદ લેખોના સંગ્રહને 'ઇતિહાસની કેડી' એવું નામ આપ્યું છે તે ઉચિત છે. અમુક સમવાવધિનો કે રાજ્યકાળનો ચાર્તરોય ઇતિહાસગ્રંથ એ નથી, પણ ઇતિહાસ-પુરાતત્ત્વના અભ્યાસની કેડીએ વિચરતાં મધ્યકાલીન ગુજરાતનાં અને પ્રાચીન ભારતવર્ષનાં સમજા, સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ ને વિદ્યાકળા પર પ્રકાશ પાથરે એવું જે દાંઈ પોતાને જરૂરું તે છટા લેખો દ્વારા લેખકે એમાં 'વિદ્યારસિક'—હા, એથી જોડો અધિકારી વાચકવર્ગ તો એને પાલવશે નહિ—સામાન્ય જનતા આગળ ધરી દીધું છે. ઇતિહાસનો પણ સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ એવો વિશાળ અર્થ લેખકને અભિપ્રેત છે. પાટણ ને ત્યાંના ગ્રંથકારો, ગુજરાતનાં

રચનાઓની વ્યુત્પત્તિ, ‘પ્રમથ-ચિંતામણિ’ના ગુજરાતી અનુવાદની સાહિત્ય-લક્ષી તેમ ઇતિહાસલક્ષી મીઠીશા, ગુજરાતનાં ઐતિહાસિક નાટક, આપણા લોકવાર્તા-વિષયક સાહિત્ય અને નર્મસિંહ પૂર્વેના ગુજરાતી સાહિત્ય વિશેની અભ્યાસપૂર્ણ સંકલિત માહિતી, આયુર્વેદની સમાલોચના, દેવમંદિરોનાં ભોગાસનોનાં શિલ્પ, પ્રાચીન ભારતની વિમાનવિદ્યા તથા આજના જનરલ સ્ટોર જેવા પ્રાચીન ભારતના ‘કુત્રિકાપણ’ વિશેના લેખો—એ સૌને જોઈ જ આ પુસ્તકનાં બે પૃષ્ઠો વચ્ચે સ્થાન મળ્યું છે. બધા લેખોની ગુણવત્તા ને કહ્યા એકસરખી નથી. પાઠશુ ને તેના અંબબંધાર વિશેના લેખો તથા પ્રાચીન ભારતનાં ઐતિહાસિક કૌતુકો પીરસતા ‘પ્રાચીન ભારતમાં વિમાન’ ને ‘કુત્રિકાપણ’ એ લેખો માત્ર માહિતીદર્શક છે. ‘કામદેવની મૂર્તિ’ પુરાતત્ત્વશાસ્ત્રીના વિનોદબલ્લભાચાર્ય દ્વારા છે. દેવમંદિરોમાંનાં ભોગાસનોના શિલ્પ વિશેના લેખ એવાં શિલ્પનું અંતર્ગૂઢ રહસ્ય અને તેના સર્જકોની દૃષ્ટિ સમજાવવા મળે છે. ‘આયુર્વેદનું સંશોધન’ આયુર્વેદની સિદ્ધિ અને વિશિષ્ટતાઓની માહિતી આપી તેની પુનઃપ્રતિષ્ઠા માટે કેટલીક મહત્ત્વની સૂચનાઓ કરે છે. સંપ્રદાયે સાહિત્યરસિકોની દૃષ્ટિમાં કીમતી બનાવનાર અભ્યાસપૂર્ણ લેખો છે ‘ગુજરાતમાં સંસ્કૃત નાટક’, ‘પ્રમથચિંતામણિ’, ‘આપણા લોકવાર્તાવિષયક પ્રાચીન સાહિત્ય’, ‘નર્મસિંહ પૂર્વેનું સાહિત્ય’ અને ‘પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ‘ગુજરાત’ ના ઉલ્લેખો. બધા લેખો રા. સાંડેસરાનાં બહુશ્રતતા અને અભ્યાસીપણાની સચોટ પ્રતીતિ કરાવી આપે છે. ગુજરાતનાં ઐતિહાસિક નાટકોનું તથા ‘પ્રમથ-ચિંતામણિ’નું વિવેચન બતાવે છે કે ઇષ્ટ વિષયના અભ્યાસને કીમતી પક્ષપાત રા. સાંડેસરાને નથી. એમની દૃષ્ટિ શાસ્ત્રકારના જેવી ને ચોખ્ખી છે, અને વૃત્તિ તથા લખાવટ સ્વરથ અને પ્રસન્ન છે. એમના નિત્યના અનુભવના શાંત વિદ્યાનંદનું વધુ વિતરણ આવા બીજા મંત્રણા દ્વારા રા. સાંડેસરા કરતા રહેશે !

ગુજરાત સાહિત્ય સભાઓજિત ઇતિહાસ સંમેલનમાં પોતે રજૂ કરેલ નિબંધની રા. સાંડેસરાએ છટી છપાવેલી પત્રિકા ‘વસ્તુપાલનું વિદ્યામંથન’ વિક્રમના તેરમા શતકના ઉત્તરાર્ધ અને આદ્યમાના પ્રારંભકાળના ગુજરાતના ઐતિહાસિક વિદ્યાના વિલાસને વેગ આપનાર મેત્રી વસ્તુપાલનાં સાહિત્યરસિકતા અને કાવ્યમર્જન વિશે, તેમજ સોમેશ્વર, હરિદ્ર, સુલટ આદિ તેના વિદ્યામંથનના સાત કવિ-પંડિતો અને તેના ગાઢ સંપર્કમાં આવેલા અમરચંદ્રસરિપ્રભુતિ આઠેક જૈન સાધુ કવિઓ ને પંડિતો વિશે અભ્યાસોપસંગ્રહ માહિતી આપી ગય છે.

આ વિભાગના બાકીના ત્રણે પુસ્તકો પંડિત જવાહરલાલ નહેરુના બે અંગ્રેજી પુસ્તકોના નવજીવન કાર્યાલયે પ્રકટ કરેલા અનુવાદ છે એનાં નામ (૧) 'ઇન્દુને પત્રો', (૨-૩) 'જન્મતના ઇતિહાસનું રેખાદર્શન-ખંડ ૧-૨' પોતાની એકની એક પુત્રી પ્રિયદર્શિની ઇન્ડિગને અંગ્રેજી તેના મનોવિદ્યાસ અર્થે પંડિતજીએ ઇ.સ. ૧૯૨૮માં લખેલા ૩૧ અને ૧૯૩૦ થી ૧૯૩૩ સુધીના લખેલા ૧૯૬ પત્રોની માળા એમાં અનુક્રમે અષ્ટમક થઈ છે પૃથ્વીની ઉત્પત્તિથી માંડી આ વિશ્વબુદ્ધ પહેવાના સમય સુધીનો જન્મ પગનો માનવીનો સુમેધક ઇતિહાસ બાલબોગ્ય સેલીમા પુત્રીને યીજવતા પંડિતજીના વિશાળ વાચન સંસ્મરપ્રેમ અને અપત્યવત્સલ પિતૃહૃદયનું દર્શન કરાવતી એ પત્રમાળાઓ હોઈ ચેરટરફિડની પરપરા સાવ આયમી મધ નથી એ બતાવે છે

'ઇન્દુને પત્રો' પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ, તેના પર મહાવ વસ્તુઓનો ને પ્રાણીઓનો પ્રાકૃર્ભાવ માનવીનો જન્મ અને માનવીએ રચેલી સંસ્કૃતિના પ્રારંભ ને વિમલ—એ સર્વ વિશે, દૂકમાં માનવ ઇતિહાસના ઉપક્રમ વિશે, બાળકોની મમજમા ભિતરે એવી માહિતી સરળ ભાષામાં પીરસે છે પંડિતજીએ માત્ર માહિતી જ નથી આપી રાગની પ્રધાના અનિષ્ટો ને અસ્પૃશ્યતાની મૂર્ખાઈ જેવી બાજનો પરત્વે પોતાનો અભિપ્રાય આપતા જઈ તેમજ 'જાતે શ્રમ ન કરવામાં ગૌરવ નથી,' 'કુનિયાને ભોજી સુખમતોષથી હી શકે એવી બનાવવા મયબુ જોઈએ' એ મતલબનાં કથનો યથાપ્રમત વેગતા જઈ મિથોરી ઇન્ડિગની દૃષ્ટિને કેળવતા જવાનું પણ તેમણે ખુદે બાળકોની જિજ્ઞાસા બિનકતી હોય એ વરે એમની પાસે આ પુસ્તકમાં જે એવી માહિતી સુકાય તો તેમને જન્મતને ને જીવનને સમજવાની મારી બૂમિમ ને દૃષ્ટિ મપાડવી સમય ખાલી પરીકથાઓ અને જોડખામાથી છોડ્યા આવી બાળમાહિત્યે મનોગ જનને ખરેલે જ્ઞાનપ્રકાશને પોતાનું લક્ષ્ય બનાવવાની જરૂર હવે આવી પહોંચી છે આ પુસ્તક એ રીતે જોતા બાળસાહિત્યે હવે પકડવાની દિશા બતાવી જાય છે

'ઇન્દુને પત્રો' જ્યાંથી અટકે છે ત્યાંથી 'જન્મતના ઇતિહાસનું રેખાદર્શન' પોતાનો આગલ કરે છે એના બે દળદાર ખડોમાં પહેલો નેપોલિયનના અવસાન સુધી આવે છે અને બીજો છેક ૧૯૩૮ ની સાલ સુધી પહોંચી જાય છે પ્રથમ તો પંડિતજી ૧૯૩૩ ની સાલ સુધી જ પહોંચેના, પણ નવી આવૃત્તિમાં અય ફરી તપામી જઈ કેટલાક ભાગો

તેમણે ફરીથી લખ્યા છે અને ઇ. સ. ૧૯૩૮ ની સાલના અંત સુધીના ખતાવેલો એમાં સમાવેશ કર્યો છે. આ અનુવાદ એમના અંથની એ નવી આવૃત્તિનો છે. પત્રો કારાવાસમાં લખાયા હોઈ સારા સંદર્ભગ્રંથો મળવા વાંકે પંડિતજીને 'કેટલીક બાબતો માત્ર તેનો ઉલ્લેખ કરીને જ છોડી દેવી પડી તથા અમુક યુગોનું બ્યાન ઉપરટપકે કરીને સંતોષ માનવો પડ્યો' છે એ અને 'વિષયનિરૂપણનો પદ્ધતિ એક ઇતિહાસકારના જેવી વસ્તુમૂલક નથી. ઇતિહાસકાર હોવાનો મારો દાવો નથી. આ પત્રોમાં તરુણ વયનાં બાળકો માટેના પ્રાથમિક કક્ષાના લખાણનું તથા કેટલીક વાર પુખ્ત વયનાં માથુસોના વિચારોની ચર્ચાનું બેહુલું મિશ્રણ થયેલું છે. એમાં અનેક બાબતોનું પુનરાવર્તન થયું છે. સાચે જ, આ પત્રોમાં રહેલી ખામીઓ પારાવાર છે. પાતળા તંત્રથી એક ખીળ સાથે જોડેલા એ છીછરા રેખાચિત્રો છે' જેવા પંડિતજીના વિનીત ઉદ્ગારનો તો એટલો જ અર્થ કરવાનો કે એમનો આ ગ્રંથ એચ. જી. વેલ્સના જગતના ઇતિહાસના રેખાદર્શનના ગ્રંથ જેવો બ્યવસ્થિત અને શાસ્ત્રીય ઇતિહાસગ્રંથ નથી. આ એની મર્યાદા હશે, પણ એ જ એની વિશિષ્ટતા પણ છે. પત્રચેત્રીની લખાવટને લોધે આવતાં અંમતતા ને દીલાપણું એને શાસ્ત્રગ્રંથના અક્કડ માંબીયને સ્થાને જીવંતતા અર્પે છે. અને પંડિતજીના બ્યક્તિત્વનું એમાં એથી આખાદ પ્રતિબિંબ પડ્યું છે એ તો વળી મોટો લાભ છે. ઇતિહાસની છૂટા છૂટા દેશના રાજકીય ઇતિહાસની જુનવાણી કંપનાથી ક્યાંય આમળ જઈ ધરાતલ પર માનવીની પ્રગતિકૃતિની પ્રવાસપોથી પુત્રી વાસ્તે લખવા પ્રમ્ણી પંડિતજીએ દેશદેશના ઇતિહાસ આલેખી તેના તાર સાંધતા જઈ જગત આખાના ઇતિહાસનું, અખંડ માનવસમાજના વિકાસક્રમનું, સમન્વિત દર્શન અહીં કરાવ્યું છે. પણ દેશ દેશની માનવીની પ્રવૃત્તિઓની કાર્યવહી એકલી એના રહસ્યદર્શન વિના નકામી છે. પં. જવાહરલાલે પત્રચેત્રીથી મળતી સગવડનો લાભ લઈ વચમા વારંવાર યોજાતા જઈ ઇતિહાસનું એવું તત્ત્વચિંતન પણ સારા પ્રમાણમાં ગ્રંથમાં રજૂ કર્યું છે. ઇતિહાસ તો ફિલસૂફીએ લખવો જોઈએ, કારણ, ઘટનાઓને વિશાળ તેમ વેધક દૃષ્ટિથી તેઓ જ જોઈ શકે છે, એવી કોચેની લલામણનો આ જોતાં આ ગ્રંથમાં સહેજે અમલ થઈ ગયો લાગશે. રાજદારી પ્રવૃત્તિમાં પડેલા જવાહરલાલમાં સંતાપેલા વિચારક ને ફિલસૂફીનું દર્શન અહીં ઘણીવાર ચાલે છે. એમની દૃષ્ટિ સમાજવાદીની છે, જે ય ખતાવે છે તો એ જ કે એમની નજર માનવ જમાજનાં સર્વોત્તમ મુખ ને એમ પર જ છે. ઇતિહાસદ્રષ્ટા અને વેદનશીલ ચિંતક જવાહરલાલનું સાહિત્યકારપણું પણ સિદ્ધ કરી આપતા આ ગ્રંથ.

દ્વપનું વાચન તેમની સાચી ઝોળખ માટે તેમની આત્મકથાની જેટલું જ અગત્યનું મનાયુ જોઈએ 'ઇન્દુને પત્રો' તથા આ ગ્રંથ ગુજરાતીમાં ઉનારાવો નવજીવન પ્રગયન મંદિરે એક ઉપયોગી મેચ આપી બગવેલી મણારો આમલા લઘુ પુસ્તકમાં અદાતવાસ ઇચ્છતા અનુવાદકે તેમજ આ જગત-ઇતિદામના અનુવાદક રા મણિભાઈ દેસાઈએ કમાયેલા અનુવાદકોની જેમ કાળજીપૂર્વકે મૂળનું વચાર્થ બાબાતર કર્યું છે આગલામાં ચિત્રો મૂકી તેની ઉપયોગિના વધારી છે તેમ આ રેખાદર્શનના બને ગ્રંથમાં મૂળ ગ્રંથમાં છે તે હૈરેમિનના નકશા સામેવ નથી કરી ચકાવા તેનો અપગ્રંથ બુદ્ધને જાય છે ઇદિગના ગુજરાતી બાઈબલનો તેમજ સરકારવાણ મોટેમ આ તથે પુસ્તકોનો પૂરો લાભ ઉઘવો

સમાજશાસ્ત્ર

'ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોમાયટી સંશોધન ગ્રંથમાળા'ના દસમા પુસ્તક 'ગુજરાતના પચમદાલ જિલ્લાના બીતો'ના પહેલાં પચીમ પાનામાં સ્ત્રીવ સેવા મહળના આજીવન સભ્ય એવા તેના લેખક રા પાંડુરમ વણીકરે જાત-અનુભવ અને નિરીક્ષણને આધારે, દાહોદ ને ઝાતોદ તાલુકામાં સવા લાખની સંખ્યામાં વસતા બીતોનાં રૂપ, ગુણ, સ્વભાવ, નિવાસ, ભાષા, વ્યવસાય, પહેરવેશ, શણગાર, જન્મ મરણ ને લક્ષની વિધિઓ, ગ્રહેણીકગણો, ખેતર, જમણવાર, ધર્મ, વહેમો, તહેવારો ને ઉત્સવો સગથી સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને અપની માહિતી રજૂ કરી છે પછીના પોણાગસો પાનામાં બીતોના લગ્નગીતો, પુરુષોના શૌર્યગીતો, ગરમા, મડોળ, ગીતો, કહેવતો, અટકો ને મિતોડી રામાયણ આદ્યા છે, જે ભાષા-સાહિત્યના અભ્યાસીઓને રસમદ ખેતરક પૂરો પાડશે સ ૧૯૭૧ માં 'વસંત' માં આચાર્ય આનંદશકરે અવનોકેન 'બીતોના ગીત' (સમ્રાદક, નાયજી મહેશ્વર પાકક) પછીનો આ બીજો સમ્રદ કહેવાય '...અત્યાર સુધી પ્રકટ થયેલા ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રદેશમાં આ એક રમણીય વનમૂમિ જડી છે—જ્યાની વગડાઉ વેન આપણા નકની બાગો કરતા વધારે તાજી, સ્વચ્છદી અને ઝીણી-મીડી સુગંધદાર હોઈ એ વેલે વેલે આનંદથી જિભા રહેવાનું મન ચાય છે' એ સ્વ આનંદશકર ધ્રુવના એને માટેના શબ્દોક આ મગ્રહને પણ સીધા લાય પાડશે નૃપસવિદાની દષ્ટિએ બીતોની તપાસ રજૂ કરી એ શાસ્ત્રના રસિયાઓનીય સેવા કરી ચકાન, પણ એમ ચયુ નથી. જે પગથી દાલના

બીયો શુદ્ધ અનાર્થ ન હોવાનું સાબિત થવા મંજૂર છે તે લખનાર યુનિવર્સિટીના પ્રો. મજમુદારે કરેલી બીયોની તપાસનો પ્રસ્તાવનામાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે ખરો, પણ કર્તા પોને ધણું કરીને એ એમનો વિષય ન હોવાથી એ ખામતમાં ચૂપ રહ્યા છે. બિચોડી રામાવળના તથા ધૂનોના નોટેશન, બીયોના ચિત્રો અને બીચી છાપાના શબ્દોના અર્થ પુસ્તકની ઉપયોગિતા વધારે છે.

‘વર્ણવ્યવસ્થા’ (ગાંધીજી) છે તો ‘૩૪ વાળી આવૃત્તિનું પુનર્મુદ્રણ, પણ ‘મારાં લખાણ વાંચવાની ચાવી’ તથા એક ચર્ચાપત્રીને આપેલ જ્ઞાપ્ય એ ગાંધીજીનાં લખાણ તથા રા. કિશોરલાલ મશરૂવાળાની સાર-દોહનનોંધ સાથે જોડ્યા છે એટલા પૂરતી આ નવી આવૃત્તિય ગણાય, એવો પ્રકાશકનો દાવો ખોટો નથી વર્ણુ ને આશ્રમ દિ’દુ ધર્મની ભેટ છે. એ હોવા તો જોઈએ: ધર્મ પણ રહ્યા નથી, લોકોએ એને અધિકાર ખનાવી દીધા છે: અત્યારે આશ્રમ તો લુપ્ત જ, ને વર્ણુને સ્થાને જાતિઓની અસંખ્યતા થઈ ગઈ છે: જાતિભેદ તો માનવીની નખખાઈનું ફરજંદ છે: ધર્મની દૃષ્ટિએ મનુષ્ય માત્ર સમાન છે, એથી વિરુદ્ધનું શાસ્ત્રો કહે નહિ, ને કહે તો માનવધર્મને-હૃદયધર્મને સુખ્ય માનવો, એને નહિ: વધુ જ્ઞાની ને ધર્મશુદ્ધોનો ધર્મ આ ધર્મહીન ગ્રિહિતમા ને પરાધીનતાના સંજોગોમાં સ્વેચ્છાએ અતિશય બની જવાનો છે: આ છે જાણે પોતાનાં વિચારમિદુઓને ઉતાવળે ટાંચણ માફક ટપકાવતા લાગતા ગાંધીજીની ‘ચાવી’ નો સાગ. ચર્ચાપત્રીને તેમણે આપેલ જવાબનો સાર એ કે જાતિ આજે જે સ્વરૂપે મોજૂદ છે તે જોનો વેળા વીતી મઈ છે એવી એક ખેહલી વસ્તુ છે, સાચા વિકાસમા વિઘ્નકર્તા છે, ને તે જવી જ જોઈએ. જાતિઓને તોડવાની આવશ્યકતા એક કાળે ગાંધીજીને ઇષ્ટ ખરી પણ અનિવાર્ય નહોતી લાગતી, આજે તે એમને અનિવાર્ય લાગે છે એમ આથી સમજાય છે. પુસ્તકમાં શાસ્ત્રાધાર ને તદનુરૂપ વિતરકા નથી, પણ એક જાગૃતજીદિ માનવધર્મો જનહિતવત્સલ વિચારકની પોતાની પ્રતીતિઓ છે. વર્ણુવ્યવસ્થા અત્યારે જ્યાં આવીને ઊભી છે તેથી ઉદ્ભવતી અનેક પૃચ્છોનો પ્રકોપચાણી અને ચક્રાઓનો ગાંધીજીએ એમા વર્ણુવ્યવસ્થાના મૂળ આદર્શ ને પ્રયોજન પર જ નજર રાખીને સરળ અસંદિગ્ધ ઉત્તર આપ્યો છે. જાતિની નાજૂદીના દિમાવતી ગાંધીજી વર્ણુનો ટકાવ ધૃષ્ટ છે, એ પણ એના મૂળ આદર્શને ખ્યાલમા રાખીને. વર્ણુ પરના એમના વિચારો તત્ત્વસ્પર્શી તેમજ વ્યાપક દૃષ્ટિવાળા છે. વધુની સ્પષ્ટ

રાખી બીજા ધધામાં દોડવા ન જતાં વર્ણુમન વ્યવસાયમાં પડી દરેક માણસ બાકીનો મમય આત્માના શ્રેય અને વિકાસને માટે વાપરી શકે એવી સરક એમાં છે માટે ગાંધીજીને વર્ણુવ્યવસ્થાનો આદર્શ ગમી ગયો છે ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિ પછીની આજની દુનિયામાં જૂના હાથકોશોના યુગને હિચિત વર્ણુવ્યવસ્થાનો અભ્યવહારુ દિશાવત કર્યાનો આશ્લેષ ગાંધીજીને માથે આ પુસ્તક નહિ લાગે એમ નથી, પણ એમને, એમની મરોદ્દય અને સમાજ-રાષ્ટ્ર-શ્રેયની ભાવનાને, અને એ ભાવનાએ પ્રેરેના એમના અર્થશક્તિને સમજનારાઓ તરફથી તે એ આશ્લેષ નહિ આવે

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોમાયગીએ પોતાને હરનકના લક્ષ્મીનાથ હરિયાણી દ્રસ્ટના ઓએ મગધી રિધયો પર લખાવેલા ને છપાવેલા સાત ઈનામો નિમ્નધોનો સરતું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલયે 'ઓએના વિવિધ પ્રશ્નો' નામથી પ્રકટ કરેલ સમઢ ઓએનો વર્તમાન સામાજિક આર્થિક, શિક્ષણવિષયક અને યાગીરિક રિધનિનો અને એ જાજનમાં શુ કરતુ ધો એનો સારો ખ્યાલ આપનો હોઈ, ઓએએ આત્મજ્ઞાનને ખાતર અને પુરુષોએ પોતાના ઓ પ્રત્યેનાં દષ્ટિ ને વલજુની જૂનો તથા સુધારણાની દિશા એ જતાવે છે તે જાણવા માટે, જરૂર વાચવા યોગ્ય છે એના સાત નિમ્નધોના લેખકોમાં ચાગ પુરુષ ને ત્રણ ઓએ છે સાતમાંથી પહેલા ત્રણ નિમ્નધ—ઓએના વિકાસમાં નડના કાવતાના જઘન, 'ઓએનું આર્થિક સ્વાતન્ત્ર્ય' અને 'ઓએ અને રગમય'—માહિતીનો દષ્ટિએ (એક એમાં પહેલામાં માહિતીની એક નાનકડી સૂચ ૫ ૧૨ ઉપર 'ગિપ્સિનક' ને રહેટોનીને જ ને પ્લુટાર્કની કૃતિ કહેવાની ધર્મ મર્મ છે) નોધપાત્ર છે વિચારણા સાતે લેખોની સ્વસ્થ ને કરેલ છે આ પ્રકારના લેખોમાં આવેલ ને કૃત્રિમ જીર્મિલતા પહેલા દેખાતા તે આમાં નથી પ્રકાશક સરથા તરફથી ગ મનુ સૂત્રેદારનું અને સંપાદકો-વિદ્યાભેન નીલકંઠ અને પ્રજુનાસ પટવારી—નું એમ આગળના બેઢ નિવેલ્નો અને ગ યાને જાપેલી સમાજમાં ઓએના સ્થાન વિશેના ગાંધીજીના વિચારોની ચૂટણી વિચારપ્રેરક છે પુસ્તક એવા પછી એક વિચાર સૂઝે છે : આવા છૂટા લેખોના માધણ કગતા કોઈ અજ્ઞાસી સમાજશાસ્ત્રી પાસે ઓએને લગતા જઘાજ પ્રશ્નોની આમૂલ શાઓલ ચર્ચા કરતા ભારતની નારી' એવા નામનો સજગચરત્ર મંથ સરતું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય કે બીજા કોઈ લોકશિક્ષણના હેતુને વરેલી પ્રકાશક સંસ્થા ન લખાવે

જહારથી રૂઢા દેખાતા ગૃહસમાર પરથી પડેલ જીવજી જીતરમાં કેવી

હોળી સળગી રહી છે એનું વાસ્તવદર્શન કરાવતું ‘કળેડાં-તનનાં ને મનનાં’ એ પુસ્તક વડોદરાના દી. બ. વાસુદેવ વિનાયક જોશીએ મરાઠી ‘ઓ’ માસિકમાં અને પછી પુસ્તકરૂપે છપાવેલા પત્રોનો સૌ શાન્તાબેન દેમાઈએ કરેલો અનુવાદ છે. ડાયદાની સલાહ મેળવવાના ઉદ્દેશથી લખાયેલા એના ખતોસ સાચા પત્રોમાં વય, સંસ્કાર, સ્વભાવ ને બાવનાના ભેદે સર્જેલાં કળેડાં, પતિ કે પત્નીની ધૂન અણસમજ જડતા કે દુર્વર્તન, અને એમનાં સંસારને ધૂળમાં મેળવતી અન્ય વ્યક્તિઓની લીલાઃ એમાંથી કાઢી ને કાઢી કારણે જેમનું પરિણીત જીવન બડકે બળી રહ્યું છે એવા અનેક દુખિયાં ઓપુરોએ— એવા દુખિયાંમાં પુરુષો કરતાં ઓછો સ્વાભાવિક રીતે જ વધારે છે— પોતાની વેદના દાલવી એમાંથી ઊગરવાનો માર્ગ પૂછ્યો છે ઊગરવાનો એકમાત્ર ઉપાય લમ્બિવિઠેહ હોય એવું ધણા પત્રોમાં સ્પષ્ટ સૂચન છે. એ ઉપાય પથ્ય બહુ સરળ નથી એ મૂળ લેખકે પોતાની પ્રસ્તાવનામાં ખતાવ્યું છે. એ પ્રસ્તાવના ખાસ વાંચવા જેવી છે: પુસ્તકમાંના પત્રોમાં રજૂ થયેલ કેસો કે સમસ્યાઓનાં વર્ગીકરણ ને બાબ્બ ઉપરાંત એ પત્રોના લેખકે આપેલા જવાબો ને કરેલ માર્ગદર્શનનો સમગ્રસાર તેમાં છે. સમાજના એવની દ્વિતર જેમને હોય એવા વિચારકોને કપાલે અને સળવળાવે એવું આ પુસ્તક કકડે કકડે ‘ઓજીવન’માં અને પછી અંત્યરૂપે પ્રસિદ્ધ કરી રા. મનુભાઈ જોષીએ ‘ઓજીવન’ના સંપાદક તરીકે સાચી દષ્ટિ ખતાવી છે.

અર્થકારણ

આ વિકાગમાં નવજીવન પ્રકાશન મંદિર અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી બે, સંદેશ પ્રકાશન મંદિર તરફથી ચાર અને સપાજી ગ્રામવિકાસ આજીવા તરફથી બે, એમ એકદર આઠ પુસ્તકો મળ્યાં છે. તેમાં ત્રણ બાષાંતરો છે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠની ‘આચાર્ય મિદવાણી સ્મારકમાળા’નું સાતમું પુસ્તક ‘દિંદનું પ્રજાકીય અર્થશાસ્ત્ર’ (વિકૃત્તદાસ કોઠારી) દિંદનાં ખેતી, ઉદ્યોગો, બેંક ને સરાફી, નાણાવ્યવસ્થા, રેલવે, નહેરો, પરદેશનો વેપાર, લશ્કરી ખર્ચ, સરકારી પગારનીતિ, વહાણવટું, સદકારી પ્રવૃત્તિ, અને સરકારી દેવા જેવા વિષયો પર આંકડા ને વિમતો સાથે સામાન્ય વાચકને ઉપયોગી થાય તેવી મોઢિતી એવી સરસરીતે રજૂ કરે છે કે દિંદના અર્થશાસ્ત્રના વિદ્યાર્થીને માટે એ યોગ્ય પ્રવેશપ્રથમ બનશે જોરાક ને કપડાં જેવી જીવનની પ્રાથમિક જરૂરની બાબતમાં સામાન્ય દિંદની સ્થિતિ જોવાના કેદી કરતાં બદલ

છે, રેલવે આમ્બોટ ને નાણાંચલણ દિંદમાંથી કાઢે માત્ર લઘુ જવા ને પરદેશી માત્ર ધુસાડવા સરકારના હાથમાં મોટાં ચક્ષો છે, એવું થણું થણું સામાન્ય વાચકને એમાંથી જાણવાનું મળશે. નહેરો કરતાં રેલવેને પ્રાધાન્ય આપવામાં રહેલી દૃષ્ટિની, તેમજ મીઠાવેરા, મહેસૂલ, આજકારી આવક, ખગાર ને હાડિયામણની સરકારી નીતિની સ્પષ્ટ ચળદોમાં પણ આવેશ રિતી પુસ્તકમાં યથાપ્રસંગ ટીકા કરવામાં આવી છે. મોટે ભાગે તો આંકડા જ ખોસે છે એટલે લેખકને બહુ ઓછું બોલવું પડે છે. કુદરતી સાધનમંપત્તિથી આખા આપણો દેશ વિરાટ આર્થિક સાવથી સતત પિડાતો ગરીબોનો દેશ બની ગયો તેનું કારણ પરદેશી સરકારની પ્રબલિતવિરોધી નીતિરીતિ છે એમ આખું પુસ્તક બોલી ઊઠે છે. દેશનું અર્થતંત્ર એના રાજતંત્ર પર અવલંબે છે. દરિયાપારનાં સ્વજનોનું જ હિત જોતી પરદેશી સરકારને સ્થાને હિંદી જનતાનું હિત જ લક્ષ્ય દેસની પ્રબળીય સરકાર આવશે ત્યારે જ બાજી મુધરશે એવી પોતાની પ્રતીતિને લેખકે ભાર સાથે બ્યક્ત કરી છે. ઉદ્દેશ પ્રકરણમાં સર વિશ્વેશ્વરૈયાની, મુંબઈ-યોજના નામે જાળખાતી ઉદ્યોગ-પતિઓની, રા. અમવાલની અને રા. એમ. એન. રોબની એ ચાર તેમજ હિંદી અને મુંબઈ સરકારની સુદોત્તર આર્થિક વિકાસની યોજનાઓનો પરિચય કરાવ્યો છે. પણ એ તો ભાવી યોજનાઓ, હાલ તો રચનાત્મક કાર્ય જ જરૂરી, એવું રા. કેડારીનું અંતિમ પ્રતિપાદન છે. એ બાબતમાં તેમ અન્યત્ર, અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોની તાર્ત્વિક ચર્ચા એમણે પુસ્તકમાં કરી નથી છતાં, એમનું વલણ ગાંધીવાદી, એટલે સ્વદેશી અને સર્વોદયને ભજવું, દેખાય છે. એથી જ રચનાત્મક કાર્યની માફક ગૃહઉદ્યોગોના ટકાવ ને ખિલાવની પણ એમણે દ્વિમાલ્ય કરી છે. નિત્યવિકાસશીલ આ શાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ આ દૃષ્ટિવલણને જુનવાણી અને નવા સંજોગોમાં અકાર્યક્ષમ ગણવાના ખરા.

‘આમોદ્યોગ પ્રવૃત્તિ’ એ જ. સી. કુમારપાના ‘બ્લાય ધ વિલેજ મુવમેન્ટ’ પુસ્તકની ચોથી આવૃત્તિનો રા. નગીનદાસ પારખે કરેલો અનુવાદ છે. ઐતિહાસિક ભૂમિકા, આધુનિક પરિસ્થિતિ અને ઉકેલ નામક ત્રણ ખંડમાં વહેચાયેલું ખાદીકામગમાં હપાયેલું આ પુસ્તક અર્થશાસ્ત્રના તાર્ત્વિક સિદ્ધાંતોની મૂલગામી જનહિનલક્ષી દૃષ્ટિએ છલ્લાવટ અને નવું માર્ગદર્શન રજૂ કરે છે. આર્થિક તંત્રોના વરુવર્મના અને આયવર્મના એવા અનુક્રમે પાશ્ચાત્ય અને ભારતીય પ્રકાર સમજતી મૂડીવાદી અને સામ્યવાદી અર્થતંત્રની ખાસિયતો અને ખામીઓ દર્શાવી આપી, પૌરસ્ત્ય આદર્શ

પ્રમાણે માંસ્કૃતિક મૂલ્યો અને માનવની સાચી હાજતોનાં તરતો પર રચાવા જરૂરી અદ્વિતક સમાજની રચાપનાની દિશાવત, કે વક્રીલાત કહેા તો વક્રીલાત, એમાં ગ કુમાગપ્પાએ કરી છે. પોન્સ્થ લોકથાહીને તારિતક વિચાર કરી, તેના પાપા તરીકે કેન્દ્રીકરણ અને વિકેન્દ્રીકરણના લાલાલાબની સારી ચર્ચા કરી વિકેન્દ્રીકરણનો તેમણે પક્ષ લીધો છે એ જાણવા જેવું છે. ગાંધીજીપ્રેરિત 'અખિવ હિંદ ચરખા સંધ' અને 'અખિલ હિંદ આગેલોગ સંધ'ના કાર્યક્રમ અને કાર્યપદ્ધતિ પાછળની ભાવનાની તારિતક ભૂમિકા આ રીતે આ પુસ્તક પૂરી પાડે છે. ઉપગના પુસ્તકની માફક આ પણ દરેક જાગૃત દેશપ્રેમીએ વાચીને મનન કરવા જેવું છે.

અમદાવાદની 'સંદેશ આર્થિક અયમાળા'ની 'હિંદની આર્થિક દુર્દશા' (કુંગરશી સંપદ), 'રૂપિયાનું ભાવી' અને 'યુ કે. સી. સી અને હિંદ' એ ત્રણે પુસ્તિકાઓ વાચકને ધણી ઉપયોગી માહિતી પૂરી પાડે તેવી છે. પહેલી પુસ્તિકા ખેતીની અધોગતિ, કરવેરાનું ભાગ્ય, લશ્કરી ખર્ચ, વિશ્વયુદ્ધે કરેલી આર્થિક અમર અને ચલણનો કુમાવો એ મુદ્દાઓ ચર્ચા આંકકા ને માહિતી સાથે હિંદની વર્તમાન આર્થિક દુર્દશાનો વાચકને ખ્યાલ આપવા મથે છે. બીજી પુસ્તિકા ગ્રામ વક્રીલાત ને ગ્રા. અન્નરિધા એ બે ગુજગાની અર્થશાસ્ત્રીઓના 'કૃષ્ણર યોદ્ધા રૂપી' એ નિબંધનો અનુવાદ છે. વિશ્વયુદ્ધે સરજેલી પરિસ્થિતિમા રૂપિયાનું સુદોત્તર ભાવી નક્કી કરવામાં આંતરિક તથા બાહ્ય બળોની અસર તથા રૂપિયાની દેશના હિતમા વાજબી બાલાબંતર કીમત નક્કી કરવાનું કાર્ય એમાં ચર્ચાયેલ છે ત્રીજી પુસ્તિકા ગ્રા. અમરવાલની અંગ્રેજી પુસ્તિકાનો અનુવાદ છે પ્રથમ પુસ્તિકા સ્થિતનના સુદનના આર્થિક શસ્ત્ર તરીકે હરીફ અને તટરથ દેશોમાં દુશ્મનોને હંકાવવા રથપાયેલી પણ પછી સ્થિતિશ માલની ગમવર નિકાસનું સાધન બની બેસી હિંદી તેમ સ્થિતિશ વેપારીઓને અજબામણી મધ પડેલી 'યુનાઇટેડ કિંગડમ કોમર્સિયલ કોર્પોરેશન'ના પ્રતિદામ, નીતિરીતિ તથા હિંદનાં વેપાર અને અર્થકારણને ગૂગળાવી મારતા કરતૂકો એનો વિષય છે. છેલ્લી બેઉ પુસ્તિકાના અનુવાદક. રા. શાકરલાલ ભટ્ટ છે. જોડણીની અશુદ્ધિઓ બધીમા છે.

'મદેશ'પ્રકાશિત 'વ્યાપારી સર્વજ્ઞાનસંગ્રહ' (કુંગરશી સંપદ) માં સારો કહેવા જેવો ભાગ હિંદના ઉદ્યોગ, ખેતી છં વિશે જુદાજુદા દેશોની તદ્વિષયક પરિસ્થિતિની સરખામણી સાથે અપાયેલી માહિતી તથા 'વેપાર

અને અર્થશાસ્ત્રનું અવલોકન' છે. દેશો, શહેરો, ઝોપડિયો ને વેપારની ચીજો વિશેની માહિતી અને વ્યાપારવિષયક મહત્ત્વ એ ધરાવતી હોવાથી સંપ્રદેશમાં સ્થાને ગણાય, પણ 'વ્યાપારી' સર્વસંપ્રદેશમાં શરીરરચના ને સાહિત્ય જેવા વિષયો તેમ દુનિયાના મોટા ઘટ જેવી કુતૂહલપોષક સામગ્રીનું સ્થાન યકારપદ છે. એવી ધણી આમગ્રીને અત્ર સમાવિષ્ટ કરવામાં તો પુસ્તકના નામના ઉત્તરાર્થ—'અર્થશાસ્ત્રસંપ્રદેશ'—પર જ ઉત્સાહી સંપાદકની નજર રહી લાગે છે. ૫ ૨૮૮ પર ગુજરાતી માહિત્યની માહિતી આપતા ૪ થી ૧૩ સુધીની પંક્તિઓમાં કૃતિઓ ને કર્તાઓના નામોનો ગોટાળો થયો છે, પાંચમા પાના પર આપેલી સંપ્રદેશવાદની વસ્તી ૫૧૭૨ પર આપેલી—ના કરતા બમણી છે, 'આવાત'ને માટે 'આમદાની' ચબુતો ખોટા પ્રયોગ વારંવાર થયો છે—આવી આ અંચની બૂલોની યાદી લંબાવી ચકાશ તેમ છે આકરમ્મ થ બનાવવા ધૃમ્મજો દોષ, એવા અંચમાં સાત્ત્વીય ચોક્કસાદ્રીનો ઊંચામાં ઊંચો આદર્શ જળવાવો જોઈએ સામાન્ય માહિતીમંદથી વિશેષ કોઈ ગણાવવા જેવી અમામાન્યતા આમાં નથી. '૧૯૩૬ થી ૧૯૪૪ સુધીનું' હિંદના સાધનો અને અર્થશાસ્ત્રનું અવલોકન' પરિશિષ્ટરૂપે મુકાયું છે તે તથા સમગ્ર અંચ સંપાદકના ચમ ને ખતની નિશાની છે એમાં શક નહિ.

'પાક કેમ વેચશે ?' (હરિવંશ પરીખ) એ થી સવાળા ગ્રામવિકાસ-માળા'ના છઠ્ઠા પુષ્પમાં સમૂહ વેચણું બંધરિયત બજારની યોજના મુજબ વેચણું અને માલની મનવારી કરી વેચણું એ માલના વેચણુંની ત્રણ યોજનાઓ ખેડૂત તેમજ વેપારી ઉભાને યના તેના લાભ સાથે, લેખકના મધ્યપ્રાતના બંધરિયતા બજારના નિરીક્ષણ તથા ઘોડેલી બજારના સફળ સમાલનના અનુભવને આધારે, વાર્તાત્મક મવાદો રૂપે સમજાવવામાં આવી છે એ યોજનાઓને વડોદરા ગાંધી પોષણ-કેન્દ્રજવાનું આદર્શ છે તે પણ આ પુસ્તિકા વારંવાર બતાવ્યાં કરે છે એ જ માળાનું માતમું પુષ્પ 'ગ્રામ પુનર્હંટના' (રમેશ ગૌનમ) ગામડાની ગરીબી આમોદારની અમત્ય ને તેના માર્ગ, જમીનમહેસૂલ, ખેતીસુધાગણા, કુળદારી મહકાષ' અને પશુપાલન જેવા ગામડાના પ્રશ્નોની મારી ચર્ચા કરી વડોદરા ગાંધી તે સમયમાં શુ કર્યું છે તેના હેવાલ પેશ કરે છે ગાંધીની ખેડૂતોપકારક પ્રવૃત્તિઓનો વધુ લાભ લેવાનું લોકોને કહેવા બેઠે પુસ્તિકાઓ લખાઈ લાગે છે. સાચી નિષ્ઠાથી ગાંધી આવી પ્રવૃત્તિ ઉપાડે અને જેના દિન માટે એ ઉપાડે તેઓ એનો પૂરતો લાભ લે તે ગામડાની હાલની દુર્દશા પૂરી દલે નહિ તે ધણી ઓછી, તે ચાલ.

રાજકારણ

આ વિભાગમાં નવજીવન-પ્રકાશનો પહેલું ખ્યાન એવું છે. એમાં ઐતિહાસિક-અનુવાદિતના કે નવીનની આવૃત્તિના ભેદ વિના ગાંધીજીનાં ત્રણ પુસ્તકોને પહેલાં અવલોકીએ 'ગાંધીજીનો સરકાર સાથેનો પત્રવહેવાર' એમાં પ્રથમ નોંધને પાત્ર છે. તા ૯-૮-૪૨ ના રાજ પકાયા પછીના ખીળ દિવસથી ૯-૭-૪૪ સુધીના ગાળામાં ઉપસ્થિત થયેલા જુદા જુદા અનેક મુદ્દાઓ સમઘે મુખર્ષ ને હિંદી સરકાર સાથે તેમજ આગલા ને આધુ વાઇસરોય સાથે ગાંધીજીને કરેલા પડેલા પત્રવહેવાર તેના સરકારી જવાબો સાથે એમાં પૂરેપૂરાં ઉપાયેલો છે. એમાં શ્રેયી મહારવનો છે આગરદનાં તોફાનો માટેની જવાબદારી સમંધી પત્રવહેવાર, જે વાતખી રીતે મહારવનું પ્રમાણ ને સ્થાન અહીં રાકે છે, જેમ ગાંધીજીના મગજમાં થ એણે તે વેળા રાકેલ હતી. અત્યંત સ્પષ્ટ ભાષામાં એ તોફાનો માટે સરકારી આક્રમક દમનનીતિને જ જવાબદાર ગણી, કોંગ્રેસ-હકલના સેનાની એવા પોતે તો પકકાર્ષ જવાથી કોંગ્રેસ-હકલ શરૂ જ થઈ ન હતી એમ ગાંધીજીએ એમાં ખતાવી આપ્યું છે. સરકાર તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલી મજૂરી વિગતો ખોટા થા વિકૃત રૂપમાં મુકાયેલી હોવાથી 'હરિજન'માંનાં સખ્યાખલ લખાણોના તેમજ અન્ય નેતાઓના બાવણોના હિતારા પણ એમને આપવા પડ્યા છે. સરકારના પોતાની નીતિના બચાવ અને કોંગ્રેસ પર કરેલા આક્ષેપો સામે સૌમ્ય ભાષામાં પણ તેજસ્વી પુણ્યપ્રકાપ એમાં બ્લકલ કરી મહાસભાના આશયો ને નીતિરીતિનું સત્યલક્ષી સ્પષ્ટીકરણ પણ એમણે કર્યું છે. સેન્સર થઈ પરદેશમાં અમુક જ રીતે પીરસાયેલ સમાચારો ને હકીકતો, '૪૨-૪૩ ના તોફાનો માટે મહાસભાની જવાબદારી' નામની હિંદી સરકારની પ્રચારપુસ્તિકા અને છપાયેલા અધૂરા પત્રવહેવારને લીધે સાચી વાત પર જે હાકણુ વસાવું હતું તેના આપણા રાષ્ટ્રપૂવાએ 'સત્યધર્માવ દૃષ્ટ્યે' કરેલા આ અપાવરણનું દસ્તાવેજ મૂલ્ય ધણું છે. ગાંધીજીને કેટલી બધી વાર દુલાવું પડ્યું છે તેનો અને આપણા એ સત્યાગ્રહો-એકાંતી ચાત તેજસ્વિતાનો તેટલો જ પત્રોના મુમદા ધડવાની એમની ધખ્યાનનક કુશળતાનો અને બાવાપ્રજ્ઞતાનો આ પત્રવહેવાર સમજ પરિચય કરાવી જાય છે. પત્રવહેવારને નવ વિભાગમાં વિષયવાર વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવવાનું તથા આગળ પરિચયદાત્રી પ્રસ્તાવના જોડવાનું કાર્ય રા. ચ્યારેલાલે સફળતાપૂર્વક બજાવ્યું છે. મૂળ અંગ્રેજીનો ચુજરાતી અનુવાદ પણ સારો થયો છે.

‘રાષ્ટ્રભાષા વિષે વિચાર’ એ ગાંધીજીનાં એ વિષય પરનાં વ્યાખ્યાનો તથા લેખોના સંગ્રહને રાજકારણનાં પુસ્તકો બેગ્રો અવલોકવાનું કારણ ગાંધીજીનાં પુસ્તકોને એકસાથે વિચારવાની સગવડ ઉપરાંત એ પણ ખરું કે હિંદની એકતા એનું લક્ષ્ય છે. પુસ્તકમાં રાષ્ટ્રભાષાની ચર્ચા છે, એટલે એના ઘણા લેખોના વિષય અંગ્રેજીનો વિરોધ, રાષ્ટ્રભાષાની અમલ, રાષ્ટ્રભાષાની વ્યાખ્યા ને તદંગે વ્યવહાર, મુશ્કેલીઓ, પ્રાંતીય ભાષાઓ મરી જશે એ શંકાનું નિરસન, બંગાળ ને દ્રવિડની હક કે પૂર્વમુદને છૂતવાની દલીલો, દક્ષિણમાં થયેલા હિંદીપ્રચારની આંકડાસહ માહિતી, હિંદી-ઉર્દૂનો ઝઘડો અને એવા હોય એ સ્વાભાવિક છે. પુસ્તકમાં રાષ્ટ્રભાષાપ્રચારના કાર્યના ઇતિહાસ તથા તેની વિકસતી જતી કાર્યપદ્ધતિનું દર્શન થાય છે. લેખો બનાવે છે કે ૧૯૦૬ માં ‘હિંદ સ્વરાજ’ લખ્યું ત્યારથી આજ સુધીમાં ગાંધીજીની રાષ્ટ્રભાષા સંબંધી માન્યતા સુસંગત રહી છે. અંગ્રેજી આંતરરાષ્ટ્રિય ભાષા તરીકે વાલે મહત્ત્વ પામે, રાષ્ટ્રભાષા તો એ નહિ જ થઈ શકે, રાષ્ટ્રભાષા તો હિંદી જ, હિંદી એટલે જે ઉત્તરમાં હિંદુ તથા મુસલમાન બોલે છે ને દેવનાગરી અથવા ઉર્દૂ લિપિમાં લખે છે—આ એમની માન્યતાએ કંઈક વિકાસ સાધ્યો હોય તો તે એ કે પહેલાં આવી રાષ્ટ્રભાષાને તે ‘હિંદી’ કહેતા, પછી ‘હિંદી-હિંદુસ્તાની’ અને હવે ‘હિંદુસ્તાની’ નામ આપે છે, અને પહેલાં દેવનાગરી અથવા ઉર્દૂ લિપિની એ વાત કરતા હતા, હવે દેવનાગરી અને ઉર્દૂ લિપિની હિમાયત એવા આગ્રહ સાથે કરે છે કે ‘પૂરી રાષ્ટ્રભાષા’ શીખનારે બેકે લિપિ જાણવી જ જોઈએ. ‘...ઉર્દૂ કે રોમન એકમા દેવનાગરીના જેવી સંપૂર્ણતા અને ઉચ્ચારણશક્તિ રહેલી નથી’ (પૃ. ૩૮) એમ સ્વીકારનારને ઉર્દૂ લિપિ ફરજિયાત શીખવાની હિંદુઓને સલાહ આપવી પડી છે તે હિંદુસ્તાન એ રાષ્ટ્ર નથી, બે રાષ્ટ્ર છે, એવા એક કામની રાજરમતે ઊભા કરેલા સિદ્ધાન્તે જન્માવેલો વિખવાદ ગાળી નાખવા મળે જ. એ એમનું આ વાક્ય સ્પષ્ટ બતાવી આપે છે: ‘મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે, ફારસી લિપિ શીખવાના મારા આગ્રહમાં હિંદુ—મુસ્લિમ એકબેના પ્રથમ છે જ’ (પૃ. ૧૦૮). આથી જ રાષ્ટ્રપ્રેમની દલીલને પણ એમને વચમાં લાવવી પડી છે. ગાંધીજીના આ નવા આગ્રહે ઠીકઠીક શોભ જગાડ્યો છે. હિંદી સાહિત્ય સંમેલનનો પચીસ વરસનો સંબંધ એમને ઊડવો પડ્યો છે. એવે સમયે ગાંધીજીનાં એતદ્વિષયક લખાણોનો આ સંગ્રહ, તેઓ કહે છે તેમ, ‘જરાજર વખતે’ ‘મકટ થયો ગણાય’.

‘રચનાત્મક કાર્યક્રમ એ...સત્ય અને અહિંસામય સાધનો વડે કરેલી પૂર્ણ સ્વગત્વની રચના છે’ એમ જેના પહેલા વાક્યમાં અને ‘...રચનાત્મક કાર્યક્રમ વિના મને સવિનય ભંગ ચલાવવો એ લકાચી જાત મની ગયેલા હાથે ચમચો ઉપાડવાનો પ્રયત્ન કરવા જેવું છે’ એમ જેના છેલ્લા વાક્યમાં ગાંધીજીએ લખ્યું છે તે અંગ્રેજી પરથી ગ. ચંદ્રશેખર શુક્લે કરેલા અનુવાદ ‘રચનાત્મક કાર્યક્રમ’ ની ત્રીજી આવૃત્તિમાં ‘કહેવાતા રાજકારણ અને વ્યાખ્યાનનાજી કરતાં પણ...વધારે રાચક લાગવો જોઈએ’ એ રચનાત્મક કાર્યક્રમનાં કામી એકતા, ખાદી આદિ તેર અંગે ઉપરાત યોદમાં અંગ ખમતો આદિવાસીઓ વિશેનું તેમજ ખેડૂનો મજૂરો અને વિદ્યાર્થીઓ અંગેના કાર્ય પરત્વે કાર્યકર્તાઓને કરેલી સૂચનાઓનું એમ ગાંધીજીના બે મહત્વનાં લખાણ પુરવણીરૂપે ઉમેરાયા છે. ગાંધીજીની સાચામાં સાચી ઓળખ તો આ : એ ભારતના બિખરેલ છે ભારતના ગ્રામના ચિકિત્સા ને નિદાન ગાંધીજીએ ‘હિંદ સ્વરાજ’ ને આ પુસ્તિકામાં કર્યા છે એવાં કોઈએ નથી કર્યા. રચનાત્મક કાર્યક્રમ ભારતના રાગનું એમણે સૂચવેલું રામખાણ ઔષધ છે. પણ એ છે મૂળને પકડતું ને ધીમી પણ પૂરી અસરની ખાતરી આપતું માયા નાડીપરીક્ષક દેશી રૈદનું ઔષધ, શીઘ્રફલદાયી ધોમડિઓ આરામ આપતું એલોપથીના દાકનરનું નહિ પુસ્તિકાસમગ્રમાં ગાંધીજીની પ્રતીતિઓ જ એલી રહી છે એનું વાચન એમણે કરાવેલા સાચા ને પથ્ય માર્ગદર્શન પરત્વે એવી જ પ્રતીતિ પ્રજામાં જમાડી એમનો કલ્પનાના કાર્યકરોની ફાજલો કરે એટલું જ હમ્મજવાનું રહે છે.

‘રાષ્ટ્રીય મહાસભા અને વિદ્યાર્થીપ્રવૃત્તિ’ (મગનભાઈ દેસાઈ) ઉપલી પુસ્તિકામાંની વિદ્યાર્થીઓ સખધી ગાંધીજીની સૂચનાઓને ખાસ દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખી એનો બાબવિસ્તાર કરી વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિવિશે વહેવારુ સૂચનાઓ રજૂ કરે છે. લેખકના વક્તાવ્યનો મોટો ભાગ ‘વિદ્યાર્થી-સંગઠન’ અને ‘વિદ્યાર્થી-કાર્યક્ષેત્ર’ એ બે પ્રકરણમાં સમાયો છે. સોળની ઉમરથી નીચેનાને સંબંધ ન કરવાની અને વાલીઓ-શિક્ષકો ને શિષ્યોનો વર્ગવિમુક્ત જીવો ન કરવાની આગવામાંની સૂચનાઓ હતાપણુની છે. વિદ્યાર્થીઓના કાર્યક્ષેત્રમાં આત્મશુદ્ધિ, રચનાત્મક કાર્યક્રમ, સેવાતાલીમ અને અભ્યાસવૃદ્ધિને ગણ્યાવી એમાં પહેલી ખામત પરત્વે ખીડી, વરણાગિલાવેડા, નાજુકાઈ, વિદ્યાર્થી-સ્વરાજના કામમાં ચાલનાં લાંચ-ખાવડી ઇ. અપનક્ષણે પરિહરવાની અને સાચા અર્થમાં વિદ્યા-અર્થો ખનવાની જે સલાહ લેખકે આપી છે તે ખૂબ

સમયસરની છે. કોલેજિયનોની ચિસ્ત ધ. પ્રશ્નો માટે લખેલાં પ્રકરણોમાં રા. મગનભાઈએ આજના વિદ્યાર્થી-જગતનો પોતાનો પરિચય બતાવી આપ્યો છે. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની પ્રસ્તાવના આવતા સ્વરાજનો ભાર ઉપાડવા વિદ્યાર્થીઓએ કરવી જોઈતી તૈયારીનો ઇસારો કરે છે.

‘ અહિંસાની તાલીમ ’ એ રિચર્ડ ઝેમના ‘ એ-ડિસિપ્લિન ફોર નોન-વાયોલેન્સ ’ નો તથા તેમની ખીજ એક પત્રિકા ‘ ધ ટ્રેનિંગ ફોર પીસ ’ ના ફટલાકે ભાગેનો રા. ચંદ્રચંકર શુક્લદ્વૈત અનુવાદ છે. ચોપડીના પોણા ભાગમાં અહિંસાની એવી તાલીમમાં લેખકને મન સૌથી મહત્ત્વના અંગ હાથકામને વિશે અને બાકીનામાં અભ્યાસ, ચર્ચા, મંગીત, ખ્યાન, લોકનૃત્ય, અહિંસા-વૃત્તિને પુષ્ટ કરતું વાચન ઇત્યાદિ વિશે ચર્ચા ને મૂલ્યનાં કરવામાં આવી છે. અહિંસાની તાલીમનું મુખ્ય અંગ મનનું હાથકામ લશ્કરી તાલીમ ખીસવે એવા સ્વમાન સ્વાશ્રય સંવમ સંકલ્પબળ દિંમત સમતત નમ્રતા આદિ બધા ગુણોને ખીલવશે એમ લેખક માને છે. એ હાથકામ પણ વ્યક્તિગત નહિ પરંતુ સામુદાયિક દિન સાધનારું, ગરીબ સમાજને લાભદાયક અને લોકોની અનિવાર્ય જરૂરત પૂરી પાડે તથા ગરીબો અસ્પૃશ્ય મૂડીથી કરી શકે એવું જોઈએ એમ દલીલ, હાથકાંતણ અને હાથવણાટને એ મહત્ત્વનું સ્થાન એમાં આપે છે. આઝાદપાલન માટે દંડનો ભય નથી, એટલે અહિંસાની તાલીમ લશ્કરી તાલીમ કરતાં ચડે, તેમજ રાષ્ટ્રીય પાયા પર અહિંસક પ્રતિકાર શક્ય છે એવી પોતાની શ્રદ્ધા પણ એમણે તેમાં બજાવી કરી છે.

રા. અશોક મહેતા અને રા. અચ્યુત પટવર્ધને અંગ્રેજીમાં લખેલ ‘ ધ કોમ્યુનલ હાયેન્ગલ ઇન ઇન્ડિયા ’ એ પુસ્તકનો નવજીવન-પ્રકાશિત અનુવાદ ‘ દિંદનો કામી ત્રિકાણુ ’ હિંદુ ને મુસલમાન બેઉ કામની એક એક સંસ્કારી વ્યક્તિએ વાંચવો જ જોઈએ. દિંદની અત્યારે કમનસીમે જટિલ બની બેઠેલી હિંદુ-મુસલમાન-એકતાની સમસ્યાના મૂળમાં આપણો નમગાઈએ તૈયાર રાખેલા ક્ષેત્રમાં અંગ્રેજ સરકારે વાવેલી ફૂટ બેદનીતિ જ રહેલી છે એ, રામદેવ કે પૂર્વમદથી મુક્ત દષ્ટિએ તથા જેના વિશે તકરાર લઈ ન શકાય એવા દરતાવેજી પુરાવાઓને આધારે લેખકોએ એમાં સિદ્ધ કર્યું છે. ૧૮૫૭ થી ૧૯૪૦ સુધીનું મુસ્લિમ રાજકારણ, કામી પ્રશ્નોનાં અંતરંગ ને બહિરંગ, દિંદના એ પ્રકારના રાષ્ટ્રવાદ, પાકિસ્તાનની સ્થાપનાને પોતાનું સામ્ય બનાવી બેઠેલી મુસ્લિમ લોમ અને તેના પ્રત્યાષાત ને પ્રતિકારમાં પોતાની નીતિરીતિ ધડતી હિંદુ મહાસભા-એ બેઉ સંસ્થાઓની મનોદશા, એ સર્વનાં પૃથક્કરણ અને

સમાતોચના, અને મંદુચિત કામવાદથી પર લોકશાહી-યુક્ત શુદ્ધ રાષ્ટ્રિયતાનું સુંદર નિરૂપણ આ પુસ્તકમાં કરવામાં આવ્યા છે એની વધુ સમીક્ષાના લોભમાં ન પડતા રવ મહાદેવભાઈએ તેને આપેલું પ્રમાણપત્ર જ રજૂ કરી દેવું ઉચિત માનું છું : 'આ પુસ્તકનો દૃઢ અવલોકનમાં સાર આપવો અશક્ય છે, કારણ, આખું અર્થગર્ભ અને સારગર્ભ છે એમાં મધુ જ વાચવા જેવું છે, કશું જ કાઢવા જેવું નથી એની પુરવણીઓ આકડા અને હકીકતોથી ભરેલી છે એ પછી કયન અપ્રમાણ નથી અને કડવા સત્ય અનેક ઢેકાણે કહેવાના હોવા છતાં ભાષામાં ભારે મયમ અને તટસ્થતા જળવાયેલાં છે.' મૂળ પુસ્તકના ભાષાંતરની પુરવણી તરીકે 'ગાંધી-ઝીણા-પત્રવ્યવહાર' ગુજરાતીમાં આપ્યો છે એનું ઔચિત્ય સ્વસ્પષ્ટ છે.

'હિંદના કામી ત્રિકોણ' ના અનુપાન તરીકે વ્યાખ્યા યોગ્ય રા કૌન્યાલાલ મુનશીકૃત 'અખંડ હિંદુસ્તાન' પાકિસ્તાનની હિંદુસ્તાન સામે પ્રતિકાર લેખે 'અખંડ હિંદુસ્તાન નો મોરચો ખોલી રા મુનશીએ દેશમાં મુસાફરી કરી જે ભાષણો કર્યા તેના અને સ્વાનુભવિક ગીતાદર્શનના તેમના લેખોના અગ્રેષ્ઠ પુસ્તક 'અખંડ હિંદુસ્તાન' નો ગુજરાતી અનુવાદ જ નથી, 'હિંદનું ઇતિહાસસાહિત્ય એક દષ્ટિ', 'સુવર્ણયુગના સર્જન', 'નૈતિક વિશ્વવ્યવસ્થા ને અર્વાચીન દષ્ટિસ્પર્શ', 'ન્યારે અસ્પૃશ્યતા નહોતી ત્યારે' અને 'માનવતાના આર્ષદર્શન' જેવા એમના 'આદિવચનો ૧-૨' માં છપાયેલા ગુજરાતી વ્યાખ્યાનો તથા 'સ્વમંદ્રષ્ટા' નવલકથામાંનું 'ભારતીની આત્મકથા' એ પ્રકરણ પછી તે ઉપરાંત તેમાં છપાયા છે એમાં રા મુનશીનો આશય આર્ષ મંસ્કૃતિ, આર્ષાંતર્ અને આર્ષત્વ મળી પોતાના બધા લેખોને એક સાથે 'અખંડ હિંદુસ્તાન' ના મંત્રની સેવામાં હાજર કરવાનો છે 'મારા જીવન ને કંપનામાં ભારત સતત એક ને અખંડ પૂર્ણ વિશ્વતિરૂપે રહ્યો છે, તેનું માત્ર દર્શન આમાં મમાયું છે જો તેમાં કાર્મપણ મંત્રદર્શન હોય તો તેમાંનું સુખ્ય અખંડ હિંદુસ્તાન' છે' રા મુનશીના આ ઉદ્ગારો અચપગિચા કરાવી દે છે પાકિસ્તાન-વિરોધી મોરચાના લેખોમાં પાકિસ્તાનની રાષ્ટ્રત્વ-વિરોધિતા એ માગણી પાછાની મનોદશા, વિઝેહેદની નીતિનો અનિષ્ટતા ને વ્યથના હિંદની આસ્કૃતિક એકતા, હિંદુઓની સામુદાયિક ભીરુતા અને નાગરિક ધર્મનો હાથ અજાસપૂર્ણ થોડા દલીલો સાથે તેજસ્વી વાણીમાં વ્યક્ત કરી હિંદવિઝેહના આગામી સંકટને પારખી રા મુનશીએ એના પ્રતિકારનો ખૂંચો.

દેશ પીટયો છે. આર્થિકવર્ત ને આર્થિકસંસ્કૃતિ તથા ગીતા પરના એમના લેખો આના ટેકામાં, એની તાત્ત્વિક ભૂમિકા આધી આપે છે. મર્જનાત્મક પ્રતિકારને ઝિંદાદિલ માનવીના વ્યક્તિત્વના વિકાસ માટે મહત્વનું સાધન કરાવી એનું તો રા. સુનશીએ સાચું જનારી દીકું છે. અહિંસા, અશય ને મત્વ પરના, તેમના લેખોમાં, દંભ ન કરતાં પોતાની જાતને વફાદાર રહી અહિંસા ને પ્રતિકારના સુધા પર મદાસક્તિમાંથી નીકળી જવાના પોતાના પગલાનો ચૈદાંતિક ખુલાસો કે પૂર્વમથન જોઈ શકાય છે. એ તથા 'આર્થિકસંસ્કૃતિ' વિષયક અને 'ઈશ્વરપ્રજ્ઞાધાન' લેખો આર્થિકસંસ્કૃતિને સમજવાના તેમના આત્મવિકાસથીયે મથનનું પણ દર્શન કરાવે છે. રા. સુનશીનાં વક્તૃત્વછટા, જાવનાસૌચતા, આર્થિકસંસ્કારની બક્તિ, ઇતિહાસદષ્ટિ, વાસ્તવદષ્ટિ, સ્પષ્ટવક્તૃત્વ અને તેજસ્વી ગદ્યરેલીનો આખા ગ્રંથમાંથી આપણને અરોઠો અગિયવ યઈ જાય છે. ગ્રંથમાં છપાયેલાં સંસ્કૃતિજ્ઞાન, 'ભારતીની આત્મકથા' આદિને અત્ર સ્પર્શ કરવો નથી, કાગલુ તે જૂની સાંમર્મી છે અને એના વિશે અગાઉ વિવેચન થઈ ગયું છે અનુવાદવિભાગ રા. અંદરકર શુભ જોવા સિદ્ધ અનુવાદકની કલમનું ફળ છે.

અમદાવાદના 'આમસર્જન' કાર્યાલયની 'આમરાજ્ય ગ્રંથાવલી'ની અનુક્રમે પહેલી અને ત્રીજી પુસ્તિકાઓ નામે 'આમકાનું સ્વરાજ્ય' (ઈન્દુલાલ યાત્રિક) અને 'યુદ્ધ અને આમકાં' (રામગણ સુનશી)માંથી આમલી આમજનોમાં વાચન ને પ્રચારને પાત્ર છે એમાં પહેલા પ્રકરણમાં જૂની આમપચાવતનો અને ખીજામાં દેશીય પ્રધાનમંત્રીને એ સજીવ કરવા કરેલા કાવદાનો તેનાં અર્થ ને અગિયમ માથે ખ્યલ આપી, ત્રીજાએધામાં એનો લાભ લઈ આમસ્વરાજ્ય ભોગવતા થવાની બવંદારુ સૂચનાઓ કરવામાં આવી છે. ખીજી પુસ્તિકામાં આમકાના જ જનેલા આ દેશમાં આસ-સ્વ-સત્તામાં જ ખડું સ્વગજ છે એવી હદ માન્યતાવાળા કર્તાએ યુદ્ધસમયમાં આમકાં કરી શકે તે મદદ, અને તેને માટે સંગઠાર સ્વયં કરવાની નદિ એટલે આમજનતાએ પોને આપમેળે કરવાનું કાર્ય, પૃ. ૨૭ થી ૪૫ માં સૂચ્યું છે. દેશીયના મોવડીમંડળની નીતિ પત્તે તેમજ એક-સત્તાકાંક્ષી પક્ષ તરીકે નદિ પણ અન્ય પક્ષો જોડે મદકાર કરી આમજનના ખાતર લડવા દેશીયની નવગચનાની અમત્ય વિશે જે ઉદ્દગાર અંદર આવે છે તેને આમકાના ઉદારના ધૂની આમડીના ઉન્સાદનું ફળ જ લેખવા જોઈએ.

'મદાત્મા ગાંધી અને પૂનચંદ્ર જોષી વચ્ચેનો પત્રવ્યવહાર', 'આમકાની લડતમાં અજ્ઞાનવર્તનું સ્થાન,' હિંદી કામદારોના બલ્ય સમામની

તવારિખ', 'રિજમ અને હિંદી આઝાદી' અને 'પંડિતજી ! ફરી વિચાર કરો' : મુંબઈના લોકપ્રકાશન ગ્રુપે પ્રકટ કરેલી આ પાંચે પુસ્તિકાઓ અંગ્રેજીના ભાષાતરો છે. હિંદના કમ્યુનિસ્ટ પક્ષની ગેંજકીય નીતિ વિશે પાંચેમાંથી સારો ખ્યાલ મળી રહે છે એમાં સૌથી વધુ મહત્વની ગણાય પડેલી પુસ્તિકા ૧૯૪૨ પછીની આ પક્ષની નીતિરીતિએ કોંગ્રેસપક્ષીઓમાં થયેા રોષ જન્માવેા ॥ ગાંધીજીની જાણ પર એ લાવનાનો પ્રયત્ન થતાં આ પક્ષે પોતાની તત્વને ચોખ્ખી કરવાને ધરાડે કરેલો પ્રયાસ ગાંધી-જોશી પત્રવ્યવહાર રૂપે મૂર્ત થયેા છે. પોતાની પક્ષની નીતિને વાજખી અને લાખી નજરે દેશહિતની ઠરાવવા સાથે પક્ષ પર થયેલા અને ગાંધીજીએ પૂછેલા ચાર સવાલોમાં ગર્ભિત રહેલા અણેપોનો રા પૂરતચદ્ર જોશીએ આવેશ સાથે અપિમેા ઉત્તર અને ગાંધીજીની નિખાલસતા એમાં જોવા મળે છે. કમ્યુનિસ્ટ પક્ષની નીતિની સુસંગતતા બતાવવા મથતા ચાર પરિશિષ્ટો પશુ પત્રવહેવાર સાથે જોડ્યા છે ખીજામાં રા રજુદીવેએ સાહીવાદ સામે હિંદુ-મુસ્લિમ-અછૂતના સંગઠિત મોરચાની જરૂર બતાવી, કોંગ્રેસને શેડયુડ કાર્ટ ફેડરેશનની માગણીઓ તથા અલગ મતાધિકારનું વાજખીપણું સ્વીકારવાની, તથા ફેડરેશનને હિંદની સ્વતંત્રતાને મુખ્ય ધ્યેય ગણી કોંગ્રેસ સાથે સહકાર કરવાની, સલાહ આપી છે ત્રીજામાં એ જ લેખકે કમ્યુનિસ્ટ દષ્ટિએ ટ્રેડ યુનિયન અદાલતના પ્રારંભથી માડી આજ સુધીની તેની તવારિખ આપી છે. ચોથીમાં રા પૂરતચદ્ર જોશીએ વિશ્વયુદ્ધના અંત અને સાથી રાજ્યોના વિજયનું રહસ્ય તથા તેના સંભવિત પરિણામો બતાવી, સોવિયેત નીતિનો જ એમાં વિજય થયેા છે એમ સિદ્ધ કરી, જેમ મુરોપના હિટલર-હસિલ દેશોનો તેમ બાગ્દાદની પશુ આઝાદીને સોવિયેતનો ગમે ત્યારે ટકા મળવાનો જ એવી શ્રદ્ધા લગકારી છે ભારતના કમ્યુનિસ્ટ પક્ષના મત્રીની આ શ્રદ્ધા વધુ પડતી આશાવાદી છે કે સાચી જ છે એનો જવાબ નજદીકના ભવિષ્યે આપવાનો છે પાંચમી પત્રિકામાં પંડિત જવાહરલાલે જેલ બહાર આવતા કમ્યુનિસ્ટોના 'જરના ઓગસ્ટ પછીના વલણવર્તન પર કરેલી ટીકાને પકારતા અને કમ્યુનિસ્ટ પક્ષની નીતિ દેશદોહો નહોતી એમ સિદ્ધ કરવા મથતા ગા ગુમાધર અધિકરીના મે લેખ છપાયા છે 'પડેલી મિત્રાપની ચારે પુસ્તિકાઓ 'લોકયુદ્ધ'માં છપાઈ ગયેલા લેખો જ છે

એ જ પ્રકાશનસંસ્થાની પુસ્તિકા 'સામ્યવાદ' (લોગીનાલ ગાંધી) એ પરસમા ત્રીજા આવૃત્તિ જુએ ॥ એ તેનો થયેલો ને થતો બહેજો પ્રચાર બતાવે છે. ૬૦ પાનાંની એ નાની ચોપડી સામાજિક ક્રાંતિના

વિદ્યાનરૂપ માર્ક્સવાદ અને લેનિન તથા સ્ટાલિને કરેલા તેના વિકાસનાં ઇતિહાસ તથા સ્વરૂપ સાદી ભાષામાં મંદેષમાં સમજાવવા માથે આદિમ સમાજના પ્રાચીન સામ્યવાદથી -રશિયાની મજૂર-ક્રાન્તિ સુધીની વિકાસ ભૂમિકાઓનો પરિચય કગવે છે રાજમત્તામાંથી સામતથાદી ને તેમાંથી મૂડીવાદી મધ્યમવર્ગો મમાજ વર્ગવિમુક્તથી જ સંતાસપજ બન્યો છે અને મૂડી સામે મજૂરી પણ વર્ગવિમુક્તથી જ વિજયી બનશે, તેમજ રશિયાની શ્રમજીવી સરખુખત્યારી રાજ્ય કે સત્તા જ્યારે કરમાઈને ખરી પડી કે હુમ મર્ધ મર્ધ હશે એવા માર્ક્સવાદમાં આદર્શ સામ્યવાદી સમાજ તરફ લઈ જતો વચનો તખ્તજાજ છે, એ જે વાત એમાં ખાસ રૂપે કરવામાં આવી છે

એ પુસ્તિકાથી ચાલુ રાજકારણ મૂડી માત્ર માહિતી આપતા પુસ્તકોની હદ યાદ થાય છે દિદ અને રશિયા પર જ એ પુસ્તક છે, એ એક નોંધવાળેમ બિના છે એમાના દિદ વિશેનાં બેઉ પુસ્તકો પ્રથમ તપાસીએ

વિદ્યાર્થીઓને તેમ સામાન્ય જનને લક્ષમાં રાખી લખાયેલું 'આપણી કોંગ્રેસ' (રમણીકલાલ ગાદ) દિદી રાષ્ટ્રીયતાની ઉત્તરોત્તર વિકસતી રહેલી આકાંક્ષાઓના પ્રતીક સમી દિદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાનો ગાંધી-જીણા મુલાકાત સુધીનો, એટલે કે રચાતા ઇતિહાસના ઉપાન્સ પૂઠ લગીનો, સક્ષિત પણ સુરેખ ઇતિહાસ સગળ પ્રવાદી શૈલીમાં આલેખે છે મહા-સભાના વિગસના આ ઇતિહાસમાં એના હેતુ દષ્ટિ ને કાર્યનીતિમાં જુદી જુદી ભૂમિકાએ યતા મથેલા વિસ્તારનો પણ વાચકને ખ્યાલ મળી રહે છે. ૧૧૧ પાનામાં પૂરા યતા આ લઘુ ઇતિહાસને યાંચ પરિશિષ્ટો જોડવામાં આવ્યા છે, જેમાના ચાર મહામથાનો નીતિ ને આકાંક્ષાઓનું રૂપે ઉચ્ચારણ કરનારાં છે લેખકની દષ્ટિ અવગત રાષ્ટ્રીય અને મહાસભાવાદી છે, પણ વાચકમાં પૂર્વમુદ્દ જન્માવે એવી ભિન્નિલતા કે આવેશ એની લખાવટમાં જરાય નથી. પુસ્તક પ્રચારને પાત્ર છે, પણ એની કીમત આકરી પડે એવી ખરી

સસ્તું સાહિત્યવર્ધક દાર્પાલયની 'સર્વોપયોગી સાહિત્ય શ્રેણી'નું ૧૧ મુ પુસ્તક 'મારો ભારતદેશ' (કાનિલાલ પરીખ) ભારતના ઇતિહાસ સસ્તુંતિ માહિત્યકલા વેપારકોઓએ ઇ- વિશે માહિતી આપશે એમ એનું નામ જોતાં ધાગવામાં આવે પણ કુગતી મદેરે અને માનવીની કલાથી મુન્દર બનેલાં કાસ્મીર, આજુ ગિરનાર દિદી તાજમલાલ, મુગધ આદિ રથનો વિશે

છતકતા અહોભાનનું ધ્રુવપદ શુભતી બાલભોગ્ય માહિતી જ એમાં અપાર્થ છે
 રશિયા-વિષયક એ પુસ્તકમાં 'સોવિયેત રશિયા' (સોગીનાલે ગાંધી)
 મહત્વનું પ્રકાશન છે ઈ સ ૧૯૧૭ ની ક્રાન્તિ પછી શ્રમજીવી સરમુખ
 ત્યારીએ રશિયાનો ધરતી પર વર્ગવિદ્વીન સમાજ-રચનાનું અંતિમ
 લક્ષ્ય તાકી જે ભગીરથ પ્રયોગ આરબ્યો છે તેની અત્યાર
 સુધીની સફળતા અને સિદ્ધિનો શુભરાતી જનતાને પરિચય
 કરાવવાનો તેના રશિયાપ્રશસક ઉત્સાહો ને અભ્યાસી લેખકનો હેતુ છે
 પહેલાં એ પ્રકરણમાં ૧૯૧૭ થી ૧૯૩૬ સુધીના એ દાયકાની રશિયાની
 'ઝાંઝાવાતી તવારિખ'ની રૂપરેખા દોરી, પછીના ૨૬ પ્રકરણોમાં સોવિયેત
 બધારણ ને લોકશાહી, ખેતી, મહકારી ઉદ્યોગો, આર્થિક યોજનાઓ,
 કામદાર-જીનન, શિક્ષણ ને સરકાર સાહિત્ય કલા રમઝૂમિ, વિજ્ઞાન,
 પત્રકારત્વ, નીતિજીવન, નારીજીવન લઘુમતી પ્રગ્નઓ, લાલ સૈન્ય
 અને વિદેશનીતિ વિશે પચાસ ઉપરાંત પુસ્તકોને આધારે આક્રા ને
 હકીકતોથી ભરપૂર જે માહિતી રા સોગીનાલે આપી છે એનો સાર
 આપવો મુશ્કેલ છે સંસ્કારગ્રેમી જિજ્ઞાસુઓએ આખું પુસ્તક જ વાંચવું
 જોઈએ આવા જિજ્ઞાસુઓની સખ્યા આપણે ત્યાં જેમ મોટી હોય તેમ
 સારું આપણા દેશમાં પણ હવે નવું ધડતર કરવાનું છે, તેમાં જેને સિદ્ધિ
 અને બિએલિસ વેગે નૂતન સરકૃતિ કહી બિગ્દાવી છે એવી રશિયાની
 નવરચના પાસેથી આપણી ધરતી અને સ્થિતિસંજોગોને માફક આવે એવું
 શુ-કેટલું-શીખી કે લઈ શકાય એમ છે તે જાણના વગર ચાલવાનું નથી
 એ જાણવામાં આના જેવા પુસ્તકો સાધનભૂત બને છે અલબત્ત રશિયા
 હજુ પ્રયોગદશાથી પરવાર્યું નથી એના કેટલાક નિર્ણયો ને નીતિ
 સ્થિતિસંજોગોનુસાર ત્યાં અવારનવાગ બદલાતા પણ રહે છે, જેમ સહ-
 શિક્ષણની તેમ શાળાકોલેજોની ફોની બાબતમાં બન્યું છે પણ એને લીધે,
 કે ફિન્લેન્ડ આદિ સખવમાં તેની પરદેશનીતિને લીધે કે હિંદના કમ્યુનિસ્ટ
 પક્ષની નીતિને કારણે રશિયા પ્રત્યે પૂર્વગ્રહ સેવી તેના ભવ્ય પ્રયોગ તરફ
 આંખો બંધ કરવી સારી નહિ એટલું જ કે મગજ સાશુત રાખીને
 આવું બધું વાંચવું જોઈએ લેખકે સોવિયેત બધારણ તથા શાસન-
 પદ્ધતિને 'જમતની સર્વોચ્ચ લોકશાહી કહી વર્ણવી સ્તાલિનનો મનાતી
 સરમુખત્યારીની ચર્ચા કરી કનાકારની અને વૈજ્ઞાનિકની તથા ધાર્મિક
 સ્વતંત્રતાની વાત કરી છે એની પાછળ ધણું કરીને રશિયા મેનધી પ્રવર્તે તા
 કેટલાક પૂર્વગ્રહોના નિરસનો હેતુ લાગે છે 'ચોખવટ કે સ્પષ્ટતા કરે

છે ' ને માટે ' મફત કરે છે ' (૫ ૨૮૮) અને ' અપગ ' ના વિરોધી ચખ્ખે તરીકે સપગ ' જેવા ખોટા પ્રયોગ અને મિસાલ ' ને ' ત ક્ષી ' જેવા ચખ્ખોનો મોઢ બાદ કરીએ તો કર્તાની લખાવટ સાફ ને હેતુલક્ષી છે

મુખર્મના લોક પ્રકાશન નૃહે જો રા લોગીવાલનું પુસ્તક પ્રાંટ કર્યું તો અમદાવાદના લોક પ્રકાશન લિમિટેડ ના તેકુનકરના અગ્રેજી પુસ્તકોને ' રશિયામાં ૩૦ મહિના ' એ રા યશવત શુકન પાસે કરાવેનો મુખગતી અનુવાદ પ્રસિદ્ધ કરી લોકોને રશિયા વિશે થોડું જાણવાનું પીગર્યું છે રાજકારણી નહિ પણ સરકારની દૃષ્ટિથી રશિયામાં ત્રીસ માસ રહી આવેલા લેખકે ત્યાંના પાટનગર રાજ્યતત્ર આગે ને નાજકોના દરજ્જા તથા મહત્વ, લાલ સેના, પચવાર્ષિક યોજનાઓ અને સમૂદાયેતી વિગે એમાં માહિતી આપી છે, પણ તે સીધો રીતે, રશિયા વિગેના જાણીતા લેખક મોરિમ હિન્ડસની ગેતે નહિ પુસ્તકનું નામ લેખકના વ્યક્તિગત અનુભવો ને સરસરણોની ઉપમાલગે છાપ એમાં બેઠતી દગે એવી અપેક્ષા જન્માવે છે તે બહુ જગ આવતી નથી લેખકનું સામાન્ય વલણ અવગત રશિયાની સિદ્ધિઓને સવામી આપવાનું છે પણ હેના પ્રકરણમાં તેમણે ખતાબા મુખ્ય તે એના આધાર પ્રશ્ન સં નથી સ્તાલિન-પૂર્ણ અને પ્રમાણિયવકા જેવા દુષણો હમારીએ તત્રમાં ધણું સુધારવા જેવું છે એમ પણ તેમણે કહ્યું છે પુસ્તકમાં લેખકે પોતે રશિયામાં પાડેલા ફોટો પણ છાપવામાં આવ્યા છે

ધર્મ : તત્વજ્ઞાન

ગુજ ૧૮ વર્નાકમુલર સોસાયટીની મગોધન પ્રથમાળાનું ૨૬ મુ પ્રકાશન ' અભિધર્મ ' ધર્માનંદ કોમખીજીએ સોસાયટીમાં આપેલા પાત્ર વ્યાખ્યાનોનો સંગ્રહ છે આત્મવાદનું નિરસન કરવા સ્વધાયતન માત્રાઓનું છુદ્ધ લગવાને જે નિરૂપણ કર્યું છે તેમાંથી અભિધર્મનો જીવન થયો છે એમ પહેલા વ્યાખ્યાનમાં ખતાવી, પછીના ચારમાં અભિધર્મ ના સાતે પ્રકરણોનો સારમાંથી વસ્તુપત્રિય તેમણે આપ્યો છે અરોહના મમય પછી બૌદ્ધ ભિક્ષુઓને ચોક્કસમની ચિંતા ન રહેતા જે ચાઅલીલા એમણે આદરી દશે તેના ફળ જેવો ' અભિધર્મ ' ' સુતપિટક ' માના સર્વમાલ જુદોપદેય જેવો સરળ નથી પગલાવાનું જગત બહુ મોટું છે સર્વગમ્યતાને તો કોમખી વ પહેચી શક્યા નથી, જે એમણે કમૂલ્ય પણ ' અભિધર્મ ' નો સારાંચ આપ્યો તેમ તેના પર આજના જિજ્ઞાસુઓ સમજી શકે એવી સમજૂતી તેમણે આપી હોત તો આ લઘુમય સુમાલ જનત

કથાવાર્તા કરતાં પુસ્તકલેખનના વધુ વ્યાપક પ્રચારશક્તિવાળા સાધનનો આશ્રય લઈ દેવાથી આમત્રનીયે જે જ્ઞાનપ્રચાર આદર્યો છે તેનાં ફળરૂપ સાત પુસ્તકો તે (૧) 'વેદાન્ત અને યોગ,' (૨) 'શ્રીમદ્ભાગવત-માર્ગદર્શિકા,' (૩) 'ગુરુપૂર્ણિમા,' (૪) 'જ્ઞાનનાં ઝગ્જગ્,' (૫) 'જ્ઞાન અને જ્ઞાન,' (૬) 'વિચારસૂર્યોદય' અને (૭) 'શ્રોતમણી મહર્ષિ.' પહેલાં ત્રણ સંદેશનાં ને બાકીનાં સઠ સાઠ કાવોનવના પ્રકાશનો છે.

શ્રીમત્ શંકરાચાર્યના કેવલાદૈત અને શ્રી અરવિંદના પૂર્ણયોગની તત્ત્વપરીક્ષા અને તુલના કરવા મયતા પહેલાં અમનું નામ 'વેદાન્ત અને યોગ' અતિબ્યાપક છે 'શંકરાચાર્ય' અને અરવિંદ' અથવા 'કેવલાદૈત અને પૂર્ણયોગ' નામ એને માટે વધુ ઉચિત બનત અરવિંદ-શિષ્યને પૂર્વપક્ષી બનાવી તેની અને ઉત્તમતા શંકર-શિષ્યની વચ્ચે અવિદ્યા, જન્મતાનું સ્વરૂપ, પૂર્ણ-યોગનું અંતિમ સાધન ને સુપુત્રિ જેવા વિષયો અર્થતો સંપાદ એમા યોગયો છે. દેવામીજીએ પૂર્વાશ્રમમા પોડિચેરીની મુનાકાત લીધી છે તેમજ 'અરવિંદ ધોષનું તત્ત્વજ્ઞાન' નામે પુસ્તક પણ લખ્યું છે એ ખરું, પણ તેમની નિષ્ઠા તો શંકર વેદાન્તમા દૃઢ થયેલી છે સમગ્ર પ્રથ તે દેખાડી આપે છે. સ્થાપન એમા વેદાતના દૃષ્ટિનિંદુનું જ થયું છે. તત્ત્વચર્યામા ઠીક ઝીણવટ ને લોડાણ અભ્યા છે એથી સામાન્ય વાચકને આ પ્રથ લોડા પાણીમાં લઈ જનો લાગશે પણ વેદાતના અભ્યાસીએને તો એ અમરશે. બીજે પક્ષે, અરવિંદદર્શનને વધાર્ય રીતે ગજૂ ન કરી શક્યાનો આક્ષેપ પણ દેવામીજીને માથે એના ખરા અભ્યાસીઓ મૂકી શકે એવું છે ખરી વાત તો એ છે કે તત્ત્વના ટૂંપણા કરતાં અનુભૂતિનો જ આ વિષય છે એવા પરમ તત્ત્વના ને આ બેઉ માર્ગ જેને માધ્ય માને તેના ખરા 'અનુભવી' જ બેમાથી કયો વધુ સાચો કે સારો એ કહી શકે સત્યો, જે એ ખરા સત્યો હોય તો, પરસ્પર-હેઠક નહિ પણ પરસ્પર-પોષક-પૂરક જ હોય; અને તો, એવા 'અનુભવી' ને એ બેઉ માથા લાગવાના નહિ ?

'શ્રીમદ્ભાગવતમાર્ગદર્શિકા'મા લક્ષિત વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનનો સરસ બોધ કરતા આપણા લોકપ્રિય ધર્મગ્રંથ શ્રીમદ્ભાગવતનું સમાધિભાષામા રહસ્યદર્શન કરાવવાના શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યે તેની ટીકા 'સુમોહિની'માં કરેલા પ્રયત્નને વધુ વિસ્તારમા આજ્યો હું અખમિલને જૂવના આખ્યાન, પ્રિયવ્રત રાજના રથનાં પૈડાએ સર્જેલા સાત સમુદ્ર ને દ્વીપ, અને ગોપી-વન્ધરેણુ, રાસલીલા તથા રુકિમણીવિવાહની શ્રીકૃષ્ણલીલાનું દેવામીજીએ

મમળવેલું ગદ્ય મનનીય છે ગ નાનાભાઈ ભટ્ટને. 'ભાગવતકથાઓ'માં ભાગવતના દશાંગને રૂપકદષ્ટિયા ધટાવવાનો પ્રયત્ન આની જોડે મગ્ધાવી જોવા જોવો છે ચોથા પ્રકરણમાં અમુક જાણેના સમાધિભાષાના વિશેષ અર્થ એમ ને એમ આપ્યા છે તેનો ભાગવતમાંની એની કથાના સંબંધમાં મેળે એમાંથી કાઢી લેવા તાજીવ ખેંચવું પડે એમ લાગે છે, જે પુનાલુકાર્ગ્ય હૃદયમાં એ જ દરે કે જેમ એની રાંધે ઉપજાવે છે પુગાળોના મર્મસોધન અને નિઃસ્વર્ણનમાં પણ એક રીતે દર્શિસ્ટિવાદ જ પ્રવર્તેલો હોય છે, એ આવા પુસ્તકો બતાવે છે ભગવાને બહાને કહેલા ચતુરોક્તિ ભાગવત, દશમસ્કંધમાંની વેદવૃત્તિ, ત્રેકાદશ સ્કંધ અને દ્વાયદ્યમાંના શુક્રેવજના અતિમ ઉપદેશ પછી દેવામીજીનું વિસ્તારી વિવરણ સારું છે ત્રીજા પ્રકરણમાંનું દેવામીજીને મૂળ વિષયથી આધેસર્ધ મયેલું પ્રમેલ પ્રમાતા ને માક્ષીનું ભાષાસ્વરૂપદર્શી સચિત્ર ને મદદથી વિવરણ માધાવાદ તથા દર્શિસ્ટિવાદને વિગ્ધાનના સારેક્ષવાદ અને તત્ત્વવાદથી મળતી પુષ્ટિ દર્શાવતું પરિચિષ્ટ, અને કથા કે વ્યાખ્યાનમાં આલે પણ પુસ્તકનો તો જોગવહાનિ કરે એવા અત્યારની જોગવહી સ્વગજપ્રવૃત્તિ આદિ પગના ઉદ્ધારો તો દેવામીજીના અન્ય પુસ્તકોમાં પણ થોડાકાં પ્રમાણમાં પુનરાવૃત્ત થતી સામગ્રી છે 'આપ', 'શ્રેષ્ઠ', 'દક્ષી', 'સુદમ' જેવી જોડણીઓનો બીજા આવૃત્તિ વેળા પ્રકાશક સંસ્થાએ સુધગાવી લેવાનો જરૂર છે

'શુરુપૂર્ણિમા' માં પહેલા ૬૭ પાનામાં રામ ને વમિષ્ઠ, નચિકેતા ને યમ જનક ને યાગવલ્ક્ય, નકુલજી ને જગન્નરતના અને એવા બીજા શુરુ સિધ્ધમવાદોનો સાર આપી શુરુમહિમા સમજાવ્યો છે અને પછીના ૧૦૩ પાનાના જિજ્ઞાસુને બોધ નામક વિભાગમાં દેવામીજીએ કેટલાક જિજ્ઞાસુઓના પ્રશ્નોના લખેલા ૧૦૮ ઉત્તરો છે એ પત્રમાંના અવદાર સાથે પરમાર્થ સાધવાના દ્વિતદર્શિ ટાળી સર્વાત્મભાવ જોગવાના, જ્ઞાનથી માધાની રમત જીતવાના અને આત્મભાવે રહેવાની ટેવ પાડવાના સુપથ બોધથી અને સાધકોને મટી કીમતી માર્ગદર્શનથી ભરેલી હોઈ એથોર્થોઓએ ખાસ વાચવા જેવી

સ સા કાર્યવણી 'આમ સાદિય અચાવલિ'માં પ્રકટ થયેલી દેવામીજીની ત્રણ પુસ્તિકાઓમાં જ્ઞાનના ઝરણા' એવા જ બીજા ૪૦ પત્રોનો મમલ છે જ્ઞાન અને જ્ઞાન'માં જ્ઞાનની સોળ જુદી જુદી રીત તથા એના અભ્યાસના પાંચે કાલથી પોતાને પર માનવાના પાંચ પમથિયા

આત્માનુભવનાં સાધન તરીકે જતાવવામાં આવ્યાં છે. એના લેખક સ્વામીજી હોવાથી એ બધાની પાંછળ અનુભવનું જળ હોવાનું સહેજે માની શકાય. સાધકોને ખૂબ સહાયક નીવડનારી આ પુસ્તિકા બીજી આવૃત્તિમાં પ્રવેશે છે. 'વિચારમુદોદય'માં મંદેષમાં પણ સમર્થ રીતે વેદાંતસિદ્ધાંત સમજાવ્યા છે. એના પારિભાષિક સંપ્રદાને તથા અતિમંદેષે ઉપજાવેલા ધનીકગ્ન્યને લીધે એ પુસ્તિકા સર્વજનભોજ્ય કદાચ ન બને. એ જ મંદેષ તરફથી પ્રકટ થયેલ 'શ્રીરમણ મહર્ષિ'માં પોલ ઇન્ટને જગજહેર કરી મૂકેલા દક્ષિણના તિરુવલમલાર્ધના વિદ્યમાન અલ્પાનિષ્ઠ સંત શ્રીરમણ મહર્ષિને જીવનપરિચય અને બોધ સ્વામીજીએ રજૂ કર્યા છે. સ્વામીજીએ રમણાશ્રમમાં મહર્ષિને તેર દિવસનો સહવાસ ને સતસંગ સેવી આવ્યા પછી આ પુસ્તક લખ્યું છે. મહર્ષિના બોધ સાથે લેખકનો બોધ પણ પુસ્તકમાં એના સમર્થનાથે ધણો લખ્યો છે. દૃષ્ટિ-સૃષ્ટિવાદ, અજાતવાદ, માયા અને પરમહંસદશાની એમાં સારી તર્જન્યતા થયેલી છે. એમાં પહેલા મુદ્દાની ચર્ચા વેળા શ્રી. અરવિંદને વચ્ચે લાવવાની જરૂર ન હતી. મહર્ષિ જોડેની ચર્ચામાં ઉદ્દેશ્યામાં હશે તે 'યોગવાસિષ્ઠ'નાં ગાથિ ને લીલાનાં વ્યાખ્યાનો સારરૂપે રજૂ કરવાથી તેમજ આ બધી વેદાંતચર્ચાને લીધે પુસ્તક યુષ્ઠ બન્યું છે.

એ જ સંસ્થાનું 'પ્રજુમય જીવનનું ગદ્ય' એના સંપાદક સ્વ. બિશુ અખડાનંદના સંપ્રદામાં ઉપનિષદોથી માંડી મધ્યકાલીન ને અર્વાચીન સંતોની વાણીના 'પંચામૃતના પ્રસાદને પકિયો' છે ઈશ્વરસ્તુતિઓ, ઈશ્વરસ્વરૂપ, અને સંતોની વાણીની પ્રમાદીથી આખો પકિયો હલકાય છે. પ્રજુમય જીવન ગાળવાનો સુબોધ તથા પ્રેરણા આપી જતા આ પુસ્તકમાં પુનરુક્તિઓ ધણી થઈ છે. બિશુએ કરી રાખેલાં ટાંચણો કાઢીને ઉપાવતાં પહેલાં તપાસી-ચાળી જઈ એ ટાળવી જોઈતી હતી. ભાષા સામાન્ય લખી-વાંચી જણનારને ય અમ્મ થાય એટલી સરળ છે. પુસ્તક ખૂબ પ્રચારને પાત્ર.

'સ્વામી વિવેકાનંદના ઉપદેશો-ભાગ ૧ થી ૧૩' ઉપરથી સંકલિત 'વિવેકાનંદસાર'માં સ્વામી વિવેકાનંદના વ્યાખ્યાનો, મુજાકાતો ને પ્રત્નોત્તરી-માંથી સારા નમૂના ચૂટવાની તેના અગ્રાતનામા સંપાદકે યથાશક્તિ કાળજી રાખી છે. અમેરિકાની સર્વધર્મપરિષદમાના વ્યાખ્યાનોમાં 'હિંદુધર્મ' વિશેના બોધનું નિરસન કરી તેના સાચા સ્વરૂપનો પરિચય આપી સર્વધર્મ-સમભાવનું સ્વામીજીએ કરેલું પ્રતિપાદન, કર્મયોગ ભક્તિયોગ અને વેદાંત પરનાં વ્યાખ્યાનોમાં એ બધાનું તાર્ત્વિક રહસ્યદર્શન, તથા અન્ય વ્યાખ્યાનો અને 'પ્રત્નોત્તરી' વિભાગમાં જુવાનોના મનહૃદયને દબોળી દેશસેવાની હાકલ

કગતી તેમની ઊભગતી દેશદાઝ, આજ પછી એટલા જ હોતક, પ્રેરક ને ઉદ્દેશક હોઈ, એટલુ જ કહેવુ બમ ઠે કે આ સાગ બલે પ્રમ્ત થયો

ચિતનાત્મ, અનલિઓ, પ્રકીર્ણ, અવલોકનો અને કેળવણી-વિષયક એમ પાચ વિભાગમા વહેંચાયેલા લેખોના મગ્ગ 'સ્કુલિંગ'ના પહેલા ને ત્રીજા વિભાગના સુચિતિત લેખો તેના વિદ્વાન લેખક ગ શાંતિલાલ ઠાકરના ચાતુર્ય, અધ્યાત્મપ્રીતિ, વિચારોની સગીનતા, માદિત્વરસ અને ભાષાપ્રભુત્વ મારા પ્રમાણમા ખતાવી આપે છે એ પાચે ગુણો હિંદુ ધર્મ -તત્ત્વજ્ઞાનના સારા ભાષ્યકાર અને ધર્મશિક્ષક બનવાની એમની ચેતના ને શક્તિ પુરવાર કરે એવા, ને એ એવા બને તો એમને માત્ર કામ આપે તેવા છે. શ્રીકૃષ્ણ અને શંકરાચાર્ય જેવી સાતેક ભાગતીય વિભૂતિઓના દિવ્ય જન્મકર્મનું મહોપમા વક્તૃતાવકૃત જગદાર ભાષામા સ્મરણ-સકીર્તન કરતી અનલિઓ, 'પાગિંગ' ને 'વેદાર્થચિંતામણિ'ના અવલોકનો અને મધ્યવિષયની એક ગિતાના લાભમા આ સંગ્રહમા ન મુખયા હોત તો ઠીક થાત એ અન્યથા યાજા કેળવણી ને કેળવણીકારનો કર્તાનો ઊંચો આદર્શ પ્રમ્ત કરતા લેખો કરતા, પસંદગી જ કરવી હોય તો, મગ્ગના પહેલા ને ત્રીજા વિભાગના લેખો ચકિવાતા છે 'જીવનનો હેતુ', 'ધર્મ તત્ત્વજ્ઞાન અને વિદ્વાન', 'સ્વપ્ન', 'સપ્તીવાદ', 'ભક્તિમાર્ગ' 'નાદિત સંગ્રહાવ', 'હિંદી અને પુરુષ', 'આન-મીમાંસા' અને 'મગ્ગસ્વતીયક'ની રેનેહની તેમ લક્ષ્ય લક્ષ્યની મીમામા જેવા લેખોના સ્કુલિંગ ગ ઠાકરને આમદ કરીએ કે, તમારા વિચારગમિમાથી વધુ વધુ તક્તકાવો

'નાથપ્રભુ', 'આનંદાશ્રમ ને તેના અધિષ્ઠાતા', 'શ્રીમન્નયુરામ શર્માજી' અને 'કૃપાનાથ-કપડવંજી' સમીક્ષાવર્ષમાં પ્રગટેલી આ ચારે પત્રિકા -પુસ્તિકાઓ પોતાના જીવન્ત દષ્ટાન્ત તેમજ ઉપદેશથી ગુજરાત-કાશિયાવાસને સાચા જ્ઞાનજીવધર્મનો અને ચેતનો બોધ કરનાર જ્ઞાતીમૂલ મદાતમા શ્રીમન્ નયુગમ શર્માના ભાવિક સિધ્ધોની નાધર-બેલડીની ગુરુમક્તિએ ગુરુના દેહવિલય બાદ પોતે અભિવ્યક્ત થવા જે માર્ગ લોધા છે તેના ફળ છે પુરુષોત્તમ માસ, ચકરજ્યોતી અને એવા ઉત્સવદિનેએ ગુરુમોહામૂલ ગાવાના મકરે લખાયેલી આ પુસ્તિકાઓમાં પહેલી તબ્દમા શ્રી નયુરામ શર્માની સક્ષિત જીવનલીલા કે જીવનપરિચય છે, અને ચોથીમાં એમની કપડવંજી મુવાકાનનો સ્મરણદેવાલ છે ઊમગનો ભક્તિભાવ અને જટાદાર ભાષા ચારેનાં મુખ્ય લક્ષણ છે ત્રીજીના લેખક રા કર્મમિદ ઠાકાર અને નાજીની ત્રણેના લેખક તેમના બધુ રા દયાળમિદ ઠાકાર છે આજથી

ત્રણે પુસ્તિકાઓમાં થોડો થોડો ફેર રાખવાની કાચિશ જન વસ્તુ લગભગ મરખું છે પણ શુરને સતત કીર્તયન્તો આ લેખજ્ઞાણોને શુરગાનનો જગત કંટાળો નથી, એથી જનદુ જ છે એ વિના, આ ચારની પહેલા શુજરાતી ને અંગ્રેજીમાં આવી ને આથી નાની પુસ્તિકાઓ તથા મોટા પુસ્તકો કુલ વીસ-એકવીસની સખ્યામાં માત્ર શુરલીલાસકીર્તનના આ એક જ વિષય પર એમણે લખ્યા હશે ?

હજી એ પત્રિકા-પુસ્તિકાઓની વાત કરવાની રહે છે એના લેખક છે રા વિષ્ણુદેવ પંડિત જગ આડખરી લાગતા શીર્ષકવાળા પહેલી પત્રિકા 'બ્રાહ્મણમીમાસા'માં એમણે આજના નીચે ગયેલા બ્રાહ્મણત્વને મનુસ્મૃતિ શીખવેલા બ્રાહ્મણત્વનો આદર્શ તથા તેના કર્મ-ધર્મ સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે 'વીર્ગમના વિદુલા' નામની બીજી પત્રિકામાં કુન્તાએ પાંડવોને સદેશા તરીકે કહેવાકાવેલી કાયર પુત્રને પાનેા ચક્રાવનારી મહાભાગતમાની વિદુલાવાણીને શુજરાતી અનુવાદ આગળપાછળના કથાવૃત્તાત માથે આપ્યો છે શ્રી અરવિંદ બગલગોતર જુવાળ વખતે તેઓ ચલાવતા તે પત્રમાં વિદુલા પર કાબ્ય લખ્યા હપાવેલુ તે તેમાં ભારતમૈયા જ જણે પોતાના સતાનોને સાદ કરતી હોય એવો જ્વનિ રજૂ કરવા, એ દિસામે વર્તમાન દેશસ્થિતિમાં વિદુલાવાણી ઠીક ઉપયોગી ગણાય

અનુનાદોની સખ્યા બહુ મોટી અઢાર જેટલી છે એમાંના પોણા બીગના અનુવાદ સ સા કાર્યાલયના છે એ સરથાએ તૈયાર કરાવેલા અનુવાદ આ અથોના છે (૧) ૧૦૮ ઉપનિષદોમાંથી શ્રી રામ ચન્દ્રેન્દ્ર સ્વામીએ ચૂટેલા ને પેટલાક ફેરફાર કરી વિષયવાર વીસ પ્રકરણમાં ગોઠવેના મહાવાક્યોનો સમ્રહ મહાવાક્ય રત્નાવલિ' (અનુ રાજ્ઞી ગિરિજાશકર અપાશકર), (૨) અદ્વૈત વેદાતના અથમણિ 'યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ'ના ૩૨૦૦૦ શ્લોકોમાંથી સારરૂપ ૬૦૦૦ શ્લોક તારવી કાશ્મીરના અભિનંદ પંડિતે ચોજેલ અથ લઘુ યોગવાસિષ્ઠ' (અનુ લોગીન્દ્રરાય વૈદ), (૩) સમતત્ત્વ આત્મવિચાર ને અવધૂત લક્ષણો વર્ણવતી સમ્યજ્ઞાનદલીન મરત યોગીશ્વર દત્તાત્રેયની ઉચ્ચાધિકારી એને જ ખપની અનુભવવાણીનો સ્વામિ-કાર્તિકસવાદરૂપ અષ્ટાધ્યાયી 'અવધૂતગીતા' (અનુ રાજ્ઞી પ્રતાપરાય ભંટ), (૪) જનક ને અષ્ટાવકના સવાદરૂપે લખાયેલી સ્વરૂપાવમોધને મુખ્ય વિષય કરનારી 'અષ્ટાવકગીતા' (અનુ રજનીકાંત મોહી), (૫) જોગતિમાં ગીતાચાન જુલો ગયેલા અશુનને

ઉત્તરવયમાં બહાના સ્વરૂપ ને તેની પ્રાપ્તિના ઉપાય અને જ્ઞાની યોગીનાં
 લક્ષણો ને ધર્મ સમજાવતી શ્રીકૃષ્ણે શીખવેલી કહેવાતી તથા અધ્યાત્મની
 'ઉત્તરગીતા' (અનુ. શાસ્ત્રી ગિરિજાકંકર મ.); (૬) સુપ્રસિદ્ધ વેદાન્તગ્રંથ
 'પંચદશી'ના કર્તા વિદ્યારણ્ય સ્વામીનો, જીવન-મુક્તિનાં પ્રયોજન, સ્વરૂપ,
 લક્ષણો, પ્રમાણ ને સાધનોની 'ગીતા', 'ઉપનિષદ', 'યોગવાસિષ્ઠ' આદિના
 સંખ્યાબંધ ઉતારા સાથે દ્યોતક ને વિશદ ગર્ભા કરતો અને પ્રારબ્ધ અને
 પુરુષપ્રવલ્ન, જીવન-મુક્તિ અને વિદેહમુક્તિ, તથા વિવિધિયા સંન્યાસ અને
 વિદ્વત્સંન્યાસનો ભેદ સમજાવતો. ગ્રંથ 'જીવન-મુક્તિવિવેક' (અનુ. શંકરદત્ત
 શાસ્ત્રી); (૭) વસુદેવને નારદે, વદુને દત્તાત્રેયે અને હૃદવને શ્રીકૃષ્ણે કરેલો
 ઉપદેશ વર્ણવતો અને ભક્તિ જ્ઞાન તથા કર્મ એ ત્રણે યોગોનું તત્ત્વ સુંદર
 રીતે પ્રકટ કરતો 'શ્રીમદ્ ભાગવત'નો એકાદશ સ્કંધ' (અનુ. શાસ્ત્રી
 ગિરિજાકંકર); (૮) પોતાની અજ્ઞાનનિદ્રામાં આત્મભેદ પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિરૂપ કેવા
 કેવા વિલાસ માણી ચોંટા છે એનું નિરૂપણ કરતો ધર્મસ્વરૂપ, પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિ-
 ભેદ, નિષ્કામ કર્મયોગ, સુખ, ભક્તિ, વૈરાગ્ય, વેદાંતાભિમત તત્ત્વવિચાર
 ધર્મ. શાસ્ત્રવાણી સંતવાણી ને દર્શનાદિ સાથે રજૂ કરતો, સ્વામી આત્માનંદ
 મુનિપ્રણીત પ્રવચનસૈલીનો દ્વિતી ગ્રંથ 'આત્મવિલાસ' (અનુ. મુનીલાલ
 શેલત); (૯) પરમાર્થ સાથે લોકમાં અનિર્દિત અને વિજયી બ્યવહાર સાધવાનું
 માર્ગદર્શન કરતી; વિદ્યાર્થીઓ માટે પાઠ્યપુસ્તક બનાવવા પાન, મહાભારતના
 ઉદ્દોગપર્વમાં આવતી ધૃતરાષ્ટ્રને પ્રાપ્ત 'વિદુરે' કરેલા બ્યવહારજ્ઞાન-
 નીતિ-બોધની અષ્ટાધ્યાયી 'વિદુરનીતિ' (શાસ્ત્રી ગિરિજાકંકર મ.);
 અને (૧૦) નિત્ય હજારો ધર્મનિષ્ઠ દિંદુઓ વડે અને નૈમિત્તિક પ્રસંગોએ
 પુરોહિતો વડે લલકારાતા દેવદેવીપૂજનના અને અન્ય હંકપાઠ્ય પુટકળ
 મોહનો સંગ્રહ 'કંકાભરણ'. આ ઉપરાંત 'ગીતાસંકલન' અને 'વિચાર-
 સાગર'નાં બાધાન્તરો એ જ સંસ્થાએ પ્રકટ કર્યાં છે પણ એ અન્ય
 સંદર્ભમાં ઉલ્લેખાયે. આ બધામાં 'લઘુ યોગવાસિષ્ઠ', 'જીવન-મુક્તિવિવેક'
 અને 'આત્મવિલાસ' સિવાય બાકીના અનુવાદો સમૂહ છે. 'ઉત્તરગીતા'નો
 અનુવાદ તેના પરની ગૌડપાદ્યાચાર્યની 'દીપિકા' દીકાને આધારે અને
 'જીવનમુક્તિવિવેક' નો સ્વ. મ. ન. દ્વિવેદીના અંગ્રેજી. જે દ્વિદી અને
 એક પુરાગામી ગુજરાતી અનુવાદને પાસે રાખીને કરવામાં આવેલ છે.
 'એકાદશ સ્કંધ' શ્રીધરી અને જાલપ્રબોધિની દીકાઓને આધારે કરાયેલા
 સંસ્થાના ભાગવતભાષાંતરમાંથી અલગ તારવીને છાપ્યો છે. 'અવધૂત
 ગીતા'માં પરિચિષ્ટમાં સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીના 'પદ્યપાતરદિત અનુભવપ્રકાશ'

અંધમાંનું પ્રહ્લાદાખ્યાન જાણ્યું છે. પુસ્તકના સિદ્ધાન્તને જ પુષ્ટ કરતા એ આખ્યાનનું કૌતુક એ છે કે એમાંના એ સંવાદોના વક્તા ને શ્રોતા બધા જ જ્ઞાની હોવાથી એ મસ્તોના સંવાદ જેવું બન્યું છે. 'કંઠાભરણ' ને અંતે રા. દુર્ગાશંકર નાગરની ત્રણ ગદ્યપ્રાર્થનાઓ મૂકી છે. અનુવાદોમાં વેદાંતઅંથોનું બાહ્ય જાસ જ્ઞાન ખેંચી. સંસ્થાએ સામાન્ય જનતાને પુરાણો ને ભક્તિઅંથો પીરસવાની સ્વચ્છ ભિક્ષુ અખંડાનંદની નીતિથી એક ડગલું આગળ જઈ જિજ્ઞાસુઓને હોઆ વેદાન્તઅંથોનું જ્ઞાન સુલભ કરી આપવાની આદરેલી પ્રવૃત્તિનું એ સુદૃઢ છે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ હસ્તકની 'શ્રી. રવાભાઈ પટેલ સમારક અધમાળા'નો પહેલો અંથ 'શ્રીયોગવાસિષ્ઠ' મૂળ અયનો સારાનુવાદ અથવા સંપાદકના શબ્દોમાં 'આખા અંથનો સળંગ સંક્ષેપ' છે. 'તેમાં મૂળ અંથનાં આખ્યાનો, ઉપદેશભાગો તથા શૈલીની છાપ સળંગ જળગવી રાખવા પ્રામાણિક પ્રયત્ન કર્યો છે. એક રીતે તેને મૂળ પુસ્તકનો નાના કદનો ફોટોગ્રાફ કહી શકાય.' આમ હોવાથી સ. સા. વ. કાર્યાલયવાળા 'લઘુ યોગવાસિષ્ઠ' ને આ અંથ એવડાવતો નથી, કિલકું એનો પૂરક બને છે. અત્યાર પહેલાં જૈન આમત્રો ને દર્શનઅંથોના તથા 'શ્રીમદ્ભગવત'ના સોપાનદ્વાર છાયાનુવાદો ગુજરાતને આપનાર રા. ગોપાળદાસ પટેલના રનેહઅમે અદ્વૈત વેદાન્ત સિદ્ધાન્તની પ્રક્રિયા સમજાવનાર તેમના આ ત્રિષ સાધનઅંથને ગુજરાતીમાં ઉતારી કીમતી સેવા કરી ગણાશે. આ અદ્વૈતપુરાણ પ્રત્યે પ્રેમાદેરથી ઉલકાતા અભ્યાસપૂર્ણ ઉપોદ્ધાતમાં તેમણે એના સમય, કદ, મદિમા, ભોક્ત્રિપ્રતા, સંક્ષેપો, એના વિષયભૂત અદ્વૈતસિદ્ધાંતનો સારગ્રાહી પરિચય, એના ઉત્તરાર્થને નિરર્થક વધારો કરાવતી દલીલો ને એવી ધણી સુમંકસિત માહિતી રજૂ કરી છે. સાથે જોડેલા અંથમદિમા ગાતા રા. મગનભાઈ દેસાઈના લેખમાં ગીતા અને યોગવાસિષ્ઠની તુલના તથા આવા અતિ-પ્રત્યેમાં જીવનના સામાન્ય પ્રશ્નોની અત્ય વિસારી પાડવા સામે બતાવાયેલી લાલજતી નોંધપાત્ર છે. અને સમગ્રદષ્ટિએ નોંધપાત્ર તો આ નથી કે મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે વૈરાગ્ય, તત્ત્વજિજ્ઞાસા અને વિચારને પ્રાથમિક સાધન અને વાસનાશ્વ મનોનાશ ને તત્ત્વજ્ઞાનને અંતિમ ઉપાય સૂચવતા, તેમજ જગતને એ ક્યારે વ હતું જ નહિ એમ કહી અજાતવાદ કે દષ્ટિસ્રષ્ટિવાદથી ઉડાડી દેનાર, છતાં જ્યવહાર અને પુરુષાર્થનો સ્ફૂર્તિદાયક બોધ કરનાર, સ્વ-પ્રસિદ્ધપ્રણીત આ જ્ઞાનયોગના ભવ્ય વારસાને ગુજરાતની એક નહિ પણ બધી આજેવાન પ્રકાશનસંસ્થાઓ એક જ વર્ષમાં પ્રકટ કરે છે !

એવું જ ગીતા મંત્રધર્મા બન્યું છે. 'ગીતાગીતમગરી' નો તે કવિનાવિભાગમાં ઉલ્લેખ થઈ ગયો છે અને અહીં પાંચ બીજા પુસ્તકોની નોંધ લેવાની પ્રાપ્ત થાય છે। એમાં ત્રણ ગીતામંત્રધર્મનાં છે અને એ ગીતાવિભાગનાં છે. ગીતામંત્રધર્મનાં ત્રણ પુસ્તકોમાં મ. મા. વ. કાર્યાલયની 'આમ સાહિત્ય મથાવલિ'માં પ્રથમ વાર પ્રકટ થયેલો પુસ્તક 'શ્રી-ગીતામંત્રધર્મ'માં શ્રી રમણ અર્ધિએ ૪૨ શ્લોકોમાં તારવેલું ગીતાનવનીત પીરમાયું છે. શ્લોકચરણીમાં મદર્ધિની જ્ઞાનદષ્ટિએ કામ કર્યું છે એ ૪૨ શ્લોકો પર ઘોનક લાખ્ય બની જતો એનો આશુખ બતાવી આપે છે પણ પુસ્તિકા એકલું ગીતામંત્રધર્મ જ નથી. રામચંદ્રને અંતરમાં અક્તર-અભોક્તા ગદી બદારથી દસનાપૂર્વક લોકઅવદાર આચરવા કહેની વંશિર્ધર્મી આદેશવાણીના 'યોગવામિક'માંથી ચૂરેલા દસ શ્લોક તથા 'દસશ્લોકી' 'વિવેકચૂડામણિ' અને 'સિવાનંદલદરી' પણ સાથે જોડવામાં આવ્યાં છે. ચારેના મંત્રકૃત શ્લોકોનો ગુજગતી અનુવાદ આપવામાં આવ્યો છે ગીતાશ્લોકો તથા ગા. મંત્રકૃતશ્લોકોનો પદાત્મક અને ગાંધીજીનો ગદ્યાત્મક અનુવાદ મુકાયો છે.

નવજીવનપ્રકાશિત 'મંત્રલિતા ભગવદ્ગીતા' (કાકા કાલેલકર) માં ગીતાના અદાર અધ્યાયને ભાગી નાખી વિષયના વિવેચનને અનુમરો તેનાથી ત્રણગણા એટલે ચોપન અધ્યાયમાં તેના સાતસો શ્લોકો વહેંચી નખાયા છે. ચોપન અધ્યાયને અંતર્ગત વિષય પ્રમાણે નામ આપી મૂળ અધ્યાયોની ચેટ તેને 'યોગ' સબ્દ જોડ્યો છે. અદારના ચોપન યોગ બનાવવું આ વિભાગીકણ અનાવરણક રીતે ઝીણું. પ્રસ્તારી અને અનિસરણ લાગશે, પણ 'વિદ્યાર્થિઓને માટે જ' એ વ્યવસ્થા થઈ હોવાનું પ્રાસ્તાવિક કથન એનો ખુલાસો છે. ગીતાની વિદ્યાર્થિભોગ્ય આ નવી વ્યવસ્થાને હવે પછી છપાવાનું કાકાસાહેબનું વિચલ વાજળી ઠરાવશે આ પુસ્તક નવી વ્યવસ્થા પ્રમાણેનું મંત્રકૃત શ્લોકોનું મુદ્દલ જ છે પુસ્તકના ઉત્તરાર્ધમાં આ સંકલિતા ગીતાના શ્લોકોની રા. વેંકાલાલ ગાંધીએ તૈયાર કરેલી ચરણમુચ્ચિ છપાઈ છે.

'શ્રી ગીતાના શ્લોકની સંકલના' (પુરુષોત્તમ લાલજી પરીખ) માં ગીતામાં નિરૂપાયેલા મુખ્ય વિષયો, તેના આગિક પેટા વિષયો, તથા મુખ્ય વિષયને 'મંત્રધર્મ' વિષયોને લગતા અધ્યાય તથા શ્લોકો તે તે વિષયના જ તથા એકા દરી આકાશી, (આખા શ્લોકોના ઉપરના પુસ્તકમાં છે

તેવા મુદ્રણથી નહિ,) સચનવામાં આવ્યા છે, જેને લીધે ગીતાના અભ્યાસીઓને 'રૂઝ-સ છુક' તરીકે એ ચોપડી સારું કામ આપશે. એના ટુટલાક શ્લોકોને અપાયેલા વિષયવિભાગ બરાબર નથી કરતાં ગીતાબ્યાસ ને તેના કગતાંય વધુ તો તેના ગીતાપ્રેમનું આ ચોપડી એક ચિહ્ન છે. એમણે અમ ધણે લીધો છે-ક્યારેક જરૂર વગર વધારે પડતો લીધો પણ જણાય છે.

હેતુ આ બે પુસ્તકો બાષાતર નથી, પણ રમણ મહર્ષિના 'ગીતાસંકલ્પન'ના બાષાતરની સાથે એને વિચારી લેવાની સવડ હતી. માટે એનો ઉલ્લેખ એની કોડે કરી લીધો છે. ફરી પાછા અનુવાદ પર આવવા માટે ગીતાવિચારનાં બેઉ પુસ્તકો સમવડ કરી આપે છે. 'ગીતાધર્મ' કાકા કાયેલકરના અને 'ગીતાહન્ય' સાને શુભજના મરાઠીમાં લખાયેલા પ્રવચનાત્મક લેખોના ગુજરાતી અનુવાદ છે.

ગીતા દરેક જમાનાને તેની જરૂર મુજબ 'જીવનપ્રવાહનું ધર્મશાસ્ત્ર' આપનાર જીવન્ત ધર્મગ્રંથ હોવાથી તેના 'મૂળ ઉપદેશને વળગી રહીને નવી દૃષ્ટિથી નવા અર્થો તેમાં જોવા એમાં સત્યનો કોઈ દ્રોહ નથી, પણ બંનેની ફતાર્યતા જ છે' એમ માનતા કાકા કાયેલકરે આજ સુધી થતું આવ્યું છે તેમ વ્યક્તિની ને-આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ નહિ પણ સમાજની ઐદિક સ્થિતિ અને ઉત્કર્ષની દૃષ્ટિએ ગીતાનો વિચાર કરી, ગીતાના સમાજ-ધર્મનો પોતાને સમજાયેલો બાપક મહેશ 'ગીતાધર્મ'ના પાત્રીસ લેખો વાંટે આજના ગીતાપ્રેમીઓ આગળ રજૂ કર્યો છે. પુસ્તકના ૧૭૨ માથી ૧૧૨ પાનામાં ગીતાના ૧૬ મા અધ્યાયના પહેલા ત્રણ શ્લોકોમાંના દૈવી સંપત્તિના શુભો પર એમણે વિસ્તારથી વિવરણ કર્યું છે તે લોકજીવન કે સમાજજીવનને લક્ષમાં રાખીને જ કર્યું છે એ ૨૬ સામાજિક શુભોના નિત્યઅવદાર માટે ચાતુર્વર્ણ અને આશ્રમવ્યવસ્થાવાળો સમાજ જરૂરી બનતો હોવાથી, પછી એ ચાતુર્વર્ણની અને આશ્રમવ્યવસ્થાની સારી મીમાસા એમણે કરી છે આજના દેશકાળમાં એ બંનેની કેરી વ્યવસ્થા હોય એ પણ એમની વિચારણામાં આવે છે બાકીની વિચારણામાં અદિ'સાની અને કર્મભોગની એમણે સ્વચ્છ તાજ દૃષ્ટિથી કરેલી સુચિતિત તત્ત્વવચ્ચા પુસ્તકમાં મૂળ મહત્ત્વની ગણાય. 'ગીતાનો આદર્શ', તેનો આદર્શ પુરુષ, ગીતાની સાધનપદ્ધતિ અને તેની કલ્યાણવિષયક કલ્પના બધું જ અદિસા પર છે' એવો ગીતામાં દિસાતું પ્રતિપાદન છે. અદિ'સાતું એ વિવાદ-પ્રત્યે કાકાસાહેબે આપેલો સુકારો ખામ બ્યાન જે'એ એવો છે.

સંગ્રહના હેઠલા બે લેખો પુસ્તકમાંના અન્ય લેખો પાછળ પ્રવર્તતી દૃષ્ટિ એમાં વ્યક્ત થતી હોઈ, પ્રારંભિક ભૂમિકા લેખે પહેલા લેખની પહેલાં મૂકવા જરૂરી હતી.

‘ગીતાહૃદય’ના કર્તા તરીકે નામ છે સાને ગુરુજીનું પણ પોતાના ‘બે બોલ’માં તેમણે જતાવ્યું છે તેમ તે પોતે જ છે વિનોબાનાં ગીતાપ્રવચનોના માત્ર ઝીલનાર. એ જોતાં :પિસ્તાળીસનું વર્ષ ખરેખર નસીમદાર ગણાય કે એને હિંદુ ધર્મ ને તત્ત્વજ્ઞાનના અર્ક જેવી તેમજ ‘મહાભારત’ના નવનીતરૂપ ગીતા પર કાકાસાહેબ પાસેથી ‘ગીતાધર્મ’ તો વિનોબાજી પાસેથી ગીતાહૃદય-ગીતામર્મ મળ્યાં છે. ગીતાસંદેશને બીજા અધ્યાયમાં પૂરા થતો કહી અન્ય અધ્યાયોને તેના વિસ્તાર, ૧૬-૧૭ માંને પરિશિષ્ટ અને ૧૮ માંને ઉપસંહાર તેમણે ગણ્યા છે. કર્મયોગ અને સંન્યાસની એકરૂપતા, વિકર્મ દ્વારા અનાસક્તિસાધનાનો માર્ગ, આત્મિક ચાર ભક્તપ્રકારો વિશેની સમજણ, પિતૃયાન-દેવયાનની મરણગતિનો રૂપક તરીકે ખુલાસો, સર્વ માનવીને પરમાત્મા તરીકે જોવાનું નવમા અધ્યાયનું રહસ્ય, પરમાત્માનાં સચુલ અને નિર્ગુણ બંને સ્વરૂપને વિવેકથી ઉપાસવાની બારમામાં જતાવાયેલી ચાવી, તેરમામાં ‘જ્ઞાન એટલે સદગુણ’ એ મુદ્દો, યાન ભક્તિ ને કર્મની એકતા, સોળમામાં જતાવાયેલી દુઃખી-ગરીબો-ની સ્થિતિ સુધારવા સુમાજવાદની જરૂર, ૧૬-૧૭ માં અધ્યાયમાં યજ્ઞધર્મના ચાલુ સંમર્શને અનુરૂપ આચાર જતાવતી યજ્ઞોપાસનાની ભાવના—આ સર્વ વિનોબાના ગીતાપ્રવચનની વિશિષ્ટતાઓ છે. એમની વિચારણા સીધી અ-સંકુલ ને દૃષ્ટિમંત, અને લખાવટ સ્વચ્છ સાત્ત્વિક ને સરળ છે. આટલી સરળતા તો ‘ગીતાધર્મ’માં જ નથી. વિનોબાના વ્યક્તિત્વે આખું પુસ્તક અંકિત છે. મહારાષ્ટ્ર સંતોની તેમ પાશ્ચાત્ય કવિલેખકોનો વાણીને ધટતે સ્થળ દાઢવામાં આવી છે, અને દૃષ્ટાંત પુષ્ટિ ધૃ. માટે ગાંધીજીના જીવનાચારને પ્રણી વાર આમળ ધરવામાં આવ્યો છે. વાંચી રહે સંતવાણીનો જેમ અંતઃ સ્નાન કર્યાનો આનંદ આપતા આ પુસ્તકમાંથી આચારપરિણામી સ્ફૂર્તિ કર બોધ. પણ ઠીક પ્રમાણમાં મળે છે.

‘હું મારું હું કે મારા જીવનનો એકમાત્ર અર્થ એ છે કે મારો અંતરહીપ જે રસ્તો દેખાડે તે જ રસ્તે મારે ચાલવું, અને એ હીપકને માણસો આમળ લીધો ધરી રાખવો જેથી માણસો તેને જોઈ રહે’—આ માન્યતાને આચરતા દોસ્તદોષના ૧૫ નિર્ગંધોના રા. ચંદ્રચંદર શુક્લે કરેલા

અનુવાદ 'ચૂપ નહીં રહેવાય'માં ટોસ્ટોયની જીડી નીતિભાવના, જિંદગી ને સતેજ ધાર્મિકતા, વિચારશીલતા, દીનદુખી અમજીવોએ માટેની હમદર્દી, સંવેદનશીલતા, આચાર ને વિચારનાં બાહ્ય પડ તથા રહેલા દલ અસત્ય કે કૂરતાને પકડનારી સાફ ને વેધક દષ્ટિ, સાહિત્ય ને કલા વિશેની ભાવના, નિર્ભય સત્યકથન, પ્રેમધર્મ, અને જનસમૂહનાં કલ્યાણ ને પ્રગતિ અર્થે જ હકમ ઝાલવાનો મુદિતાશય—એ સર્વનું ચોખ્ખું દર્શન થાય છે વિશ્લેષવાદીઓને અપાતી ફાસીની અધર્મ્યતા અને અચિસ્તાઈથી કંકળી જીઠેલા આત્માની ચીસ અને પ્રકોપવાણી સંજળાવતો સમૂહનો નામદાતા નિમજ્જ 'ચૂપ નહીં રહેવાય,' ટોસ્ટોયના મયનશીલ આત્મપંખીની પાખોનો વિકાસોન્મુખ ફેફફાટ અને એમનું નિખાલસ આત્મપરીક્ષણ દર્શાવતો 'મારુ પરિવર્તન', ધર્મના અભાવને આ યુગના સમસ્ત દુઃખનું કારણ કરાવતો 'ધર્મની શક્તિ', 'કલા એ ધર્મવૃત્તિને તર્ક અને શુદ્ધિના પ્રદેશમાથી ખસેડી ભાવનાના-હૃદયના-પ્રદેશમાં લઈ જવા માટેનું એક સાધન છે' એવી ટોસ્ટોયની પ્રતીતિને રજૂ કરતો 'ભાવિ કલાનું રચણ', અને આજના યુગમાં પ્રવર્તતા આર્થિક ને રાજકીય વિસંવાદની સમર્થ ચિકિત્સા અને નિદાન બતાવતા તેમજ પૃથ્વી પર ઈશ્વરના રાજ્યની સ્થાપનાની-પોતાના અંતરાત્માની જ આશુ માનવાની-વાત કરતા 'આજનો જમાનો' અને 'શુ કરવું?'—આટલા નિબંધો તો ખાસ વાચવા ને મનન કરવા યોગ્ય છે 'મારુ પરિવર્તન'માં પરિવર્તન પહેલાંના પોતાના લેખકજીવનની ટોસ્ટોયે કરેલી સમીક્ષાનો આપણા માહિત્યકારોએ પાઠ કરવા જોવો છે. ભાષાતર છે એમ પરખાય નહિ એવું સિષ્ટ પ્રવાહી ગુજરાતી લખાણ રા અંદરાકરની અનુવાદકળાની સિદ્ધિ છે ગુજરાતી વાચકોને રસ ન પડે એવી નિર્વાય વિમતો મૂળમાથી એમણે કયાંક કાપી નાખી છે, તો કયાંક કયાંક ટોસ્ટોયના વક્તવ્ય કે વલણને સુરપષ્ટ કરવા તેના ને ખીગળા છતારા તેમ પોતા તરફથી નોંધ કે ટિપ્પણ પણ એમણે આપ્યા છે કેટલી તન્મયતાથી એમણે પોતાનું કાર્ય બજાવ્યું છે તે એ બતાવે છે.

'સુખનો સર્વસામાન્ય ચાવી' એસેક્ષ ધેન્ઝ વે નામના આસ્ટ્રેલિયા-વાસી ચીના ધિયોસોફિસ્ટના રડિયોવ્યાખ્યાનોના મત્રદનો રા છૂપતરાય મહેતાએ કરેલો અનુવાદ છે ગુપ્ત જ્ઞાન, કુદગતના જીવનો પુનર્જન્મ, મરણોત્તર જીવન, ને કર્મના નિયમ વિશે જરૂરી મહિતી આપવા સાથે આંતરિક સ્વાસ્થ્ય શાંતિ ને પ્રસન્નતા મેળવવાના માર્ગનું સિદ્ધાંત પણ આ પુસ્તક આપે છે 'વાવો તેવું લણો' એ કાવકાગણના મહાનિયમ પ્રમાણે

સ્થૂળ, કામિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક ભુવનોમા અનુક્રમે માયાણ કાર્યો, સદાનુશ્રુતિ, કલ્પદાની અને મહેન્દ્રા ગખવાથી સુખી થવાય, અને એને માટે શરીર (કાર્યો), હૃદય (લાગણીઓ) અને મન (વિચારો) નો સવમ ખાસ જરૂરી છે એમ કહી, મધ્યમને સુખની સર્વસામાન્ય ચાત્રી એમા ગણવામા આવી છે આમા કશુ અસામાન્ય નથી, તેમ માવ સામાન્યે નથી. રેડિયોપ્રવચનોમા આથી વધુ ભારે થવાય પણ નહિ

‘ ગુરુપ્રમાદ ’ ‘ ધ અલ્હો ટોચિઝ ઓફ ધ માર્ટલ્સ ’ ૧૮૮૧-૧૮૮૩’ માંથી થૂટી કાઢેલા જ્ઞાનપ્રધાન ફકરાઓનું રા પ્રભાકર મહેતાકૃત ભાષાન્તર છે. ધર્મ તત્ત્વજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરવા જેવા જૂગોલમાલા, મન્સોત્તર ગતિ, પ્રજ્ઞાઓ અને ઉપપ્રજ્ઞાઓ, વિશ્વમન્નન, અતિ-વિજ્ઞાન લાગે એવુ વિજ્ઞાન, અને એવા વિષયો પગલે ધિયોમોહિરટોના શ્રદ્ધાભાજન મહાત્માઓના મંકસિત કરીને એમા અપાયેના વિચારો ગૂઢવિજ્ઞાના જિજ્ઞાસુઓ અને ગમિકાને આશ્ચર્યે આપણાથી વધુ જોઈ શકનારાઓની આ વાણી કહેવાય છે, તો તે અત્યારે આપણા જ્ઞાનના સીમાપ્રદેશની બહાર હોય, પણ ભવિષ્યમા માણસને તેનું જ્ઞાન મળતાં આમાંની કેટલીક અત્યારે ગપાપટક જેવી લાગતી વાતો સાચીય હરે એ અભવ ઉવેખવાનો નથી

નવી આવૃત્તિઓ આટલી પ્રખટ ધર્ષ છે : (૧) શ્રી કૃષ્ણાનંદ સ્વામીના જીવન તમા ભોધનો સક્ષિત પન્થિય આપતી આત્મસાક્ષાત્કાર થયેલા એક મહાત્મા-સાથેના પરિચય’ એ પુસ્તિકાની હકી આવૃત્તિ, (૨) આપણા તત્ત્વજ્ઞાને બાધી આપેલા નિર્ણયો તેમજ ધર્મ ને આચારે પ્રવર્તાવેલી માન્યતાઓ અને પ્રજ્ઞાસિકાઓને નિંદાશુદ્ધિથી નહિ પણ એયોર્ધો સત્યાન્વેષકની દૃષ્ટિથી મૌલિક લોન્નપ્રદારથી બૌદ્ધિક વિચારધુની એરણુ પગ અગ્રવના રા કિશોરલાલ મણિલાળાકૃત બહુમૂલ્ય વિચારમ્મ ‘ જીવનસોધન ’ ની સાખ્ય ખડને યોગ ખડની આગળ લઈ મચેલી અને ભાષામાં રપટતાલક્ષી સુધારા દેખાડતી ચોથી આવૃત્તિ, (૩) ‘ ધિયોમોહી છન એવગિડે લાઈફ ’ ને આધારે લખાયેલી, ચારિત્ર્યસુધાન્ધા અને આત્મવિગમના પ્રવાસમા મદાવક અને એવી ડો હરિપ્રમાદ દેમાઈની, તેમના આસ્તિકના, મંરમરપ્રીતિ, ચ ગિત્યામદ અને દેશપ્રેમન દર્શન કરાવતી પુસ્તિકા ‘ ઉચ્ચ જીવન ’ ની ત્રીજી અને ચોથી આવૃત્તિઓ, (૪) ધર્મ, વિકાસક્રમ, જાણાનુગમ આદિની મદ્યથી તેમજ શાસ્ત્રવચનોને ટેકે પુનઃમના મદાનિવચને ગણે છતરે એવી રીતે સમજાવતી અને એ રીતે જીવનની કેટલીક ગૂંચો ઉકેલવાની ચાવી પૂરી પાડતી

શુભરાતના નિષ્કાવાન ચિત્તોસોફિસ્ટ રા. હરજીવનદાસ મહેતાની 'પુનર્જન્મનો નિયમ' એ પુસ્તિકાની ત્રીજી આવૃત્તિ; (૫) શુદ્ધાદૈત્યમતપ્રવર્તક અને પુષ્ટિમાર્ગસ્થાપક શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યની યથોપલબ્ધ જીવનરેખા, તેમની તથા તેમના વંશજોની ગ્રંથકૃતિઓ, તથા શુદ્ધાદૈત્ય વેદાન્ત અને પુષ્ટિમંપ્રદાયના સિદ્ધાંતો વિશે સંક્ષેપમાં સગળ લાપામાં સારી માહિતી રજૂ કરતા 'શ્રી મહાપ્રભુજી' (વિષ્ણુદેવ પંડિત) ની બીજી આવૃત્તિ; (૬) હિંદની ચાર મુખ્ય લાપાઓમાં તેમજ અંગ્રેજીમાં પણ અનુવાદનું માન પામેલ, વેદાન્તના પ્રમેયત્રય ગણાતા નિશ્ચલદાસજીકૃત હિંદી ત્રય 'વિચારસાગર'ના સ્વ. છાટાલાલ નરભેરામ ભટે સોળ વરસ પર અક્ષરશઃ નહિ પણ વિષય સમજાવે સુગમ પડે એ રીતે કરેલા અનુવાદની અંભાતવાળી અપ્રાપ્ય બની ગયેલી આવૃત્તિની, સ્ત્રામી માધવતીચેં અહોંતહોં તપાસી-સુધારી આપેલી, વેદાંતપ્રિય જનતાને ખૂબ ઉપયોગી નોવડનારી, બીજી આવૃત્તિ; (૭-૮) મંવાદપ્રાવીણ્ય અને એમની વધ જોતાં એમને માટે આદર ને આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવી શાન-દષ્ટિ અને અંતરનો ભગવો રંગ ગતાવતા, સુંદર પ્રવાહી ગદ્યમાં લખાયેલા 'જેસલ અને તોરલ', 'જલધર અને ગોપીચંદ', 'મેનાવતી અને ગોપીચંદ' તથા 'ભટ્ટહરિ અને વિક્રમ' એ કલાપીના ફરી ફરીને વાંચવા ગમે એવા દષ્ટિવિકાસક ને હૃદયસ્પર્શી ચાર સંવાદની, બધ્ધે સંવાદની એક એમ એ પુસ્તિકાઓમાં સ. સા. દાર્યાલયે પ્રકટ કરેલી બીજી આવૃત્તિ.

જીવનકલા

જીવનને મીઠું, મંસ્કારી અને સફલ બનાવવા મન, હૃદય, વ્યવહાર અને રીતભાતની વિશિષ્ટ કેળવણીની રીત શીખવવાની નેમથી લખાયેલાં ત્રણ પુસ્તકો માટે આ નવો વિભાગ જોડ્યો છે.

મુખ્યત્વે પત્રનું એક આકર્ષક અંગ (ફીચર) જીભું કરવાની તેમ કેટલીક વાર કટાર ભરવાની 'વહે માતરમ્' દૈનિકના પત્રકારત્વની જરૂરતે નિપજાવેલા 'આપની સેવામાં' ના નિર્બંધિકા જેવા પદ લઘુ લેખો, સામાન્ય વાચકને મિત્રદાવે સંબોધી તેની અનેક આધિ વ્યાધિ ને ઉપાધિઓમાં તેમ રોજિંદા જીવનવ્યવહારમાં નેતે મદદગાર થાય કે ટેકો ને સ્ફૂર્તિ આપે એવાં વ્યવહારુ સૂચનાઓ અને વિચારો, તેની 'આંખ માટે' નહિ, તેના 'અંતર માટે,' તેના 'પુરુષાર્થ માટે', પીરસે છે. ઉશ્કેગટ ને ઉતાવળ વર્જવાની, ખરી માણસાર્થ ને ખાનદાની ખીલવવાની, દિનેલિયા નહિ પણ આશાવાદી અને શુભાખી બનવાની, દ્રવ્યકપરાયણ મટી કલા ને ચિંતનના શોખીન બનવાની,

નિષ્ફળતાઓનો અભ્યાસ કરી જાતસુધારો કરવાની, પછાત ખાધા પછીયે બિલા ચર્ધ નજર હોયે જ ગણવાની, અન્યમા રમ લેવાની, વાર્તાલાપની કળા અને સુવામિત રીતભાત કેળવવાની—એમ અનેક પ્રકારની એમાં અપાયેલી સૂચનાઓ પ્રોત્સાહક હોઈ પુસ્તકના હેતુને સફળ કરનારી છે ૧૬ ૧૯, ૨૭, ૩૨, ૩૩ ૩૫ ૩૬, ૪૩, ૪૪ ૪૬ ૫૧, ૫૨, ૫૮ અને ૫૬ ના સમ્યાન્વાણા લેખો આર્થિક છે પુસ્તકની આકર્ષના વિચારોની જ એટની જ શૈલીની પણ છે અને કેમ ન હોય ? એના લેખક ખીજ કાઠ નદિ, પશુ ગીલી, ઠમીની ગુલાબી, નખરાળા—એમાંથી ગમે તે વિશેષણ તમે જોને લગાડી શકો એવી શૈલીની સારવાર કે માવજત ના શોખીન, 'શુ કહેવું' એના મરતા 'કેવી રીતે કહેવું' ની વધુ ફિકર કરનાર પત્રકારી લેખક રા. જિવુભાઈ મહેતા છે ગમિકતા, નવીનતા અને સખો તથા અનકારોમા ઔચિત્યની બેપરવાઈથી અખતગમીજીવણી વિલક્ષણ વ્યક્તિત્વે અમકતી એમની લાક્ષણિક શબ્દવિલાસુ શૈલીનો અમકાર બધા લેખોમા તો છે જ, પણ એનાં મધાળાને પણ તેજે કોરા મૂક્યા નથી કહિકાઓ 'વહેમાતગમ'ની દટારોમા ઠીક લાગતી હશે, પણ જાપેલી ચોપડીમા એ બહુ નાની નાની લાગે છે

સ સા કાર્પાલયની 'સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રુતી'ની ચોથી પુસ્તિકા જીવનની કલા' (ગવિસર મહેતા) આરોગ્ય, માનમિત્ત સ્વસ્થતા, ધ્યેયની સ્પષ્ટતા અને આત્મનિષ્ઠાનો ગરબ માટે ગખી જધા જોડે બ્યવદાન્ધધામાં પ્રમગ પકતા મામાનુ અહ ધવાય નદિ પણ મંનર્પાય એ રીતે એની ટીકા નદિ પણ પ્રયસા કરવાનું તેમજ સદાનુભૂતિથી એનામા રમ દેખાડી રિમતથી એને જીતવાનું પ્રયોધીને જીવનની સફળતા માટે બ્યવદારુ માર્ગ દર્શન' એ પોતાના ઉપશીર્ષકને માર્થ દગવે છે જનમજન સરમારિતા અને જનસ્વભાવનું જાન હોય તો માણુમમાં આવો બ્યવદાર મહજમિદ બની જાય છે એ શીખવો—શીખવો પકનો નથી જના ટેવ પાડીને એ ફળવો પણ સમય છે એવી એની ફળવણી માટે આવા પુસ્તકો ઠીક માર્ગદર્શક બને પુસ્તિકામાનો ધણી સૂચનાઓ તેમજ લખાવટ પર કેષ્ઠ કાનેંગીકૃત 'હાઉ કુ મેધક ફેન્ડ્સ' એ બજોતા પુસ્તકની ધણી અસર છે લખાવટ ચિષ્ટ જના સન્ન છે

નિત્યનો આચાર' (રામનાગવણુ વિ. પાઠક) પુસ્તિકા પાંચમી આદૃતિએ પહેલેલી ગ મોવિલ્લઈ દેસાઈની સારી રીતભાત'ના કરતાં

સહેજ જુદા હેતુથી લખાયેલી છે એટલે એ બેઉ ધુસ્તિકાઓ એકમેકની પૂરક થાય તેવું છે. 'મારો વિષય વ્યક્તિનો સમગ્ર આચાર નથી, નિત્યનો આચાર છે' એમ કહેતા લેખકે પ્રાતરુત્થાનથી આરંભી શાય, સ્નાન, ભોજન, પોષાક જેવી દૈનંદિની જીવનગતિ સંબંધી, તથા તેથી આગળ જઈ 'સ્વચ્છતા : વ્યવસ્થા : શોભા : અલંકાર.' 'જાહેરમાં વર્તણૂક' અને અન્ય માણસો જોડે પ્રમંથ પડતા સેવવાના શિષ્ટાચાર સંબંધી, વિધિનિષેધાત્મક કેટલીક જે વ્યવહારુ સૂચનાઓ એમાં મૂળ તો કિશોર વિદ્યાર્થીઓ માટે રજૂ કરી છે તે, રીતભાત અને શિષ્ટાચારની ખાખતમાં અરાજકતાના આ સમયમાં નાનેરા ઉપરાંત મોટેરાંઓએ પણ ખોસ ખાનમાં રાખવાની ને આચરણમાં ઉતારવાની બહુ જરૂર છે. માણસ સામાજિક પ્રાણી હોઈ સમાજસ્વાસ્થ્ય સાડુ ખીજની સગવડઅગવડ માટે કાળજી રાખી સાચા નાગરિકધર્મ અનુસાર માણસનો વ્યક્તિગત તેમ સામાજિક આચાર ધડાવો જોઈએ, એ દષ્ટિ આ સરકારશિક્ષિકામાં કેન્દ્રમાં રહી છે એ બરાબર થયું છે. ધંધામાં તેમ જીવનમાં સફળ થવાની ચાવી કે કળા વિશે તેમજ રીતભાત અને શિષ્ટાચાર વિશે પશ્ચિમમાં જેમ પ્રબળ લખાયું છે તેમ આપણે ત્યાં બન્યું નથી. આગલાં બંનેની સાથે મળીને આ પુસ્તક આપણો એ સંબંધી અસંતોષ દૂર કરે છે. ત્રણેની ઉપયોગિતા વિશે કશી શંકા નથી.

બહુમુલ્ય, સહશિક્ષણ, ઓપરુપસંબંધ, વિભાજિતો સ્પર્શ, કામવિચાર અને લગ્ન જેવી વ્યક્તિ તેમ મમાજનાં તન મન ને ચારિત્ર્ય પર જબરી અસર કરતી બાબતોને અધિકારમુક્ત વાણીથી ચર્ચતા, વિલાસિતા કામ-લોહુપતા તથા ઓપરુપસંબંધમાં નીતિચિથિલ સ્પર્શહટ સામે અસુગાળવા આજના યુગમાં ધર્માવિરુદ્ધ કામની અમલ્ય સ્વીકારતા છતાં સદાચારના સૂચક નિયમોનું પાલન પુરસ્કારતા, અને સમજણી વધતી વિભાજીત વ્યક્તિઓના નિષ્કારણ શરીરસ્પર્શને નિષેધના ગ. કિશોરલાલ અશરવાળાના 'ઓપરુપમર્ષાદા' એ પુસ્તકની હેઠલા એક વરસ દરમિયાન લખેલા લેખોના ઉમેરાવાળી ત્રીજી આવૃત્તિ સમીક્ષાવર્ષમાં બહાર પડે છે. વનસ્પતિથી આરંભી મનુષ્ય જાતિના જનનબાપારની સચિત્ર સચાસ્ત્ર માહિતી આપી, રોજદર્શનથી માંડી લગ્ન માટે સાથીની પમદમી સુધીની બાબતો પરત્વે વિવેકશીલ દષ્ટિથી જવાબદારીના નાજુક બાન સાથે મરણ રૂપે જાણમાં મુશ્કેલી કન્યાઓને પદ્ય સલાહ આપતી અને કામવિકાર સંબંધમાં 'ઓપરુપમર્ષાદા' ની

નિષ્ફળતાઓનો અભ્યાસ કરી જાતસુધારા કરવાની, પછાત ખાધા પકીરે લેલા ધર્મ નજર ઊંચે જ રાખવાની, અન્યમાં રમ લેવાની, વાર્તાલાપની કળા અને સુવાસિત રીતભાત કેળવવાની—એમ અનેક પ્રકારની એમાં અપાયેલી સૂચનાઓ પ્રોત્સાહક હોઈ પુસ્તકના હેતુને સફળ કરનારી છે. ૧૬, ૧૯, ૨૭, ૩૨, ૩૩, ૩૫, ૩૬, ૪૩, ૪૪, ૪૬, ૫૧, ૫૨, ૫૮ અને ૫૯ ના સંખ્યાંકવાળા લેખો આકર્ષક છે. પુસ્તકની આકર્ષકતા વિચારોની છે એટલી જ શૈલીની પણ છે અને કેમ ન હોય ? એના લેખક બીજા કાંઈ નહિ, પણ રંગીલી, ઊખીલી, ચુલાખી, નખરાળા—એમાંથી ગમે તે વિશેષણ તમે જોને લગાડી શકો એવી શૈલીની ‘સારવાર’ કે ‘માવજત’ ના શોખીન, ‘શું કહેવું’ એના કરતાં ‘કેવી રીતે કહેવું’ ની વધુ ફિકર કરનાર પત્રકારી લેખક રા. જિવુલાલ મહેના છે. રમિકતા, નવીનતા, અને ચબ્બે તથા અલકારોમાં ઔચિત્યની બેપરવાઈથી અખતગમ્બીરવાળી ત્રિલક્ષણ વ્યક્તિત્વે ચમકતી એમની સાહ્યિક શબ્દવિલાસ શૈલીનો ચમકાર બધા લેખોમાં તો છે જ, પણ એના મહાળાને પણ તેણે કોરાં મૂક્યા નથી. કંઠિકાઓ ‘વહે માતરમ્’ની કટારોમાં ફીક લાગતી હશે, પણ છાપેલી ચોપડીમાં એ બહુ નાની નાની લાગે છે.

સા. સા. કાર્પાલયની ‘સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણી’ની ચોથી પુસ્તિકા ‘જીવનની કલા’ (રવિશંકર મહેતા) આરોગ્ય, માનસિક સ્વચ્છતા, ધ્યેયની રૂપરૂપા અને આત્મનિષ્ઠાનો મગ્ધ ગાઠે રાખી, ગદ્યા જોડે બવદારધધામાં પ્રમંથ પડતા સામાનું અદ્ધ ધવાવ નહિ પણ મંતરપાંચ એ રીતે એની ટીકા નહિ પણ પ્રથમા કરવાનું તેમજ મદાનુભૂતિથી એનામાં રમ દેખાડી રિમતથી એને જીવવાનું પ્રયોધીને, ‘જીવનની મફળતા માટે બવદાર માર્ગ-દર્શન’ એ પોતાના ઉપશીર્ષકને માર્થ દરાવે છે જન્મજન સંસ્કારિતા અને જનસ્વભાવનું યાન હોય તો માણુમમા આવો બવદાર મદ્દમિદ્દ બની ગય છે, એ શીખવો-શીખવો પડેનો નથી છતાં દેવ પાડીને એ કેળવી પણ શકાય છે. એવી એની કેળવણી માટે આવા પુસ્તકો ફીક માર્ગદર્શક બને પુસ્તિકામાંની ધણી સૂચનાઓ તેમજ લખાવટ પર દેહમ કાનંગીકૃત ‘હાકે દુ મેધક કેન્ડુ’ એ જળોતા પુસ્તકની ધણી અસર છે. લખાવટ ચિષ્ટ છતાં સન્ન છે.

‘નિત્યનો આચાર’ (રામનાગવણ વિ. પાડક) પુસ્તિકા પાંચમી આવૃત્તિએ પહે ચેલી ગ. ગોવિલ્લાઈ દેમાઈની ‘સારી રીતભાત’ના કરતાં

સહેજ જુદા હેતુથી લખાયેલી છે એટલે એ બેઉ પુસ્તિકાઓ એકમેકની પૂરક થાય તેવું છે. 'મારો વિષય વ્યક્તિનો સમગ્ર આચાર નથી, નિત્યનો આચાર છે' એમ કહેતા લેખકે પ્રાતરુત્થાનથી આરંભી શેષ, સ્નાન, ભોજન, પોષાક જેવી દૈનંદિની જીવનચર્યા સંબંધી, તથા તેથી આગળ જઈ 'સ્વચ્છતા : વ્યવસ્થા : શોભા : અલંકાર,' 'જહેરમા વર્તાવ' અને અન્ય માણસો જોડે પ્રસંગ પડતા સેવવાના શિષ્ટાચાર સંબંધી, વિધિનિષેધાત્મક કેટલીક જે વ્યવહારુ સૂચનાઓ એમા મળે તો કિશોર વિદ્યાર્થીઓ માટે રજૂ કરી છે તે, રીતભાત અને શિષ્ટાચારની બાબતમા અરાજકતાના આ સમયમા નાનેરા ઉપરાત મોટરાઓએ પણ ખામ ખાનમાં રાખવાની ને આચરણમા ઉતારવાની બહુ જરૂર છે. માણસ સામાજિક પ્રાણી હોઈ સમાજસ્વાસ્થ્ય સારુ ખીજની સમ્બંધિત અગવડ માટે કાળજી રાખી સાચા નાગરિકધર્મ અનુમાર માણસનો વ્યક્તિગત તેમ સામાજિક આચાર ધડાવો જોઈએ, એ દષ્ટિ આ સરકારશિક્ષકામા કેન્દ્રમા રહી છે એ બરાબર થયું છે. ધધામાં તેમ જીવનમા સફળ થવાની ચાવી કે કળા વિશે તેમજ રીતભાત અને શિષ્ટાચાર વિશે પશ્ચિમમા જેમ પુષ્કળ લખાયું છે તેમ આપણે ત્યાં બન્યું નથી. આગલા બંનેની સાથે મળીને આ પુસ્તકે આપણો એ સંબંધી અસંતોષ દૂર કરે છે. ત્રણેની ઉપયોગિતા વિશે કશી શંકા નથી.

અલગચલ, સહશિક્ષણ, સ્ત્રીપુરુષસંબંધ, વિભતિનો સ્પર્શ, કામવિચાર અને હામ જેવી વ્યક્તિ તેમ મમાજના તન મન ને ચારિત્ર્ય પર જખરી અસર કરતી બાબતોને અધિકારમુક્ત વાણીથી ચર્ચતા, વિલાસિતા કામ-ભોક્ષપતા તથા સ્ત્રીપુરુષસંબંધમા નીતિશિથિલ સ્પર્શજૂટ સામે અસુગાળવા આજના યુગમાં ધર્મવિરુદ્ધ કામની અત્યંત સ્વીકારતા છતાં સદાચારના સ્પૂલ નિયમોનું પાલન પુરસ્કારતા, અને મમજણી વયની વિભતિય વ્યક્તિઓના નિષ્કારણ શરીરસ્પર્શને નિષેધતા ગ. કિશોરલાલ મશરવાળાના 'સ્ત્રીપુરુષમર્બાદા' એ પુસ્તકની હેલ્લા એક વરસ દરમિયાન લખેતા લેખોના ઉમેરાવાળી ત્રીજી આવૃત્તિ સમીક્ષાવર્ષમા બહાર પડે છે. વનસ્પતિથી આરંભી મનુષ્ય જાતિના જનનબ્યાપાગની સચિત્ર સચાસ્ત્ર માહિતી આપી, રન્નેદર્શનથી માંડી હામ માટે સાથીની પમદમી સુધીની બાબતો પરત્વે વિવેકશીલ દષ્ટિથી જવાબદારીના નાજુક શાન સાથે સરળ રૂપેષ્ટ ભાષામાં મુશ્કેલ કન્યાઓને પર્ય સલાહ આપતી અને કામવિકાર સંબંધમા 'સ્ત્રીપુરુષમર્બાદા' ની

ખીજી પુરિનકામાં રા. વિઠ્ઠલદાસ કોઠારીએ પણ પ્રથમ સાર્જન્ટ યોજનાનાં સ્વરૂપ, નોંધપાત્ર વિચારો અને મહત્વની ભલામણોનો પરિચય આપ્યો છે અને પછી 'ઉત્તરનાર' માં તેની સમાવેશના કરી છે. એમાં તેમણે વ્યક્ત કર્યો છે મનભેદ આ ચાર મુદ્દા પરત્વે છે : (૧) યોજનાના અમલ માટેની ૪૦ વરસની ગાંધેલી મુદત પરત્વે; (લેખક દસથી પંદર વર્ષ એને માટે પૂરતાં ગણે છે) (૨) ઉદ્યોગકેન્દ્રી કેળવણીના દિમાયતી યોજના-પ્રયોજકો સ્વાવલમ્બી કેળવણી (જે ગાંધીજીપ્રેરિત વર્ધા સિદ્ધલયોજનાના આશ્રય લક્ષણ છે)ની કામવાખીમાં માનતા નથી એ બાબત; (૩) માધ્યમિક શાળામાં અંગ્રેજીને ફરજિયાત બીજી ભાષા બનાવવા (રાષ્ટ્રભાષા હિન્દુસ્તાનીને જ માતૃભાષાની સાથે ફરજિયાત બનાવવાની દિમાયત લેખકે કરી છે); (૪) 'કેળવણીના વિષયમાં જાતીય ભેદ મૂલ્યત નથી' એમ કહી ઉપલાં ધોરણોમાં બીજા વિષયોની સાથે છાંડરીઓ માટે ગૃહશાસ્ત્રનો વિષય ગણવાની ભલામણ મિત્રાઈ સીકેળવણીનો સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની જરૂર યોજનાના પ્રયોજકોએ ભેદ નથી તે બાબત 'પુરવણી' માં મહત્વનો ગણાય આપણી કેળવણીવિષયક પરિસ્થિતિનો સાચો ખ્યાલ આપતા આકાશ રજૂ કર્યો છે. સાર્જન્ટ યોજના પરત્વે માથુંકના અને વર્ધા યોજનામાં (શબ્દોમાં અગત્ય પણ મુત્યાર્થ નો જતી) શ્રદ્ધા બતાવનાગ બાકીના ત્રણ લેખ રા. અમનભાઈ દેમાઈના છે. એમના પહેલા લેખમાં પૃ. ૩૨ ની ઉપાન્ય પકિતમાનો 'ચિંતાતુર'ના અર્થમાં થયેલો 'ચિંતિત' નો પ્રયોગ ખોટો છે કેળવણીનો આવી યોજનાઓ-પછી એ મરકારી હોય કે પ્રજાકીય હોય-મહે અનુભવી દષ્ટિમંત્ર ને શુભમાવી વિચારકોએ ગાંધી હોય, પણ હોય છે કાગળ પગની જ. એનો અમલ કે અનુભવ એ દરેકમા સુધાગવધારા જરૂરી નહિ બનાવે એમ કોનાથી કહી શકાય એમ છે ! વિવક્ષતા રાષ્ટ્રને અનુભવથી જ શીખતાં શીખતા એમાં વધારા પટાકા ને ફરકાર કર્યા જ કરવા પડે. કોઈ એક યોજના માટે વિચિટ્ર આમલ બને રાષ્ટ્રીય, પણ તેને અંનિમના આવવાની જક ન પડીએ એ જ આવી બાબતમાં વધુ ધૃષ્ટ એમ હું માનું છું.

ઘરશાળા પ્રમુખન મંદિરની 'યુજ્જ્વાલ જ્ઞાનમાળા'ની ૭મી પુસ્તિકા 'ધર' શાળા અને શેરી' (ગિરીશભાઈ ભટ્ટ)માં બાળકોના ભણતર કરતા મરકાર-ધારનાર પગ દષ્ટિ રાષ્ટ્રીયે તેના અધિકારી સિદ્ધલેખકે એવા સંસ્કારધારનારમાં પ્રકટ-અપ્રકટ બધો જાગ જાગવાનાં ધર, શેરી અને શાળા સંબંધમાં વાલીઓને

અને શાળાસચાલકોને કેટલીક વાતો સમજાવી છે અને બવહારુ સૂચનાઓ આપી છે. માળકાની દિતરક્ષાની ચિંતા અને તેને સારુ કયા શુ કેટલું કરવાનું છે એની સમજ એના મધ્ય લેખોમા સ્પષ્ટ કળાય છે. લખાની સુધકતા અને તળપદા પ્રયોગોની સુગમ ખ્યાન એએ એવા છે.

રા. પ્રસન્નવદન વકોલે તૈયાર કરેલા નિબંધની સોવિયેટ મિત્ર મંડળ, અમદાવાદે ' પ્રકટ કરેલી પુસ્તિકા ' સોવિયેટ શિક્ષણ ' રશિયાની ક્રાન્તિ પછી ત્યાંની સામ્યવાદી સરકારે બધા સોવિયેટોમાંથી નિઃક્ષરતા ફરી રીતે નાબુદ કરી, તથા ઠોઠ યોજનાને જડ બનવા ન દેતાં વાસ્તવિક જરૂરત ને સામ્યવાદી સમાજરચનાનો સંપૂર્ણ રચાપનાના ખ્યેવને લક્ષ્યમા રાખી આજ લગીમા શિક્ષણપદ્ધતિમા કેવા કેવા ફેરફાર કર્યા છે તેનો સક્ષેપમા સારો ખ્યાલ આપી હાલની સોવિયેટ શિક્ષણબ્યવસ્થા, અભ્યાસક્રમ શિક્ષકો શિસ્ત આદિ બામતો વિશે જાણવાબેગ માહિતી આપે છે. રશિયાના આ વિષયના પ્રયોગોને સિદ્ધિ હવે હાથમા આવતા સ્વગજમા આપણી નિરક્ષરતાનિવારણની પ્રવૃત્તિમા માર્ગદર્શક નીનડે એવાં હોઈ, તેના આપણે માટે આવશ્યક બનતા પરિચયને માટે થોડી સત્તક કરી આપવામા આ પુસ્તિકાની કૃતાયતા છે.

પાઠ્ય પુસ્તકોમા ' ઉર્દૂ લિપિ શિક્ષિકા ' (હુસરાજ જૈન ગિરિગજ કિશોર) ' સરત નાગરિક શાસ્ત્ર ' (રતનશી આનંદા), અને ' હિન્દો રસિક ઇતિહાસ-ભાગ ત્રીજો ' (મહાસકર ઇન્દ્રજી હવે) એ ત્રણને નોંધવાના. રાષ્ટ્રભાષા હિન્દુસ્તાની શીખનારાઓએ નામરી તેમ ઉર્દૂ બેઉ લિપિ જાણવી જોઈએ એ આગ્રહે હવે હિન્દુસ્તાનીનો પ્રચાર પહોંચ્યો હોઈ નવજીવન પ્રકાશિત પ્રથમ પુસ્તક વિદ્યાર્થીઓને માટે ઉર્દૂલિપિનુ પાઠ્ય પુસ્તક અને 'રાષ્ટ્રપ્રેમી પ્રીટો માટે સ્વયંશિક્ષિકા અને એ રીતે લખાયુ છે. આ તેની બીજી આવૃત્તિ છે. આગલી આવૃત્તિમા માધ્યમ હિન્દુસ્તાનીનું હતું તે મત્વી આમા શુજરાતી કરવામા આવ્યુ. તેમજ પ્રકરણો નવેસર પાઠ્યા છે. અભ્યાસપાઠો વધાર્યા છે અને નરખ મરોડ વિશે આખુ એક પ્રકરણ ઉમેરવામા આવ્યુ. ' ઉર્દૂ લિપિ વાટે હિન્દુસ્તાનીમા પ્રવેશ કરવા માટે આગપોથી રૂપે ૫ આ ચોપડી કામ દર્ષ સકશે ' એ નિવેદનકાગના ચળદોને પુસ્તક ખગ પાઠે એવુ છે. ૧૯૪૦ ના નવા અભ્યાસક્રમ પ્રમાણે છઠ્ઠા ધેરણમા શીખવાના નામરિશાસ્ત્રના અભ્યાસક્રમને આવરતું બીજુ લઘુ પુસ્તક વર્તમાન પ્રયોના મમૂદવાચન ને દૈનિક સમાચારપત્રકનો તૈયારી તથા દરા કેમવણી ન્યાય પોલીસ સામાજિક સેવા ઈન્ બામતોને સ્પર્શતા જિહ્વાના અભ્યાસ

પગલે વિદ્યાર્થી-ભોજ્ય માહિતી આપે છે એના છેલ્લા તૃતીયાંશના ૯ થી ૧૩ પાઠો શાળામાં વિદ્યાર્થીઓને નામગ્રિક પ્રવૃત્તિઓની તાલીમ કેમ અપાય તે બતાવવામાં રોકાય છે લેખક શિક્ષણકાર્યના વર્ષોના અનુભવી હોઈ પુસ્તક પાઠ્ય કે માર્ગદર્શક પુસ્તક બનવાની યોગ્યતાવાળું બન્યું છે ત્રીજા પુસ્તકમાં ગુજરાતી માતમા અને અંગ્રેજી ત્રીજા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓ સારુ ૧૯૪૦ ના નવા અભ્યાસક્રમ મુજબ નકશા ને ચિત્રો સાથે મગફળા અને અંગ્રેજી સત્તાનો આજ લગીનો દિ દેનો ઇતિહાસ તેના અનુભવી શિક્ષકલેખકે સરળ ભાષામાં લખ્યો છે પ્રધાન દૃષ્ટિ ગજકોષ ઇતિહાસ લખવાની છે છતાં સામાજિક ધાર્મિક અને વેપારઉદ્યોગની દૃષ્ટિને ય ભેગી ભેગવવામાં આવી છે બતમા અંગ્રેજી અમલ તળેના દિદનું ચાલુ રાજ્યબધાનશુ સક્ષપમાં સંમળબધુ છે પુસ્તક તેના નામ પ્રમાણે વિદ્યાર્થીઓને ગમિક લાગે તો ધણુ મારુ.

‘અભ્યયન’ (‘અભ્યાસી’) અને ‘પદ્યસિની’ (‘ગિતવાલ જેસલ-પુરા’) એ મુખ્ય વિદ્યાર્થીની ઇન્ટર આર્ટ્સ, સાયન્સ ને કોમર્સની ૧૯૪૫-૪૬-૪૭ ની પરીક્ષાઓ માટેના ગુજરાતી અભ્યાસક્રમ પર લખાયેલી માર્ગદર્શિકાઓ એક ‘વીર નર્મદ’ પુસ્તકને જ ચર્ચે છે. બને છે અભ્યાસ-પૂર્ણ, અને પાઠ્ય પુસ્તક સંબંધી અભ્યાસપાત્ર સુદા પ્રત્યેકતરીના રૂપમાં વિચરે છે છલો બતાવે છે ફેર ત્યારે એટલો કે બીજાના લેખકે ‘વીર નર્મદ’ની સમીક્ષા પર જ ખ્યાન આપ્યું છે અને અન્ય અભ્યાસીઓ અને વિવેચકોની ધણી મદદ લીધી છે, ત્યારે પહેલીના કર્તાએ મમીક્ષા હિપગત ‘વીર નર્મદ’ના મહત્ત્વના વાક્યોનું ગદ્યપદ્યન પણ આપ્યું છે અને પોતા પર જ બધો આધાર રાખ્યો છે

બાલસાહિત્ય

બાલસાહિત્યની ચોપડીઓ ૬૦ વર્ષ સમીક્ષાનું મેજ રોકા પાડે છે. તેમ આ વગસે, નવાઈ જેવું કે, નથી બન્યું અવલોકનાયે મળ્યા છે માત્ર નવ ચોપડીઓ જેમાં મૌલિક તથા ને ત્રાકીની ભાષાતરો છે ભાષાતરોમાં ૧ એક નવી આવૃત્તિ છે. મૌલિક તથા ચોપડીઓમાં એક કવિતાની, એક વાર્તાની છે અને એક ચરિત્રની છે

કવિતાની ચોપડી ‘ગસપોળી’ ગ. રમણિક અગલવાળાના બાલગીતોનો ‘નગીનાવાડી’ પછીનો બીજો સંગ્રહ છે એના ૧૬ ગીતો જુદી જુદી ઋતુ, કુદરત, પશુ મામના—અમદાવાદના—નદી તળાવ ને બાગ, અને ઉત્તગદણ, જોડણ આક્રમનો મેલો ને દિવાળીના પર્વો જેવા બાલભોજ્ય વિષયોની તેમ

રાગોની ઠીક વિવિધતા દેખાડે છે. અરાલવાળાનું કવિપણું ‘અગાસી,’ ‘આવ દિવાળી,’ ‘ચલો ચલો સૌ’ અને ‘માયું’નું ગીત જેવાં ગીતોમાં સારું ચમક્યું છે. એ ચાર અને ‘ચડોળા’ ને ‘ઝરણું’ સંમંદનાં ઉત્તમ ગીતો છે. ‘પણુ પરદેશેથી આવ્યાં નહિ અમે રમકડાં લઈએ’ ને ‘મ્હારે કાનાનું ગીત માયું ને કાના જેવા માયું’ જેવી પંક્તિઓમાં અને ‘આવ દિવાળી’ તથા ‘ચલો ચલો સૌ’ જેવાં કાવ્યોમાં આજની નવી ભાવનાઓ પણ ખાળકોના મુખમાં મૂકવામાં આવી છે. એમાં ખાલકક્ષાના અતિક્રમણનો દોષ કોઈને જોવો હોય તો લમે જુએ, હું તો એને સુણુ મણીશ. અલગત ‘સમીર’, ‘સુદાગિધા’, ‘લીલા’, ‘હેલી’, ‘શાતા’, ‘આવેગી’, ‘ગૌરવગાને’, ‘દાવાનેલ’, ‘નભમંડલ’, ‘રંગપરાગ’, ‘અભગ’, ‘ઝાઝરી’, ‘મરજીવો’, ‘આઝાદીની સૂતિ’, જેવા આ સંમંદનાં ગીતોમાં વપરાયેલા ચબ્દો પરત્વે એ દોષનો અચાવ હું નહિ કરું.

‘ચોખવટથી વાત કરજો’ (દિનેશ ઠાકોર) અડવાનાં પરાક્રમે જેવા આધુના ને બાહુના હાથરક્ષાની કદાણી કહેતી લાંબી વાર્તા છે. એમાંથી ‘આનંદ સાથે યાન અને ગમ્મત’ સાપડશે એવી પ્રકાશકોને શ્રદ્ધા છે. પરંતુ એમાંના ધણા પ્રમંગો અસ્વાભાવિક છે. તે ગમ્મત તો આપશે, યાન તો કોણ જાણે!

શ્રી સયાજી ખાલકાનમાળાનું ૧૮૪ મુ પ્રુપ ‘તુલસીદાસ’ (રમણલાલ નાનાલાલ શાહ) સળ, પ્રવાહી ને રસિક બાપામાં લખાયેલું કલિયુગના વાદ્યમીદિ ને ‘રામચરિતમાનસ’ના અમર સર્જક ભક્ત તુલસીદાસનું વાર્તારસ-વાણું ચરિત્ર છે. કિશોરો ઉપરાંત મોટાંઓને પણ ઉપયોગી નીવડનાર આ ચરિત્રમાં ભેખકે ચરિત્રનાયક વિશે ઉપલબ્ધ વિપુલ સાહિત્યસામગ્રીનો તેમજ તેમના મંબંધમાં પરપગથી પ્રચલિત અનેક દંતકથાઓ અને ચમત્કારોનો છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે એ સાથે આધુનિક શાસ્ત્રોમ દષ્ટિ પણ પુસ્તકમાં કામે નથી લાગી એમ નથી.

અનુવાદોની છ ચોપડીઓમાં પાત્ર છે ‘ટારઝન’ના હાથથી દસમા સુધીના પાંચ ભાગ (અનુવાદક, રાંકર શાહ) ચિત્રપટને જેણે બરાબર ધરવ્યું છે એવી જંગલકથા, સાદમકથા અને પ્રેમકથાનો ત્રિવેણીમંથન સાધતી ટારઝનકથા કિશોરોને ખૂબ ગમશે એમ માની દક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશનમંદિરે તેના ચમત્કારી અનુવાદના પ્રથમ ત્રણ ભાગ છપાવેલા. તે પછી એ સંરથો બંધ પડતાં આર. આર. ગેહની દંપતીએ શરૂ કરેલી ‘ખાલસાદિત્યવાટિકા : મંડળ-૨’ માં તેના બાકીના ભાગ છપાવા શરૂ થયા. દસમા ભાગ

સાથે એ કથા પૂરી થાય છે. હજા ભાગના ટગકાજ જેરીલાને મારી ટારકને જેન પોર્ટને તેના પગમાંથી જવાબાની તથા તેના હૈયામાં જેન પ્રત્યે હિપજેલી મુંવાળી વૃત્તિની કથા છે સાતમાંમાં જેનના હૈયામાં ટારકન માટે હિમેતા પ્રતિપ્રેમની તથા ટારકને આરનોટને માણસખાઉ દબસીઓના પગ માંથી હોડાવાની, આપમા ટારકનના ક્રેન્ચ અને અમેરિકાના સિસલુની તથા જેન ચાલી જતા તેના પત્ર વાચી તેની પાછળ અમેરિકા જવાની તેણે કરેલી પ્રવૃત્તિની, અને નવમામાં આરનોટ ભેડે પેરિસ જઈ ત્યાંથી ટારકન અમેરિકા પહોંચ્યાની વાત આવે છે અમેરિકામાં જેનના પિતાને જે ખજાનાની શોધમાં તે આફ્રિકા ગયેલા ને ત્યાં જંગલમાં ફસાઈ પડેલા તે ખજાનો શોધી, જેને ક્લેટન ભેડે પરણવાની હા પાડી તે ભેઈ પોતે ક્લેટનને મોટા ભાઈ થાય એ નવા જ્ઞાનને છુપાવી, જેનના સુખને ખાતર પોતાને વાનરમનુષ્ય તરીકે જ ગણાવી ખસી જતા ટારકનના આત્મવિસર્જનની દમમાં ભાગમાની કથા વાર્તાના અન્તને લવ્યકરુષુ ને અસરકારક બનાવે છે.

અનુવાદ અને નવી આવૃત્તિ ખાતે મધુવવાની છઠી ચોપડી જગાણીમાંથી રા. પ્રફુલ્લ ઠાકોરે ગ્રુગતીમાં ઉતારેલી 'બાળકોના વિવેકાનંદ' એ સુગળ વિવેકાનંદચરિત્રની સ. સ. કાર્યાલયે પ્રકટ કરેલી પાચમી આવૃત્તિ છે. શ્રી રામકૃષ્ણ સેવા સમિતિ (અમદાવાદ) એ છપાવેલી આગલી ચારે આવૃત્તિઓ અપી ગઈ એ આ પુસ્તિમનો ગુજરાતમાં થયેલો બહોળો હિપાક બતાવે છે.

ઉપસંહાર

પુસ્તકવાર તથા વિભાગવાગ કરેલું આ અવસોકન આગલા વર્ષેની મુકાબલે તેમજ નિરપેક્ષ ધોગે ૧૯૪૫ ના ગુજરાતી પ્રકાશનોની સો નજગાઈ-સજગાઈ તેના ખ્યાવ આપી રહે લલિત અને લલિતેનર બને વિભાગે પુસ્તકો લગભગ સરખી મજ્જામાં આપ્યા છે લલિત વાકમવર્માં પુસ્તકોની મજ્જાની દૃષ્ટિએ નવલિકાનો નગ પહેલો અને નવલકથા, કવિતા, ચરિત્ર દાસ્તનનિગધ અને રેખાચિત્રના નગર અનુક્રમે ત્યારપછી આવે. જેમ મજ્જાની તેમ સર્વની દૃષ્ટિએ પણ નવલિકા તથા નવલકથા આ વર્ષે વિશેષ ખ્યાન ખેંચે છે. નવલિકાએ રા. મહિપા, ગ. મહિવાર અને 'સત્યમ્' એ ત્રણ ખરેખરા આસારપદ નવા વાર્તાકારોનો આપણને પરિચય કરાવીને, લોકવાર્તાની મારી પ્રસાદી પીગસોને તથા 'માણસાઈના દીવા' જેવું કીમતી સંભારણું આપીને પહેલા નગર માટે પોતાનો દક સિદ્ધ

કર્મો છે. નવલકથામાં એક ‘ધૂમકેતુ’ સિવાય રા. રમણલાલ દેસાઈ, રા. મેઘાણી, રા. ચુનીલાલ શાહ, રા. ગુણવંતરાય આચાર્ય જેવાં. એ ક્ષેત્રમાં જાણીતાં નામ આ વર્ષે દેખાયાં નથી તો ‘એ વાતનો ખરખરો કરશો નહિ, અમે છીએ ને’, એમ કહેતા એ જૂનાને મુકાબલે જુવાન એવા નવદશ નવા નવલકથાકારોએ ગુજરાતી નવલકથાનું ક્ષેત્ર અવાવડું કે નધણિયાતું ન રહે એમ કરવા જાણે બીકું ઝડપ્યું છે અને પોતપોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં ઠીક અમક દાખવી છે. સૌથી વધુ નોંધપાત્ર વાત તો શ્રી રા. મુનશી લાંબેગાળે તેમના આરાધ્ય લગવાન પરશુરામના બાલ્યકાળની પૌરાણિક કથા લઈને ગુજરાત સમક્ષ દાજર થયા છે. એ કવિતાનો પાક આ વરસે બહુ સારો ભીતર્યો જણાય નહિ. એ ખાતે નોંધવાજોગ બાબત હોય તો એ : રા. પૂનલાલનાં ગીતો અને ભક્તિકવિતાનું જ્ઞાન એમનું પ્રમાણ. બાકીના વિભાગોમાં દાર્શનિક ઠીક છાપ પાડે એવો છે. ચરિત્ર. વિભાગે મોળો નથી, પણ ચરિત્રમેખનના સમર્થ કલાકારોની તંગી ટગવી હજી બાકી છે એમ તો લાગે જ છે. રેખાચિત્રમાં રા. અરસવાળાએ પોતાની તેમ એ સાહિત્યપ્રકારની શક્તિઓ સારી બતાવી આપી છે. નવજીવન રહ્યું છે લલિત વિભાગમાં નાટક; પણ એની દૂમગાઈની હવે આપણને ક્યાં નવાઈ કે શરમે રહી છે ? લલિતેતર વાઙ્મયે આ વરસે પોઠી આપ્યા છે તે વિભાગોમાંથી દરેકમાં જોઈએ જોઈએ બેત્રણ કૃતિઓ ટકાવી પોતાની ને સત્વશાળી મળી છે તે દેખાયું જ હશે. સંખ્યાની દૃષ્ટિએ સૌને એમાં ટપી જતો વિભાગ ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાનનો છે એમાં નોંધાયેલો ૪૪ નો આકેડો લલિતેતર તેમ જ લલિત ઉભય વાઙ્મયપ્રકારોના આ વરસના કોઈ પણ વિભાગે બતાવ્યો નથી. ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રયોગના અનુવાદો, સારસંકલનો, બાબ્બર્યામયો ઇત્યાદિયે એ વિભાગમાં તો એ આવે છે જ, પણ કવિતા અને ચરિત્રના વિભાગમાં ય આવીને ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાને આગળના આસન પર બેઠકે જમાવી છે. આને માત્ર આકસ્મિક થટના મજૂરી, કે આપણી જનતામાં જીવતા રહેલાં ધર્માનુરાગ અને અખાત્મ-પ્રીતિનું પ્રગટ ચિહ્ન લેખવું, કે એની ‘આજ’થી થાકેલા ને અંનરની યાત્રિ, કમ્પાણનો માર્ગ ને જગતનાં દુઃખદોના ઉકેલ માટે ધર્મ તરફ નજર નાખવા મહેલા જગતના એ નવા વલણનો પાંથો એને માનવો, એ સંબંધમાં જેને જેમ વિચારવું હોય તેમ વિચારે.

ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાનના વાઙ્મયની વાત થાય છે તો તેમાં મજૂના-યોગ

કાળો આપનાર સરદાર સાહિત્યવર્ષક કાર્યોલખને સંભાળ્યા વિના ચાલે નહિ. સાધારણ જનસમાજની ભક્તિભાવના થોડે ને દઢાવે તેવાં પુરાણો પ્રકટ કરી લીધા પછી, અધિકારીઓને વેદાંતજ્ઞાન સુલભ કરી આપવાની એ સંસ્થાએ પોતાના નવા સંચાલનતંત્રમાં હવે હાથ ધરેલી પ્રવૃત્તિ આ વર્ષનાં એનાં પ્રકાશનોમાં સ્પષ્ટ રીતે મૂર્ત થઈ છે. એ પ્રકાશનસંસ્થાની 'આમ સાહિત્યશ્રેણી' તથા 'સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણી' પણ નોંધ માગે છે. રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ સાથેસાથ વધતા જતા થોડું લખીવાંચી જાણનાર પ્રોફેસર-વર્ગ આગળ મૂકે સગવડ તેવું 'મોટા અક્ષરોમાં છપાયેલું, બાળકો પણ વાંચી શકે એવી સહેલી ભાષામાં અને છતાં જીવનમાં ઉપયોગી એવા વિષયો ઉપર પ્રકાશ ફેંકનારું 'સાહિત્ય' ધંધાદારી વૃત્તિથી નહિ પણ પાર-માર્થિક ભાવે પ્રકટ કરવાના શુભ આશયે એ શ્રેણીને જન્માવી છે. એ આશયની કદર કરવા સાથે, એની અમલજાગૃત્તી આ વર્ષે જે રીતે કેટલાંક પુસ્તકો દ્વારા થઈ છે તે પરથી એટલું પણ કહેવા જેવું લાગે છે કે પુસ્તકોની તથા તેના લેખકોની પસંદગીમાં વિવેકનું કડક ધોરણ જાળવતું જરૂરી છે. દમલાખંધ નાની મોટી ચોપડીઓ જહાર પાડનાર આ પ્રકાશન-સંસ્થા જેવો જ ઉત્સાહ આ વર્ષે નવજીવન પ્રકાશન મંદિરે તથા ભારતી સાહિત્ય સંઘે પણ ખતાવ્યો છે એ અહીં જ નોંધવું જોઈએ. એ ત્રણ સંસ્થાઓના પ્રકાશનકાર્યો, પિસ્તાળીસના અંચસ્થ વાહ્યમયને દુકાળિયું બનતું અટકાવ્યું છે.

સમીક્ષાવર્ષ દુકાળિયું નહિ ગણાય, પણ સુદ અને કાગળ-નિર્ધનને શિરે બધો દોષ ઢોળો ચર્યાતમાં મન વાળ્યું છે તે છતાં, એની પ્રયત્નશીલ મોટી તો કહેવાયો નહિ. સુદસમય ને કાગળનિર્ધન નડ્યાં તો હશે જ. પ્રકટ થવા માટે પુસ્તકોને કતારમાં બેસું રહેવું પડે એ પરિસ્થિતિ હજી વ ચાલુ છે. કાગળના નિયંત્રિત પ્રમાણ ('કવેટા') વાળા પ્રકાશકોએ ખલાસ થઈ ગયેલી વધુ ખપતી ચોપડીઓનાં પુનર્મુદ્રણો જ કરાવ્યાં હશે, અને એની નોંધ નહિ લેવાય એમ માની સમીક્ષકને એવાં પુનર્મુદ્રણો મોકલ્યાં પણ નહિ હોય; જોકે મેં તો મોકલાયેલાંની મારા જે કંઈ અભિ-પ્રાય છે તેની ચિઠ્ઠી ચોડી સંક્ષિપ્ત નોંધ લીધી છે જ. પણ ખરું પૂછો તો સુદ નડે તો પુસ્તકપ્રકાશનને, પુસ્તકોના લેખનને નહિ. સર્જન બાજુ પરિસ્થિતિથી હમેશાં નિયંત્રાતું નથી. એટલે આપણે વાજબી રીતે જ આશા રાખીએ કે એવું સર્જન સમીક્ષાવર્ષમાં પ્રકટ થયું તેના કરતાં થવું વધારે હશે અને અનુકૂળતા મળતાં તે અપાટખંધ પ્રકટ થવા માંડશે.

એક જ વરસના પ્રકાશનો પરથી આપણા સાહિત્યના વલણો, સિદ્ધિ-અસિદ્ધિઓ, ભયસ્થાનો વગેરે બાબતો સળધી મોગી વાતો તારવીને લયકારવા કે ચર્ચવા બેસવામાં એક રીતે જોખમ છે સર્જતા સાહિત્યના બળામળોનો સાચો ક્યાસ કાઢવા માટે ઓછામાં ઓછા પાંચ વરસના ગાળાના સાહિત્યનું અવલોકન જ ઠીક કામ આપે એટલું સામાન્યજે કહી શકાય એમ છે કે સમીક્ષાવર્ષના વાહ્મયમાં આધુનિક જીવનનું પ્રજ્વળ સામાજિક ધાર્મિક રાજકીય વતણો, આકાશઓ, પુરુષાર્થો, નવજાઈઓ, રસ, રુચિ, ફિકરો ઇત્યાદિ માથે ઠીક પ્રતિબિંબ પડેલું જોવાય છે પણ સાહિત્ય પ્રજ્વળનનો પકથો જ પાડે કે એનું પ્રતિબિંબ જ રજૂ કરે એ બમ નથી પ્રજ્વળના જ્ઞાનદમય અને વિજ્ઞાનમય કાશને પોષી-સતોષી, પ્રજ્વળની આખમાં ચાના-જન આજી, તેના પ્રાણમાં સ્ફૂર્તિ અને તેના પચમાં પ્રેમ અને શ્રેયની મગત સિદ્ધિ બણી નવા પુરુષાર્થો પ્રવાણ માટે બજ ભરી દુકામાં પ્રજ્વળના હૃદય સુધી પહોંચી તેને સ્પર્શો, ઢંઢાળો, પ્રેરી તેનું મસ્કારનિર્માતા બળ બનવાનું કાર્ય બળવીને જ સાહિત્યે કૃનાર્થ ચલાવું છે આવું સાહિત્ય સર્જવા માટે પોતાના અધિકાર અને સપત્તિ જેમ સાહિત્યકારોએ વધારવાની, તેમ ગજન ધર્મોને બહો પ્રકાશદાતા સાહિત્યને આસ્વાદનાં ઝીલતા વાચકવર્ગે શીખવાની જરૂર મોટી છે 'કળા એટલે શુ ?' મા વ્યક્ત થયેલી ટેકાસ્ટોયની કળા અને સાહિત્યની ભાવનાના માનદાથી મપાય તો ઓછી ન ઊતરે એવી કૃતિઓની મખ્યા આ વર્ષના પ્રકાશનોમાં બહુ મોટી નહિ મળે એ વધવી જોઈએ એટલું જ કહેવાનું છે

હવે તો એક બીજી દૃષ્ટિથી ચ વિચારવાનું પ્ર મ થાય છે થોડા સમયમાં સ્વરાજ આવવાનું જ છે ભારતના પુરુષાર્થનું એ પૂર્ણવિરામ નહિ હોય, સ્વરાજનો કારભાર ચલાવવાના અને રાજકીય ગુલામીના સવાસો દોઢસો વર્ષોએ આપણને દુનિયાથી જેટલા પાછળ રાખ્યા છે તે અંતર કાપી નાખી ભારતને દુનિયાનું આગલી હરોળનું પ્રગતિશીલ રાષ્ટ્ર બનાવવાના મહત્તર પુરુષાર્થનું એ પ્રારભગિ દુ જ હશે એ ભગીરથ કાર્યને માટે પ્રજ્વળને તૈયાર કરવાના કામમાં સાહિત્યકારોએ પોતાની રીતે પોતાના સાધનોથી સહાયમૂળ થવું પડશે આમ કરતાં એમણે મિશનધારી મનવું પડે તો તેમાં કશી અનિ ઇાપત્તિ નથી વળી ગુજરાત માટે સ્વતંત્ર વિશ્વવિદ્યાલય પણ બેચાર વરસનો જ સવાલ છે ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલય ગુજરાતીને અપાપનું વાહન કે બોધભાષા બનાવશે એ પણ લગભગ નિશ્ચિત છે એ વખતે એને કષ્ટક ગૌરવ વાળો અભ્યાસક્રમ મળી શકે એવા સાહિત્યની તેમજ ગુજરાતીમાં લખાયેલાં

પાઠ્ય પુસ્તકોની તાલુ ન પડે એવી પરિસ્થિતિ આ યોદ્ધા જ વરસોમાં સરજી લેવાની રહે છે સર્જનાત્મક કે શુદ્ધ રસાત્મક સાહિત્યનું ધ્યેયલક્ષ્યો નિયોજન (Planning) અચક્ક, ચક્રવ હોય તોયે શુદ્ધ સાહિત્યના લાભમાં એ બહુ લીનરે નહિ, પણ માહિનીપ્રદ બોધક અને સાચીય લલિતેતર વાહ્યમવનું નિયોજન જરૂર થઈ શકે, અને કરવા જેવું પણ છે. જ્ઞાનવિજ્ઞાનની જ્ઞાપ્રાપ્તિપ્રાપ્તિનું સાચીય વાહ્યમવ આપણે ત્યા માતજર નથી એને કાર્પ પંચવાર્ષિક કે દશવાર્ષિક યોજના વડે આપણી પામતીપહોચતી સાહિત્ય-સરથાઓએ સમૃદ્ધ બનાવવાની 'હઠના લલિતેતર વિભાજના સમીક્ષકની સૂચનાને મારો પૂરો ટોકા છે. લોકોની પુસ્તકખરીદશક્તિ વધવાનું અનુભવતા પ્રકાશકો જે ગજક કલ્પનસાહિત્ય (Fiction) જેવુંતેનું ધ ધૌલિક ન મળે તો ભાર્પતરો કગરીને પણ લોકોને આપવા માગ્યા છે, તેઓ પણ પોતાની વૃત્તિ ને પ્રવૃત્તિને સહેજ બદલી આ દિશામાં પ્રત્યક્ષિયલુને ખાતર ધારે તો ધણું કરી શકે.

સૂચનાઓમાં ઊતરી પડાયુ તો એક વધુ એ રજૂ કરાય છે હેત્થી, પણ છે વસ્તુત સૌથી પ્રાથમિક અત્તના ભાષાશુદ્ધિના પ્રમને લગતી ભાષાની અશુદ્ધિ હજી અનેક પુસ્તકોમાં દેખાયા જ કરે છે ધણી પુરોગામી સમીક્ષકોએ એનક તરફ ધ્યાન ખેંચી ટોકણી કર્યા કરી છે છતાં આ ભાષતમાં પરિસ્થિતિ હજુ સુધરી નથી આગલા પૃથોમાં ભાષાની અશુદ્ધિઓ અને ભૂલો કેટલીક કૃતિઓના વિવેચન વખતે જતાવી છે જ વધુમાં ચીધી બનાવવા જેવો છે 'ખિદ્દજનો વધ કરે કામ સરી જતું હોત' ('પ્રેમભક્ત કવિ જયદેવ'), 'વમર પૂછે દોડે જતી હતી' ('યૌવન')એ વાક્યોમાં— 'પરિવર્તન'માં પણ એવાં ધણા વાક્યો છે—દેખાતો અશુદ્ધ પ્રયોગ. નવજીવન પ્રકાશનોમાં ધ 'ભેદનિતી' ('હિંદનો કામો ત્રિકાલ')ને 'અદ્ભૂત' ('જગતના ઇતિહાસનું રેખાદર્શન') જેની ભૂલો—અવગત એ છે રડીખડી જ—જેવા મળે એ હકીકત જ આ બાજનમાં કેટલી બધી માવધાનતા આવશ્યક છે એ દેખાડી આપે છે ધણી અશુદ્ધિઓ મુદલુની હોય છે એ ખરું, પણ બધી ભૂલોને મુદલુની જ ગણી લેખકોને ચક્રનો લાભ અપાય એમ હમેશા હોતુ નથી દરેક પ્રકાશક પેડી કે સંસ્થા પોતે છપાવવા હાય ધરે તે પુસ્તકોની હસ્તપ્રને ની ભાષા જોઈ જઈ અશુદ્ધિઓ સુધાગ્નાર એક ભાષા-વિદને રાકતી થાય તો આ પરિસ્થિતિ તગત સુધરી આવ ભાષાની શુદ્ધિ પહેલી, એનો મહાઈ પછી, એ લેખકોએ સમજી લેવાની જરૂર છે માત્ર-ભાષાના ઉચ્ચાર અને લેખનની અશુદ્ધિ તેના બોલનાર અને લખનારનું

કેળવણી અને સંસ્કારની ગંભીર ખામી મળ્યાવી જોઈએ. જેમ આવો અંકેક ભાષાવિદ, તેમ પ્રકાશન માટે આવતાં પુસ્તકોની પ્રકાશનયોગ્યતા વિચારવા ને તે પર અધિકારી અભિપ્રાય આપવા એક એક સાહિત્યજ્ઞ નિષ્ણાત કે સલાહકાર પણ આપણી દરેક પ્રકાશક પેઢી કે મંસ્થા રોકે તો તેને તેમજ આપણા સાહિત્યને લાભ જ થાય. આવાં કર્ણાક પમલાં નહિ લેવાય તો બ્યાકરણની દૃષ્ટિએ અશુદ્ધ અને અર્થ તથા ઔચિત્યની દૃષ્ટિએ ઠેકાણા વગરના શબ્દો ને વાક્યપ્રયોગોથી છલકાતી ભાષામાં લખાયેલાં અને પ્રકટ થવાને અપાત્ર એવાં પુસ્તકો ગુજરાતી સાહિત્ય ધરતીને ચોમાસાના ખિલાં-ડીના ટોપની જેમ ભરી દેશે.

ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ મને સોપેલું કાર્ય આ વરસ પૂરતું પૂરું થાય છે. સભાની વિનંતિથી જે જે પ્રકાશકાએ અને લેખકાએ પોતાનાં પુસ્તકો મોકલી આપી એ કાર્યને મદદ કરી છે તેમનો સહુનો સભા તરફથી તેમજ મારી પોતાની તરફથી હૃદયપૂર્વક આભાર માનું છું.

વિજ્ઞાન વિભાગ

સમીક્ષક:—ડૉ. ધનજીભાઈ કટીરભાઈ પટેલ :

સુમીક્ષાના આ વર્ષ દરમિયાન વિજ્ઞાનવિષયક સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં જે કેટલીક ખટનાઓ બનેલી મારી જણ્યમાં આવી છે તે વિશે ઉદ્દેશ્ય કરતાં હવે થાય છે.

સમસ્ત સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય વર્ષોથી ગુજરાતને ધર્મ, નીતિ, આરોગ્ય અરિત્રાદિ વિષયોનાં પુસ્તકો આપતું આવ્યું છે. તેના સંચાલકોએ “સર્વોપ-યોગી સાહિત્ય એથી”નું પ્રકાશન હાથ ધરીતે એક વિશિષ્ટ સેવા આદરી છે. આણું બણેલા પ્રોદર્શ માટે આ માળા પ્રકટ કરવા માંડી છે તે લોક-શિક્ષણનું એક ઉપયોગી સાદસ છે. સદ્ગત વિશ્વ અખંડાનંદ ગુજરાતને અનેક વાનીઓ પીરસી છે. હવે આ સંસ્થાદ્વારા સમાજનાં બીજા અંગોને પોપક જ્ઞાનની વાનીઓ પીરસવાની વ્યવસ્થા થઈ છે. એ પ્રવૃત્તિ ક્રમેક્રમે જનતાને વિશેષ ઉપકારક નીવડશે. અન્ય પ્રકાશન સંસ્થાઓ અને પ્રકાશકોને આ પ્રયોગ નમૂનારૂપ છે.

શ્રીમંત ગાયકવાડ મહારાજના હીરક મહોત્સવનિધિના વ્યાજમાંથી “શ્રીસયાજી ગ્રામવિકાસમાળા”ના રૂપમાં ગામડાંના પ્રજાનોની હજીવટ કરતી સાદી ભાષામાં લખાયેલી પુસ્તિકાઓ પ્રકટ કરવાનો અર્બંધ થયો છે એ પણ રુદ્ધત્ય પગલું છે.

આણુંદ ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટીના આશ્રયને “તારક મંડળે” ખગોળવિષયક અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ આદરી છે. અભ્યાસના વિષય ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થિનીઓ હતર જ્ઞાનપદ રસપ્રવૃત્તિઓ અને શોખના વિષયોમાં પડે તો તે આવકારપાત્ર મણાવ. ખગોળનો અભ્યાસ અનેક દિશામાં અપથી પ્રગતિ કરી રહ્યો છે. અણુઓના અભ્યાસથી જેમ રાસાયનિક ઉદ્યોગો ખીલ્યા અને “અણુયુગ” બેઠો તેમ ભવિષ્યમાં “ખગોળયુગ” એસે તો તે અસંભવિત નથી. એમ થાય તો ન્યોતિય કહે છે તે કરતાં પણ મનુષ્યો બેડે મહો અને તારાઓનો અર્બંધ વિશેષ અસરકારક થાય. ખગોળના અભ્યાસ માટે “તારકમંડળ” જેવી અનેક પ્રવૃત્તિઓ પેતાનો ફાળો આપે એમ ઇચ્છીએ.

સમીક્ષા અર્થે પ્રાપ્ત થયેલાં પુસ્તકોમાં ધણાં આરોગ્ય, વ્યાયામ અને ચિકિત્સા વિશેનાં છે, કાર્ષક એતીવાદી અને હુન્નરહિનોનાં છે અને શુદ્ધ વિજ્ઞાનનાં તો નહિ જેવાં છે. વિજ્ઞાનનાં કેટલાંક પાઠ્યપુસ્તકો હાલનાં કે પુનર્મુદ્રિત થતાં હશે (જે પ્રાપ્ત થયાં નથી), હતાં શુદ્ધ વિજ્ઞાનની અનેક શાખાનાં પુસ્તકો ગુજરાતીમાં પ્રકટ થતાં નથી એમ કહીએ તો ચાલે. ત્રિશિષ્ટ આધોગિક વિષયનાં પુસ્તકો સંખ્યા પણ એમ જ છે. પંચાંગ, આરોગ્ય અને ઉપચારો જેટલી જનતામાં એમને માટે જરૂરિયાત ઊભી થઈ નથી કે પછી ગુજરાતી ભાષાદ્વારા એ વસ્તુઓનો પ્રચાર અને ઉપયોગ થતો નથી? ગમે તેમ પણ ગુજરાતીમાં એ વિષયની વાચકોને જરૂર લાગતી હોય એમ જણાતું નથી. આ પરિસ્થિતિ શોચનીય છે, પણ તેનો વિચાર કરનાર કાર્ષક નથી.

“તારક મંડળ” જેમ ખગોળ વિષયને વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિ બનાવી તે અર્થે જનતાની સેવા કરે છે તેમ કેળવણીમંડળો, સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનમંડળો, પાઠશાળાઓ અને કોલેજો શુદ્ધ અને વ્યવહારુ વિજ્ઞાનની એક એક શાખાને પોતાનો અભ્યાસવિષય બનાવી તેનો પરિપાક ગુજરાત આગળ ધરે તો સાહિત્યના આ ઉપેક્ષિત વિભાગને સારો ફાળો મળી શકે.

કેટલાંક સામયિકો વિજ્ઞાનનેજ, સમાચાર અને ચર્ચાને સ્થાન આપે છે સુરતનું “સીશક્તિ” વ્યાસક્તિ કાર્ય કરે છે. થોડા મમયથી “ભર્મિ” અને નવરચના” મામિક દરેક અંકમાં વિજ્ઞાન માટે ખાસ વિભાગ રાખ્યો છે, તે ઉપરાંત એનું ગંચાલન વિજ્ઞાનના જાણકાર ત્રણ અઢ્યાપોને સુપરત કર્યું છે. આવી યોજનાથી વિજ્ઞાનના અર્ધદ્રષ્ટ લેખો પ્રકટ નહિ થતાં શાસ્ત્રીય અને હથેલા લેખો પ્રકટ થશે બીજાં સામયિકો પણ આનું અનુકરણ કરે એ પ્રત્યક્ષ છે.

હવે પુસ્તકો જોઈએ પ્રથમ એક પુસ્તક, જે નાનું છતાં જોનો વિષય ધણો વ્યાપક છે, તે લઈએ.

વિજ્ઞાનની પરિભાષા (પદાર્થ વિજ્ઞાન અને રસાયણ), (નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદ)—વૈજ્ઞાનિક વિષયો ગુજરાતીમાં શીખવવાની મહત્ત્વાકાંક્ષાથી સદગત પ્રોફેસર ગજજરે વિજ્ઞાનની જીદીજીદી શાખાના પારિભાષિક સમૂહો યોજવાનો આગ્રહ કર્યો ત્યારથી અત્યાર સુધીમાં વૈજ્ઞાનિક પરિભાષા કાસ માટે અનેક પ્રયત્ન થયા છે હાઇસ્કૂલોમાં વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ ગુજરાતીમાં કરવાનું અને મેટ્રિકની પરીક્ષામાં વિજ્ઞાનના ઉત્તર ગુજરાતીમાં લખવાનું

મુખ્ય બુનિવર્સિટીએ મ ન્ય ક્યા પછી ગુજરાતી ભાષામાં વિજ્ઞાનના વિષયને ધણો વેગ મળ્યો છે છતાં પારિશાપિક શબ્દો નિશ્ચિત અને દૃઢ થયેલા નહિ હોવાથી શિક્ષણ અને પરીક્ષા અંગે ધણી ગૂંચવણ ઊભી થતી રહી છે. આ મુશ્કેલી ટાળવા સારુ અત્યાગ સુધી થયેલા પ્રયત્નોનો સુમેળ કરી પગલાપાત્ર એકધારાપણું માધ્યમના હેતુથી વિજ્ઞાનના લેખકો અને શિક્ષકોની બનેલી "વિદ્યાપીઠ પરિભાષા સમિતિ" નીમવામાં આવી. આ સમિતિએ પ્રથમ મેટ્રિકના ધારણુ સુધીના પદાર્થવિજ્ઞાન અને રસાયણશાસ્ત્રને લગતા પર્વાયો નક્કી કરવાનું ધ્યેય ગ્રાખ્યુ આ પુસ્તક એ સમિતિના પ્રયત્નોના પરિપાક છે. એમાં પદાર્થવિજ્ઞાનના ૧૦૨૪ અને રસાયણવિજ્ઞાનના ૬૧૫ પર્વાયો છે.

પર્વાયો પસંદ કરવા તથા માધ્યમમાં તે તરલુમિયા નહિ પણ અર્થસૂચક હોય, સંસ્કૃત કે અરબી મૂળ પરથી જ નહિ, અને જડખાતોડ કે અવહેવારિક ન હોય પરંતુ ગુજરાતીમાં ફાવી જાય, બળી જાય એવા, નૈસર્ગિક, સરળ અને સહજ હોય, વળી તેમાંથી સાધિત રૂપ, સંબદ્ધ અને વિશેષી શબ્દો બની શકે એવા હોય, એ ધ્યેય ગ્રાખ્યુ હતું આ સિદ્ધાંત અનુસાર કેટલાક શબ્દો રચાયા છે તે જ્ઞાન જેએ એવા છે કેટલાક બારેખમ શબ્દોના સાદા પર્વાય ધણી બધમેમતા છે. જેમકે, torsion આમળ, deflect વકાણુ, વાકાણુ, clockwise સવળું, expansion પ્રકાણુ, extension તણાવ, absolute zero ઉંમારજ, candle power ખતી શક્તિ, baking powder મિશ્કિટનો સોડા, calcinate પકવણું ઈ જે રસાયણ દ્રવ્યો અને પદાર્થોના નામ ગુજરાતીમાં જાણીતા નથી તે અંગ્રેજી રૂપમાં જ સ્વીકારી લીધાં છે, આથી ધણી શબ્દોના પર્વાય સરળ થઈ જાય છે, જેમકે, કલોરિન, કલોરિનનો, પેરોક્સાઇડ, ફેસ્સિયમ ફોસ્ફેટ, ઈ વળી મૂળરૂપે આવતા થયેલા અંગ્રેજી શબ્દો પણ સર્પ લીધા છે; દા ત. પંપ, એન્જિન, રેલિફેન લેન્સ, લીટર, ફવરી, પિપેટ, અને વાપરવા હોય તો, થર્મોમિટર, બેરોમિટર, સુધ્ધા જેનાં ગુજરાતી નામ જાણીતાં હોય તે ગુજરાતી રૂપમાં વપરાય છે.

અનેક શબ્દો જોઈ વિચારી આ પુસ્તકમાં એક જ પર્વાય આપ્યો છે, તે અવ્યવસ્થા દૂર કરવા ધણુ અગત્યનું પગલું છે એક અંગ્રેજી શબ્દ માટે અનેક પર્વાય જોવામાં નથી આવતા એ આ કાશની વિશેષતા છે અને પર્વાયો સ્થિર સ્થાપિત થવાનું એ સૂચક છે જો કે કેટલાક સામાન્ય

વપરાશના શબ્દોને એમ ખાંધી લેવાય નહિ, જેમકે, ગરેડી યા ગરગડી, ખૂણો યા કોણ, વજન, યા તોલ, ઇં.

ખાસ નાણુક પ્રશ્ન અંગ્રેજી નામો ઉપરથી સાંજિત શબ્દો અને ક્રિયાપદ બનાવવાનો, અને બનાવવા કરતાયે તેઓને વાપરવાનો છે. અહીં સૂચવેલા શબ્દપ્રયોગો પ્રથમ દષ્ટિએ હાસ્યાસ્પદ લાગે છતાં તેમાં કંઈક રહસ્ય અવશ્ય રહેલું છે. કેવળ ઉપયોગથી જ તેની સફળતા, ફાવટ, સ્વાભાવિકતા કે વિપરીતતા જણાઈ આવશે એવા પર્યાયો અત્યારે કસોટીની સ્થિતિમાં જ લેખાય. solidify ધનવતુ થાય તો vaporiseનું બાષ્પવતું, aerateનું વાયુવતું એ પણ કહ્યુંને પરિચિત અને ! amalgamateનું પારવતું, oxidise પરથી ઓક્સિડવતું, clotmateનું ક્લોસરવતું, ક્લોસરવણી, galvanise માટે જસતવું, magnetise માટે ચુમકાવતું, electrify માટે વિજકાવતું, વિજક, વગેરે તો હજી એટલી એક ડમલું દૂર ! કેટલાક પ્રયોગ તો મૂળ ગુજરાતી નામ અને વિશેષજ્ઞ ઉપર જ કરવાના છે : magnify મોટવતું, મોટવણી, diminish નાનવતું, નાનવણી, diverge પહેળાવતું, converge એકઠાવવું, refrigerate ટાંઢવતું. જીવત બાષાના પ્રવાહને કાંઈ રાક્ષી શકતું નથી. અંગ્રેજી બાષા તો એ રીતે જ સમૃદ્ધ થતી રહે છે. ગુજરાતીમાં પણ “કુકાવનાર” જોઈએ .

આ દેશમાં પર્યાયો સાદા સરળ અને સહજ બનાવવાના ધણા નમૂના છે છતાં વચ્ચે વચ્ચે ભારેખમ જડખાનોડ શબ્દો પથરાયેલા છે. પ્રથમ પ્રયત્નની સફળતા પછી વિશેષ પ્રમાણમાં સાદા ગુજરાતી પ્રયોગો અને તળપદા શબ્દોની શોધ કરવામાં આવે તો તે જરૂર હાથ લાગે, અથવા યોગ્ય શકાય, અને જીવત ગુર્જરીની શક્તિનો પરચો મળે. એવા જ્યવંત બાવિની આપણે આશા રાખીએ. પરંતુ ખીજી તરફ કેટલાક બાષાશાસ્ત્રીઓ અખિલ ભારતવર્ષીય અથવા સંસ્કૃતસંમત બાષાઓ માટે એકસરખી પરિભાષા સર્જવાના હેતુથી તળપદા પર્યાયોથી જિજ્ઞાસી દિશામાં પ્રયાણ કરવા માગે છે. ત્યારે અંગ્રેજી બાષામાં લેટિન ગ્રોક શબ્દો દૂર કરી સાદા વૈજ્ઞાનિક શબ્દો રચવાનો પ્રયત્ન થાય છે ત્યારે આપણે જિંવો કમ લઈશું ? બવિખની વ્યવહારુ ભુદ્ધિ એનો નિર્ણય કરશે

હાલને તજકે વિજ્ઞાનના પર્યાયો હવે અમલમાં મુકાય ■ અને પરિભાષા નિશ્ચિત અને સ્થિર થવાની ધણી જરૂર છે ત્યારે વ્યવહારુ દષ્ટિએ અને ગુજરાતી બાષાને ફાવતી આવે એવી રીતે પર્યાયો યોજવાનો

આ પ્રયત્ન ધણો આવકારદાયક છે. શિક્ષક, લેખકો વિદ્યાર્થીઓ, વગેરેની ઉપયોગી સૂચના અને ખૂટતા શબ્દોની ટીપ મળે તે બધાનો ઉપયોગ કરી છેવટના રૂપમાં પરિભાષા-કોશ બહાર પડે તો પદાર્થવિજ્ઞાન અને રસાયણશાસ્ત્ર પૂરતું કામ પૂરુ થાય આ કોશ સારું હોય અને તેમાં ગુજરાતી છાત્રાવારી પ્રમાણેની પણ શબ્દોની ટીપ આપનામાં આવે, તો વધારે ઉપકારક નીવડે આ પછી યુનિવર્સિટી તથા સરકારે એ પધ્ધતિ અબલાસ તથા પરીક્ષા માટે વાપરવાનો કરાવ જાહેર કરવો જોઈએ મુમર્ઝ યુનિવર્સિટી મેટ્રિક માટે સામાન્ય વિજ્ઞાનને ફરજિયાત બનાવવાનું વિચારી રહ્યો છે તેથી વિજ્ઞાનની બીજી શાખાઓની પરિભાષા પણ નિશ્ચિત કરવાની આવશ્યકતા ઉપરિચય થઈ છે. એ કામ સમિતિ દ્વારા જતલી સિદ્ધ થવું જોઈએ

જગતમાં જાણુવા જેવું—લે. ઊંટાલાલ મા કામદાર (સસ્તુ સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય, મુંમર્ઝ) સસ્તુ સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલયની “સર્વોપયોગી સાહિત્ય શ્રેણી”નું આ એક પુસ્તક છે, અને શ્રેણીના નામને શોભાવે છે જે પુસ્તક ધણી મહેનત કે પૂરુ લક્ષ્ય આપ્યા વગર જોઈએ તેમ, અધુરું કે પૂરુ, વાચ્યા પછી ધણી બામતો જાણવાની મળે પહેલાં નહોતા જાણતા એવી માહિતી પ્રાપ્ત થાય, કેટલુંક કુતૂહલ પોષાય, કેટલાંક કૌતુક જાગે, કેટલીયે ઉપયોગી બાબતો જાણવા મળે, જે એવું પુસ્તક સર્વોપયોગી કહી શકાય તો આ પુસ્તક એવું છે. સવાસો પૃષ્ઠનું આ પુસ્તક વાચ્યા પછી સામાન્ય જ્ઞાનભંડારમાં વૃદ્ધિ થયેલી લાગે છે, હજારો બાબત વિચારક્ષેત્રમાં નવા રૂપે ચમકતી થાય છે અને “કેટલું બધું જાણીએ છીએ” એવું આત્મમાન થાય છે. માનવીને જ્ઞાનપ્રકાશ આપનાર બધું જ માનવીની કીમત વધારી દે છે. લેખકના શબ્દોમાં “દૈનિક જીવનમાં કમને ને પમને જેની માહિતીની જરૂર પડે છે” એવી માહિતી સૌ કોઈ પોતાની જીવિત્તુસાર થોડે કે ઘણે અંશે આ પુસ્તકમાંથી સપાદન કરી શકે છે. છતાં આ કોષ આકર મધ્ય કે જ્ઞાનચક્ર નથી

તમને રસ પડે એવા એકાદ વિષયથી શરૂ કરો. અજાણ જગત અને માનવ અજાણીયો આરંભ કરો, અથવા, “આપણા દિ કુરતાન” અથવા “આપણું વિશ્વ” લો અથવા “આપણા શરીર”થી શરૂઆત કરો. જગતમાં અને દિદમાં મોટામાં મોટું શું છે તે, અથવા ઉલોમ, વેપાર, વહેવાર, નાણાં અને આકાશ જાણવાની વહેવારુ દષ્ટિ હોય તો એ વિષયો ઠીક મકરો.

ત્યારપછી, ન જાણતા હો તેવું અને કારણ સહિત જાણવા માટે પૃષ્ઠ ૪૦ થી ૭૪ વાંચી નાખો, પોતાના સામાન્ય જ્ઞાનની જાતે પરીક્ષા લેવા “સામાન્ય જ્ઞાનના પ્રશ્નો,” “ભૌગોલિક પ્રશ્નો” “પ્રાણી મંબધી પ્રશ્નો” અને “વિજ્ઞાનના પ્રશ્નો”ના જવાબ પોતે આપો, અને ફેટલા ટકા માર્ક મેળવી, કયા વર્ગમાં ઉત્તીર્ણ થાઓ છો તે જાતે નક્કી કરો. એ પ્રશ્નોના ઉત્તર, પુસ્તકમાં જ અન્ય સ્થળે આપેલા છે તે આ હેતુ માટે ઉપયોગી છે. આમાંના ફેટલાક ઉત્તર સ્પષ્ટ નથી અને ફેટલાક જૂલભરેલા જણાય છે, હા ત. સામાન્ય જ્ઞાનના ઉત્તર ૧૦૨, ૧૧૪, ભૌગોલિક પ્રશ્ન ૪, પ્રાણી મંબધી ઉત્તર ૧૯, વિજ્ઞાનના ઉત્તર ૯ ૨૦ અને ૪૬.

ફેટલીક અજાણ વસ્તુઓના ચિત્ર આપ્યા છે તે ઉત્તમ છે. આવાં ચિત્રોની સહાય વધારવામાં આવે તો પુસ્તકના વિષય વિશેષ રસપ્રદ અને જ્ઞાનવર્ધક અને જ્ઞાનપ્રેરક આવા પુસ્તકને માટે લેખક તથા પ્રકાશકને અભિનંદન ધટે છે જુદા જુદા દષ્ટિમિત્રથી આ પ્રકાગ્નું પ્રકાશન થાયુ રહે એવું ધૃતીએ હીએ

વિશ્વદર્શન (તારક પરિચય) : હોટુભાઈ સુધાર (ચરોતર એજ્યુ-કેશન સોમાયટી, આણંદ) વિદ્યાર્થી કોઈ નવી શાળા કે વિદ્યાપીઠમાં દાખલ થાય, અથવા, આપણે કાર્યવશાત્ કોઈ નવા ગામમાં કે આદિસમાં રહેવું પડે તો પ્રથમ સર્વત્ર માણસો માણસો ને માણસો જ દેખાય છે. ધીમે ધીમે ફેટલાકને પરિચય થાય, ફેટલાક મિત્ર અને, ફેટલાક વર્ગ સાથે વિશેષ સંસર્ગમાં આવવાનું થાય, તેમ તેમ ટોળાને નહને આપણે મિત્રભાવ અને સમૃદ્ધ અનુભવીએ છીએ. જો કોઈ પરિચય કરાવનાર હોય તો ઓળખાણ અને મિત્રતા જલદી સધાય છે આકાશ સંબધી એમ જ છે. અપરિચિતને આકાશમાં તારા તારા ને તારા જ દેખાય છે. પરંતુ ફેટલાક ખાસ ચળકતા અને રંગિત તારાઓનો પરિચય થાય છે, તારાઓએ રમેલી ફેટલીક આકૃતિઓ ઓળખાય છે, તેઓના નામ, ફતકયા અને વિશિષ્ટતા જાણવા મળે છે, તેમ તેમ તેઓ આપણા ઓળખીના ને મિત્ર બનતા જાય છે અને આકાશ પરિચિત મિત્રોથી ભરેલું લાગે છે. પણ અપરિચિતોનો પરિચય કરાવનાર કોઈ સુઘડ હોય તો કામ ધણું સરળ થઈ જાય છે આ પુસ્તિકા અને “તારક મંડળ”ના બીજા પ્રવર્તનોનો હેતુ તારાઓનો પરિચય કરાવી આપવાનો છે આ મળે તારા-નકશા તૈયાર કરવાનું કામ ઉપાકરું છે અને “આ પુસ્તિકા ખરી રીતે તારા-નકશા

વાપરવાની હાથપોથી છે” નમોમડળ ગોળ ફરતું રહે છે અને એક વરસમા એક આંટો ફરી મૂળ સ્થાન લે છે, તેથી ઋતુ ઋતુના આકાશનું દર્શન કરાવતા છ નકશા આ પુસ્તકમા આપ્યા છે ખાસ મોટા નકશા પાસે ન હોય તો આ નકશા કામ લાગશે આ નકશાઓ વડે એક જ રાતના જુદા જુદા સમયે આકાશના સિત્ત બિન્ન ભાગનો પરિચય થઈ શકે છે

આકાશમડળનો પરિચય આજના ધુર તારો અમરસ્થાન સે છે તેની આસપાસ ફરતા બહુ ધડિવાળ 'ના કાટા જેવા જુદા જુદા આકારો મમર્ષિ શર્મિષ્ઠા કાલિય વૃષપર્વા વગેરે છે બે બદ્યુમિન્દમા એઓનાં સ્થાન દર્શાવ્યા છે એઓની એકાણી રાખી આપણે પદ ઉપર ફરતા થઈએ ત્યાં તે આકાશગાને કિનારે આવી પહોંચીએ છીએ એ નદીને તટે તટે ઉત્તરથી દક્ષિણમા જતા તટ પરના અનેક તાગમડળોનો પરિચય થાય છે બીજા મોટા રાજમાગ પૂર્વથી પશ્ચિમમા મધ્ય આકારો પ્રવાણ કરતા સૂર્ય ચંદ્ર અને મહોતો માર્ગ છે તે પગ આર ગણિઓ અને કેટલાયે નક્ષત્રો આવેલાં છે એમ પ્રેક્ષક મુખ્ય રાજમાર્ગોને જ્ઞાનમા રાખી સમસ્ત આકાશમા આગળ વધે છે

તારાની આકૃતિઓને વિશેષ જીવત જનાવતી છમીઓ જેવી કે સમર્ષિ આગળનું રોહ સિદ્ધ રાશિ, તુષારાશિ, વગેરેની પૂર્ણ છમીઓ, પુસ્તકમા આપી છે તે ધણી આકર્ષક છે એવી જ રીતે કન્યા કુમ્ભ મુમ યપાતિ, ધનુ, વગેરેની છમીઓ આપી હોય તો પુસ્તક વિશેષ આકર્ષક અને હરણા, વીછુડો વગેરેની સદૃજ ઓળખથી બીજા મડળોને ઓળખવાનું સરળ બને છે છૂટક છૂટક મડળોનાં ચિત્રો આપ્યા છે તે વિષયને સ્પષ્ટ કરે છે નકશા કેમ વાપરવા અને અવલોકન કેમ કરવું, વગેરે સૂચનાઓ આપેલી છે કાષ્ઠ મિત્ર આપણી પાંખે જીઓ રહીને આપણને તાગમડળો ખતાવતો ઓળખાવતો અને તેઓ વિશે રમૂજથી બોલતો હોય એવી એમાની બાપાચેલી આ પુસ્તકને માર્ગદર્શક બનાવી દે છે

મહો આકાશી દર્શનનું અનિ રસમય અંત છે, કારણ કે સૂર્ય ચંદ્રની પેઠે તેઓ પોતાની સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિ કરે છે એમના સ્થાનાદિ પચાગ ઉપરથી જાણી શકાય છે જનાં આટલા નાના પુસ્તકમાયે મહો મંજી વધારે દૃષ્ટાંત અને તેઓના સ્થાન વગેરે શોધવાની રીત વિશે વિસ્તારથી જાણવાની અપેક્ષા રહે છે પરિશિષ્ટોમા તારકમડળો રાશિઓ નક્ષત્રો અને પ્રથમ વર્ગના

તારાઓનાં નામની ટીપ તથા વિષયને લગતાં પ્રસ્તુતકોની નામાવલિ આપી છે. તારકમંડળનાં નામ આપ્યાં છે તે સાથે અંગ્રેજી કક્ષાવારી પ્રમાણે અંગ્રેજી નામ જોડવાને આપ્યાં હોય તો અભ્યાસકર્તા અનુકૂળતા પડે. રાશિઓનાં નામ સાથે જ રાશિની અંદર કે પડખે આવી જતાં નક્ષત્રો અને યોગતારાનાં નામોનું નવું પરિશિષ્ટ ઉમેરવામાં આવે તો સ્મરણશક્તિ અને નિરીક્ષણને સહાય મળશે.

તારા મહાદિનો માઠ પરિચય થતાં વિશ્વ આપણને પરદેશ જોવું લાગતું નથી, પણ “વિશ્વ આ તો ગૃહતાતનું છે” એવો અનુભવ થાય છે અને એ જન્મતાતની “જેમી કચેરીમાં” દર રાત્રે જવાનું ને બેસવાનું માન તેમજ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે.

ભારતીય પ્રત્યક્ષ પંચાંગ વિ. સં. ૨૦૦૨, મેષાદક અખ્યા. હરિ-
હર પ્રા. ભટ્ટ (ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ). સ્ટેશન ૫૨ ટાઇમ-
ટેબલ ચોડેલું હોય પરંતુ ટ્રેન ટાઇમટેબલ પ્રમાણે આવતી ન હોય તો
હાં તો ટાઇમટેબલ બદલવું જોઈએ કે ટ્રેનના સમય બદલવા જોઈએ. પંચાંગો
સંબંધે એમ જ બન્યું હતું. પંચાંગ પ્રમાણે નક્ષત્રો આવનાં નથી, મહાયોગો
લગભગ બે કલાકનો ફરક પડે છે. ઉત્તરાયણ તથા ઋતુઓમાં ૨૩ દિવસ-
નો ફરક પડે છે. જે બગાડનો મેગ ન મળે તો પંચાંગમાં આપેલાં
મુહૂર્ત, પર્વો, વન અને ફલજયોતિષના સમય પણ ખોટાં. નક્ષત્રોની ગતિમાં
આપણે ફેરફાર કરી શકતા નથી, તેથી તેઓનું ટાઇમટેબલ જ બદલવું
જોઈએ. નક્ષત્રાદિની ગતિ સાથે મેગ ખાય તે પ્રત્યક્ષ પંચાંગ. એવો મેગ
મેળવવા છેલ્લાં સો વરસથી દિંદના વિદ્વાનો પ્રયત્ન કરે છે. ગુજરાતમાં
વીસેક વરસથી અને સારું પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ છે, તેમાં અખ્યા. હરિહર ભટ્ટનો
ફાળો અપર્યાપ્ત છે. તેમની ગણતરીઓનાં અનેક પ્રત્યક્ષ પંચાંગ
નીકળે છે. એમની પદ્ધતિમાં નિશ્ચિત અને સ્થિર આરંભસ્થાન લીધું છે.
સંવત ૨૦૦૧ થી પિક્કમની નવી સહઆબ્દીનો આરંભ થાય છે તે વર્ષના
સૂર્યની ૨૫૦૮ મેષમંકાંતિ તા. ૧૩-૪-૮૫ના ૧૨-૪૫ રતાં. ટા. ને સમયે
આવે તે સમયનો સૂર્ય (લગ્નચક્ર) ૨૩ અંશ છે. એ તારીખે ૨૩ અંશ
અવનાંશ લઈ, એ બિંદુને સ્થિર રાખી, ગંધી ગણતરી કરી છે. આ રીતે
બગાડગતિ સાથે પંચાંગના સમયનો સુમેળ થાય છે.

પંચાંગમાં આપેલા મમળના આંકડા એક મિનિટ સુધીની ઝીણવટ-
વાળા છે. સમય રટાંકડાં ટાઇમમાં આપેલાં જોવાથી વડેવારમાં સુગમતા

પડે છે અમદાવાદના સુર્યોદય ઉપરથી ધડી પગ ગણેલી છે. અમદાવાદની સરખામણીમાં અન્ય સ્થળોના અસાંચરેખાંશ પચ્ચી તે તે સ્થળનો મમય કેવી રીતે ગોધી ચકાવ તે દાખલા આપીને સમજાવ્યું છે

આકાશના મધ્ય ભાગમાં આવતાં નક્ષત્ર ગણિ વગેરે દર્શાવતા એ નકશા સમજાવ્યું માથે પંચાંગમાં આપ્યા છે વળી પંદર પંદર દિવસને આતરે બધા ગ્રહોના ચક્ર અને ક્રાંતિ આપ્યા છે સૂર્ય અને ગ્રહોની ગણિ, ઉદયારતનકાળ, વગેરે આપ્યાં છે. એથી પંચાંગ ખગોળના અભ્યાસ અને ગ્રહાદિના પ્રત્યક્ષ અવલોકન અર્થે સદાવર્તમાન થઈ પડશે

દરેક માસની બધા ધર્મોની તિથિ તારીખ, વાગ, નક્ષત્ર, યોગ, ચંદ્રનું સ્થાન, અને સુર્યોદય-સૂર્યાસ્તના મમય આપ્યા છે. વળી દરરોજ સવારના સૂર્ય ચક્ર અને ગ્રહોનાં સ્થાન ચોક્કસ આપ્યાં છે અને દૈનિક સમમાગણી પણ છે. ધાર્મિક વ્રતો, પર્વ, શુભાશુભયોગ, ૪૦ પાછલા ભાગમાં માસ વાર આપ્યા છે.

જેમની પર્યાયપદ્ધતિ દિલના લુહા લુહા ભાગમાં મતકાર પામી છે એવા ખગોળવિદ્યાના નિષ્ણાત વિદ્વાન ગુજરાતમાં છે એ બિના ગુજરાતીએને જોરવ લેવા જેવી છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના આશ્રય તળે ચાલના ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધન વિભાગમાં જ્યોતિષશાસ્ત્રના અભ્યાસની માથે જ્યોતિષના ગણિત વિભાગને અધ્યયન પદ્ધતિએ મુકવામાં આવ્યો છે. ગુજરાત યુનિવર્સિટી સ્થપાય ત્યારે તેમાં ખગોળવિદ્યાની શોધખોળ સુધી વિકાસ સધાશે એવી આશા ગમીશુ

હાસોરપતિવિજ્ઞાન રહસ્ય (મહાકાળ પુરુષ વર્ણન) ઓફીશિયલ તમજ (પ્રકાશક ધીરજલાલ મ પરીખ, માડુમા) મોટી સાર્થકતા પોણી ત્રણસે પૃષ્ઠનાં આ દગદગ પુસ્તકના પ્રથમ ભાગમાં મૂર્ત્યસિદ્ધતાદિ પ્રાચીન મથો અનુસાર લેખકે કાલમાનની મમજ આપી છે નક્ષત્રો અને સૂર્ય ચક્રની ગતિથી દિવસ માસ વર્ષના કાળ નિર્ણય માથે છે લક્ષ-ગોલક અને માર વર્ષનો મમય ધરિયાળના ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ કર્યો છે કાળના મુક્તમ ભાગ ધટિકા, પગ, વિપગાદિ છે. કાળના અધ્યયો માટે આખના પલમગ, શ્વાસના મમય, વગેરે વાપરવાની જૂની રીતો છે ચક્રની ગ્રેણીમાં “મુનથી” ઉપરના કાળના એકમો દળા દળરના ચલકથો જનાવરામાં આવે છે. લાગા કાળગણતરી એ ગણિતપુકિત છે એક માનની બીજા માન માથે મરખામણી કરવાના થવાં પત્રો પુનઃકમા આપ્યાં છે. અન

ગતિ અને તે વિશેના મતભેદોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને પત્રક આપ્યું છે, પણ એ વિશે સ્પષ્ટતા થતી નથી. લેખક જવાબથી કહે છે કે “વિદ્વાનો તથા અભ્યાસકો આચાર્યોના સૂચનસિદ્ધાંતાદિ અંગેનો અભ્યાસ કરે તેમાં સર્વ ખામતો સહેલાઈથી મળી આવશે.” અવગત, દરેક શિક્ષિત અને સમજદાર મનુષ્યે પ્રાચીન તથા અર્વાચીન ખગોળશાસ્ત્રોનું યથાશક્તિ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું યોગ્ય છે, પરંતુ તેને કોઈ નિમ્નઊચ્ચ અદ્વિતીય રહસ્યરૂપે જોવા કે પ્રતિપાદન કરવામાં કંઈ લાજ નથી. પંચાંગના દોષોનું સંશોધન કરવાનું કર્તવ્ય દેશના વિદ્વાનોનું છે અને તેઓએ તે સકારણ સિદ્ધ કરી આપવા લેખક કહે છે આ સમયે હું પ્રા. જદુ કૃત “ખગોળ ગણિત ભા. ૧”-માંથી માત્ર એક અવતરણ ટાંકીશું : “સૂક્ષ્મ ગણિત અને સૂક્ષ્મ વેધના પાયા ઉપર આધુનિક ખગોળ ગણિતની ધમાગત જોએલી હોવાથી તે દ્વારા આવતી અદ્વિતીય પ્રત્યક્ષ અનુભવ સાથે તંત્રોત્તર મળી રહે છે. પ્રાચીનોને ગણિતના આ મિદ્ધાંતનું વ્યર્થ જ્ઞાન નહિ હોવાથી તેમજ તેમના વેધનાં માધનો અત્યારના કરતા અસંત રચૂળ હોવાથી તેમના ગણિત દ્વારા આવતા અદ્વિતીય અને પ્રત્યક્ષ અનુભવ વચ્ચે ધ્રોણ રહે છે અને એ સ્વાભાવિક છે.”

પુસ્તકના પાછલા ભાગમાં જુદા જુદા માસ તથા ઋતુમાં આવતા વનાદિનું પ્રયોજન અને માસાત્મ્ય સમજાવ્યું છે. અંથના મોટા ભાગમાં અખ્યાત, ધર્મ, મંરુતિ, સમાજ, વગેરે વિષયો પર લેખકે પોતાના વિચાર છૂટથી દર્શાવ્યા છે. પ્રાચીન ધર્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસકો અને ‘આચાર્યો’માં પૂર્વગ્રહો બધાઈ ગયેના હોવાથી તેઓ જૂનાની સ્તુતિ ને નવાની નિંદા કરે છે, અથવા આધુનિક પ્રગતિ વિજ્ઞાન અને તેના સાધનોને ઉનારી પાડે છે, આ રીતે તેઓ પોતાના શ્રોતા અને વાચકોના મનમાં યુગસમન્વય સાધવામાં અતરાય જોતો કરે છે તેઓ પોતે આધુનિક ખગોળશાસ્ત્ર અને ખગોળ-ગણિતપદ્ધતિ જોવાની થોડી તરદી લે તો સમન્વય કેમ થઈ શકે તે શંકા, જનતાને યોગ્ય દોરવણી આપી યુગધર્મ બજાવી શકે પુસ્તકમાં અનુક્રમશઃ કે વિષયસૂચિ નથી આપી તે વચક માટે થોડી અજવાર જોવી કરે છે.

બોમના ક્ષેત્ર પરથી હવે આપણે જમિના ક્ષેત્ર પર જતરીએ.

રાષ્ટ્રીય આત્મરોનો ઉપયોગ સોમાભાઈ જી પટેલ (શ્રી સવાળા મામ વિકાસમાળા, વડોદરા) જેહૂનો માથે ખેતીવાડી કોલજના એક

વિદ્યાર્થીના વાર્તાલાપના રૂપમાં આ વ્યાવહારિક અને શાસ્ત્રીય વિષયને યોજીને તેને ગસિક અને સામાન્ય ખેડૂતો સમજી શકે એવો બનાવવાનો પ્રયત્ન લેખકે કર્યો છે ખાતરનાં ત્રણ મુખ્ય ઉપયુક્ત તરવો-નાઇટ્રોજન, ફોસ્ફોરમ અને પોટાશ-વગર પાક ઉપર કેવી અસર થાય છે, અને એ તરવો કયા કયા પદાર્થોમાંથી ફેટલા પ્રમાણમાં મળી શકે છે તે પ્રથમ જ સમજાવ્યું છે જમીનના કમ ઓછા થતા એ વાત માગી, પણ તેનું કારણ જમીનના તરવો પાકમાં સુસાધ મળ્યા તે છે લેવડદેવડથી વહેવાર ચાલે છે ખાતરવાળી જમીનમાં ધોડેલું અનાજ ખાતર વગરની જમીનમાં પાકેલા અનાજ કરતાં શરીરને વધારે પોષણ આપે છે ફળજાડને ત્રણે તરવોવાળું ખાતર નહિ મળવાથી તેનાં ફળ નાનાં થતાં જાય છે

ઢોરનાં છાણ અને મૂત્રમાં ત્રણે તરવો છે, તેથી તે મધુર્ણ ખાતર છે છાણ જેવી ખાતરની કીમતી ચીજ બાળી મૂકવી એ દેશની દોલત ઝાઝી કરવા બરાબર છે. છાણનું ખાતર કેમ બનાવવું, સાચવવું અને વાપરવું તેની સાદી સમજ પુસ્તકમાં આપી છે તેલીખિયામાંથી બનતા બોળમાં ત્રણે ઉપયોગી તરવો છે બોળ પ-દેશ ચલાવવાને બદલે ઢોર ખાઈ શકે તેવા બોળ ઢોરને આપવા પરત્વે ખીબ બોળ ખાતર તરીકે વાપરવા બોળનો કેવી રીતે અને ફેટલા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરવો તેની સમજણ પુસ્તકમાં પાડી છે હાડકામાં ૨૫ ટકા ફોસ્ફોરસવાળા તરવો હોવાથી તે ઉત્તમ ખાતર છે દળેલાં હાડકાનો બૂકો અને બાળેલા હાડકાંની રાખનો ખાતર તરીકે ઉપયોગ થઈ શકે

જેના મૂળ ઉપર બેફિટરિયા નાઇટ્રોજન એમ્બો કરે છે તેવા કઠોળ સણ વગેરેનાં છોડ વધ્યા પછી તેને જમીનમાં દાખી દે છે તેને લીધું ખાતર કહે છે કુવાડિયા જેવા નકામા છોડ, ડાખળાં, ઘાસ, કચરો, વગેરે-માંથી ખાતર બનાવી શકાય છે તમાકુનાં ડાખળાં, સૂકાં પાંદડાં, વેસા, ગામનો કચરો અને તળાવડીની માગી ખાતર તરીકે વાપરી શકાય મગધા, બતકાં, ચામાચીડિયાં, વગેરે પછીની વિષા, લોહી, એ સૌ ભુદી ભુદી રીતે ખાતર તરીકે ઉપયોગી છે ચામડાનો છોલ અને લાકડાંને સકારીને ફળજાડ મારે તેનો ઉપયોગ યાચ માછલીનું ખાતર ફળજાડ અને ગેડીના પાખ મારે વપરાય છે મરેલાં જાનવરને ખાડામાં દાગી બાર મામ પછી તેનો ખાતર તરીકે ઉપયોગ થઈ શકે એમ કુદરતમાં કઈ પણ નમણું કે દલકું નથી એ વાત આપણે સમજીએ તો ધણી નકામી મલિન જમીન વસ્તુ ઉપયોગી થઈ જાય. મનુષ્યના મળમૂત્રનો ખાતર તરીકે ઉપયોગ કરવાના નાશુક

વિધ્યેને પણ સરળ અને વહેવારુ રૂપમાં રજૂ કર્યો છે.

રાખમાં રહેલો પોટાશ કદમૂળને કાપદો કરે છે. જમીન તથા પાકને સારુ મીઠા અને ચૂનાનો ઉપયોગી ગુણ જણાવ્યા છે. ગસાયણિક ખાતરાના પ્રકરણમાં સફેદ ઓફ એમોનિયા અને નાઇટ્રેટ ઓફ સોડા, નાઇટ્રેટ ઓફ પોટાશ અને બોન સુપર ફોસ્ફેટનો ઉલ્લેખ છે.

૫૪ પાનાંના આ નાનકડા પુસ્તકમાં ઘણી ઉપયોગી માહિતી સરળ રીતે આપી દીધી છે તેથી ખાતર સંબંધી ખીન્ન વિસ્તૃત પુસ્તકોના અભ્યાસના પ્રવેશદારરૂપ આ પુસ્તિકા છે. ગામડાંના લોકોને સહેજે સમજાય એવી સાદી રીતે માદી બાષામાં તેઓને ઉપયોગી વિષયો ૫૪ આવી પુસ્તિકા પ્રકટ કરતા બદલ શ્રીમત ગાયકવાડ સરકારના કેળવણી ખાતાને ધન્યવાદ ધટે છે.

ખાદી વિદ્યા પ્રવેશિકા આદિ ૨૭ (નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદ): આ વરસનાં સમાજોચના કરનાના પુસ્તકોમાં આ પુસ્તક નમૂનેદાર ટેક્નિકલ પુસ્તક છે. અનેક કાર્યકારોના અનુભવ, અભ્યાસ, પ્રયોગ અને શોધખોળનું એ પરિણામ છે ખીજી આદિમાં ઘણા સુધારાવધારા જેવા મળે છે તે સ્વભાવિક છે, કારણ કે આ એક વિકસતો દુનિય છે. ખાદી તૈયાર કરવા સારુ નાનાં મોટાં અનેક યંત્રોની જરૂર તો પડે છે જ તેથી એમાં યંત્રશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો જાણવાની જરૂર છે છતાં આ યંત્રો અધ્યાવવા પશુમળ વરાળ કે વીજળી જેવું બાહ્યમળ યોજનામાં આવતું નથી મોટા ભાગે માનવીનાં શરીરમળ અને હસ્તકળા ઉપર ને અવલમે છે અને એમાં હમેશાં માનવ-સર્જનશક્તિ કાર્ય કરી રહેલી હોય છે “કારોગરને પોતાની અતુરાર્થ અને છુદ્ધિની શક્તિ વાપરવાને સંપૂર્ણ છૂટ રહે એ રીતે ગતિ વધારવાની કે ખીજી ગમે તે શોધ ખાદી વિદ્યામાં કરવી તે આવકારલાયક ગણાય ” કળાસર્જકની રીતે દરેક કામ કરવાથી જે સુતર અને ખાદી તૈયાર થાય છે તેમાં ઊંચા આંક, મજબૂતાર્થ, સફાઈ, વગેરે લાભ પ્રાપ્ત થાય છે પણ તે સાથે કારોગરે મનત સાવધ રહેવું પડે છે અને કટનોયે ક્રિયાઓ સહજ થઈ જાય છે. “હાથની આંગળીઓના દબાણમાં એવી બારે વિવેકશક્તિ સમાયેલી છે કે ઉત્તમ કપાસ સ્વચ્છ કરી, કપામિયાને ઓળી, એકસરખા ગુણવાળા લાખા રસાવાળું રૂં એકઠું કરી તેને કાચુ હોય તો સુતરમાં બારીકાર્થ, સફાર્થ, મજબૂતી, સમાનતા ને સ્થિતિસ્થાપકના વગેરે ગુણો આવી શકે. ઉત્તમ સુતરના ધાતર માટે આ વસ્તુઓ જનિવાર્ય છે.” આ ક્રમાનુસાર પુસ્તકમાં

કપામની ખેતી અને પાક, અને રૂના ગુણવત્તુનાઓના નિરૂપણ કર્યું છે. પછી કપામની પિતાઈ માટેના ચરખા, ચરખી, અને તુનાઈનો વ્યવસ્થિત વિચાર કર્યો છે પોંગવા માટે કામડોપોંગજી, મધરમ પોંગજી, બારડોલો પોંગજી, મોટી પોંગગપોંગજી, યુદ્ધપોંગજી, વગેરે તેમના ચિત્રો અને અમૂલ્ય ઉપાગ સાથે બારીકાઈથી વર્ણવ્યાં છે આ બધામાં પીનવાળા રાહગંથી પોંગજી "વત્રપોંગજી" સિદ્ધાંતમાં જુદી પડે છે. એમાં હસ્તકળા અને જુદિનો સનત ઉપયોગ થતો નથી પોંગવા પછી પાટવા અને મળીથી પૂણી બનાવવાની મમજ આપી છે

કાંતજી માટે પ્રથમ સાદી અને સમગ્ર અરેલી તકલી આવે છે તેમાં રેટિયા જેવી કાંતવાની શક્તિ છે બારડોલો તકલી, આમન, કાંતવાની રીત ફરવાની ઝડપ વગેરે ચિત્ર અને આકાશ સાથે દર્શાવ્યા છે પોનાડના એક રહીયે શોધેલી "ધનુષ તકલી" રેટિયા અને તકલીના મિશ્રણ જેવી યોજના છે. ત્રાકને ગરેહી અને ચક્રથી ફરવવાને બદલે તકલી જેવી ત્રાકને ચામડાવાળા ધનુષથી ફરવવામાં આવે છે અને ત્રાકને બને હડે બે હાથે કાંતી શકાય છે એ ધણુ ઝડપથી કામ આપે છે ધનુષતકલી બહુ મસ્તમા મનાવી, શકાય છે. ખીજી માધન, રેટિયા, દેશના જુદા જુદા ભાગમાં જુદી જુદી રીતના રેટિયા પ્રચલિત છે નવી અને સુધરેલી ઢગમાં બાગડોલો રેટિયા અને બે ચક્રોવાળો, પેટીમાં રહે તેવો કે મડી વગાય તેવો રેટિયો (વગરચાચક, ગંડીચક કે કિસાનચક) છે વળી પગથી ચલાવી શકાય એવા દગજીની પાવડીવાળા કે સાપકલિયા પાવડીવાળા (મમન) રેટિયાથી બે ત્રાક ઉપર બે હાથે ધણી ઝડપથી કાંતી શકાય છે એવી રીતે રેટિયાનો વિકાસ થયો છે અને થતો જાય છે રેટિયાના અનેક પ્રકારો છે, તેમજે એની અનેકવિધ ગ્યના અને વિકાસ જાણવા તથા સમજવા જોઈશે રસજ્ઞિત દર્શાવેલી જોઈએ.

ખાદીવિદ્યાર્થી આ પુસ્તક કતામણુ આગળ અટકી જાય છે, વણાટનો એમાં બહુ વિચાર કર્યો નથી, એ એની અપૂર્ણતા જણાવે છે , તેવાર મયેલા સૂતરના "આક", 'કસ' એટલે મળજાતી, અને "સમાનતા" કેમ કાઢવા તે સૂતરની પરીક્ષાના વિભાગમાં આપ્યું છે ખાદી-ગણિતમાં ગણતરી સીખવવાનો હેતુ છતાં કાંતજી વણાટ વગેરે, વિવધના દાખલાઓ આપેલા હોવાથી તે પ્રસ્તુત વિષયનું ગણિત બની જાય છે વર્ષા શિક્ષણયોજનાના પાઠ્યપુસ્તકમાં આપેલા પ્રશ્નોના ઉત્તર અને ચર્ચા "કાંતજી પોંગજીનું વનવિદ્યાન" નામક વિભાગમાં આપ્યાં છે ભૌતિક-

શાસ્ત્રના મૂળ સિદ્ધાંતોથી શરૂ કરી યંત્રશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો કાંતણુપીજણુને લાગુ પાડી વિષયોને વિદ્યાર્થી સમજી શકે એવા સરળ બનાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે; એક વિદ્યાર્થી એથવા કારીગર, એને માટે, પદાર્થવિજ્ઞાન અને ગણિતનું હીક જ્ઞાન ધરાવના હોવો જોઈએ. દૂકમા આ પુસ્તક પાઠ્યપુસ્તકનું ૩૫ છે. યંત્ર તથા ક્રિયાઓમાં જિની થતી “કેટલીક મુશ્કેલીઓ” અને “પરચૂણુ પરિશિષ્ટો” મા ધણી બ્યાવહારિક પ્રશ્નો સમજાવ્યા છે, એ સર્વ આ પુસ્તક સિદ્ધાંતોત્તમક કે વર્ણનાત્મક જ નથી, પણ નિશિષ્ટ પ્રમાણુમા ક્રિયાત્મક છે તે સિદ્ધ કરે છે. ખાદીને અગે જે જે કરવાનું છે તેમાં કળા અને વિજ્ઞાનનો સમન્વય થયેલો છે એમ આ પુસ્તક વાચતા લાગ્યા વગર રહેવું નથી.

ભાતભાતનું જરતકામ અને ગૂંથણુકામ—શ્રી લીલાવતી બહેન યુ. પટેલ (એન. એમ. ઇક્કરની કંપની, મુમ્બઈ). માસિકમાં છટા છટા લખ પછી પુસ્તકરૂપે પ્રકટ થઈ ત્રણ વરસમા એની આ બીજી આવૃત્તિ પ્રકટ થાય છે એ જ આવા વિષયના પુસ્તકની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરે છે. જરતકામ વિશે એમા બહુ થોડું કહ્યું છે, જિનનું ગૂંથણુકામ પુસ્તકનો મોટો ભાગ રોકે છે. લેખિકા પોત મુશ્કેલીઓમા થઈને પાર જિતવી હાવાથી બીજાની મુશીમતો સમજે છે અને જિખાક મહેનોને બહુ બીજુવટથી અને સ્પષ્ટતાથી સૂચનાઓ આપે છે. બાળકની ટોપી, કાટ, સ્વંટર, ક્રોક, બાબાસુટ, મોટા બાળકના અને પુરુષના સ્વેટર, પુનઝોવર વગેરે ગૂંથવા સંબધી વિસ્તૃત વીગત આપી છે, દરેક કામ માટે લાઇનમા ટાકાની સંખ્યા, પ્રકાર, માપ રીત વગેરે આપ્યા છે અને બાગો છટાછટા ગૂંથો તેઓને કેવી રીતે જોડવા તે કહ્યું છે વળી ચિત્રો આપીને તે સમજાવ્યું છે. જરતગૂંથણુની સુઢરતા જેવું પૂંઠા પરનું ચિત્રણ અને પુસ્તકની છપાઈ સુઢર છે.

આપણો ખોરાક—એમ. આર. મસાણી (સસ્તુ સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય, મુમ્બઈ.) શ્રી મોનુ મસાણી એક સિદ્ધહસ્ત લખક છે અને હકીકતોની સુસ્પષ્ટ રજૂઆત કરી વાચકના મન ઉપર સચોટ છાપ પાડી શકે છે. વળી જે વાત કહેવી હોય તેની ખાતરી કરી આપવાની કાબિલિયત ધરાવે છે. એમના અન્ય પુસ્તકોની જેમ અહીં પણ સ્વચ્છ ચિત્રોદ્ધારો ધણી વિગતો અને માહિતી સુસ્પષ્ટ અને જીવત કરી દેવામા આપી છે. પરિમાણ અને વજનના ચિત્રો વડે દર્શાવ્યાં છે, તે આ પુસ્તકની વિશેષતા છે. Your Food નામના અંગ્રેજી પુસ્તકનો ગુજરાતી અનુવાદ બાણીતા

વિદ્વાન લેખક અદ્વદન મહેતાએ ક્યો છે, તેથી અનુવાદમાં સોના સાથે સુગંધ મળી છે

આમુખમાં શ્રી એચ પી. મોદીનજી છે કે આપણી વસ્તીનો મોટો ભાગ જમખરાના જાગરા પર હોય છે અને વધારે અને વિશેષ સારો ખોરાક કેમ ઉત્પન્ન કરવો એ આપણે માટે પશ્ચ છે દુર્ભાગ્યે સમીક્ષાના આ વરસે ખોરાકનો પ્રશ્ન દિલ માટે ધણો ગંભીર અને હિમ મન્યો છે તેથી આજે આ પુસ્તક અતિ અગત્યનું મની જાય છે લેખક દિલના પોપચ અંગેના એક કાવડો આપણી સમક્ષ મૂકીને કમે કમે તેને ખીવવા તેના ઉકેલ શોધવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે પહેલા પ્રકરણોમાં ભૂમિકા સ્થાપર કરી છે શરીરને ક્યાં તરવોવાળા ખોરાકની જરૂર છે, આદર્શ આહાર કેટલો જોઈએ, જરૂર પૂરતો સમતોલ આહાર કેટલો જોઈએ તે નક્કી કર્યું છે વચ્ચેના પ્રકરણોમાં દિલના જીવન જીવન : ભાગના લોકો સરેરાશ કેટલો ખોરાક લે છે તે દર્શાવી લેવામાં આવેલો ખોરાક પૂરતો અને સમપ્રમાણ નથી એ સિદ્ધ કર્યું છે શારીરિક અને નૈતિક નબળાઈ, કામ અને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિમાં મોટી ખામી, મરણનું મોટું પ્રમાણ સરેરાશ આપણે આપણે એ નધા પરિણામ ખોરાકની ઊણપને કારણે જાય છે અત્યારની વસ્તીને ખોરાક પૂરો પડતો નથી તો વધતી જતી વસ્તીની સરભા ખોરાક કેવી રીતે સાથે રહી શકશે ?

આના ઉપાય માટે ખોરાક વધારવા તેને પૂરતો અને પોષક બનાવવાનાં તાત્કાલિક શક્ય પગલાંનો વિચાર હેલ્થ પ્રકરણોમાં કર્યો છે પ્રશ્નને સ્પષ્ટ અને મચોટ બનાવવા હકીકતોની જે ગૂંથણી કરવામાં આવી છે તે ધણી રસપ્રદ અને સચેત કરે એવી છે દેશના રહેવાસીઓને આ પ્રશ્નની ગંભીરતા સમજાય અને તેઓ તેને પહેલી વળવાના વિચાર કરતા થાય તો જ આ પ્રશ્નના ઉકેલની આશા ગંભીર શકાય. હિંદુસ્તાનમાં ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફ જઈએ તેમ લોકોના શરીરના બાધામાં જે ફેર જોવામાં આવે છે તે મુખ્યત્વે તેઓના ખોરાકની યોગ્યયોગ્યતાનું અભિજ્ઞાન છે એમાં વિશેષ ધ્યાન અને યોગ્યતા પોષક તત્વની અસર અને દૂધના ઉપયોગની અસમાનતા કારણભૂત છે

જોકે નિષ્ણાતોની ગણતરી આ બાબતમાં એકમત થતો નથી તો પણ એક કારણ સ્પષ્ટ છે કે પૂરતા ખોરાક માટે જોઈએ એથી બાકી જમીન માયા દીક આવે છે, અને વસ્તીના વધારા સાથે ખેડાતી જમીન પ્રમાણસર વધતી નથી હવે યોગ્ય ઉત્તેજનથી ખેડાણ જમીનમાં ૨ કે ૩

ટકા વધારો થઈ શકે નહેરો, ખાતર, સારી જાતના ખી, નવા સાધનો, જમીન મંરક્ષણ અને વૈજ્ઞાનિક તપાસ તથા શોધખોળથી દિલના અનાજનું ઉત્પન્ન થોડાક વર્ષોમા જમણું કે ત્રણગણું થઈ શકે એમ છે અનાદિના ઉત્પન્ન સાથે કપાસ, શણ, તમાકુ વગેરે માટે કેટલી જમીન રોકાય છે તેની પણ ચર્ચા કરી હોત તો આ પ્રશ્ન ઉપર પ્રકાશ પડી શકત પ્રજાનો વિસ્તાર નહિ પણ પ્રકાર સુધારવા તરફ લક્ષ રાખવું જોઈએ જીવનનું ધોરણ ઊંચું આવે અને અક્ષરજ્ઞાન વધે તેમ જ નમ્રમાણુ થટે છે

માનવ વસ્તીની પેઠે ઢોરની પણ વસતી આપણા દેશમા વિશેષ છે, પરંતુ તેમને જોઈતો ખેરાક મળતો નથી એટલે ખીજા દેશોના પ્રમોણુમાં ઢોર ઠીક છે જેટલી જ દૂધની ઊપજ થાય છે ઢોર મોટી સખ્યામા હોવાથી જમીનની ઊપજનો સારો જોવો ભાગ ખાઈ જાય છે છતાં અર્ધજૂખ્યા ગહેવાથી સારી ઊપજ આપી શકતા નથી તેમનો ખેરાક તથા પ્રકાર સુધારવાની જરૂર છે

આર્થિક રીતે નવી વ્યવસ્થા અને વિકાસથી ખેરાકના પ્રશ્નનો કેટલોક ઉકેલ થઈ શકશે જમીનના નાના ભાગલા ન પડે, જમીનદારીના કેટલાક અનર્થ દૂર થાય, ખેડૂતો દેવા અને બારે બ્યાજમાંથી મુક્ત થાય, મધુક્ત અને સહિયારી ખેતી થાય, અનાજને ખેડૂતથી ખાનાર સુધી પહોંચાડવામાં વચલા દલાલો ભાગ પડાવે છે તે બધ થાય, સહકારી મદ્યોદ્યમ કરે અને વાહનવ્યવાહર સુધરે તો લાભ થાય

દરેક કુટુંબની આવક સુધરે તો તે સાથે ખાદ્યનું ઉત્પાદન અને ખેરાક સુધરી શકે છે જેઓને બાધ ન હોય તેમને માટે ઈંડા, માછલીનું તેન વગેરેથી પણ ખેરાકમા વધારો કરી શકાય વળી ખેરાક સાચવવાની રીત સુધારવી જોઈએ ખેરાક તૈયાર કરવામા ઉપયોગી તરવો વેકસાઈ ન જાય એની સંભાળ રાખવાથી એની પોષકતામા વધારો થઈ શકશે આ બધા વિશે પુસ્તકમા સંવિસ્તર ચર્ચા કરેલી છે

આહાર અને પોષણ-ઝવેરભાઈ પટેલ (ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ) આ પુસ્તિકા પાઠ્યપુસ્તકની ઢમે લખાયેલી છે માતા અને બાળકોની વચ્ચે વાતચીતના સ્વરૂપમા રોજના અનુભવ અને બનાવોનો આધાર લઈ બહુ સરળ અને ધરમ્યુ રીતે વિષય ચર્ચા છે પાઠને છેડે પ્રશ્નો છે, અને કેટલાક પાઠને અંતે પ્રયોજો પણ આપ્યા છે તે વિષયને વધારે સ્પષ્ટ અને

વહેવારુ બનાવે છે. શરીરના અંગો તથા દ્રવ્યોના નામ અને ખીજા વિશિષ્ટ શબ્દોની અર્થ સાથે ટીપ પુસ્તકને છેડે આપવામાં આવે. તે અભ્યાસક્રમે ધણા ઉપયોગી થાય વિષયની ખિલવટ રંગિતવાર્તા વડે અગળ વધતી જાય છે. આરોગ્યને અર્થે ઉપયોગી માહિતી અને ખીનાઓને નૈમર્ગિક રીતે વાત ચીતમાં ગૂંથી લીધી છે અને દાખલાઓ આપી મરણ કરી દીધી છે. શરીર વધે છે, વજન વધે છે, એ વાત ઉપરથી વિદ્યાર્થીમાં જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરી એમ થવાના કારણો, ઉપાય અને સાધનો 'કમે કમે ગજુ કર્યા છે, અને શરીરની ઠંડળ સ્થૂળ વૃદ્ધિ નહિ, પણ તેને ચપળ અને કાર્યદક્ષ બનાવવા તરફ દૃષ્ટિ વાળી છે. શરીર મદિનાં પોષક તત્ત્વો અને પોષણની રીત આપી તે સમજવા પૂરતી શરીરરચના અને તેની ક્રિયાઓનું વર્ણન કર્યું છે. શરીર ના આરોગ્ય સારુ તાપ કમરત, માસીક ખુલ્લી ચોખ્ખી દવા અને વિશુદ્ધ પરિસ્થિતિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. કદ દૃષ્ટિએ રાધિયુ અને જમણુ તેની સંચયના 'વન-ભોજન'ના પાઠમાં આવી જાય છે.

નવીન અને સચોટ ઉત્તરો અને ઉપમાઓ વડે સમજાવવાની અને વિષયને સ્પષ્ટ કરવાની રીત ખાસ આર્થિક છે. જેવી રીતે મીઠુથી મધ પૂડો બને છે તેવી રીતે પ્રોટીનથી આપણું શરીર બને છે. મધથી જેમ પૂડાનું વજન વધે છે તેમ ગળ્યુ ખાવાથી બાળકોનું વજન વધે છે. બટણ ખાઈ ખાઈને જાડા નથી થયા એ સૂઈ સૂઈને જાડા થયા છે. જે કામ ન કરીએ તો શક્તિનો ઉપયોગ ન થાય ને શરીરમાં ચરબી ઝિંઝી થાય. વધારાનું અનાજ કાઠીમાં ભરી નાખીએ છીએ તેવી જ રીતે અખી એ કાઠીમાં ભરેલું શરીરનું અન્ન છે. જન્મથી જ બળના શરીરમાં હાડકાનો મામના ચરબીનાં એવા અને એતરો બનેલા છે. તે ઉપરાંત વડની વડ વાઈએ. અને એતરના છાંક માથે કરીગના કાગોની સરખામણી, નીચ્છ અને ધસાયેના કાગોની સરખામણી શરીર ઉપર પાણીની અસરની કપડાં પર થતી અમર માથે મરખામણી લોલુના ટીપાથી ફાટતું દૂધ, અને શેરડીના રસ અને ફૂંચાની પાચનક્રિયા માટે ઉપમા, વગેરે ઉત્તમ દાખલા.

■ "ગાય તડકામાં ફરે છે એટલે તેના શરીરમાં વિટામિન જો તૈયાર થાય

■ ને તેના દૂધમાં બિતરે છે. માતા જે તડકામાં ફરે તો તેના શરીરમાં પણ જી વિટામિન તૈયાર થાય જે સ્ત્રીઓ પદ્ધતિમાં નહે. તેમને તડકા કદી મળતો જ નથી અને તેથી તેમના શરીરમાં તે બદુ ઓછો હોય છે." પાણી પાવાથી એતરના ઘઉં લાગા ગાળા સુધી લીલા રહ્યા અને ત્યાંસુધી જમીનમાંથી રમ ચૂસતા રહ્યા એથી કમન બોલી બીતરી પણ ઉનાર

સારા આગ્યો એ જ રીતે શરીરના કાચ વધારે ઉમર સુધી 'પોષણ' ચૂસી શકે તો ધન્ય જોડું આવે" આવી ઉપમાઓ સાથે આપેલું શિક્ષણ સહેજે યાદ રહી જાય એમ છે. કોઈ કોઈ દૃષ્ટાંત બાળકના મનમાં ગેરસમજ ઉત્પન્ન કરે એવા છે, જેમકે "જન્મથી જ બાળકના પેટમાં ભગવાન દેવતા સળગાવેલી રાખે છે. પ્રાણુપ્રાણુ ન મળવાથી, પેટની આગ પશુ હોલવાઈ જાય પાણી નાખ્યા વગર શાક ચકરા મૂકીએ તો તે બળી જાય છે નહિ ? તેવી જ રીતે પાણી ન પીએ તો આપણું શરીર બહુ ગરમ થઈ જાય" શરીરમાં અતિ ઉષ્ણ નહિ પરંતુ મદ પ્રજ્વલન થાય છે એ સ્પષ્ટ સમજાવવાની અગત્ય છે. આદ્ય અને પોષણનો વિષય સમજવા બાળકો અને સામાન્ય વાચક માટે આ નાનું પુસ્તક ધણું ઉત્તમ છે.

વીસમી સદીનું પાઠશાસ્ત્ર. સુમતિ ના પટલ : [એન. એમ. દક્ષરની કપની, મુમુક્ષુ] જીવનની અનેકવિધ જરૂરિયાતોમાંથી અનેક કુલર ઉદ્યોગ ઉદ્ભવે છે, જ્ઞાનશાખાઓ ખીલે છે અને કળામય બને છે. શરીરપોષણની આવશ્યકતામાંથી આહારવિદ્યા અને પાકશાસ્ત્ર ઉદ્ભવ્યા છે. દૃષ્ટિનો વિષય તેજસ્વિતા અને સૌંદર્ય છે, શ્રવણનો વિષય શ્રવણ અને સંગીત છે, રસેન્દ્રિયનો વિષય રસાસ્વાદ અને ખાનપાન છે ખાદ્ય વસ્તુઓની પોષક અને રસયુક્ત તૈયારી એ પાકશાસ્ત્ર રસોઈ એની પ્રયોગશાળા છે, જેમાં અનેક ગૃહિણીઓ અને કન્યાઓ નિત્ય શ્રમ કરે છે અને નવા નવા પ્રયોગ યોજે છે આ રીતે જોતા સાધારણ ઉપાધિરૂપ લાગતો રસોઈનો વિષય સંગીત અને ભગતગૂંથણ જેવા વિદ્યાનકળાનો વિષય બની જાય છે. આજની શિક્ષિત મુદરીઓ આ વિષયને વિદ્યાન કળારૂપે આવકારી લે તો તેઓ તેને રસપ્રદ બનાવી તેનો સારો વિકાસ સાધી શકે વધતા જતા જ્ઞાન અને સાધનોના ઉપયોગ તથા નવા પ્રયોગો માટે અહીં પૂરતું સ્થાન છે. "ગભાનું રસોઈ-ધર" ના લેખિકાનું આ પુસ્તક છે અને એ વિષયને અહીં વિસ્તૃત રૂપમાં આપ્યો છે એ પુસ્તિકાઓના બધા ઉત્તમ તરવો આ પુસ્તકમાં સમાઈ જાય છે આહારની આવશ્યકતા, પોષક તરવો, માણસ દીક પ્રમાણ, રસોડાના આવશ્યક અને ઉપયોગી અંગો અને વ્યવસ્થા, વગેરેનું વર્ણન અને મમજણ એમાં આપ્યા છે. સાદી રસોઈની ચીજો દાળ, કોળ, કઢીના અનેક પ્રકાર, વિવિધ શાકભાજી, અનેક જાતના અપાણાં ચટણી, પાપક, વડી, જુદી જુદી જાતના મિષ્ટાન્ન, પાક, ફરમાણુ, ફરાળ, શરબત, અને માંદાના ખોરાક વગેરે કેમ બનાવવા તેનું સાદી ભાષામાં, ચોખ્ખવટ અને ઝીણવટથી વર્ણન કર્યું છે ૪૩૦ પ્રકારની ખાદ્ય ચીજોના વર્ણનપાણું ૧૫૦ પૃષ્ઠનું આ પુસ્તક સોને ધણું ઉપયોગી નીવડશે.

તંદુરસ્ત શરીર માટે આવશ્યક યોગ્યતાનાં તત્ત્વોની માહિતીથી બહુ પતી જતું નથી; એ તત્ત્વોને રાજની ગ્લોબમાં કેવી રીતે ભેગવી લખ સ્પષ્ટિ વાનીઓના રૂપમાં જમનાર આગળ મૂકવાં એ અતિ અગત્યનો પ્રશ્ન. વીસમી સદીના પાકયાઓની કળામાં જે નિપુણ હોય તે જ દૃતેદમંદ રીતે એ કરી શકે શાળામાં પાકયાઓનું શિક્ષણ આપવું જોઈએ અને રસોયાને યોગ્ય તાલીમ અને અનુભવ મળવો જોઈએ એ પર લેખિકા બાર મૂકે છે તે યોગ્ય છે. રાષ્ટ્રના જળનો આધાર આહાર પર અવલંબે છે. આહાર-વિદ્યા અને પાકયાઓના વિષય કન્યાશાળાઓમાં જે ફરજિયાત ન થઈ શકે તો મરજિયાત વિષય તરીકે સ્વીકારી લઈ આવાં પુસ્તકોનો ઉપયોગ થવો જોઈ છે. શિક્ષકોઓ આ પ્રશ્નમાં રમ સે તો શાળામાં રસોડાની પ્રયોગશાળા રચી શકે અને આજના કન્યાશિક્ષણની એક મોટી બાધ પૂર કરવામાં સહાયરૂપ થઈ શકે.

દરેક મોટા પ્રશ્નમાં દેશ અને ગૃહ, ગૃહ અને રાષ્ટ્ર સંબંધોનાં જ છે, તે નીચેનાં બે પુસ્તકો રખડ કરે છે.

ગૃહિણી મિત્ર [ડૉ. રા. મહેતા, એન. એમ. હકીમની કંપની-મુંબઈ] આર્થિક ધાર્મિકતા, મંસ્કૃતિ, નીતિ અને રીતરિવાજનું વાતાવરણ બીજું કરી લેખકે ગૃહ અને મહાજમાં આધુનિક સ્ત્રીના કર્તવ્ય અને વર્તનની રજૂઆત કરી છે શરીરસ્વાસ્થ્ય અને બાળઉછેરનો પ્રશ્ન પુસ્તકનો સારો જોડો ભાગ રાકે છે. ધાર્મિક દષ્ટિએ ગૃહિણીના આદર્શ અને તત્સંબંધી અતિશયોક્તિથી લેખક જૂનવાણી વિચારના અને દૃઢમતવાદી જેવા લાગે, છતાં જૂના અને નવા જમાના ઉપર, દેશ અને પરદેશ ઉપર દષ્ટિ ગંભીર, જાણે કે અજાણ્યે અને ત્યાં તેમનો મમનવ્ય સાધવા અથવા વચસો માર્ગ ઠાકવા તરફ લેખકનું વલણ જણાય છે. વિદ્યાનાદિ જ્ઞાન અને પ્રગતિને અનુકૂળ રીતે અપનાવી વિષયોને અઘનન બનાવવાનો પ્રયામ પણ લેખકે કરેલો છે અંતઃપ્રાણમાં ઝલકેલ, આધુનિક રાજધા, ઇજિપ્ત તથા જાપાનના ઓશ્વર્યનાં દર્શનો આપ્યાં છે, તે અનુકરણપ્રેરક છે.

આધુનિક કન્યાશિક્ષણની ખામીઓ ઘણી સચોટ અને તીવ્ર રવ-રૂપે લેખકની દષ્ટિ આગળ છે. નીતિ, ગૃહિણીધર્મ, દાંપત્યધર્મ, ગૃહસ્થાશ્રમ અને ગૃહપ્રજ્વળના વિષયો, શરીર અને આરોગ્યનું જ્ઞાન, મુનિકાપ્રવંધ, શિશુપાલન, અને રાગીની શુદ્ધતાના વિષયનું ઓછગણીમાં આવશ્યક રથાન દેવું જોઈએ. વળી ગૃહસ્થમની પણ તેમને તાલીમ મળવી જોઈએ. રસોઈ

સામગ્રી, વસ્ત્રાદિ અને બીજી ગૃહવ્યવસ્થા કરવા સંબંધી તેમજ નિત્ય કાર્યક્રમ અને વખતના સદુપયોગ સંબંધી સૂચના આપી છે. સીવણકામ, ધરતો દિસાગ રાખવા અને જૂની તથા નવી પદ્ધતિએ પત્રવ્યવહાર કરવા વિશે નમૂનાઓ સાથે સમજ આપી છે.

પુરુષ જ્ઞાને ગૃહસ્થાશ્રમનો સર્વજ્ઞાર ઉપાક્રવા લાયક થાય ત્યારે જ તેનું લક્ષ્ય થવું જોઈએ તે જ પ્રમાણે કન્યા પણ પતિના ઉપાજન કરેલા દ્રવ્યની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવા લાયક અને ગૃહસ્થાશ્રમ ચલાવવા લાયક યર્ષ હોય, પતિના પ્રત્યેક કાર્યમાં સહાયતા કરી ચક્રે તેવી હોય, સત્તાન પાલન કરવાનું શિક્ષણ પૂર્ણ રીતે પ્રાપ્ત કર્યું હોય ત્યારે જ તેનાં લક્ષ્ય કરવાં જોઈએ.” વળી “સંતાનને દેશ, જાતિ અને સમાજસેવાના વિકાસ માટે ઉત્પન્ન કરવા એ જ અવસ્કર છે. સંતાન એ રાષ્ટ્રની અંપત્તિ છે. સદૈવ દેશ અને સમાજના કલ્યાણ પ્રતિ દષ્ટિ રાખી સંતાનના આંતરિક સદ્ગુણના વિકાસનો યત્ન કરવો એ માતૃપિતા માટે આવશ્યક છે....સમાજ સન્તાન માટે છે અને સન્તાન સમાજ માટે છે.” ખચીત આ આદર્શો ધણા જિંદગી પતિ અને ધરનાં બધાં માણસ સાથે કેમ વર્તન કરવું ને પણ પુસ્તકમાં જણાવ્યું છે. પ્રકરણ ૪ થી ૯ માં શુદ્ધ હવા, પૌષ્ટિક આહાર અને બાળામયી શરીરસ્વાસ્થ્ય કેમ જાળવવું તેની ચર્ચા છે. મામિકધર્મ અંગેની સંભાળ અને કેટલાક ઉપાયો, ગર્ભાધાન, ગર્ભરક્ષણ, પ્રસૂતિમાં સંભાળ, બાળઉછેર અને બાળ-પોષણ તથા રક્ષા ઉપર વિસ્તૃત વિવેચન છે. ઉપલા પ્રમગો માટે, સ્ત્રીઓના સામાન્ય રોગો અને બાળકના રોગો માટે ઔષધ-ઉપચાર આપ્યા છે. એમ અનેક ધરગથ્ય બાળતોના માર્ગદર્શનથી આ પુસ્તક ગૃહિણીના મિત્રની ગરજ સારે છે.

આરોગ્ય તનનું મનનું ને દેશનું—[ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ, સંદેશ પ્રકાશન, અમદાવાદ] આ પુસ્તકમાં લેખકનાં લેખો, લાખણો, પત્રો અને ચિંતનનો સંગ્રહ છે. પુસ્તકની ગોઠવણમાં વિષયો છૂટા પડી ગયેલા છે અને કેટલીક પુનરુક્તિ થાય છે છતાં બધાં વિષયો એક અખંડતી વિચારનાં અંગો છે. શરીરનું આરોગ્ય જાળવી તેને હૃષ્ટપ્રુષ્ટ તથા કાર્યદક્ષ બનાવવું, ધરો, શરીરો અને પોળોની વ્યવસ્થા, સુખકતા અને સૌદર્ય વધારવા, ગામડાં અને નગરોને સ્વચ્છ અને આરોગ્યભર્યાં બનાવવાં, તે સાથે માનસિક વિકાસ અને માનસિક આરોગ્ય સાધી આપ્યા રાષ્ટ્રને નીરાગરી અને આદર્શ બનાવવું એ સમગ્ર કર્તવ્યપ્રદેશ લેખકની દષ્ટિ સમક્ષ છે. વિષયોની વિવિધતા છતાં

સર્વ એક સુવર્ણ તણુ, વડે મળાયેલા છે અને સમઘટિતો ચિરસ્થાયી ભાવ સર્વને આવરી લે છે લેખકની વેધક, સારગ્રાહી, હાસ્યપ્રિય અને પ્રાક્ષમ્ય શૈલી બધા વિષયોને વાચના યોગ્ય અને રમમ્મય મનાતી દે છે એ શૈલી કેટલીક વાર ધરમયુ વાર્તાલાપનું રૂપ લે છે તો કેટલીક વાર મુત્રો અને મત્રોનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે અમત અનુમતો, અવનોકતો, હાજર બ્યાનો, કુલ્લત અને સૌંદર્યના વર્ણનો લેખકની કલાપ્રિય દૃષ્ટિની પ્રતીતિ મળે છે એક અનુભવી ડૉક્ટરની કુશળતાથી, જનહિનેચ્છુના સેવાભાવથી, પ્રજા-ધક્તરની રાષ્ટ્રભાવનાથી કળાપ્રેમીની દૃષ્ટિથી અને મર્મ ઉપગત નીતિ અને ધૃમ્ધગપરાવણુતાના ભક્તિભાવથી તેઓ સર્વ વિષયને લુચ્છે છે વાસ્તવિક બ્યાનો સાથે આદર્શો અને ભાવી દશનો ઓતપ્રોત થયેલા છે અને છૂટા પાકવા વિવેચક માટે દુ સાધ્ય તેમજ અયોગ્ય છે, કાગજ કે ગર્ભકાલના સ્વપ્ન તે આજના સત્ય બની જાય છે

૧ બ્યાનમની જરૂર પર બાર મૂકી લેખકે બ્યારામ-પ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ તેમજ રાજ કગ્વા લાલક કસગ્તો, આસનો, ઇત્યાદિની સચિત્ર માહિતી આપી છે ગામેગામ અને સત્તાવાર મરદાની રમતમતની બવરથા તેમજ ફરજિયાત લશ્મરી તાલીમની એમણે દિમાવત કરી છે કસગતથી શરીર નીરોગી સુદૃઢ અને ધાગીધું બને છે, એટલું જ નહિ પણ નીંદરતા, મનોબળ અને નીતિ કેળવાય છે એવું એમનું મતબ્બ છે

શરીરની રચના સમજવાથી તેની ચમત્કૃતિ, ભબ્બતા અને દિગ્બતાનું જ્ઞાન થાય છે તેથી પુસ્તકમા જુ ૧ લુદા અવવેબની ચિત્રા સાથે ગ્સપ્રદ સમજ આપી છે વળી આર્ટ બોગક કેવો હોવો જોઈએ તેની પણ વિસ્તૃત ચર્ચા કરેલી છે ગૃહકામ અને બવરથાની ઝીણુમા ઝીણી બાજતનો આરોગ્ય સાથે કેમ અગમ સાધવો તે સ્પષ્ટ કર્યું છે ધરો તો મદિર જેવાં હોવા જોઈએ ધર સજવનાગ મિત્ર અને ધરને મધુર બનાવવાર ગૃહિણીનાં ઉત્તરણો સુંદર છે લેખક કહે છે કે, 'કવિતા કેવળ શબ્દોની ન રચાતી હોત તો ભીતિ ભીંતે ચિત્રો ખૂણે ખૂણે મૂર્તિઓ અને રથજો રથજો નવિ આમ્રમે અને ગુરુકુળો જેવા વૈભવો લિભા હોત ।''

ચહેરની ભૂમિ સ્વચ્છતા અને શોભાથી પવિત્ર થાય છે એની રચના એ પણ કળા, સૌંદર્ય અને ઉત્તમ સર્જનનો વિષય છે ગામડાં, નગરો અને ચહેરા કેવા હોવા જોઈએ તે આદર્શ શબ્દચિત્રા અને વાસ્તવિક વર્ણનોથી દર્શાવ્યું છે કલકતા, કરાચી, મદિયર, મદ્રાસ, નૈનિતાલ અને કેટલાક પુરાતન

ચહેરો આવાં આદર્શ ચિત્રો રજૂ કરે છે. પેટલાદ, અને કેટલીક પોળોના આરોગ્યોત્સવો, આનંદપુર જેવું ગામકું અને સહકારી સોસાયટીઓ તથા ઉદ્યાન નગરોમાં આ આદર્શો દર્શિત થાય છે. એની સામે ઉમરેક, એકા જિલ્લાનાં કેટલાંક ગંડાં ગામડાં અને અમદાવાદની પોળો છે. અમદાવાદની પોળોની ગંદકો અને તેના સુધારાના મહાભારત પ્રવલ્નનો લેખકે જીવંત ચિતાર આપ્યો છે અને રસભરી કટાક્ષમય ચૈત્રીથી રામાચક બનાવ્યો છે. ચહેર-સજ્જાર્જના ઇતિહાસમાં એ એક અલોક નમૂનો છે. એક સુધરતા શહેરનો ચિતાર અને ઇતિહાસ અહીં આલેખેલો છે.

મામાન્ય અને માનસિક આરોગ્ય અંગે તેઓ જણાવે છે કે, “સો વર્ષ કરતાં જેટલું ઓછું આપણે જીવીએ છીએ તેટલો રાજસત્તા અને સમાજ-વ્યવસ્થાનો દોષ છે.” “શારીરિક આરોગ્ય પૂરું પાડવાનું કામ ધ્યુનિસિપાલિટીઓનું છે તેમણે માનસિક અને આધ્યાત્મિક આરોગ્ય પણ પ્રગળજેનાનું વર્ષે એવા એવા પ્રયત્ન કરવા જોઈએ.” “જ્યાં રાજના હાજરો સ્ત્રીપુરુષો સંમારના કલેશકંઠાસ બૂઝી શાતિ મેળવે...દુઃખીને દિલાસો મળે તે દરેક શહેર અને ગામડામાં બહુ જ જરૂરની વસ્તુ ગણાવી જોઈએ.” લેખકના એક ડોક્ટર મિત્રની સર્વાંગી આરોગ્યવાળી દિનચર્યાનું વર્ણન પ્રેરણાત્મક છે. જીવનનો આનંદ માણવા સંબંધી એક અંગ્રેજી પુસ્તકના લેખકના અનુવાદમાંથી કેટલાક ઉતારા આપ્યા છે તે પણ માર્ગસૂચક છે.

આ પુસ્તક નાગરિક જીવનનું કેવળ સિદ્ધાંતાત્મક નહિ પણ વ્યવહારુ સૂચનાઓ આપતું પુસ્તક છે. એમાં મત દલકાઓની પરિસ્થિતિ અને પ્રવૃત્તિનો જીવંત ઇતિહાસ નજર આગળ લીધો થાય છે. અત્યાર સુધી કેટલી પ્રગતિ સંધાર્ષ તેનું સરવૈયું કાઢવાનું જીવાનો માટે એથી અનુકૂળ બને છે. શાળાઓમાં આરોગ્યશાસ્ત્રનાં પાઠ્યપુસ્તક શીખવાય છે, પરંતુ આરોગ્યના અનેક વ્યાપક અને વિસ્તૃત અંગોની દૃષ્ટિએ આરોગ્યનો વિષય શીખવા અને વાસ્તવિક ઉદાહરણો મહત્વ કરવા ઊંચા વર્ગોના વિદ્યાર્થીઓ માટે આ રોગ્ય પુસ્તક છે ગૃહસ્થ, નાગરિક અને રાષ્ટ્રના અંગરૂપે આરોગ્ય મેળંધી પોતાનું કર્તવ્ય સમજવા યુવાનો અને ઊંચા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓના હાથમાં આ પુસ્તક આપવું જોઈએ. કોલેજના વિદ્યાનના વિદ્યાર્થીઓ સારુ ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તક એ સુકાય એ ઇચ્છવાનું છે.

અધ્યયર્થ અને કાષાકલ્પઃ—સ્વામી જીવંતીર્થ (જીવન યોગાશ્રમ, વડોદરા) આ પુસ્તકમાં વિદ્વાનોનાં મત અને ‘શાસ્ત્ર’ તથા અનેક

ઋષિમુનિઓના વચનો ટાળી અભયર્ષના બળ અને માદાત્મ્ય સમજાવ્યા છે અભયર્ષની શાસ્ત્રોક્ત વ્યાખ્યા આપી છે અભયર્ષ એટલે ઈશ્વર ચિંતન, શાંતિપ્રાપ્તિ અને વીર્ઘ્યસુ ઉન્નતિનું 'ધ્યેય' અને 'જ્ઞાનવૃદ્ધિ'ના મનન પ્રવર્તન પ્રશુભન્નિતું પહેલું પગથિયું અભયર્ષ છે સ્વામી વિવેકાનંદના શબ્દોમા જ જોનાથી અભયર્ષનું પૂરેપૂરું પાલન થઈ શકેતું હોય તે જ સાચું શિક્ષણ છે " "આપણને મમાઈમાં મોટામાં મોટો રાજ દેખાતો હોય તો તે ભોગનો જ રાજ છે." ભોગ અને મૈથુનથી યના અનિષ્ટ પરિણામોના દેશવિદેશમાથી દષ્ટાનો આપ્યા છે અભયર્ષવ્રતના નિયમો અને ઉચ્ચ વિચાર તથા આદર્શના ૧૦૦ ઉપદેશ આ ચોપડીમાં આપ્યા છે "સાચું કાયાકલ્પ વીર્ઘ્યોને નાચ કરવાથી જ થાય છે અભયર્ષનું પાલન અને સૂર્યનમસ્કાર કરે નો તે માણસ કાયાકલ્પ કરી શકે છે "

સૂર્યનમસ્કાર અને મનુષ્યજીવન [શ્રી જીવનજયુ શ્રીમાળી, શ્રી જીવનશક્તિ આશ્રમ સહુજી, નવચેતન માહિ વ મહિ અમદાવાદ] આ પુસ્તકમા સૂર્યનમસ્કાર વ્યાયામની પદ્ધતિમર સમજ આપી છે અને અનુસરમિદ્ધ ઉદાહરણો સાથે એના લાભ મમજગના છે સૂર્યનમસ્કારની બાર અવસ્થાઓ છે તેમાં યોગના આસનો મમાઈ જાય છે એક મિનિટમાં ત્રણ "નમસ્કાર" થઈ શકે છે અને દરેક નમસ્કાર દરમિયાન ત્રણ પ્રાણાયામ થાય છે નમસ્કારની અવસ્થાઓ માથે અમુક ઉત્તમ ઉચ્ચ વિચાર અને સંસ્કર કરવાના છે જેથી એ માનસિક ક્રિયા પણ બની જાય છે દરેક અવસ્થાના ચિત્રો હોવાં જોઈએ એમ પ્રસ્તિકા પગથી જણાય છે પરંતુ દુર્ભાગે પ્રસ્તિકામા એકે ચિત્ર આપ્યું નથી. બાર અવસ્થા જોડે બાર આમનો અને શરીરના બાર અંગો જોડી અંગો ઉપર થતી અસર સમજાવી છે વળી બાર અવસ્થા જોડે બાર મહિના, બાર રાશિ અને બાર સૂર્ય (એટલે સૂર્યના ચુલુદયક નામ) આપ્યા છે અને ઋતુઓના ચુલુ અને તેને યોગ્ય આહાર દર્શાવ્યા છે વૈદ્ય અને વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ સૂર્ય-કિરણો ધણાં આરોગ્યમરક છે એ સમજાવ્યું છે, જનાં સૂર્યનમસ્કાર વખતે સૂર્યના કિરણો પચાવવા ઉપર બાર મૂકેલો જણાતો નથી એ આશ્ચર્ય છે બ્યાયામ પછી શ્વાસન કરી રટવાના મત્રમા જીન્ધી જાવના છે "નમાઝ અને નમસ્કાર બન્ને એક જ જનનો શારીરિક તથા આત્મોન્નતિનો બ્યાયામ છે" એમ મમજવવા લેખકે પ્રવર્તન કર્યો છે

પ્રચારકના ઉત્સાહ સાથે જનશિક્ષકના દરેલપણથી બારાં પુસ્તક સખાય તે વિશેષ લાભ થાય

ઉમ રોગોમાં નિસર્ગોપચાર [રમણલાલ એન્જિનિયર, ભારતી સાહિત્ય સંઘ, અમદાવાદ] શરીરની રચના જ એવા પ્રકારની છે કે તેમાં કંઈ વિહાર થાય તેનો સામનો કરવા અને વિકારને દૂર કરવા આપું તંત્ર પ્રયત્નશીલ બની જાય છે. આ પ્રયત્નને સહાયક બને એવા મંજેગ અને સાધનોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તેને ઉપચાર કહે છે. ગૂમફૂ આપમેળે પણ ફૂટે છે; તેને ફાડીને શરીરની ક્રિયાને મદદ કરવામાં આવે તો તેમાં કંઈ જ અનૈસર્ગિકતા નથી. ત્રેમજ શરીરના રાગ ટાળવાના પ્રયત્નમાં તેને તુલસી કે સિકેનાઈ, સોડા બાયકાર્બો કે બીજા કોઈ દ્રવ્ય વડે, વરાળ કે વીજળી વડે સહાય કરવામાં આવે તો એ અનૈસર્ગિક નથી. રોગના કારણ ત્રિશેનાં દષ્ટિમિદુ તે માટે નિયત કરેલા ઉપચારોની બિનતા અને ઉપચારનાં પાછળથી સારા કે માઠાં પરિણામ બંને મતભેદ અને વિરોધ ઉત્પન્ન થાય છે. આવા મતભેદ નિષ્ણાતો માટે છે; સામાન્ય દર્દીને તો સાજા થવા સાથે જ વાત છે. એથી સામાન્ય વાચક વર્ગ દરેક જાતની વૈદ્યકીય પદ્ધતિ તરફ આકર્ષાય છે, અને જુદી જુદી પદ્ધતિનાં પ્રકાશનો પણ સારા પ્રમાણમાં થાય છે. નિસર્ગોપચાર નામક પદ્ધતિ તરફ હમ રોગ હમ મટી શકે તે આ પુસ્તકમાં લેખકે અનેક દલીલ અને ઉદાહરણ સાથે સમજાવ્યું છે. વિષયને વિવિધ દષ્ટિએ રજૂ કરવાની સચેત રીતથી વાક્યપ્રવાહમાં વાચક ખેંચાય છે, અને લેખકની અનુભવસિદ્ધ સ્પષ્ટ સમજ અને આગ્રહથી, નિમર્ગોપચારની વાત વાચકને ગળે ઊતરી જાય છે એ પદ્ધતિઓનો તફાવત સમજાવતાં લેખક કહે છે કે “એલોપેથી (ઔષધવાદ)નું દષ્ટિમિદુ એ છે કે એથી રોગોનું મુખ્ય કારણ રોગજંતુઓ એ હોય છે એટલે રોગજંતુઓના નાશમાં જ એ રોગનો નિકાલ જીએ છે. એલોપેથો બીજા ઉપર અતિશય ભાર મૂકી ક્ષેત્રની સહનર ઉપેક્ષા કરે છે. એમનાથી ઉલટી રીતે નિસર્ગોપચારે અને હોમિયોપેથો બીજાની ઉપેક્ષા કરી ક્ષેત્ર ઉપર વધુ ભાર મૂકે છે.” “જંતુઓ તો શરીરની ગદ્ગદી ઉપર મુજરાન ચલાવનાર જીવો છે નિસર્ગોપચારનું ચિકિત્સુ એવું છે કે જે હજારો રોગો એવામાં આવે છે તેના મૂળમાં યોગકે જ શરીરિક કારણો રહેલાં છે... નિસર્ગોપચારના મત મુજબ સૌ રોગો અશક્તિ, અશુદ્ધિ અને અત્રતતા આ ત્રણ સારીરિક કારણોમાંથી ઉદ્ભવે છે. એટલા માટે સાચી સારવાર આ ત્રણ કારણોને દૂર કરવામાં છે.”

ઉપચારોમાં આગમ, માનસિક શાંતિ, ઉપવાસ, લીંજુ અને ફળનાં રમ, સામાન્ય સ્વચ્છતા, શુદ્ધ હવા, જલોપચાર, વર્ણોપચાર, “મસાજ” અને

હોમિયોપેથિક કે નિર્રિપ વનીષધિ મામાન્ય છે. આ પુસ્તકમાં માયાનો દુખાવો, ચરદી, ઇન્ફ્લુએન્ઝા, ન્યુમોનિયા, ફેલેરા, મેલેરિયા, અગિયા, અને એપેન્ડિસાઈટિસ માટે વિભાગ વાર ઉપર કહેલા ઉપચારોની વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે.

ઉગ્ર રોગોમાં નિસર્ગોપચાર આપમેળે કરી લેવાના નથી, પરંતુ પદ્ધતિ-સર અને નિષ્ણાતને દ્વારે કે તેની દેખરેખ તળે કરવા જોઈએ. સામાન્ય માણસને મમે તે પદ્ધતિ કે ઉપચારનો પદ્ધપાત હોય છતાં જોખમ ખેડવા તો મિદ્દહસ્ત અનુભવી કે પ્રયોગકાર જ તૈયાર હોવ. અમુક પદ્ધતિ વધારે સાચી કે વાજબી છે એવી પુસ્તકિયા સામિતીથી કોઈએ જીવનું જોખમ ખેડવા તૈયાર થવું ન જોઈએ સાદા અનારોગ્યમાં મમે તે ઉપચારપદ્ધતિની અંગત રીતે અજમાયશ કરી ચકાવ, પરંતુ ઉગ્ર અને હઠીલા રોગ એ નિષ્ણાતો અને ધંધાદારી ઉપચારોનો વિષય છે. આપણા દેશમાં આયુર્વેદિક, યુનાની, એલોપેથિક, હોમિયોપેથિક, નિસર્ગોપચાર વગેરે પદ્ધતિઓ વચ્ચે આમતમ અોલા ખાય છે. રસોઈની પરીક્ષા જમવાથી જ થઈ શકે એ ન્યાયે પોતાની પદ્ધતિથી રોગ મટાડવામાં વધારેમાં વધારે સિદ્ધિ મેળવીને તે પદ્ધતિની ઉત્તમતા સિદ્ધ કરી ચકાવ. તેથી નિષ્ણાતો, અનુભવીઓ અને જમને તક મળી શકે તેઓ પોતાની પદ્ધતિનાં બાવદારિક પરિણામો દર્શાવે એ જ યોગ્ય છે.

ઉપચાર અને ફળનો રમ સાથે ઉગ્ર રોગોમાં નિસર્ગોપચારની પદ્ધતિ-માં જસોપચારને મુખ્ય સ્થાન અપાય છે જ્યારે ઔષધોપચારને ગૌણ સ્થાન અપાય છે. આ પુસ્તકમાં જસોપચારની પાંચ પદ્ધતિ કહી છે : (૧) પ્રિસનિદ્રાની (૨) કુદનેની (૩) સ્પેનિશ, (૪) શાધર કનાઈપની અને (૫) હૂધના પેક. આમાંની ૪ થી પદ્ધતિનું પુસ્તક આ વગસે અવસોકન માટે મળ્યું છે.

મારે જસોપચાર [સેમેગ્રીઅન કનાઈપ, અનુવાદઃ કાન્તિલાલ યાદ, ભારતી માહિત્ય સંધ, અમદાવાદ] જર્મનીના એક નિષ્કામ ધર્માચાર્યે પોતાની માદગીમાં અને પોતાની જાત ઉપર જસોપચાર કર્યા હતા, તેમજ અમંખ્ય દર્દીઓની એવા કગતા જસોપચારના અનુભવમિદ્ધ અનેક પ્રયોગો કર્યા હતા તેનો નિચોડ પુસ્તકરૂપમાં તેમણે આપ્યો છે તે પુસ્તકનો આ યુજરાતી ભાવાનુવાદ છે અનુવાદની ભાષા સંસ્કારી અને પ્રવાહી છે શાધર કનાઈપનો ઉદ્દેશ કોઈ પણ અસ્તિત્વ ધરાવતી વૈદ્યકીય પદ્ધતિને વખોડવાનો

કે તેના પર પ્રદાર કરવાનો નથી. આ ઉપાધિ વગરના પ્રયોગકારના અનુભવોને ધંધાદારીઓ અપનાવી લે એવી લેખકની ઇચ્છા છે. " બળવાન પેદાઓ કે બળવાન કુટુંબો ઠંડા પાણી સાથે હમેશાં દોરતી ધરાવતાં આવ્યાં છે. નળખાઈ, નાનુકાઈ અને રોમથી ભરેલા આ સુધારાના જમાનામાં ઠંડા પાણીના ઉપયોગનો સનાનન શિવાજ જીવનમાં પુનઃ પ્રતિષ્ઠિત કરવાનો સમય આવી ગયો છે "

તંદુરસ્તી જળવવા તથા વધારવા, શરીરને ખડતલ બનાવવા અને અંગોને સુદૃઢ કરવા બીના ધામ કે પથ્થર અને પાણીમાં ચાલવાની ક્રિયાઓનું નિરૂપણ કર્યું છે જુદાં જુદાં અંગોનાં સ્નાન, અર્ધકટિસ્નાન, પૂર્ણ સ્નાન, પ્રક્ષાલન, કુવારા-સ્નાન, વરાળ-સ્નાન, વગેરે સાદી અને જાણીતી ક્રિયાઓ છે. પરંતુ તે દરેકના સમય અને ઉપમામાન વગેરે મર્યાદા નક્કી કરી તથા સાવચેતી આપી તેઓને શાસ્ત્રીય બનાવી છે. જુદા જુદા પ્રયોગોને સુસ્પષ્ટ કરતાં ૪૦ નેટલાં ચિત્રો પુસ્તકમાં આપ્યાં છે. લેખક કહે છે કે " હું તો કોઈ પણ જાતના જલદ અને ઉષ્મ ઉપચારોની વિરુદ્ધ છું. શું, પાણીના ઉપયોગ વિશે કે શું ઔષધના ઉપયોગ વિશે, મારું મંતવ્ય તો એક જ છે કે જેમ આવા ઉપાયોની ઉમતા ઓછી તેમ એ વધારે સારું. માદા માણસ કે એના નળજા શરીરની સાથે હળવે હાથે કામ કરીને જ હું કુદરતના કાર્યમાં મદદ કરું છું. અરે હળવા ઉપચારો પણ એક વખત તેનું કાર્ય સિદ્ધ થઈ ગયું...એટલે બંધ કરી દઉં છું " " સૌથી હળવા પ્રયોગો સૌથી ઉત્તમ. " ધણીખરા સ્નાનો એકથી વધારેમાં વધારે તથા મિનિટના છે. શરીરને જાણે આઘાત આપી સચેત કરી દેરા કે શરીરમાં પ્રતિક્રિયા જાગ્રત કરવા પૂરતાં જ સ્નાન હોય. જળપાન એમણે કેવળ આરોગ્યની દૃષ્ટિએ સમજાવ્યું છે " જ્યારે જ્યારે તરસ લાગે ત્યારે પાણી પીઓ અને તરસ છીપે તેટલું પીઓ. એકી સાથે વધારે પડતું પાણી પીઓ નહિ. પાચન-અવશ્યોની મોટા ભાગની ફરિયાદ પાણી પીવાના સામાન્ય નિયમોના ભંગને આભારી છે. " પાચક રસ અને પાચનક્રિયાને મદદ થાય એવી રીતે જલપાન કરવાનું છે.

આખા શરીરનું અને જુદાં જુદાં અંગોનું પ્રક્ષાલન અને કુવારા-સ્નાન જુદાંજુદાં પ્રકરણોમાં વર્ણવ્યાં છે, તે ધણી હળવાં અને સરળ છે. વરાળ-સ્નાન આખા શરીરનું નહિ બધકે મસ્તક, પગ કે જુદા જુદાં અંગનું અને બહુ હળવા રૂપમાં લેવાની લેખકની પદ્ધતિ છે. દરેકમાં કેટલીક સાવચેતી,

વણી આવશ્યક છે અગે માટેના બીના પાટા, ટૂકા પેન્, બીનો ઝખો અને બીની ચાદરના પ્રયોગ મિત-અનુભવીએ ખામ કાળજીથી કે નિષ્ણાત ની મદદથી કરવા જેવા લાગે છે અમુક રોગ ઉપર ક્યા ઉપચાર કરવા, ક્યા પ્રયોગ સાથે માથે વાપરવા તે તથા તેઓના સમય નિર્ણોત કરવાનો હોય છે અને તે માટે નિષ્ણાતની જરૂર છે બીમાર અને નમુના માણસ માટે નિષ્ણાતની સલાહ અને સદાય લઈને જ ક્રિયા કરવી એ સહીસલામતી-ભરેલું છે નિસર્ગોપચાર એટલે આપમેળે કરી લેવાનો ઉપાય એમ સમજવામા આવે તો બિટવેદુ થવાનો મત્તર છે

“ ગ્નેષ્ઠ, ” “ વક્રત ” જેવા ચબ્બો માથે “ સ્ટ્રોન્ ” લાગવો, વગેરે શબ્દપ્રયોગ ગુજરાતી અનુવાદમા જોવામા આવે છે વળી કેટલીક ઓપધિનાં નામો અંગ્રેજી અક્ષરમા જ લખ્યા છે પુસ્તક વાચનાર સસ્કૃત અને અંગ્રેજીથી પરિચિત છે એમ માની લેવું અનુવાદક માટે ઠીક નથી ગરમ પાણીમાં નાખવાની કેટલીક વનસ્પતિના મુળનામ (હે ફલાવર આઇસર્પાઇટ, વગેરે) આપ્યાં છે, એને રચાને એવા જ ગુણવાળી કમ્પ કમ્પ વનોપધિ આપણે વાપરી શકીએ તે અનુવાદકે અનુભવ પરથી કહ્યું હોત તો ઉપરોક્તિ થાત અંગ્રેજી પુસ્તકમા લેખકે જુદી જુદી ઓપધિ અને તેના ઉપયોગ વિસ્તારથી આપેલા છે તેને મળતું ગુજરાતી અનુવાદમા કંઈ નથી વળી અંગ્રેજી પુસ્તકમાં જુદા જુદા રોગોના સીર્ષન્ નીચે તેઓના ઉપચાર આપ્યા છે, તેવી વ્યવસ્થા પણ ગુજરાતી અનુવાદમા નથી એટલા પ્રમાણમા અનુવાદની ઉપયોગિતા ઓછી ગણાય

આરોગ્ય સાધના, લે કુંગશી ધ મપટ (સરત્ત સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ, મુગધ) ઓછું બજેલા પ્રૌઢ વર્ગ માટેની સાહિત્ય શ્રેણીનું ૧૪૦ પૃથ્વું આ પુસ્તક ૧૦ વિભાગમા વહેચી નાખેલું છે આરોગ્ય, આપણું શરીર, દિલનું આરોગ્ય, અને આરોગ્યનું મૂળ ગરીનાઈ, એ પહેલા ચાર વિભાગ પુસ્તકના વિષયની મામાન્ય ભૂમિમનું દિગ્વર્ણન કરાવે છે છેલ્લા છ વિભાગ આરોગ્યના વિસિષ્ટ વિષયને સ્પર્શે છે પ્રથમ આરોગ્ય અને અનારોગ્યના મૂળભૂત સિદ્ધાન્ત ચર્ચ્યાં છે, ૫ઠી શરીરગચના અને તેની ક્રિયાઓના ઉલ્લેખ કર્યો છે જો કે એમાં કેટલીક અસ્પષ્ટતા અને અચોક્કસપણું જણાય છે દિલમાં ધનિક, મધ્યમ વર્ગ અને ગરીબ સૌ અનારોગ્યના ભોગ બનેલા છે એના સામાન્ય અને ગાંધીય મરજો અને એ સ્થિતિનો ચીતાર આપ્યો છે કાગ્જોમાં ઓછું ઉત્પાદન પગેથી અમલ

અને સૌથી વિશેષ ઝરીવાળને રજૂ કરવામાં આવ્યા છે “ મહેનતું માણસો પોતાની પેદાશના માફ દેશ જેટલો ભાગ જોગણી માટે ખર્ચે છે, છતાં એમને પૂરતું પોષણ મળી શકતું નથી.” અનેક આંકડાં આપી આ સ્થિતિને સુસ્પષ્ટ કરી છે. આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ હાલ ત્યાં સુધીમાં દિલ્લી રાજકીય અને રાષ્ટ્રીય સ્થિતિમાં ઘણું પરિવર્તન થઈ જશે, તેથી અનારો-અના કારણોથી હજારો વધારે મર્યાદા રીતે મળી પડશે.

જોરાક વિશેના એ વિભાગમાં જોગણના પોષકત્વો, જુદા જુદા પ્રકારના ખાદ્યોનાં મુજબદાય, ‘મુક્તાદા’ના અકવાડિયાનો કોઠો, (પારશિષ્ટમાં) જોરાકમાં રહેતાં તત્ત્વોનું પૃથક્કરણ, તથા જોરાક લેવા સંબંધીની સૂચનાઓ ધણી ઉપયોગી છે. વસ્ત્રોના વિભાગમાં વસ્ત્રો અને ઝરીરના અવધોની મંજાળ તથા ધરની સ્વચ્છતાના નિયમો, તેમજ ખાળ મુવાન અને જુદો માટે આરોગ્યના નિયમ, વ્યાયામ, ગમનગમત અને તાલીમ વિશેની સમજ આપી છે તે મનનીય. “જો મનુષ્ય મહેનત-મજૂરીના સૌન્દર્યને સમજતો નથી તે પોતાના ઝરીરનો મોટામાં મોટો શત્રુ છે. ઝરીરને આરામ, સુખ-વિલાસ, ભોગ, મોજમગ્ન આપવા એ આત્મઘાતી પગલું છે. રાજા અને મરણ એના પશ્ચિમો છે. કોઈ, મહેનત, વ્યાયામગ્રિય જિંદગીની ક્ષિત્તિ સામાન્ય જનતા સમજતી નથી, પરિણામે સુસ્ત આળસ, નાબુક અને નબળા કુવંદા આપણે જ્યાં ત્યાં જોઈએ છીએ.....આપણો ઉદાર આપણે જ કરવો જોઈએ બીજાઓ પરની જુદી આજ્ઞા આપણે રાખવી જોઈએ નહિ.” લેખકનું આ કહેવું ખામ લક્ષમાં લેવા જેવું છે.

ઉલ્લા વિભાગમાં જીવનશક્તિ ધરાવનાર મનુષ્યના લક્ષણ આપી છેવટે નિસર્ગોપચારના મુખ્ય અંગો સમજાવ્યા છે. આ દુરવસ્થા સામાન્ય વાચકને અનેક રીતે ઉપકારક છે.

શુજરાતના પચ્ચમહાલ જિલ્લાના લીવો : પાહુરગ ગો. વણીકર (શુજરાત વનોકમલ સોસાયટી) ય. વ. સોસાયટીની ઉચ્ચ અધ્યાક્ષ અને સંશોધન યોજના અનુસાર સમાજશાસ્ત્ર (Sociology) વિભાગમાં, શુજરાતની બિન્ન બિન્ન જાતિઓ સ્થિતિ નિબંધને અન્વયે આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું છે. સાહિત્યદૃષ્ટિએ આ પુસ્તકની સમાલોચના થઈ ચૂકી છે, ફરજ માનવવિદ્યા અને વૃક્ષવિદ્યાની દૃષ્ટિએ જ એને અદ્યતનપાસીથી દિલ્હીના અદિવાસીઓમાંની બીજા એક કોમ છે. પચ્ચમહાલ જિલ્લાના બીના દાહો અને ઝાલોદ તાલુકામાં સરા લાખ જેટલી સંખ્યામાં વસે છે તેઓમાં બીજા

સેવામંડળ સુધારાનું કાર્ય કરે છે, એ મંડળના સભ્ય તરીકે લેખકના લીધે સાથેના ગાદ પરિચયનું આ પુસ્તક ફળ છે. આ પુસ્તકના “પ્રાસ્તાવિક”માં લીધેનાં રૂપ, શુભ, સ્વભાવ, પહેરવેશ, શસ્ત્રાર, ખેતર, ખેતર, ખેતર, વહેમો, રહેણીકરણી, જન્મમરણ અને લગ્નાદિ વિધિ, તહેવારો, ઉત્સવો, વગેરે અનેક વિષય ઉપર માહિતી આપેલી છે. આ માહિતી અને પુસ્તકમાં આપેલાં કેટલાંક ચિત્રો લીધેની સ્થિતિ ‘આત્મેજ્ઞ’ રજૂ કરે છે. “ગીરી” અથવા દરજી કરવાનો કે ગાંધર્વ વિવાદનો પ્રથા, “ગોદરી” પકવાની રીત, તેમજ ખેતરો પર છટા ધર બાંધીને રહેવાની અને ખીજી ભિન્નતા અને વિશેષતાઓ ખાસ જ્ઞાન ખેંચે છે અને તેમને જીવનઅવધાર જીવંત સ્વરૂપમાં રજૂ કરે છે. જેમને લીધેનો થોડો પણ પરિચય કરવા માટે પ્રસંગ પડે તેમને લીધેનાં જીવન, માનસ અને સંસ્કૃતિ સમજવા સારું આ પુસ્તક માર્ગદર્શક યર્થ પડશે. પુસ્તકના પાછલા ભાગમાં લીધેની કહેવતો, કાષ્ટાંતો લખુનરી, અને જુદા જુદા પ્રસંગનાં ગીતો આપ્યાં છે, તે લીધેની જીવંત ભાષા, માન્યતા, રસિકતા અને સંસ્કારનું જ્ઞાન કરાવે છે. કેટલાંક “મંડળો”માં તેઓનાં ઐતિહાસિક પ્રસંગો વર્ણવેલા જણાય છે. આ પ્રસંગો મુંબંધી વિશેષ જાણવાની જિજ્ઞાસા વાચકને સહેજે થાય છે. કેટલાંક ગીતો લીધેએ અપનાવી લીધેલાં લાગે છે અને કેટલાંક એમને માટે રચવામાં આપ્યાં છે; એમનું મૌલિક સાહિત્ય - જુદું પાડીને જોવામાં આવે તો ખાસ અભ્યાસને યોગ્ય બને. આ ગીતસાહિત્ય એકદમ કરવામાં લેખકે ધણો શ્રમ લીધો છે, વંળી લોક શબ્દોના અર્થ આપીને વાચકનું કાર્ય સરળ બનાવ્યું છે.

પ્રાસ્તાવિકમાંના વિષયોને માનવાવિદ્યા અને નૃકુળવિદ્યા (એન્થ્રોપોલોજી અને એથ્નોલોજી)ને શાસ્ત્રીય રીતે વિકસાવીને અને તેમના ઇતિહાસ તથા ક્રમ સહ વિકાસ અનુસાર ખીજીને આપવામાં આવે તો આ પુસ્તક વિશેષ ઉપયોગી અને પ્રમાણ્યૂન ગ્રંથ બની શકે. એક જીવંત આદિ જાતિનું સામાજિક અને માનસિક જીવન તથા સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ આ પુસ્તક દ્વારા જોવા મળે છે. વધતા જતા વેગથી આ કોમના જીવનમાં પરિવર્તન થતું જાય છે, તેથી એમનાં સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિની નોંધ બને તેટલી જૂન સ્વરૂપમાં સાચવી રાખવા જલદી અને પૂરતો પ્રયત્ન થવો પડે છે. લીધે અંગે શાસ્ત્રીય અભ્યાસ માટે વિશાળ ક્ષેત્ર છે. પોતાના આગળ વધતા અભ્યાસ, અનુભવ અને સંશોધનથી લેખક આ પુસ્તકને વિશાળ અને જીવંત બનાવશે એવી આશા રાખીયું.

ધરતીને 'ખાળમેળો—ધન્વપ્રસાદ' બટ અને મણિલાલ ઠાકર, (નવચેતન સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ). મેરી ગ્રેવનના અગ્રિય પુસ્તકને આધારે લખાયેલા આ બાળપુસ્તકમાં ફ્રાન્સના 'લુદા લુદા' નવ દેશોનો બાળ-દષ્ટિએ પરિચય થાય છે. આમાં તે દેશોની ભૂગોળ નથી પણ તે તે દેશનાં બાળકો પોતાનાં દેશનાં જીવન વાતાવરણમાં પોતાની જીવનકથા રજૂ કરે છે. તેઓ "પોતાના દેશમાં રમતાં ખેલતાં રજૂ થાય છે." તેમના દેશનાં આપોહરા, ઋતુ ઋતુનાં જીવન, પહેરવેશ, રીતભાત, તહેવાર, ગૃહ અને સમાજજીવન, ઉપજ, ઉદ્યમ વગેરે તેમનાં બાળમુખે સંભળવા મળે છે. પુસ્તકમાંનાં અને પૃષ્ઠાં પરના ચિત્રો પુસ્તકને વિશેષ આકર્ષક અને વાસ્તવિક બનાવે છે. જીના દરિયામાંના પાપુઆ બેટનું તેમજ બરફવાળા લેપલેંડનું બાળક અને રણમાં મુમાફી કરતો અરબ છોકરો, અમેરિકામાં ધર્કના ખેતરો પર બીજરતી બાળા, ઝોસ્ટ્રેલિયાના ઘેટાઓમાં બીજરતો ભરવાડનો છોકરો અને હોલેંડની નહેરો પર ફળફૂલ વચ્ચે રમતાં બાળકો, સ્વિટ્ઝર્લેંડમાંના પોતાના પહાડી ધરનું રમરણ કરતો લાંબની હોટેલમાં કામ કરનાર, ચીનના એક ઋદ્ધસ્થનું કુટુંબ અને દિંદનાં કુંવારનાં બાળકો, એ બધાં એક પછી એક એક એક સાથે આ પુસ્તકમાં આપણને મળે છે અને તેમની મુલાકાતનો આનંદ હૃદય ઉપર મૂકતા જાય છે.

બાલવિજ્ઞાન વાચનભાગ્ય ધોરણ પાંચમું—ન. પ્ર. શાહ અને ઠા. શ્રી. ઠાકર (બાલગેવિંદ કુબેરદાસની, કંપની, અમદાવાદ). વર્ધા શિક્ષણ યોજનામાં ધોરણવાર નક્કો કરેલા અભ્યાસક્રમ અનુસાર લેખકોએ વિજ્ઞાન વિષયની પુસ્તકભાગ્ય લખી છે. 'જીવજંતુ' ખાતાએ સ્વીરકારેલા અભ્યાસક્રમમાં પાંચમા વિભાગે અને વિષયો અનુસાર પાંચમા ધોગ્ય માટે આ પુસ્તક લખાયું છે. જીવનમાં જરૂરના, ઉપયોગી અને આપણી સૃષ્ટિમાંના જીજીવો જેવા વિષયો આ અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરેલા છે તે સાથે જ વિષયોની બાળગમ્ય અને યોગ્ય રજૂઆત કરતી જો એટલું જ અગત્યનું છે. પ્રખ્યાત વિજ્ઞાનીઓનાં જીવનચરિત્ર અને શોધો જીજીવોનાં હેતુ ચેતોલિયો તથા સર સી. વી. રામનના જીવન પ્રગંજો ઉત્તમ રીતે રજૂ કરે છે. જો જીવનવૃત્તિ-તોમાં જોતિક વિષયના ધણક મુદ્દાઓ પણ આવી જાય જો ખગોળ અંગે સૂર્યમંડળ, ચંદ્ર, ધૂમકેતુ અને પૃથ્વીનું પરિભ્રમણ, વળી હવાના જોતિકશુભો પાણીમાં ધનાં દ્રવ્ય અને સ્ફટિક મંદી પાક આપેલા છે. આરોગ્યદષ્ટિએ હવા, પાણી અને આહાર સાથે પાચનનર અને પાચનક્રિયા સમજાવ્યાં છે. જીવવિજ્ઞાનમાં ખીજ, ફળ, અને વૃદ્ધિની રીતો, કેલમ કરવાનું બ્યાવહારિક જ્ઞાન,

અને ઢેરી છાપ તથા હાકાયા કૂતરા મગધીની માહિતી આપી છે એવા આક્રમણો દિવસ ૨૭ પાઠ છે અને ફર જેટના ચિત્રો આપ્યા છે, જેમાંનાં ધણાં ચિત્રો આકર્ષક અને સૂચક છે જ્યાં પાઠ મનાદ અથવા વાર્તાવાપની દબે લખેલા છે, જો કે એ સૌથી બધા પાઠમાં એકસરખી રસિક અને જીવંત રહેલી નથી દરેક પાઠને અંતે પાઠમાંના મુખ્ય મુદ્દા તાગવીને મારાચરૂપે આપ્યા છે તે વિદ્યાર્થીને મદદરૂપ થઈ પડશે.

વેસ્ટાની બેટરીમાના પરપોટા મગધે, એવા કયાક કયાક દોષ નજરે મડે છે. આ પુસ્તકમાંના પાઠોમાં ભૌતિક અને રસાયણ વિષયો મટે વિદ્યા પીઠ સમિતિએ યોજેલા પારિભાષિક શબ્દ વાપરવાનો આગ્રહ સખતમાં આવે તો તે મુજરાતીમાં વૈજ્ઞાનિક શબ્દોની એકવાક્યતા સાધવામાં સદાયક થઈ પડશે એકદરે આ પુસ્તક જાગવિજ્ઞાન માટે એક મૂળ પ્રયત્ન છે.

મળેલા દરેક પુસ્તકની મીઠા કરી તે બધા પર હવે ઉવટની મમત દષ્ટિ નાખીએ એકૂત જમીનને યોગ્ય સાચીય ખાતરોથી રસાળ મનાવી તેમાંથી અન્ન અને ફળ ઉત્પન્ન કરે છે, કે પીજી, ઢાતી કાપક બનાવવામાં આવે છે, અને સીવણ ગૂંચણ ભરતથી વસ્ત્ર સરજાય છે પોપક આદારથી શરીર, પ્રજા અને ગદ મજલ છે ગૃહિણી ગધણુના વડે યોગ્ય સ્વાદિષ્ટ બોજન સર્જે છે અને ગૃહજીવનના અનેક અંગેને વિકસાવે છે. બહાયર્ અને યોગ્ય રહેણીકરણી, વ્યાયામ, ગમ નિવારણ અને સ્વચ્છતાથી નીરાગી અને સુદૃઢ શરીર સમાજ અને ગણ ધડાય છે જ્ઞાનવૃદ્ધિ અને સૃષ્ટિ અવલોકનથી, નમોમકળ અને માનવકૃણા જેવા છે તેવા બેવા અને જણવાથી માનસિક વિકાસ થાય ■ અને વિચાર તથા આનંદ મધાય ■ એમ અનેક દિશામાં સર્જન અને વિકાસ સધાવતા પુસ્તકોનું અવલોકન કરવા મળ્યું છે એ પુસ્તકો મોકલી આપનાર લેખકો તથા પ્રકાશકોનો અને એ પ્રસંગ પ્રાપ્ત કરાવનાર "મુશ્કાત સાહિત્ય સમાજ"નો આભાર માનું છું.

સમીક્ષિત ગ્રંથોની યાદી

દર્શિતા

પુસ્તક

કર્તા-પ્રકાશક

નોંધનું પૃષ્ઠ

૧. હંસાલિલી : કેશવરામ સાઓ : ગુજરાત વર્નાકુલર

સોસાયટી, અમદાવાદ (૪)

૨. મીરાં અને નરસિંહ : સરતું સાહિત્ય વર્ષક કાર્યાલય, અમદાવાદ (૫)

૩. રૂપાઈયાત ને બીજાં કાવ્યો : હરગોવિંદ ત્રિવેદી : આર. આર.

રોહની કં. મુંબઈ (૬)

૪. હરદિની : કેશવ હ. શેઠ : અગત્યતા મુદ્રણકલા મંદિર, અમદાવાદ (૭)

૫. ગુરુ ગોવિંદસિંહ : ગોવિંદ હ. પટેલ : પદ્મજા પ્રકાશન, વડોદરા (૮)

૬. ગીતાગીતમંજરી : જુગતરામ દવે : નવજીવ પ્રકાશન મંદિર,

અમદાવાદ (૯)

૭. જ્ઞપમાળા : પૂજાલાલ : શ્રી. અરવિંદાશ્રમ, પોદિચેરી (૧૦)

૮. ભર્મિમાળા : " : " " (૧૦)

૯. ગીતિકા : " : " " (૧૦)

૧૦. શ્રી ગંગાચરણ : શ્રી. રામકૃષ્ણ સેવા સમિતિ, અમદાવાદ (૧૧)

૧૧. હુજ અરણ્ય : " " " " (૧૧)

૧૨. હૃદયપોકાર : " " " " (૧૧)

૧૩. મનને : સરતું સાહિત્ય વર્ષક કાર્યાલય, અમદાવાદ (૧૨)

૧૪. જીવન પાઠ : " " " " (૧૨)

૧૫. ગીતગુચ્છ : જયંતીલાલ મં. ઓઝા : શ્રી. રામકૃષ્ણ આશ્રમ,

રાજકોટ (૧૩)

૧૬. અમિલાય : સ્વ. શ્રીમતી : રામકૃષ્ણ સેવા સમિતિ અમદાવાદ (૧૩)

૧૭. કાવ્યાગતા : જલિલરાય વ્યાસ : પોરબંદર. (૧૩)

૧૮. છુંગિયો : લોહપ્રકાશન ગૃહ, મુંબઈ (૧૪)

૧૯. હૃદય પાખડી : ' રસજી ' : સાવલી (૧૪)

૨૦. શ્રીમંતોનો સંકેત : ઈશ્વર ધોળકિયા સ. સ. વ. કાર્યાલય,

અમદાવાદ (૧૫)

૨૧. અશ્રુમતી : ડૉ. એમ. ઓ. સુરૈવા : જોગેશ્વરી, મુંબઈ (૧૫)

૨૨. ગોવિંદદામોદર સ્તોત્ર : શ્રી રામકૃષ્ણ આશ્રમ, રાજકોટ (૧૫)

૨૩. સ્તોત્રમંમદ : " " " (૧૫)

પુસ્તક	કર્તા-પ્રકાશક	નોંધનું પૃષ્ઠ
૨૪ મુમુતુઓની જ્ઞાનગથા : લાલજી વી. જ્ઞાની : જ્યમદણુ		(૧૬)
૨૫ સ્વીન્દ્રવીજા - ઝવેરચંદ મેઘાણી : ભાગતીષ સાહિત્ય મંથ અમદાવાદ		(૧૬)
નાટક		
૨૬ ધરા ગુર્જરી : ચંદ્રવદન મહેતા : આર. આર. ગેંની કં. મુમુષ (૧૭)		
૨૭ વેનિસનો વેપારી : હંમા મહેતા : એન. એમ. ત્રિપાઠી		
		લિ. મુમુષ (૧૮)
નવલિકા		
૨૮ ઉત્તમન : ' મુદરમ્ ' : આર. આર. ગેંની કં. મુમુષ (૧૯)		
૨૯ માણસાર્ધના દીવા : ઝવેરચંદ મેઘાણી : ભાગતીષ સાહિત્ય મંથ, અમદાવાદ		(૨૦)
૩૦ ગંગા છે બારોટ - " " " " " "		(૨૨)
૩૧ પરીક્ષાઓ : નિરંજન વર્મા-જ્યમદણુ ૫૨માગ : " "		(૨૨)
૩૨ દેશદેશની લોકકથાઓ : " " : સી. શાનિલાલની		
		કં. મુમુષ (૨૨)
૩૩ ધૂધવતા પૂર : સુનીલાલ મણિયા : એન. એમ. ત્રિપાઠી, મુમુષ (૨૪)		
૩૪ પાખવિનાના : ઉમેશભાઈ મણિયા : ભારતી સાહિત્ય મંથ,		
		અમદાવાદ (૨૫)
૩૫ નિશિર્ગમ - ' મત્તમ્ ' : નવચેતન સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ		(૨૬)
૩૬ પ્રેમજી કપોત : મુલ્કી હાફુઃ : " " " "		(૨૭)
૩૭ દેવકુમુદ મુકુદ પાગલપર્વ : મગ્ગવની પ્રકાશન મંદિર, ભારતનગર		(૨૭)
૩૮ ભાગવતકથાઓ : નાનાભાઈ ભટ્ટ આર. આર. ગેંની કં. મુમુષ		(૨૮)
૩૯ પ્રાચીન શીલકથાઓ : ગોપાલદાસ પટેલ : ગુજરાત વિદ્યાપીઠ,		
		અમદાવાદ (૨૮)
૪૦ પ્રકાશના પત્રકા : હરમનદાસ માલેક : મ મા વ કા. અમદાવાદ		(૨૯)
૪૧ ઇનિદામને અજવાલે : હન્દ્ર વસાવલા " " "		(૨૯)
૪૨ ગામકું બોલે છે : સુનીલાલ મણિયા : " " " "		
૪૩ ગામની દગલી : પીતામગ પટેલ : " " "		(૩૦)
૪૪ ગૃહજીવનના દરશો : કુમુદ ગ્રેડ " " " "		
૪૫ જગતનાના હોરુ : પુનનન જુયઃ " " " "		
૪૬ જીવન પરિવર્તન : ' મોપાન ' (૩૧)		
૪૭ નુંદર વગેરે : બાગદુખ્ખુ ભેલી ઓચમ્મિ મર્વાવજ, ગુગન		(૩૧)
૪૮ સાવકી મા વગેરે " " " "		

- ૧૧૨ પુસ્તક કાર્તી-પ્રકાશક નોંધનું ૫૪
 ૧૧૨ સાહિત્યપગમથ : ભારતી સાહિત્ય મંથ-અમદાવાદ (૬૫)
 ૧૧૩ ગુજરાત સાહિત્ય મથા કાર્યવહી સને ૧૯૪૩-૪૪ : ગુજરાત
 સાહિત્ય સભા અમદાવાદ, (૬૬)
 ૧૧૪ ભાષણ, ઉદ્ભવ અને ભીમ : રામલાલ મોદી ગુજરાત વર્નાક્યુલર
 સોસાયટી : અમદાવાદ (૬૭)
 ૧૧૫ ગુજરાતીઓએ લખેલા ફારમી મથો : દી. જ. કૃષ્ણલાલ મથેગી
 ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી : અમદાવાદ (૬૮)
 ૧૧૬ નર્મદ : રામનારાયણ પાઠક : ભારતી સાહિત્ય મંથ : મુંબઈ
 અમદાવાદ (૬૮)
 ૧૧૭ સાહિત્યસમીક્ષા : વિશ્વનાથ ભટ્ટ : આર. આર. શેકની ક. મુંબઈ, (૬૮)
 ૧૧૮ કળા એટલે શું ? : મગનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈ : ગુજરાત
 વિદ્યાપીઠ : અમદાવાદ (૬૯)

ભાષા-વ્યાખ્યાન

- ૧૧૯ અક્ષર અને શબ્દ : કેશવગમ કાચીરામ શાસ્ત્રી : ગુજરાત
 સાહિત્ય સભા. અમદાવાદ (૭૦)
 ૧૨૦ ભાષા, વૃત્ત અને કાવ્યાર્થકાર : કાન્તિલાલ બાસ એન. એમ.
 ત્રિપાઠી, મુંબઈ (૭૨)

ઇતિહાસ-પુરાતત્ત્વ

- ૧૨૧ ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ : ઈસ્લામ મુમ્તઝ ખાન, ૧
 રત્નમણિરાવ ભોટે, ગુ. વર્ના સોસાયટી : અમદાવાદ (૭૩)
 ૧૨૨ ઇતિહાસની કેડી : ભોગીલાલ સહિસરા : પદ્મજા પ્રકાશન, વડોદરા (૭૪)
 ૧૨૩ વસ્તુપાલનું વિદ્યામંડળ : " " (૭૫)
 ૧૨૪ ઈન્દુને પત્રો : પદ્મિનિ જવાહરલાલ નહેરુ : નવજીવન કાર્યાલય :
 અમદાવાદ (૭૬)
 ૧૨૫ જનનના ઇતિહાસનું રેખાદર્શન-ખંડ ૧-૨ : પદ્મિનિ
 જવાહરલાલ નહેરુ નવજીવન પ્રકાશન મદિર : અમદાવાદ (૭૬)
 સમાજશાસ્ત્ર
 ૧૨૬ ગુજરાતના પંચમહાલ જિલ્લાનાં ભીમો : પાદુગંજ વણીકર :
 ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી : અમદાવાદ (૭૮)
 ૧૨૭ વર્તુલવરચા : ગાંધીજી નવજીવન પ્રકાશન મદિર : અમદાવાદ (૭૯)

- પુસ્તક કર્તા-પ્રકાશક નોંધનું પૃષ્ઠ
- ૧૨૮ ઓઓના વિવિધ પ્રકાર સર્વ સાહિત્ય, વર્ધક, કાર્યાલય, અમદાવાદ (૮૦)
- (૧) ૧૨૯ કલેક્ટર તનના અને મનના : ચાતામેન દેસાઈ : ઓઓના, કાર્યાલય, અમદાવાદ (૮૧)
- (૦) ૧૩૦ અર્થકારણ
- ૧૩૦ હિંદુ પ્રમુખીય અર્થશાસ્ત્ર, વિદુલદાસ કોઠારી ગુજરાત, વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ (૮૨)
- (૧) ૧૩૧ આમોદોગ પ્રવૃત્તિ : નગીનદાસ પારેખ - નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ (૮૨)
- (૧) ૧૩૨ હિંદી આર્થિક દુર્દશા કુમરશી સંપદ : સંદેશ પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ (૮૩)
- (૧) ૧૩૩ રૂપિયાનું બાવિ : કુમરશી સંપદ : સંદેશ પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ (૮૩)
- ૧૩૪ યુ.કે સી સી. અને હિંદ : કુમરશી સંપદ : સંદેશ પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ (૮૩)
- ૧૩૫ બેપારી સર્વજ્ઞાન સુમદ : કુમરશી સંપદ : સંદેશ પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ (૮૩)
- ૧૩૬ પાક કેમ વેચશો : હરિવદન પરીખ : સયાજી આમવિકાસ માળા, વડોદરા (૮૪)
- ૧૩૭ આમયુનધર્મના રમેશ ગૌતમ : સયાજી આમવિકાસ માળા, વડોદરા (૮૪)
- ૧૩૮ ગાંધીજીનો સરકાર સાથેનો પત્રવ્યવહાર - નવજીવન પ્રકાશન મંદિર - અમદાવાદ (૮૫)
- ૧૩૯ રાષ્ટ્રભાષા વિશે વિચાર : ગાંધીજી " " " (૮૬)
- ૧૪૦ રચનાત્મક કાર્યક્રમ ગાંધીજી " " " (૮૭)
- ૧૪૧ રાષ્ટ્રીય, મહાસભા અને વિદ્યાર્થી પ્રવૃત્તિ - મગનલાલ દેસાઈ, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર : અમદાવાદ (૮૭)
- ૧૪૨ અહિંસાની તાલીમ : અદ્યક્ષર શુક્લ નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ (૮૮)
- ૧૪૩ હિંદો કોમો ત્રિકોણ - અરોંક મહેતા અને અનુપમ પટવર્ધન, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર : અમદાવાદ (૮૮)
- ૧૪૪ અખડ હિંદુસ્તાન : કનૈયાલાલ મુનશી - આર. આર. શેઠ, મુંબઈ (૮૯)

પુસ્તક	કર્તા-પ્રકાશક	પ્રાપ્તિ ૫૪
૧૪૫ ગામડાંનું સ્વરૂપ : ઇન્દુલાલ વોલિક : ઓમસેન સીદ્ધિ	કાર્યાલય : અમદાવાદ (૯૦)	
૧૪૬ મુદ્દ અને ઓમસેન : રામચંદ્ર મુનશી	" "	(૯૦)
૧૪૭ મહાત્મા ગાંધી અને પુનઃ જોશી વચ્ચેના પત્રવ્યવહાર :	લોકપ્રકાશન મુદ્દ : મુમર્ષ (૯૦)	
૧૪૮ આઝાદીની લડતમાં અજુનવર્ગની સ્થાપના :	" "	(૯૦)
૧૪૯ દિલ્હી કાળદારીમાં અબ્દુલ સમ્માનની તવારિખ .	" "	(૯૧)
૧૫૦ વિજય અને દિલ્હી આઝાદી :	" "	(૯૧)
૧૫૧ પ કિતબી હરી તિઆર કરો .	" "	(૯૧)
૧૫૨ સામવાદ . ભોળીવાલ ગાંધી લોકપ્રકાશન મુદ્દ, મુમર્ષ	" "	(૯૧)
૧૫૩ આપણી કોશિશ રમણીકનાલ ચાહ . પદ્યપ્રકાશન મુમર્ષ	" "	(૯૨)
૧૫૪ મારો ભાગ્યદેશ કાન્તિલાલ પરીખ . સસ્તું સાહિત્યવર્ધક	કાર્યાલય, અમદાવાદ (૯૨)	
૧૫૫ સોવિયેત રશિયા ભોળીવાલ ગાંધી - લોકપ્રકાશન મુદ્દ : મુમર્ષ	" "	(૯૩)
૧૫૬ રશિયામાં ૩૦ મહિના : યશવંત શુક્લ : લોકપ્રકાશન	વિમિટ : અમદાવાદ (૯૪)	

ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાન

૧૫૭ અભિધર્મ ધર્માનંદ કોસમી , મુ વ સૌભાવદી, અમદાવાદ	(૯૪)
૧૫૮ વેદાન્ત અને યોગ સ્વામી મોધેરતીય સંદેશ પ્રકાશન	મદિર, અમદાવાદ (૯૫)
૧૫૯ શ્રીમદ્ ભગવત માર્ગદર્શિકા	" " " " (૯૫)
૧૬૦ શુરપૂર્ણિમા	" " " " (૯૬)
૧૬૧ જ્ઞાનના ઝરણા	" સ. સો. વ. કાર્યાલય, અમદાવાદ (૯૬)
૧૬૨ ખનિ અને જર્મી	" " " " (૯૬)
૧૬૩ વિચાર સુધારક	" " " " (૯૭)
૧૬૪ શ્રી રમણ મહર્ષિ	" " " " (૯૭)
૧૬૫ પ્રકૃતિ અને જીવન રહસ્ય બિહુ અખિલાનંદ સર્વ સા વ	કાર્યાલય, અમદાવાદ (૯૭)
૧૬૬ વિવેકનંદસાર - સર્વ સા વ કાર્યાલય, અમદાવાદ	(૯૭)

પુસ્તક	કર્તા-અધ્યક્ષ	જોડાણ ૫૪
૧૬૭ સુલિખ : શાન્તિલાલ કાકર : નવિયાદ		(૬૮)
૧૬૮ નાયપણુ : દયાળસિંહ કાકર : આનંદાશ્રમ, બીલખા		(૬૮)
૧૬૯ આનંદ આશ્રમ અને તેના અધિકારી : ..		(૬૮)
૧૭૦ પ્રોમન નથુરામ સર્માજી : કરજીસિંહ કાકર ..		(૬૮)
૧૭૧ કૃપાનાથ કપડવંજી : દયાળસિંહ કાકર : ..		(૬૮)
૧૭૨ પ્રાદ્યુષી મીમાંસા : વિષ્ણુદેવ પંડિત : રામકૃષ્ણ સેવાસમિતિ, અમદાવાદ		(૬૮)
૧૭૩ વીરમિના વિદુલા : ..		(૬૯)
૧૭૪ મદાવાક્ય ગુલાવલિ : મ સા. વ કાર્યાલય, અમદાવાદ		(૬૯)
૧૭૫ લઘુ મૈત્રવાસિષ્ઠ ..		(૬૯)
૧૭૬ અવધૂતગીતા ..		(૬૯)
૧૭૭ અટ્ટાવેક ગીતા ..		(૬૯)
૧૭૮ છિતર ગીતા ..		(૧૦૦)
૧૭૯ જીવ-મુક્તિવિવેક ..		(૧૦૦)
૧૮૦ એકાદશ સ્તોત્ર ..		(૧૦૦)
૧૮૧ આત્મવિશ્વાસ ..		(૧૦૦)
૧૮૨ ત્રિકુરનીતિ ..		(૧૦૦)
૧૮૩ કાકરજી ..		(૧૦૦)
૧૮૪ શ્રી મૈત્રવાસિષ્ઠ : જોષાળદાસ પટેલ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ		(૧૦૧)
૧૮૫ શ્રી ગીતામંકલન . જ સા. વ કાર્યાલય અમદાવાદ		(૧૦૨)
૧૮૬ સંકલિતા ભગવદ્ગીતા : કાકા કાલેલકર : નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ		(૧૦૨)
૧૮૭ શ્રી ગીતાના શ્લોકોની મંકલના : પુરુષોત્તમ પરીખ અમરેલી		(૧૦૨)
૧૮૮ ગીતાધર્મ : કાકા કાલેલકર : નવજીવન પ્રકાશન મંદિર :		(૧૦૩)
૧૮૯ ગીતાહૃદય : નટવજલાલ દવે : ભારતી સાહિત્ય સંઘ, અમદાવાદ		(૧૦૪)
૧૯૦ ચૂપ નદી રહેવાય : ચંદ્રચંદ્ર શુક્લ : નવજીવન પ્ર મંદિર અમદાવાદ		(૧૦૫)
૧૯૧ સુખની સર્વસામલ્ય ચૂપી : બૃષ્ણરાજ મહેતા :		
(૧૧૧) ગુરુકે મંદિરન કાર્યાલય, અમદાવાદ		(૧૦૫)

- પુસ્તક કર્તા-પ્રમથક નોંધનું પૃષ્ઠ
- ૨૦૮ હિંદી સરકારની શિક્ષણ યોજના વિઠ્ઠલદાસ કાકારી
નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ (૧૧૨)
- ૨૦૯ ધરશાળા અને શેરી . ગિરીશભાઈ ભટ્ટ, ધરશાળા ભાવનગર (૧૧૨)
- ૨૧૦ સોવિયેટ શિક્ષણ : પ્રસન્નવદન વકીલ સોવિયેટ મિત્રમંડળ,
અમદાવાદ (૧૧૩)
- ૨૧૧ ઉર્દૂ લિપિ શિક્ષિકા હસરાજ જૈન ગિરિરાજ કિશોર,
નવજીવન પ્ર મંદિર, અમદાવાદ (૧૧૩)
- ૨૧૨ સરસ નાગરિક શાસ્ત્ર રતનચી અનંદા અનંદા શુક ડીપો,
અમદાવાદ (૧૧૩)
- ૨૧૩ હિંદનો રસિક ઇતિહાસ ભાગ ૩ . મહાશક્તર દવે (૧૧૪)
- ૨૧૪ અધ્યયન 'અભ્યાસી' ગ્રૂ અચરત્ન કાર્યાલય અમદાવાદ (૧૧૪)
- ૨૧૫ પદ્મચંદ્રની શિવલાલ જેસલપુરા . અમદાવાદ (૧૧૪)
- (બાલસાહિત્ય)
- ૨૧૬ રસપોળી રમણીક આરાયવાળા . જીવન સાહિત્ય મંદિર, મુમર્ષ (૧૧૪)
- ૨૧૭ ચોખવટથી વાત કરજો . દિનેશ કાકાર નવચેતન સાહિત્ય
મંદિર, અમદાવાદ (૧૧૫)
- ૨૧૮ છલસીદાસ . રમણલાલ શાહ શ્રી સવાજી ખાનમથમાળા
વડોદરા (૧૧૫)
- ૨૧૯-૨૨૩ દારૂનું ભાગ ૬-૭-૮-૯-૧૦ શક્તર શાહ :
આર આર શેઠની કંપની : મુમર્ષ (૧૧૫)
- ૨૨૪ ખાળોનાં વિવેચનદ પ્રદુલ્લ કાકાર સ સા વ કાર્યાલય,
અમદાવાદ (૧૧૬)

વિજ્ઞાન વિભાગનાં પુસ્તકો

સામાન્ય જ્ઞાન

- ૧ વિજ્ઞાનની પરિભાષા . (નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદ) (૧૨૩)
 - ૨ જગતમાં જાણવા જેવું છે આ કામદાર (સસ્તું સાહિત્ય વધક
કાર્યાલય મુમર્ષ અમદાવાદ) (૧૨૬)
- વિશિષ્ટ વિષયો
- ૧ વિશ્વદર્શન (તારક પરિચય) : હોટુભાઈ સુયાર (ચરોતર
એન્સાયક્લોપીડીયા સોસાયટી આણંદ) (૧૨૭)
 - ૪ ભારતીય પ્રત્યક્ષ પચામ વિ ચ ૨૦૦૨ ૬ આ ભટ્ટ (ગુજરાત
વર્નાક્યુલર સોસાયટી અમદાવાદ) (૧૨૯)

૫. મદાકાળ પુરુષ વર્ણન અર્થાત કાલોત્પતિ વિજ્ઞાન રૂપ
ભા. ૧ : શ્રી કૃષ્ણાત્મજ (પ્રો. ધીરજલાલ પરિખ, માડુંગા) (૧૩૦)
૬. સાંત્વિય આતરોતો ઉપયોગ : સો. કી પટેલ (પ્રાચ્ય
વિદ્યામંદિર, વડોદરા.) (૧૩૧)
૭. ખાદીવિદ્યા પ્રવેશિકા : રજી. આદિ (નવજીવન કાર્યાલય,
અમદાવાદ) (૧૩૨)
૮. ભાતભાતનું જરનકામ અને ગૂંચળુ કામ : શ્રીમતી લી. સુ.
પટેલ (એન. એમ. ઈક્કરની ઈ. મુંબઈ) (૧૩૫)
૯. આપણો ખોરાક : એમ. આર. મસાણી અનુ. ચં. મહેતા
(મસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, મુંબઈ) (૧૩૫)
૧૦. આરોગ્યસાધના : ડૉ. ધ. મંપટ (મસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક
કાર્યાલય, મુંબઈ) (૧૪૮)
૧૧. આદાર અને ચોપણ, અવેરમાઈ પટેલ (નવજીવન કાર્યાલય,
અમદાવાદ) (૧૩૭)
૧૨. વીસમીસદીનું પાઠશાસ્ત્ર : શ્રીમતી સુ. ના પટેલ (એન. એમ.
ઈક્કરની ઈ. મુંબઈ) (૧૩૯)
૧૩. ગૃહિણી ગ્રામ : ડૉ. રા. મહેતા (ઈક્કર-પબ્લિશર્સ, મુંબઈ) (૧૪૦)
આરોગ્ય અને વૈદક
૧૪. આરોગ્ય તનનું મનનું ને દેશનું : ડૉ. દ. વ. દેસાઈ
(સંદેશ પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ) (૧૪૧)
૧૫. વ્યક્ત્ય અને કાયાકલ્પ : સ્વામી જીવનતીર્થ (જીવન
ચોખાત્રમ, વડોદરા) (૧૪૩)
૧૬. સૂર્યનમસ્કાર અને મનુષ્યજીવન : શ્રી જી. શ્રીમાળા
(શ્રી જીવન શક્તિ આશ્રમ, સહુજી) (૧૪૪)
૧૭. ઉમરોત્રોત્તર નિસર્ગોપચાર : ર. એન્ડ્રિનિયર (ભારતી
સાહિત્ય મંથ, અમદાવાદ) (૧૪૫)
૧૮. મારો જીવોપચાર : સે. દનાઈપ (ભારતી સાહિત્ય મંથ,
અમદાવાદ) (૧૪૬)

વિભાગ બીજો
ભાષણ

Eunuchs, Pavaiyās & Hījadās

BY
DR. SUMANT MEHTA

INTRODUCTION

Quite a fair number of human beings are born maimed or deformed and it is easy enough to understand that some persons have been born sexually impotent ever since the human creature came into existence. By impotency we mean the inability to perform the sexual act successfully. This includes impregnation. Such people exist all over the world but they do not form themselves into a community, nor do they purposely behave in such a fashion as to be marked out from the normal people. In our country however owing to some religious superstitions a few people cut-off their genitals or have them cut off and enter the community of Pavaiyās and Hījadās. It is known that fresh recruits are added by stealing poor neglected or backward children and emasculating them. The Pavaiyas and Hījadas have become a religious community, and they live by a systematic and fixed method of taxing the rural and urban people.

I hope it would not be uninteresting if I note some details of the circumstances which I started the study of this subject. While turning over the pages of Bombay Gazetteer for the Thakardās of North Gujarat I just casually saw a description of the operation performed on children for emasculation. I was deeply shocked. I decided to make further inquiry.

ries. Until then all I knew about the Pavaiyās was that they were devotees of Bahucharā Mātā, that they were emasculated by operation, that they wore women's clothes and they were extremely importunate beggars. On another occasion in the mill areas of Ahmedabad I happened to see four very tall stalwart eunuchs. On inquiry I found that they were -mūslim Pavaiyās. I started wondering as to how Musalmāns could be devotees of the Goddess Bahucharā. Later on consulting some learned friends with regard to books on this subject I was told that there was practically no literature about it. That made me keen to start inquiries. If we leave aside the reference to the eunuchs in ancient literature perhaps I am not wrong in saying that excepting the article on Hījadās in the Bombay Gazetteer and small passages in the ethnological reports of the various Provinces, there is extremely meagre inquiries from the Pavaiya, themselves. A number of my friends helped me, but the result has not been as satisfactory as I should have wished.

I have gone into some details about the cult of Mother-Goddess and particularly of Mātā Bahucharā because I wish to suggest that it is only in that pernicious atmosphere surcharged with superstition and fear that any mother can possibly make up her mind to dedicate a beloved son for emasculation and for life-long misery, and similarly that any man or youth could muster reckless courage to cut-off his genitals or allow others to do so for him.

I am informed that in the census reports there

is no separate enumeration for the eunuchs and therefore it is not possible to know their numbers. They exist throughout the length and breadth of our country and their total number must be quite large. In view of the fact that the Pavaiyās and Hijadās form themselves into a semi-religious community and the fact that new recruitment continuously goes on, we have not slightest reasons to hope that their number is likely to decrease rapidly and that these communities will become extinct in the near future.

The words Pavaiyā, Hijadas eunuchs and very many other terms have been used very indiscriminately both for person who are congenitally impotent as well as for those who have been sound but emasculated later on. This has led to much confusion.

I have used the word Pavaiyā for the operated variety, whether born impotent or potent, the word Hijadā appears to have been introduced into our languages perhaps by the Muslims and therefore I have reserved that word for the muslim eunuchs and Pavaiyās. This differentiation, I admit, is not sanctioned by common parlance but in view of the fact that most Pavaiyas have something to do with the cult of the Mother Goddess I recommend this differentiation to the anthropologists. In connection with this subject it would be interesting to compare the use of the words Khasua and Hijadā as mentioned by Enthoven in his anthropological reports of the Central Provinces. I use the English word 'eunuchs' for all impotent persons congenital or otherwise, men or women, either emasculated by operation or not.

The subject which I have started to investigate is very obscure. The Pavaiyās are very hypersensitive and reluctant to discuss any matter connected with their physical condition, their social life, behaviour or their economic condition. With regard to the operation or emasculation their mouths are practically sealed. Further, when I approached some of my friends and co-workers for help I noticed that they felt a sense of shame in visiting and talking to these people. The Pavaiyās and Hijadās are looked-upon as low and depraved. This attitude is not at all justifiable, but the difficulty of investigation is great.

I confess, I did not tackle the problem merely as a matter of anthropological research. I am essentially and primarily a social worker and it hurts me that there should exist people in my country, people who are mutilated on account of stupid superstition, and that the social and economic condition of some of them is so vicious that they have to resort to or submit to unnatural practices. Their existence is a dark blot on our social structure.

I want to see the end of the artificially created eunuchs. When I read these notes before the Anthropological Society of Bombay I was told by the people who should know that since K. B. Luthfullakhan Faridi wrote his notes in the Bombay Gazetteer, very little fresh information has been collected. If this is true, it means that for half a century our knowledge of this subject has remained stagnant.

I am very conscious that the information contained

in my notes is incomplete and unsatisfactory. For four years I refused to get it printed. I now allow it to be published with a view to arousing the interest of my countrymen, so that some young persons may feel induced to start investigations in their own Provinces, and I hope that the information given here may guide them in their research.

The Eunuchs and the Pavaīyas in ancient times and in various countries

I should have liked to have started by giving a classification of the various types of eunuchs but I feel that it will be easier to do so after we have examined the history of its past and the motives which lead to the creation of new Pavaīyās.

It Apte's Sanskrit dictionary the meaning of the word 'Śaṇḍha' शण्ड has been given 'eunuch' with a remark that in the Sanskrit literature from 14 to 20 different types of eunuchs have been described. I hope that some day some student of that literature will throw some more light on this subject. To start with I give below extracts from the Encyclopædia of Religion and Ethics, just to show that the artificial creation of eunuchs was known and practised in almost all countries, at all times, and it has continued upto date in many oriental countries. The motives for the creation of such eunuchs have been manifold. The main motives being (1) Religious beliefs and superstitions, (2) creation of better and safer servants, and (3) satisfaction of sexual desires.

"The operation of castrating male animals and

of spaying females was very probably performed much earlier than on human beings. There is a mention of it in the Vedic times and a word has been used which means he who has castrated horses" (For references to the original Sanskrit works and others I recommend the perusal of the article on 'Eunuch' in the Encyclopædia of Religion and Ethics)

- 1 The most primitive method of castration was that of crushing the testes, and it is mentioned in Atharva Veda
- 2 The second method was that of cutting the testes
- 3 Occasionally the method of splitting the testes was used
(Besides cutting or splitting the testes the penis may also be cut or split)
- 4 Hot-irons have also been used for castration

As regards the motive, this operation was performed to increase the savouriness of the meat, as in the case of capon and secondly the castration produces greater docility (as in horse and bullocks). It is possible also that the castrated animals have greater strength and stamina.

Now with the regard to the human castration the words used in the various languages for eunuch do not give a clue to the motive for castration e.g. the Sanskrit word વદ્ધ (vadhn) may mean 'Trusted or trustworthy or he who is head or chief' (Encyclopædia). It seems probable that in ancient India

human males were castrated in order to produce trustworthy reliable servants, who may later on have become managers of men and property. In Africa young children were castrated for the slave market. Such servants were found to be very devoted

The castration of a male does not lead immediately to the loss of libido. Such a man may get full erection, may be able to have a normal sex intercourse and emit a quasi-semen, probably the secretion of the prostate gland. In the Roman Empire dames used to have recently castrated youths, because they were entirely safe and could not impregnate. But after 12 months or so such youths lost the libido. It is said that amongst women the castration removes the sexual impulse, but cases have been reported where removal of both ovaries and uterus have led to increased libido. In Caroline islands the left testicle is invariably removed. This is done with a view to avoid the birth of twins. But it is considered to be handsome to have it removed. When the veil is lifted we notice that in ancient times the operation was performed with a view to produce (1) superior type of servants (2) safe guardians of Harem (3) and to produce more tractable servants, because they had no disturbances of family life, they were more faithful servants. But history shows that occasionally eunuchs have been responsible for vilest intrigue and utter corruption.

This institution of castrated eunuchs has been reported to have existed in ancient Mesopotamia, in

Assyria, amongs Israel, old Persia, Greece, Egypt in XX dynasty, (i.e. 1202-1102 B.C.) Ethiopia, in Ancient India (See the Mahābhārata III cl. 46), in ancient Rome and in China 8th cent B.C. In 811 B.C. Queen Semiramis of Assyria who had conquered many lands had a troop of eunuchs. A eunuch of the former Queen of Ethiopia was a brave intelligent man of great capacity and he is said to have been the first to start propagating Christianity in Abyssinia.

Eunuchs in churches and temples

Priests have often been served by virgin women and by eunuch youths. Thus Ephesian Artemis was served by both. Occasionally priests castrated themselves before serving the goddess. In ancient Greece some priests wore female garb, thus Attis wore women's clothes, and these priests were sodomites also. They conveyed the grace of the goddess to the people this way. Those who worshiped Syrian Astarte also, wore women's clothes and female adornments. In Congo youths were castrated in order to be fit for phallic worship.

In India the Institution of Devadāsī (Murlī) is very old. It exists even to-day. In the Western parts of Bellary district of Madras and in the adjoining districts of Mysore men who are born eunuchs or deformed in some way are some times dedicated to a goddess Halgammā. They wear female attire. Also men who believe themselves to be impotent will vow to dress as women, in order to recover their virility (Fawcett J. A. S. B. II, 1890-92, 331, 343 f.).

Religious sodomy was common to Semites, American aborigines and to Africans. Again self-castration was resorted to secure chastity and the ascetic desire to renounce joys of the world. Such people dedicated their lives to Goddess.

The feminine duties, it was believed, required to receive from their male ministers who personated the divine lovers the means of discharging their benificent functions: they had themselves to be impregnated by the life-giving energy before they could transmit it to the world. This was responsible for religious prostitution, sodomy and castration of youths.

Occasionally there is produced an atmosphere of frenzy during which orgiastic rites are performed. Ecstatic craving to assimilate oneself to the Goddess, and to charge himself with her power, the female dress being assumed to complete the transformation. It was in such frenzy that with a view to being like the Goddess and her virgins that a worshipper cut off his genitals.

Amongst the Australian women disciples the mammæ were cut off and dedicated to the Goddess. The Russian sect of skoptzy mutilate their genitals and mammæ.

In Lydia women eunuchs were used in the temples, so that they may not breed. Some women used to be castrated so that they may not reproduce by men of foreign tribes.

In ancient India castration was awarded as a

punishment also Thus a man who robbed a temple or who committed rape, or a Śūdra who committed adultery with high class women were occasionally punished with castration If a Śūdra made water on a high caste man (Manu VIII-282) or a Brahmin who dishonoured the bed of his teacher (Mahābhārata XIII and CXLV 52 f) were similarly punished.

With regard to prostitution and sodomy connected with religious favour it is interesting to note that the word "sodomite" itself denotes a man dedicated to a deity, but in the practice he was a male prostitute Sodomitic acts committed with temple prostitutes (male or female) were believed to transfer blessings on the worshippers

It is extremely curious that formerly, all religious heretics in England were accused of sodomy. Some of these heretics used to come from Bulgaria It seems probable that the French word Bougre and the Latin Bulgarus are responsible for the English word for sodomy, viz. buggery. Because heretics in middle ages were very heavily punished, even burnt alive, so buggery was also punished very heavily on account of a mistaken connection with heresy.

Amongst the Muslims, the mutilation of men and beast is prohibited and the scriptures enjoin on people not to make themselves, or others, eunuchs. In case of overpowering sex desire men were advised to fast.

But in fact, the Muslims have castrated people

on a huge scale for (1) slaves, (2) for sodomy and (3) for the zenana guards

Slave dealers of Sudan used to castrate the young boys to make them tractable. Slaves were occasionally punished with castration

Eunuchs were used as guards over religious sanctuaries and over the women. Sultan Abdul Hameed had 800 eunuchs in zenana and his Amirs, Umarāos, Pāshās also used to have them in great numbers. The Muslim conquerors used to get presents of slaves, men and women and they required eunuchs. Byzantium, Croatia, Greece, Asia Minor, Iran, Syria, Bulgaria, Egypt were countries where it was customary to keep eunuchs to guard women. Such eunuchs were respected. (Bombay Samachar (weekly) 1-6-1941.) They were utilized as confidential and important officers. Such people were called Āghā or lord. The chief eunuch of the great mosque at Mecca was a great personage and was entitled to sit in presence of the Pāshā, and the Shareef. Poorer people kissed the hands of the eunuchs in the mosque. Eunuchs have been great statesmen and Kafur-al-Ikashidi who resigned in Egypt and Syria in the 10th century and for whom prayers were offered there and even at Mecca from the pulpit, was a eunuch.

Āghā Mohamad who crushed the Zend dynasty of Persia and founded the Qazar House was a eunuch, there is no doubt that the physical and mental powers need not abate on account of castration, they may even increase

The Pavaīya of Gujarat

Even a Muslim writer like Fandi says that "the Pavaīyās are emasculated votaries of Bahucharā or Bechar Mātā and may be recruited from either Hindus or Musalmans' There are innumerable Hindus and quite a few Parsees who have faith in Muslim Pirs but it is uncommon for Muslims to be votaries of a Hindu goddess

It requires to be noted that there are innumerable votaries of Bahucharā Mātā The temples of this Goddess are found in many Gujarat towns, especially North of River Mahi but it is only the emasculated and therefore the dedicated small part of the votaries which become members of the Pavaīya community The others (a large number) continue as worshippers of Bahuchara Mātā

In the ethnological survey reports it is said that these people are recruited by deformity or by amputation Some people say that Khasuas are natural and Hijadas are artificial Khasuas deny admitting Hijada into their community' I doubt if the class of natural-born Khasuās exist in Gujarat as a separate and perhaps a superior, class It is said that in C P all become Mahomedans later on I do not think that that is so in Gujarat to any extent

In Gujarat eunuchs are called Hijadas or Pavaīyās, or Fatadas There are almost synonymous words and therefore I have used the word Pavaīyās even when other authors have described their characteristics or habits under various names In some districts the

word Hījadā is used for the Muslim eunuchs, who are considered to be dirty in habits, poor and of evil reputation.

They are found in small numbers in almost all towns but it is possible that they exist in larger numbers where Koli population is larger, since it is probable that a goodly proportion of them are recruited from the Kolis, who are worshippers chiefly of the Mātās. Thus in Kaira, Ahmedabad, and the Mehsana districts where the Kolis (Bāraiya and Thākardās respectively) form anything between 20 to 40 percent of the population their number in the towns is larger. Enthoven especially mentions Ahmedabad Panch Mahals, Kathiawar, particularly Navanagar, Cutch and Khandesh (Bom Gaz Vol. IX pt 1 p 506). They do not live in villages because of isolation. In the towns they live together in MATHS or AKHĀDĀS. I am told that their chief Headquarters are at (a) Muli, Rajkot, Jamnagar, Tikad in Kathiawar, (b) Petlad, Mahemdabad and Baroda (c) at Bahucharaji and Meoo in North Gujarat. I have been informed that in the Surat and Broach Districts the number of Pavaiyās is small and it is a matter for investigation as to whether the belief in the Mātā and especially of Bahuchara in these two districts is comparatively feeble.

Folk-lore about Bahuchara

The Folk-lore about Bahucharā Mātā or Becharājī is as follows. A party of travellers were going southwards from Anahilawāda (the present city

of Patan) through dense forests Right upto about two hundred years ago these forests were inhabited by Kolis who are now called Thākardās Their chief means of livelihood was either to join some fighting forces and loot the conquered territories or to loot the travellers passing through the forests In one such party which was looted there was a pretty young unmarried woman named Bahucharā who was probably a Charana Fearing that the Kolis would outrage her modesty she drew her dagger and cut of her breast offering that to the outlaws rather than her body In india the person of Bārojas or Charaṇas is held to be sacred and inviolable because they function as ambassadors or royal messangers or peace makers and as hostages They are called Devī Bala or Children of Goddess

The death of Bahucharā created a great sensation and her act of self-immolation gradually defied her She was considered to be the sister of Mātā Ambā In this Bahucharā cult self-immolation virginity or chastity or the entire dedication to the Mātā which includes refraining from sexual acts was originally the method employed by devotees in order to secure the favours of Mātā Bahuchara

The Folk-lore about the Solanki Raja's son and a few other Folk tales

Their is a song sung in the form of a garbā called the Solanki Garba in which the story is related of how a Prince of the Solanki Rajputs who was born a girl (perhaps a hermaphrodite) was

converted into a male youth after taking a bath in a reservoir of spring-water on the banks of which lived the Goddess Bahucharā. Of course the wonderous efficacy of the waters which produce this and many other miracles was due to the good grace of the Goddess. I have made a concised very free translation of the Garbā (a song either accompanied or not with musical instruments which is sung while moving with rhythmic steps in a circle during the autumnal Navarātra days).

'Before I start the translation I should like' to add that Bahucharā temple with the Māna Sarovara or the reservoir of the spring-waters is situated between the towns of Patan and Viramgam. Both these towns have been in existence for several centuries and are much older than the city of Ahmedabad. The district surrounding the Bahucharā Temple was a dense forest until fairly recent times. It was called Chūñvāla (चुण्वाला) and was infested by Kolis who lived on theft and robbery. Why the Goddess selected this place in the heart of a jungle requires investigation. I look upon such an outpost as the camp (or Āśrama) of pioneer civilising religious agency.

It is not an accident but a remarkable coincidence that there was a spring of living water where the Mātā decided to reside. Unāī Mātā went to reside in a very thick jungle near the Dang forests, where now, a few miles off, there is the town of Bansda. This place of the Goddess Unāī is also on the bank of a hot-water spring, which is a few yards away from the river Ambikā. I recently saw a hot-water

spring in the thick fearsome jungle a few yards from river Nurbudda, not very far from its source in the Central Provinces I have seen north of the River Tapti about 20-25 miles north-east of Surat a small hot-water spring situated actually in the bed of a small river. I am just making a guess that in the mediæval times there may have been a river not far from the spring-well of Bahucharā It must be remembered that there are two rivers north of this place, the sacred river of Saraswatī on which (Anahilwāda) Patan and Siddhapur are situated and the river Rupen, which are changing their courses right upto our own times The ancient city of Modhera where a magnificent Sun temple in ruins is still in existence is not far from here, and it is just probable that the river Rupen had its bed a little to the south of its present course I have gone into these topographical details in order that the story may be better appreciated

This is how the story goes —

Near Śamkhalapura the Mātā Bahucharā made her abode, she left the Mountain Meru and went to Dholāgadha (?) and from there she came to this jungle She settled down under a Varāhādī (વરખડી) tree near which flowed the living waters of a spring These waters were strength giving and had healing powers There was a Rājā named Vajo (Vijayasimha) belonging to the Solanki Rajput clan, who was the owner of this district and had 444 (ચારમે સુવાળી) villages. He had a Vāghelā Rāpī from Vasai but though he was getting old he had no son The Rāpī

was expecting a child, and one mid-night she gave birth to a female child. In order to prevent the cousins from inheriting the Rājā, the young Raṇī and her maid-servant reported that a son was born. This child Tejapāla was dressed and brought up like a boy. "It" was duly betrothed to a Chāvadā princess in Patan, and when the Rāja-Kumāra was thirteen and the Kumārī was seventeen they were married. When the girl came to stay with her husband she discovered the sex of her husband. In great sorrow she returned to Patan. The secret was out but there was no proof. The bride's father invited the Solankis for a picnic to Patan. Four hundred Solankis went with the Rāja-kumāra to Patan. When it was time for dinner the father-in-law ordered ten Chāvadā youths to help Tejapāla in washing, to rub his body so that his fatigue may disappear. This was an obvious trick to see the chest of Tejapāla. Luckily at this time news came of a scuffle between the Moghals (Muslims), and the Ksatriyas. 'Prince' Tejapāla jumped on his mare (called Lal) and after helping to destroy the Muslims ran away homewards. He had a pet dog (a bitch) also with him. The Chāvadās followed him very close. After riding very hard for a long distance, in mid-summer, tired with heat and fatigue he arrived at the spring near the Bahucharā Shrine. The bitch rushed into the spring and started drinking water. Tejapāla saw to his amazement that it had become a male-dog. Then he climbed up the tree and seeing that there was no one near in pursuit he unsaddled the mare and took her into the water to give her a drink, she also became a male horse. Tejapāla ascended the tree again

and seeing that no one was near enough to see "her" naked body, jumped into the water, and became a male, the female characteristics disappeared and "he" grew a moustache. Then he sent for his wife and "they lived happily for ever".

(Note:—Authentic cases of hermaphrodites having changed from one sex into another under physical and mental stress and strain have been reported.)

There was a Brahmin of Bhumol who was very old but was dis-appointed because he had no son. He made up his mind to end his days by fasting upto death in the temple of Bahucharā whilst praying. After ten or twelve days' fast he received a dream in which he was told to return home, and that he would find that his wife would give him a son. Eventually he got a son. Similarly a blind man started fasts and he got vision.

Ritual at the Temple of Bahucharā

Maharaja Manaji of Baroda—the son of Damaji and brother of Fatesinh Gaekwad—had a carbuncle which nothing would heal. He went to Bahucharāji and fasted for eight days and his disease was cured. He built a costly temple and Dharmaśālās (hostels for visitors) and paid for a band of musicians to play auspicious music at stated hours of the day, (Choghadiyān). In front of the temple there is a vedi for sacrificial fire, and in front of that a pyramidal altar called Chāchar on which animals are offered to the Goddess. There is a deepamālā or tower of lights. The people who are ill, lame, blind, childless or

impotent come here and offer either betelnuts, coco-nuts, may offer a cock and set it free alive, or even sacrifice a goat. Then they bathe in the tank (Māna Sarovara) and after a fast sit in meditation. They are supposed to get relief, or are cured. Women, or men whose children or other relatives are ill, they also come for the intercession of the Goddess. The impotent may get commands to offer up their genitals. Those suffering from eye or ear diseases are known to offer flowers made of silver. Some people on the quiet, slaughter a he-buffalo and offer spirituous drinks. The priests are known as Kamāliyās and they get some presents of money besides everything that is offered to the Goddess. Like Diana (Roman) and Artemis (Greek), this is a Goddess of fertility and she grants a male child.

The Tradition of their origin and self dedication

A King of Champaner named Baria was unhappy because he had no son. He was a devout worshipper of the Goddess Bahucharājī and through her favour a son was born to him and named Jetho. This child was born impotent and the Rājā out of respect to the Goddess set him apart for her service. Bahucharājī appeared to Jetho in a dream and told him to cut off his private parts and dress himself as a woman. Jetho obeyed the Goddess and this practice has since been followed by all who join the community. Another tradition says that it was a Rajput chief called Mepā belonging to Mul who was impotent and he stayed in Bahucharā Temple to serve. He had his organs removed, and his disciples followed

his example. They dressed, like women and served the Mātā

(The Cult of the Mother Goddess)

The cult of the Mother-Goddess appears to have been very common throughout India at all times. The Mother-Goddess has one thousand names as the God Viṣṇu has (See Dholakia's one thousand names of Mātā) but those very commonly known as Mahā Kālī, Mahā Laxmī, and Mahā Saraswatī.

There is no doubt at all that the worship of the Mātā was extremely common in Gujarat, especially amongst the aborigines like the Bheels, Kolis and the Kaliparaj or those people who inhabited the hilly jungles of the Surat district. Prominent amongst them were the Mātās of Amba Bhavānī near Mt Abu, Kālīkā of Pavāgadha near Baroda Becharājī or Bahucharājī near Patan in North Gujarat and Unai near Bansda in Southern most Gujarat. Far away from Gujarat there are two other Sthānakas (places) where the Mātās have become very popular, the one is that of Tuljā Bhavānī in the Hyderabad State and the other is that of Himgalāja in Sind near the borders of Baluchistan. There is also Ambabāl of Kolhapur.

I am not competent to discuss as to when the worship of the Mātā became so popular that even to-day the Bengali Hindus observe the "Pūjā" days with great ceremonies, pomp and programmes. The Gujaratis also observe the Navarātra Holidays.

But besides these various manifestations of Mahā śakti or Mother-Goddess we have an army of

incarnations or goddesses 'who are to be mightily feared and therefore propitiated if people wish to live a quiet and healthy life. Many of them are goddesses of diseases or a variety of evil mischief. I have mentioned the names of a few of them. All of them are not necessarily troublesome, e.g. Āśāpurī. Several names have been taken from Crook's "Popular religion and folk-lore in Northern India."

Śitalā	Small-pox
Markī	Plague
Antāi	Whooping cough
Hadakāi or Hadaki	Hydrophobia
Veraī or Berāi	Cholera
Khodiyār	Rheumatism mischief & benevolence
Meladi or Mahā Meladi	Dirt or disease
Śāmal	Darkness & ignorance
Rāndel	Fertility
Ukardi	Dung-heap (dirt)
Chāchar	Scandal-monger of Crossroads

Varbhani Visotri Rupāni Vihot, Chamundī, Thākor and innumerable others

There are several types of Demons or Spirits who haunt women and especially the children. Of these the most dreaded is Chudel-युद्ध, (Alwantin of Mahārāṣṭra) who steals children and may worry the life of a dead woman's existing co-wife (Encyclop of Religion).

During the mediæval period of the Gujarat, (and probably the whole of India) was surcharged with superstitious ideas, the evil eye and sorcery. A mother whose sons have died during childhood, in order to humble herself and humble the child and thus to propitiate the evil-eye of a Mātā, bore the nasal cartilage of the child (નાસતુ) and put a ring (સુલાખ) in it, as is done with the bullocks. This is a milder form of mutilation than the emasculation but the idea is behind them both. Some mothers started dressing their sons in girl's clothes to avert the evil eye. Some of them took a vow to dress the boys in clothes which were begged from friends, neighbours or even strangers. Some mothers put black smudges or soot on the boy's face to avoid them evil attention of a mischief-brewing goddess. Thousands of boys have their nostrils bored in order to cheat the goddess into a belief that they are girls, similarly millions of them have even to-day their hair kept long, tied in a knot the hair being cut in presence of Mātā, with due ceremonies of propitiation. The place most frequently visited is the temple of Ambā Mātā near Mount Ābu. A very large number of dearly beloved children are called by ugly or insulting names in order to avert the evil eye and cheat the vicious Mātā. Some of these names are Kacharā (dirt), Puṁjī (sweepings), Amthā (useless), Kālā (Black), Ulardā (dung-heap) Fogat or Fokaṭ (worthless), Nāthā and Bulākhī (the perforated-nosed), Khodā (lame), Juṭhā (liar), Gāndā (mad), Bhulā (forgotten), Būdhā (thick stick), Ghelā (idiot), Dhūlyā (dust) Bhīkhā (beggared),

Laghrā (shabby) Dagadu (stone-like), Gāndā (insane),
Varvā (ugly)

I have remarked already that almost the whole of the Gujarat population were in superstitious awe and fear of some Mātā, Demon, Bhūt, Devil and such evil influences for several centuries. Very many of these superstitious beliefs exist right upto to-day, and rituals ceremonies customs, Pūja and songs prevalent even amongst the most advanced and educated classes show traces of such superstitions. I have no hesitation in saying that even the youths who have received education in Europe or America for many years observe or go through such ceremonies. Their mothers, sisters and wives are steeped in them. It does not surprise me in the least that there are women of the backward classes who hand over their male child for castration to seek the good grace of Mātā Bahucharā.

Amongst the Chamārs of Northern India at marriage time they dance a rude or occasionally indecent dance in women's clothes.

Amongst the Modh Brahmins of Gujarat the maternal uncle used to dress in woman's clothes from waist to head and go to the cross roads after his nephew's marriage. Among many castes after the marriage ceremonies are over the men and women go to the cross roads and slander the opposite party. It appears that these are stupid steps taken to avoid the wrath of the Chaṇḍar Māta or the evil eye.

Musā Sahāg, (ignorantly, also, called Mase Savār) are Muslim Faquirs who are so called after their patron saint Musā, who lived at the close of the 15th century and used to dress as a woman to indicate that he was devoted to God as a wife to her husband. In memory of their saint, faquirs of this order dress like married women, in a red scarf, a gown and trousers. They do not shave their beard but put on bracelets, anklets and other garments. They are sunnis in religion and never marry. (Mukerjee).

We have in southern India a very large number of Devadāsīs who are girls dedicated to the gods. They help the Pūjārīs in worship ceremonies. They also dance before the gods. It is believed that a sex connection with her bestows religious merit. Frequently she is used by the Pūjārīs also. She receives gifts of land or money for her duties. Virtually she is made to live a life of prostitution and there are parents in this country to hand over their daughters for such a terrible existence.

But we must not forget that there are at least two communities in India, one Hindu and another Muslim wherein their religious leaders are supposed to be incarnations of God and as such it was considered an act of religious merit to send their recently married virgin daughters to spend their first night with the religious head.

Why does a person become a Pavalyā ?

It will now be possible for us to understand how an ignorant mother, obsessed by superstitious faith,

or in order to ward off the fear of some imaginary wrath on with a view to obtain some merit or some coveted-desire, may dedicate a male child of hers to the Mātā. Such children are converted into Pavaiyās, so that they may spend their whole lives in worshipping Bahucharā Mātā. Their semi-religious character secures them their means of maintenance. This dedication she may do under one of the following circumstances—

(a). In case she remains barren, or.

(b). She may have no male children born to her, or

(c). No male children may be surviving.

In such a case, she may offer to dedicate her first boy.

It has been reported that some women have offered their first-born sons to Bahucharā and after that had no children or no sons. In such tragic conditions the mother consoles herself that nothing worse has happened.

(d) In case of very severe illness of some member of the family or of the son or himself the son may be offered to propitiate the Mātā.

Secondly, a set of people become Pavaiyās by castration because :

(a). A man may have taken a vow to become a devotee in order to gain either health, wealth, religious merit, or some other desired object, or

(b). A man may get so disgusted with his overpowering sex desire that out of sheer disgust he dedicates his organs to the Mātā. Such

people, not infrequently, get a message to do so in a dream. This class is not unlike those monks in European monasteries (e.g. the Trappists) who cut off their genitals in order to be free for ever from the attractions of the earth (sex).

- (c) There is another form of religious frenzy in which the devotee feels an overpowering desire to merge into, to become one with, the Mātā and to this Mātā of self-immolation the devotee is commanded in a dream to offer his genitals. He becomes woman-like, and dresses like a woman with a view to become one with the Goddess.

Cases have been reported even in the third and fourth decades of the 20th century, of people attempting to cut off their heads and dedicate them to Mahādeva because they have received divine orders to do so. This is called "Kamala-pujā".

- (d) It is not frequent but not quite rare that men of scholarly and spiritual types have cut off their genitals in order to be free from the temptations of sex and from the joys of the earth. Such cases have been reported in ancient, mediaeval and modern India, they are reported in Muslim history and in that of Europe. The Trappist monastery is said to be full of such monks. It is said that Leontius had occasion to meet the virgins so he cut off his genitals in order to be safe.

- Two very able and learned scholars Origen and Abelard had voluntarily become eunuchs. I am told that some Sāṃnyāsīs do that in order to be permanently free from temptation.
- (e) There is also a ghastly belief that if a congenital impotent man does not become a Pavaiyā he would continue to be born impotent for seven future births, and this terrible fear causes such people to go to a Mātā and dedicate their useless genitals to her. Having castrated himself he feels unhappy to stay within his own community and prefers to stay with the Pavaiyās whose dress and manners he adopts.

Here is a curious piece of information from the Punjab. In the Gujrat district of that Province there is the tomb of a celebrated Pīr called Śāh Daulā. If a woman is barren she takes a vow to dedicate her first son. If and when the first son is born the disciples of the Pīr blow into the ear of the child. The child grows up with a small head, low brow, elongated lips and is called Śāh Daulā-kā-Chuā, the rat of Śāh Daulā. There is a big jamāt of such people. Sir George MacMunn (Lt. General) in his "Underworld of India" refers to them as Sha Daula's Rats. Daulat is very likely incorrect, but his surmise is that these children are born microcephalic idiots and are therefore handed over to the Pīr. Here they are castrated and exploited for sodomy. Such children are also called Śāh Daulā's mice.

There is a belief in the Bombay Presidency that

God Hanumāna cries out once in every 12 years and all those men who hear him turned eunuchs (Notes by Jackson, Indian Antiquary, August 1912, p. 56)

Ceremony of Initiation

Impotence is an essential qualification for admission into the community. When an impotent man desires to be admitted he applies to one of the Pavaiyās who breathes into his right ear, bores both ears with the point of a needle and administers to him a solemn oath never to steal and never to act as a pimp or procurator to any woman. The novice is then admitted on probation. He eats coarse sugar (molasses), puts on woman's clothes and receives a new name and gives a feast to the caste. The new names are feminine names generally ending in 'ide' (which is short for devī) such as Dhanāde, Jhīnde, Lādude, Khīmde. The probationary period lasts from six to twelve months during which the conduct of the novice is carefully watched and the fact of his impotence thoroughly tested, in some cases by making him to sleep four nights with the daughter of a Kamāliyā, or even with a prostitute. When the impotence is established the next ceremony is that of emasculation. But before that takes place steps are taken to find out an auspicious day. The novice takes a bath and is dressed in clean red female clothes and he worships the image of Bahucharā Mātā. He prays to her to grant an auspicious day for the operation. It is believed that if the operation is performed on a day approved by the Goddess the result is seldom fatal.

In the temple of Mātā a small low stool is placed, covered with red cloth and on it are placed rice, wheat, betel-nuts, two cocoanuts, betel leaves and a pice. After prayers the cocoanuts are broken, if they are found good the omen is auspicious.

There is another method of finding out an auspicious day for the operation. The novice is made to sit in front of a picture of the Mātā. In between them is placed a copper water-pot. A trident is thrust into the water pot. If the trident (supported by the sides of the mouth) remains standing, then the omen is good, if it falls down the operation is not performed on that day.

The Ceremony of Emasculation

This ceremony formerly used to take place at the temple of Bahucharā but since it is liable to prosecution under the Penal Code it may take place in some house where the Pāvaiyās are habituated to meet. Such places are called Maṭhs or Akhādās. The rites are secret and they are performed in such a house with closed doors where all the Pāvaiyās meet in holiday dress.

"The neophyte repairs to the place of initiation under the guardianship of, or adoption of, some older member of the brotherhood. The lad is called the daughter of the old Pāvaiyā, his guardian. The emasculation takes place under the direction of the Chief Pāvaiyā-Priest of Bahucharā, and the fire lighted to cook a special dish of fried pastry, while the oil

in which the pastry is to be fried is boiling some of the fraternity after having bathed the neophyte dress him in female attire, deck him with flower garlands and seating him on a stool in the middle of the room sing to the accompaniment of Dhol or small drum and small copper cymbals. Others prepare the operating room behind the curtain. In the case of a grown up boy or an adult who desires to be emasculated the operation may be performed, frequently, without any assistance by himself, otherwise it is done by a Pavaiyā who knows the art. The whole scrotum containing both the testes and the organ is removed. In the case of a child the centre of the operation room is covered with soft ashes and piled in a heap. When the time for the operation approaches the lad is taken to the room and made to lie on his back on the ash heap. The operator approaches calmly chewing a betel leaf. The hands and legs of the child are firmly held by some members of the fraternity and the operator carelessly standing near him with an unconcerned air, when he finds the attention of the patient otherwise occupied cuts off with one stroke both testes and penis. Another way is to hold the genitals between a cleft bamboo stick and slice them off. This is done in order to control the bleeding. He spits the betel leaf-juice on the wound and staunches the bleeding with a handful of babool ashes. This operation is dangerous and not uncommonly fatal." (Farid)

I am informed that immediately after one operation the patient is made to sit in a vessel full of slightly warmed oil; and then the wound is bandaged.

Enthoven (Vol. III, p. 228) describes the after treatment a little differently. After the bleeding is stopped the patient lies on a cot on his back without moving for three days. During this time 30 pounds of sesame oil is continuously poured on the affected parts. For ten days more or until the wound has healed it is washed with a decoction of bor (*Zizyphus jujuba*) and babool bark. On the 6th day after the operation coarse wheat flour mixed with molasses and clarified butter is distributed among the caste people. The patient remains screened for 40 days during which he eats light food. Clarified butter is his chief nourishment and he is forbidden the use of red pepper, oil and asafoetida. On the sixth day after the operation the patient is given a bath and this is called 'Chhatthī'. On the fortieth day purificatory rites are performed and as with a woman after child birth the Pavaiyā goes to the well for fetching water.

This ceremony of emasculation is held to correspond a new birth, and admits the member in the Pavaiyā community. There is a strong belief among the people that impotent people if they do not sacrifice their organs the Mātā Bahucharā gets annoyed and they are born impotent for seven rebirths.

In 1880 the Gaekwar of Baroda forbade castration in his State to the great sorrow of the Pavaiyās who say that by thus remaining in their natural condition they displease the Goddess and that during seven future lives they will remain impotent as a punishment for failing to sacrifice the useless member.

(Enthoven Vol III p. 228) [The temple of Bahucharā Mātā is in the Baroda State]

The proposed classification of the Eunuchs

From the material that I have collected I would class the various varieties as under

- I. Those who are born with abnormal sexual organs, or congenital eunuchs
- II Those who are born with normal sex organs but whose organs either do not function on account of disease or atrophy.
- III Those persons with normal organs whose organs either the two testes or all the genitals are removed by castration.
These are the Pavayās
- IV. There is a class of pseudo or fake eunuchs i.e. those men who dress and behave like eunuchs but whose sex organs function normally, though most likely they function for unnatural or criminal acts

The congenital Eunuchs

I With regard to the class of congenital eunuchs it is not necessary to go into great details, except just to warn that one must not be misled by mere appearances. For example it is possible that a person may have testes in the abdomen, and since they have not descended into the scrotum, there may be no scrotum at all. A person of this type may function normally like other males.

Congenital male eunuchs may be divided into the following varieties.

- (a) Those whose organ is rudimentary, or very small, and who are unable to perform the sex act.
- (b) Those whose penis is misshaped or distorted and therefore they cannot perform the normal act
- (c) Those whose testes are not formed or are so rudimentary that they do not secrete semen.

It stands to reason that where the testes are normal whether descended into the scrotum or not, the persons will develop all the secondary characteristics of a male, viz beard, moustache, hair on body, deep voice, and male pelvis, in the case of stunted testes there will be no secondary sexual characteristics. In this class of eunuchs we have to consider the question of women eunuchs also. They can be classified as under :

- (a) Those who have no ovaries, or only rudimentary ones
- (b) Those who may have no uterus, with or without the full growth of ovaries.
- (c) Those who may have an extremely narrow or no vagina

Very many years ago I had come across a woman, a remarkably good looking girl of about 16 years who had not menstruated at all. She had fairly well developed vulvae and breasts. She had a normal vagina which ended in a cul-de-sac. There was no os uteri, in fact no opening of any sort. I sent on

that case for examination to a Bombay gynaecologist and it was reported to me that she had no uterus, or perhaps an extremely rudimentary one. For all practical purposes she was a eunuch and her husband wanted the caste panchāyat to allow him to marry another wife

Of abnormal malformations there are many forms and we can not go into further details

If With regard to those persons who have normal sex organs but whose organs do not function on account of misuse, overuse or disease I may mention the following causes and types :

- (a) People who have led for a long time a debased and debauched life, people who have had extensive intercourses with prostitutes and with boys, may exhaust their virile power and become impotent and therefore eunuchs.
- (b) The same condition may arise out of very excessive and continuous practice of masturbation
- (c) Cases of psychological impotency are known to occur where in spite of excessive desire for intercourse such persons entirely fail to function Cases of such pathological psychology may occur vis-a-vis all women or with some particular woman
- (d) Otherwise normal men who are usually very deeply engrossed in some work e.g. heavy business, whose minds are always preoccupied and who mostly lead sedentary lives are

liable to impotency. Such people are not quite rare in the cities of Calcutta and Bombay. This is another form of mental or psychological impotency. It is this type of people who are exploited by sellers of quack medicines and by so called Himālayan Yogis, and who purchase Makardhwaj and Ātank Nigrah

- (e) Although the homosexuals, both active and passive may continue to remain potent, it is reported that the passive agent if excessively misused may be impotent.
- (f) Add to this the variety of impotency which is produced by disease. The main diseases responsible for the production of impotency are the two venereal diseases of syphilis and gonorrhoea. They may affect the ovaries, or testicles and destroy their secreting cells. Tuberculous diseases of both these secreting glands are also known and may eventually produce impotency. Traumatic suppuration of the testes may also result in the destruction of all cells and thus cause impotency. Most frequently all these forms of diseases are known to occur after adolescence and therefore the secondary sexual characteristics have had time to develop.

III. Finally we come to that class of eunuchs who are produced artificially, that is to say, of persons who have been born sound and then emasculated. These can be classified as follows :

A. Children before the age of adolescence who have been castrated on account of

- (a) Religious vow of their mother, parents or their own
- (b) If a child is born deformed, out of sheer shame or through a superstition that such a child must be dedicated to Bahucharā (See the folk-lore of King of Chāmpāner)
- (c) Children who have a fine voice for singing have been castrated to preserve their fine soprano voice This is said to be practised even upto date in Italy for choral singing in churches
- (d) Children have been made eunuchs in order to serve in Zenānā or Devdī as watch-guards
- (e) Children have been castrated in order to produce reliable meek and faithful servants
- (f) They have been castrated to serve as passive agents in homosexual intercourse Their number must be very great
- (g) Pavayās occasionally do it to get disciples or chelas by kidnapping stray poor children microcephalics or mentally backward children

B. Adults have been castrated (or have castrated themselves) on account of the following reasons

- (a) Religious frenzy or religious obsessions
 * just to dedicate themselves to some
 * Goddess I have heard of cases in which
 such men were extremely sorry for having
 done this, after a few months.
- (b) Dedication of an adult child, say about
 16 or 17' by his parents or mother; but
 I believe such cases must be very rare.
- (c) Some people, scholars and religious
 minded men have emasculated them-
 selves so that they may be able to devote
 undivided attention to scholarship or
 religion, especially where they have to
 mix with women. We have instances of
 this type both in Europe and Asia, in
 monasteries etc. (See elsewhere for
 Trappist monasteries, Sādhus Samnyāsīs,
 men like Origen and Abelard.)
- (d) Some people who have been worried
 very much by overpowering sex desire
 have been known to emasculate them-
 selves in a fit of desperation, or even
 with deliberation.
- (e) Adults, boys and youths have been
 castrated for homosexual commerce.
- (f) A very small number is said to have
 been operated upon (only the testes)
 to serve the pleasures of rich women,
 for so long as they retain the libido.

- (g) Impotent men who have lost their powers of sexual intercourse resort to this operation out of sheer sense of shame, or out of strongly prevalent superstition which believes that such people would be born and reborn impotent for seven rebirths unless they dedicate their organs to the Goddess
- (h) It is said that in the Punjab the Pavaiyā fraternity is so powerful that if they get a scent that a particular person is impotent he is kidnapped and his genitals are cut off. It is not always difficult to recognise such people. The Pavaiyās believe that it is their right and duty to take such impotents in their fold

IV Of the nominal and the fake type there are again three varieties

Thus, Faridi mentions one variety about whom he says. "Some North Gujarat Hijadās though they are devotees of Bahucharā neither suffer emasculation nor wear women's dress. They only affect the mincing talk and manners of lewd women. They marry and beget children, and are Hijadās only in name." This may be correct but such persons do exploit their semi-religious status to demand and obtain fixed taxes or payments from merchants and farmers

This variety does not really come within the purview of this note because really speaking they are neither eunuchs nor Pavaiyās

The curious variety has already been mentioned in which after castration of the testicles, the person is not only able to have sex intercourse for a period of 12 to 18 months but he may actually have an excessive desire for sex life for some months. The fact that such a person can give sex satisfaction without there being the least danger of impregnation had led some middle East Asian and Roman dames (centuries ago) to prepare some youths for illicit intercourse.

About the fake or bogus eunuchs, for very obvious reasons, I have very little information. It must be a small class and it thrives in big cities like Bombay, Lucknow, Delhi and Lahore. I am not interested in this class except just to hope that the social workers, and the Police Authorities will some day succeed in destroying them altogether. From the vague information that I have received in Bombay these persons are males, but they dress and behave like women, wear a few silver ornaments on their neck and wrists, and shave their moustache and beard, keeping their long hair in a round ball a little above the nape of the neck. They act as pimps and at the same time over-indulge in sexual life themselves.

(b) The younger ones act both an active and passive members in sodomitic acts.

(c) The strong and vicious members of this class act as active members for a class of women whose sex appetite is not satisfied at home, and for such men whose sex appetite being 'dulled either by sexual over-indulgence in the past, or by strenuous pre-

occupation in business require stimulation I need not go into these dirty details except just to mention that a belief strongly exists, perhaps it is fostered by interested parties, that the act of submission as a passive agent in the unnatural intercourse gives such people the strength, or self-confidence or libido to perform their marital function at home These fake eunuchs therefore function both as active and passive members and they receive their remuneration either way This class of people exploit the sexually unsatisfied as well as the ineffective members of society. Where people are able to spend their lives in voluptuous animality as was the case for example with the last Nawab of Oudh who went to the length of having his portrait painted showing his breast which was assiduously trained and massaged so that it may look like a woman's breast, or in the case of hundreds of big merchants, financiers, businessmen and others who are so engrossed in the cares and worries of their life, who take rich food and lead sedentary lives that they lose all, or almost all, desire for the sexual act both these types of people are criminally exploited by the quack doctor who gives his pills, ointment or nightly dose, and by the fake eunuch or the women prostitutes These bogus eunuchs must be handled by the Police.

I repeat that the indiscriminate use of the words eunuch, Pavaiyā, Hījadā, Fatadā and others is causing untold confusion and misunderstanding I have used the word eunuch for all those persons who are congenitally or by diseases incapable of committing a

normal sexual act Such person may be a man or a woman By the term Pavaiyā is meant such persons whose genital organs have been removed and who are incapable of sexual act, and perhaps they are dedicated to the worship of Bahucharā. The word Hījadā may be reserved for the Muslim Pavaiyā and may include the bogus ones

Physical Characteristics

"It has been reported that the castration of a human being leads to certain chemical changes The weight of the body increases, whereas the phosphates and CO_2 in exhaled air diminish Women get (some) dyspeptic and fat There may be congestion of head and thorax and excessive perspiration may appear, and continue for years Melancholia is common with loss of memory irritability of temper, impairment of vision, nightmare, insomnia and skin affections There is no doubt that the removal of the hormone is responsible for much disturbance (Encyclopædia)

The physical characteristics of the eunuchs and Pavaiyās, whether Hindu or Muslim definitely depend upon the two types: (1) those who are entirely impotent or who have not developed the testicles, or who have no testicles at all, or whose testicles have been removed before reaching puberty and (2) those whose testicular secretion ceases to be available after puberty, either through disease or by operation

Those of the first type usually remain short of stature, their limbs have the rounded appearance as is seen amongst women and children, their face is

small and has an infantile look with round cheeks, they do not grow moustache and beard, nor indeed the public hair, their voice remains infantile, high and soft. Their gait is also feminine or rather infantile. I have a most definite recollection of having seen such eunuchs (the castrated boys type) during my childhood because one of them invariably used to sit with the coachman whenever the women members of the Baroda Mahārājās family used to go out in a carriage or even for ceremonial processions.

Pavayās of the second type are as a rule a little taller than the average, several of them are recruited from people of the aboriginal communities. They look somewhat feminine because of having no moustache and beard and because they keep long hair with a knob, and wear woman's dress, but I would not say that their looks are feminine as it is mentioned in the Bombay Gazetteer, nor do I think that their gestures are feminine. In the amateur and professional theatrical plays in Gujarat (and probably throughout India) many boys take the part of girls or women and they imitate the gait and gestures of women. As a rule their attempt is a failure because they overact. Similarly the Pavayās gait and gestures are bad imitations of the feminine gait and gestures. Their features are masculine, their limbs have a masculine shape, their hips are masculine, their voice and shape of the neck (Adam's Apple) are masculine, the chest and the gait are masculine.

Faridi says that they pull out the hair of their

beard and moustache. If it was so 50 years ago now-a-days they invariably get themselves shaved.

It is said that women eunuchs have breasts but as they get older they lose their breasts and approach in every way (viz the hips, voice, breast, hair on face) the physical aspect of the male. Similarly the male eunuch develops gradually female characteristics. How far this assertion is correct I do not know, but such transformation if not possible, must be rare.

The hermaphrodite may have the genitals and the pelvis of a woman with female parts, together with an unusually well developed clitoris which may look like a stunted male organ. The testes may be in the abdomen. I remember to have seen a case in the north of France, in Normandy of a fisher-woman who lived the life of a woman. She had the hips and bust of a woman with prominent breasts but had very big moustaches and a long full beard. Later on this case was reported in the medical journals, but I do not remember further details.

A case is reported to me by a literary friend of mine and verified by one of my social co-workers, of a Lūhānā merchant doing business in Bombay. He was married and had two children. After a married life of seven or eight years he found that a change was coming on him, and he began to feel that his male organ was getting very small, and his breasts and nipples were developing like a woman's. This change worried him very much. After a couple of years he ran away from his wife, went to Bahucharaj,

and after meditation and prayers, decided to cut off his genitals. He is an intelligent man and very much deplores the operation. That has not solved any problem for him, and he feels lowered in his own estimation.

I have with me the May 1942 number of the Asiatic Digest in which there is reported a case of Edward Richards aged 29, who was a male, with all the organs and the secondary characteristics of a man. He was getting slightly bald. In two years he became a woman. He was examined by doctors who certified that "this individual is a woman for physiological purposes, though not a hundred percent woman." He has breasts, vulva and vagina and now her hair is dark and luxuriant. He married a woman Lorraine Wilcox two years ago, and functioned as a man, but the marriage it seems upset the balance of the hormones. Edward Richards is now registered as Barbara Ann Richards, and Wilcox continues to live as a friend.

Dress, Food, Behaviour and Religion

The Pāvaiyās almost always wear the female dress.

A class of eunuchs go about with Trisūla or trident in their hands singing songs in praise of Bahucharā and Ambā who are reported to wear Dhoties, a short vest or Kabjā, the hair tied in a knot being covered by a dark cap, and on the shoulders there is a piece of silk chintz or spotted cloth which is called Kalgher (કાલ્ગેર) They are called (મતાનિ ઈશ્વરી) the goddess's Hījadās. These men are sexually sound but have the right of becoming Pūjārīs in Bahucharā temples, and are called Kamāliyā. Some Wāgharīs put on similar dress just in order to beg from ignorant villagers.

All those who have Muslim affinities i.e. those who have actually become Muslims or those who mix with Muslims wear pyjāmās kurtā (skirt) and a scarf or a short śārī, whereas those who are Hindus may wear either the dress mentioned above or wear a broad ghāgharā (petticoat) a bodice (kāñchāl) and a scarf Farid suggests that those living north of the river Narmadā wear the pyjāmā and those in the south a petticoat (This information requires confirmation) The Muslim Hījadās are known to wear 'Dhoti' also

These people have their ears and nose bored and wear therein cheap jewellery They also wear some jewellery (like woman) on the neck, arms, wrists, ankles, fingers and toes

They are not known to make a red Tilak on the forehead, but may apply collyrium in their eyes The speech and manners of Pavaiyās are said to be like those of women I entirely disagree with this statement Most of them have a male voice Their gait is that of a man because of the shape of their pelvis, but Pavaiyās try to imitate the gait of a woman, and I would say that their gait, speech and mannerisms are a ghastly mimicry or caricature Some Pavaiyās are used to make indescient gestures which even the prostitutes would be ashamed to make, and they affect a mincing and inviting gait which is most revolting. It is not merely the lewdness which revolts but the fact that the Indian Society has so degraded and inhumanised these people that without actually meaning to invite an unnatural sex intercourse these

people behave as lewdness-loving people expect them to behave, just in order to earn a pice or two I once saw four handsome Pavaiyā youth about 20 years old expose their backsides in the most crowded locality of Bhadrā in Ahmedabad

These people greet each other and the rest of the people by a characteristic ringing clap of the hands in which the palms are kept hollow This is called તાળી, ટપામ or ફટકા, તામડા, તાળેડા This clap alone reveals them to be Pavaiyās, It is reported to me that these claps are rhythmic in character and are an external expression of very intense sorrow in their inner vitals It is perfectly true that they are so depressed mentally, economically and socially, that there cannot be any pleasure or joy of life for them, but whether the clap is an outer sign of an inner anguish or perhaps a mimicry of the sexual act requires investigation There is an inner urge and whilst talking at intervals they give a smacking clap. These people can sing garbās well Garbās are peculiar to Gujarat and Marwad, and they are mostly songs in praise of deities or love songs At the time of the Navarātra or pūjā some Pavaiyās not only sing the garbās but lead them They also sing lullabies or Hālardā, when they go to greet newly born boys. In personal habits, these people are of two types, those who feel depressed and discarded are found to be very unclean They do not care to bathe may wear unwashed clothes may not sweep their houses and live their lives on a charpoy, but their poverty and aimless existence may be responsible for this neglect of hygiene

They smoke small Huqqās or small hubblebubbles

Their Names¹

In Gujarat the Pavaiyās almost invariably adopt names¹ given to women, and as far as we know they are old-fashioned names, ending in 'de' (devī) and kunvar

Lalitā-de, Bhagawan-de, Jasodā-de, Umayyā-de, Divālī-de, Sākar-de, Kapur-de, Amrat-de, Kaliyān-de, Būrī-de, Dhan-de, Jhīnī-de, Ladu-de, Khīm-de, Kamal kunver, Manhar-kunver, Chañchal-kunver, Narmadā-kunver, Lalitā-kunver, Jhaver-kunver, Nen-kunver, Hans-kunver

In the United Provinces they are named as Elāichī, Lavingī etc

I have been told that the ending in kunvar is more used by these people in Kathiawar. Some say that the Muslim Hijadās use this ending. We shall see later that in Rajputana the names of the eunuchs end in Nārāyaṇa. Further investigation is necessary, to enable us to say anything definite on this point.

As noted above these people usually live either in Maṭhs (monastery), otherwise called Akhādās, or in a chummary of three or four. They usually do not beg cooked food, (like Sādhus, Bhangīs and Wāgharīs) but cook for themselves. They are not vegetarians but are allowed to eat fish and flesh of goats and sheep. They are free to eat the food touched by all the Hindus or as they say of thirteen bowls (१३ दासना- Ter Tāūsālām) but may not dine with their Muslim fraternity. Some say that they do not accept the food of the Kolis. They keep the images of Bahucharā in

their houses and worship them daily and when on begging tours are careful to visit her shrines in the Chunvāl They keep both Hindu and Muslim holidays (Enthoven) They sing Garbās of Becharaji and Ambā and Kāhkā-Mātā of Pāvāgadh They believe themselves to be the repositaries of Mātā Bahucharī

It is probable that they observe the same religious beliefs and ceremonies of the people amongst whom they were born Over and above that they are devotees of Bechar and Ambā

These people frequently observe the Hindu holidays and occasionally feed Brahmins The Brahmin cooks the food given by the Pavaiyās and gets a gift of one anna They are allowed alcoholic drinks It is possible that some Hindu Pavaiyās become Muslims

Psychological Reaction

There are atleast three factors on which the psychological reaction of the eunuchs depend, for example, the born impotent will have a different reaction from that of the castrated Much depends also on the education that they have received and on their economic condition The reaction therefore depends upon the type of the eunuch their education and their economic condition Obviously, the impotent person who owns a piece of land and quietly carries on a quiet straightforward existence, or the poorer person who owns a buffalo or two and who sells milk to a few purchasers will be quite different to those eunuchs who have to be beggars or sodomites. Similarly those persons who become managers of a

Prince's Zanānā, managers of estates, or even statesmen may have almost a normal psychosis.

All the same, it might be said that these people show certain peculiar mental characteristics.

There is no doubt that a great many of them show a certain inferiority complex arising out of their physical disability. Even the lame or the one-eyed show such a complex. Perhaps in the case of the Pavaiyā it is more marked.

Some eunuchs are inclined to be malevolent and unscrupulous. Some are likely to be abased, others on the contrary very haughty. This is due to the resentment complex and also due to aloofness felt by the abnormal, (*Encyclopædia*). It is probable that they are very hyper-sensitive about the loss of their generative powers and about their physical deformity, and their nature becomes distorted. Such people may be very hard-hearted, cruel or revengeful or peltish and treacherous. Some have the reputation of being adepts at plotting and scheming.

But on the whole the Pavaiyās have the reputation of being particularly honest, loyal, reliable and incapable of betrayal. Their life is simple, their wants are simple, and they have no wife and children to worry about. It is an account of this well-known trait of honesty that they flourish as sellers of milk, because it is believed that they would not adulterate it. Usually, their instinctive behaviour and mode of thought, is masculine.

They have the reputation of being very affectionate, with such persons with whom they get on. They are

fond of children and have the art of pleasing them. They may possibly develop certain womanly instincts because they are said to be very kind and serviceable nurses.

In this connection it is interesting to note that in the villages they are called 'Māsibā, or mother's sister, or Fāibā—father's sister

In Gujarat these people are known to be proverbially timid, as a matter of fact timid people are often abused as 'Hijaḍā'. This characteristic may have developed out of their social environment, otherwise these people originally belong to the physically strong classes and the enforced Brahmacharya should really lead to greater strength. They have very little to lose and there is no reason why their moral fibre need be weak. But the fact remains that they have the bad reputation of being timid and hesitant. Against this we must remember that history has shown examples of eunuch soldiers and statesmen who have been very brave and have been men of strong determined character. Those who have had any training in management of affairs have turned out to be resolute and clever. On the whole they may show the same intellectual capacity, the same strength of character, and the same moral standards as any average man.

It is not surprising that the poor homosexuals have a perverse mentality. They are to be pitied and it is the fault of the Society that their environment and economic conditions are not bettered. As a matter of fact their very existence is a dark blot on the Indian Society.

It is worth noting that eunuchs like to meet and talk to men only and do not mix with women. They are said to be fond of sweets. They like the red colour and are known to be fond of cats and other pet animals.

Life and ways of earning

There are some Pavaiyās belonging to the poor middle class or to the fairly well-to-do farmer class and also those who do not belong to the backward castes who have either some means of their own, or who are maintained by their relatives and friends. Some such people even after the operation are known to return to their ordinary modes of life in their own villages or towns but the major part on account of a sense of shame is most unwilling to meet and stay with their relatives and friends. Thus we have two varieties (a) those who live separately by themselves and (b) those who live with their Gurus in Mathas. These latter are called Mathadhārī. The Gurus of such Mathas or Akhādas not only arrange to feed all their disciples and Pavaiyā guests but each disciple is given a Malak (मलक) a number of villages, where he alone has the right to beg. On the death of the Guru one of the disciples becomes the Guru. These Gurus in their turn make new disciples (शिष्य भूत्वा) of such boys as are impotent or of such others who are dedicated by themselves or their parents to Bahuchārā.

It has been reported to me that there are some Pavaiyās who carry a big stick (Dhoka) and are therefore called Dhokāpanthī. Mostly these reside in Kathiawar.

In Gujarat there are Maths' or Akhādās in North Gujarat (Bahucharāji, Meo), in Ahmedabad (there are ten centres reported to me by a Municipal Officer), in Kathiawar (Jamnagar Rājkot, Bhavnagar and Muli), and in Charotar (Petlad, Mahemdabad and Baroda)

It is interesting to note that these Pavaiyās have a Panchāyat which fixes the limits of beat or mulk of each band (Math) It is said that this distribution is actually carved on copper-plates These orders are usually obeyed In case of disobedience the Panchāyat may punish the band with a fine, but exclusion from the Panch is rarely or never resorted to It has already been mentioned that each Math again subdivides and distributes the villages in each beat to every member of the Math

Now we shall consider in greater detail their means of earning their livelihood, these may be classified as follows

(1) A small class has already been mentioned of Pavaiyās who have means of their own or who are provided for by their relatives and friends They may either stay in or near Bahuchara temple They may return to their original village or town or live quietly a lonely existence, or may follow some profession or craft

(2) There are some people of this class who follow the ordinary avocations of a Khedūt or open a small retail shop As a matter of fact there is nothing to prevent them from doing business on a larger scale but as a rule they do not come from such classes.

(3) It is pretty common for Pavaiyās to keep one or two buffaloes and sell milk. They have a fixed clientel, and these people are reputed to be honest in their dealings.

(4) It is somewhat interesting to note that Pavaiyās prefer to do work which is usually done by women such as cleaning and grinding corn, fetching water from the wells, sweeping the house, clearing the corn, and even cooking. Somehow they have not clean habits and therefore they are not utilised as cooks.

(4) There are several villages in which these Pavaiyās get a regular share, a levy, or a *ṣaṣṭi*, or *ṣaṣṭi* at seed time and at harvest time. It should be remembered that these people are looked upon as religious and quasi-sacred and are both respected as well as feared.

Similarly they get some fixed donation of money or corn from various types of the artisan class such as carpenters, blacksmiths, tailors, goldsmiths, shoemakers and also from grain sellers and some other petty shopkeepers. (Enthoven.)

(5) Perhaps the important source of income is their regular tour of collecting money, which they do in bands. Over and above this tour of collection they go out in bands to bless a new-born son. This will be described later. In the following description of the collecting tour I have made use of Fatidi. "Hijādās live as beggars singing the praise of their patron-Goddess Bahucharājī. In begging they stand in front of some villager or shopkeeper, clap their hands and offer the usual blessings "May Bahucharājī Mātā do

you and your children good," or they say "Ado Bhavānī" which means "arise Goddess Bhavānī." (Ado is a corruption of Udo which comes from Udaya.) For this blessing a small payment is made. In the case of poor Musalmans it may amount to eight annas or a rupee.

But if the gift is refused these Pavaiyās become extremely importunate. They may make a fire and burn chillies in order to annoy those who refuse to pay. They make indecent clamours and gestures, and may even abuse. Like other religious mendicants these people are looked upon as sacred and their curse is very much feared, because it is believed that the curse may lead to the death of all the children and the man who refuses the gift may die without leaving any heirs. People in villages and small towns are afraid to shut their front doors in their faces because of the curses. If the threatened curses also fail to secure the gift then these people threaten to strip themselves naked and expose their mutilated parts. Such exposure is very greatly dreaded as it is believed to bring about bad luck and dire calamity. In some parts of Mahārāṣṭra people believe that the house to which the mutilated region is exposed becomes desolate. Thus by a combination of request, blessings, coarse jokes, sallies of abuse and threats they make themselves so annoying and objectionable that the people give them their demands, to get rid of them. In Kathiawar the Pavaiyās get about 2 to 4 annas from each shopkeeper (per year). If they keep cows or buffaloes they demand and obtain some fodder from all the

cartmen who come to town to sell their agricultural products. In the villages the shopkeepers give 1 to 4 pice and the Rabārīs give all the butter (if any) that they have made on that day.

If any man refuses to pay even in spite of these abuses and threats the whole fraternity collects and crowds his house and continues clamorous demands until the money is extracted.

(6) These Pavaiyās receive gifts from every Kuṇbī or fairly well-to-do farmer on the occasion of the birth of a son; and in most parts of Gujarat when a son is born to a woman hitherto barren, or to a woman who has had no male issue, these people are invited and made to dance in front of the house. These people come with a band of musicians (who need not be Pavaiyās) and sing garbās. These garbās are religious songs in praise of goddesses, Bhavānī, Bahucharājī and Kālīkā. They are sung by the party, going round the band of musicians dancing with regular steps and clapping their hands in a rhythm. The dancers wear rings of small bells above their ankles. After a few garbās are danced and sung, the Head Pavaiyā advances and lays his right hand on the head of the newly born son, invoking the Goddess to pour her blessings on the child and the family. On such occasions gifts are given in cash which may be anything between Rs. 5 to Rs. 100, and a gift to each Pavaiyā of some female garments. In case of the ordinary births of male children the gifts are small, but in that case also they sing and give blessings.

In some parts of Gujarat the Pavaiyā visits

every house where a marriage is taking place and he is paid Re 0-8-3 (અધે-ની ને રૂદિયું) ।

(7) In Gujarat the Pavaiyās not only sing garbas but while doing so a number of their party with the help of a pad or a pillow acts the part of a woman big with child, and in child-birth, and in nursing. This clownish acting or play-acting is more common in and around Ahmedabad says Faridi, and possibly it applies to Muslim Hajadās.

From time immemorial eunuchs have been engaged to work (A) honest and secret messengers and (B) as keepers or guards of the harems of Hindu, Muslim and other kings princes and great chiefs. I am given to understand that in the palaces of the Rajput Mahārājās (Jaipur, Jodhpur, Bikaner) such people are engaged in large numbers even to-day. They are allowed admission to such chambers where even women attendants are not allowed. In Rajputana these eunuchs are called Nādars. They are tall strong men of good physique and they have good high-sounding Sanskrit names ending in Nārāyaṇ such as Prabhā Nārāyaṇ. They are not merely guards in the Devdī (Zenānā) but they function as Major domos or masters of the household and all the women servants (Vadāraṇ Vadhāraṇ or Golī) and men servants (Golā or Khavās, Lundā-Hazūrī-Vazir in Palanpur) are under their management. These Golā and Golī attendants are really bondsmen. They are either orphans kept in the family, or orphans purchased as servants and they can be transferred from one master to another. For example, when a princess is married she carries

away to her husband's house so much' jewellery and' furniture 'clothes' and several' women servants. The' women may be married to' a little higher type' of' servants called Khavās, but whether' married' or not they, are, always available to the men, of the princely family and by whom they, may even beget, children. These, children remain as menial servants.

The Khavās and his wife (Khavāsān) 'are' life-long servants of the princely families but they 'are' not serfs like the Golā and Golīs

As managers of the estates and even as administrators and, as statesmen, they have been reliable and efficient.

(Kamāhiyās are worshippers in Bahucharā temples. They are not eunuchs. They marry and, beget children. They may, also go to villages to beg. They may have lands and other property)

(8) Finally, there is one way of earning which we cannot ignore, and that is the exploitation of young Pavaiyās, for homosexual and other perverse practices. This is said to be extremely common in the Punjab and the United Provinces, Lahore, Delhi and Lucknow, being the main-centres for pederasty. Hastings says: Homosexual practices are uncommon amongst the Hindus and probably amongst the Muslims of C P. possibly on account of the prevalence of early marriages. It is said to be common amongst Pathans and Sikhs who are away from their families for long times. It is said that, the dullness and ignorance of Muslim women of those parts is also responsible, whilst the boys, are more entertaining and tell news. There is

a theory also that the Semetics who circumcise, practice this much more than the others. The poverty of the Pavaiyā is responsible for inducing them to accept this low dirty means of earning.

Although the Pavaiyā community show disfavour but some members act as pimps or procurators, and Enthoven suggests that there were some in Nawanagar who purchase orphan girls and set up business of prostitution. A Police Officer has informed me very recently that boys are also absconded, castrated and used for prostitution.

I am told that in Gujarāt few Pavaiyās have to resort to sodomy as a means of maintenance.

On the whole it might be said that most of the Pavaiyās live from hand to mouth, just as poor Sādhūs and Gosāis live, a life without any duties, without work, without any aim. The degraded ones live on beggery; but there is a small number amongst the Maṭhadhāries who save money. It is said that if a Pavaiyā takes away another's disciple the Pañchāyat forces him to pay compensation. It is a fact that such compensation may amount to as much as Rs 424; that throws some light on their economic condition, of the head of the Maṭhs.

The Social and Civic Status in the Past and the Present

It has been described fairly minutely in the ancient Indian literature, both Hindu and Buddhistic. Very probably this refers to those who are impotent, and it is difficult to know if the castrated are included in the category of the eunuchs. The words used for

such people are ५५, ३६५ and ५६ e. g. 'see Mahābhārata, VIII-XLV. 25.

Their social status was always of the very lowest as will be seen in the following śloka, but incidentally the śloka throws light on the revengeful nature of the Brahmins to preserve their monopoly of receiving their Dakṣiṇā (dues).

The Mlechchhas are the dirt of humanity,
Eunuchs are the dirt of Mlechchhas,
And they who appoint Kṣatriyas as priests
In their sacrifices are the dirt of eunuchs."

It is probable that the eunuchs kept long hair (like women) even as the Hijadās do to-day because in the Śatapatha Brāhmaṇa they are referred to as 'long haired men', and it is interesting to note that even in those days they appear to have 'ministered to unnatural sensuality.'

The attitude of Society towards them

The eunuchs cannot inherit property: ५५२२५, ५५२२५, ५५२२५. They should be maintained by the king; but the king takes their inheritance: ५५२२५. They are excluded from ५५२२५ and are unfit for ordeal by sacred libation: ५५२२५. No Brahmin to eat sacrifice performed by eunuchs. ५५२२५. Nor might he eat food prepared by them or alms offered by them: ५५२२५, ५५२२५. The eunuchs are forbidden to serve as witnesses: ५५२२५. They are deemed incapable of keeping secrets: Milindapanha. In contempt for their effeminacy they may not be struck in battle: ५५२२५. There is a special penalty for killing them: ५५२२५. Being sterile and so ill-

omened the sight of them is defiling : ૩૩. They are forbidden to be near the king during consultations : ૩૪. Eunuchs might not be converted. (Milindapāṇha) nor ordained ૩૫. ૩૬. is forbidden to castrate himself : ૩૭. Dancers who are of low caste were castrated : Mahābhārata, III. XLVI. 50. Dancing of eunuch is mentioned in Atharva Veda, VIII-VI-II. In Puruṣa-medha eunuch is sacrificed as victim to misfortune : ૩૮.

In the Roman Empire castration was prohibited except for boys for papal choir to preserve their male soprano voice. This was continued right upto XIX century.

In modern India their social status is degraded but they are not untouchable. Their evil influence is noticed in the following lines :

"When I was in my mother's womb, eunuchs danced at the door, so I am lame and have not hair on my head" says a Temple legend of the Punjab.

At the same time it must be remembered that in Gujarat they are called Māsibā, or 'mother's sister' which is a term of endearment. In Kathiawar they are called Faibā or father's sister. The Gurus amongst them are called Mā or 'mother' by their disciples.

Muslims : They are admitted into mosques but they have to stand behind the women although they observe Muslim rites and festivals.

Health, and Death

It is easy to imagine that these people living mostly in unhygienic surroundings and getting food

which would be deficient in quantity and defective in quality would be suffering from at least an average amount of illness. Yet, it is a most curious fact that the doctors with large hospital practice amongst the poor have told me that they have never come across a single patient from their community in their experience of more or less twenty years. It appears that they do not go to the Vaidyas also. I do not suggest for a minute that they are immune from disease, but it would not be far-fetched to conjecture that these people are so sensitive about their condition that they do not consult the Doctor or Vaidyās but either treat themselves with household drugs or neglect their diseases. It is just possible that this conjecture is wrong.

It has often occurred to me that the barbarous way in which these people are emasculated must frequently result in trouble about micturition. When a surgeon performs the operation for cutting the male organ, he takes particular care to see that the urethra does not get constricted when the wound heals. No such care is taken by the emasculator, and why cases of constricted urethra and consequent retention of urine do not go to the surgeons in good numbers is to me a mystery.

Then with regard to their death it is very likely that they bury or burn their dead. Those who have become Muslims would naturally bury them. In all likelihood the Hindus also do the same, because it is cheaper.

Like their illness, it has been suggested that extremely few people have ever seen their funeral

processions Here also it is just possible that their desire to hide their nudity may be responsible for their carrying out the after-death ceremonies in a secret manner and the dead body may be taken out surreptitiously. But the following account does not reveal any secrecy. It is taken from Enthoven.

" They bury their dead. After death the body is washed and laid on a cot covered with a sheet and perfumed. The body is shrouded in a clean coverlet for burial. As they are neither males nor females the Hijadās do not touch the coffin which is carried and the burying is performed by Musalmans, the companions of the dead standing by, mourning. On the tenth day and on the 40th after the death the dearest companion of the deceased is bound on pain of expulsion to feed *the caste people and the Muslim bier bearers. A tomb is raised over the dead*" My information seems to be more reliable. If the number of Pavaiyās in that place is small the dead body is carried by the relatives and friends. If the Pavaiyā dies where there is a big temple then the Kamāhyās or Pūjārīs lift the dead body. If such men are not available the community pays some people to do so. The Pavaiyās are a semi-religious class. They respect the ochre-coloured or (Bhagvā) flag and as such they are buried. If a Guru has been a man of particular sanctity he may be buried in a sitting posture. The Pavaiyās beat their chests as a token of mourning (like women) but they do not do so in the streets. The community on the 12th and 13th day is fed by the friends of the deceased. Some Pavaiyās perform such ceremonies while they are alive.

Problem for the Social Worker

As far as I understand law, there is no punishment for a man who emasculates himself. It is doubtful if this operation can be viewed as an attempted suicide.

The operation on others either the children or adults is punishable. The Government of Baroda (Bahucharājī is in the Baroda State) has made castration a criminal offence in 1880. In British India there is no special enactment, but the operation would be punishable under the ordinary criminal law. But it should be remembered that the operation is performed after all the parties have agreed, viz either the adult on whom the operation is performed or the parents of the child on whom it is performed. In such cases the child is too young to seek the protection of the courts. So it would be necessary to create informers with whose help the Government may heavily punish the operators, and all the others who have helped in the ceremonies and those who have handed over the victim. The police and the public will have to obtain information and prosecute the parties concerned.

The social workers will have to do the following :

(1) Stop children from being castrated, both by educational propaganda and by keeping a strict watch on the temples (Maths) or Akhādās where such operations are performed. They have to create, in league with the police, some informers who may be rewarded. The Government should issue orders and see to it that exemplary punishment is awarded to the operators

(2) We have to stop the abduction of boys,

especially microcephalic idiots or half-wits, and the poor neglected or abandoned children

(3) There must be deterrant punishment awarded to people who emasculate themselves. Special act may have to be passed for this purpose

(4) We have to educate the people out of their superstitious beliefs by educational propaganda.

(5) Extortion of money by threat and indecent exposure can be stopped by police action

(6) Attempts must be made to improve economic condition of the existing Pavaiyās

(7) We shall have to educate them, clean them and teach them some suitable profession

I am reminded of the fact that in Japan the blind are taught to perform massage and while doing so they tell stories, an art which is especially taught to them. It has been suggested that the Pavaiyās could be employed.

(a) to wash and nurse people in the hospitals,

(b) to become care-takers of orphans and diseased children, and

(c) as specialists for flower and fruit gardening.

For all the above work they are said to have special aptitude

(8) We have to stop by heavy punishment the exploitation of young Pavaiyās for sodomy.

The Pavaiyā comes into existence as a result of superstition, and the force of circumstances weld them into a class. Their economic condition forces them into means of livelihood which may be respectable, however, disabled their physical condition may be, or

they may be leading lives of disgusting and bestial immorality. If there is a supreme instance justifying the Gujarati saying of દહાડા પડે ઢાઢ, that is of burning with hot irons ■ man whom we have scalded with burning hot water it is this case of the eunuch who ■ shamefully mutilated and then exposed to economic condition which he has to live by beggary.

Suggestions to Investigators

- (1) Do men become or make Pavaiya on account of religious superstition, or guarding Zenāna or for homosexual purposes in your province? Go into details.
- (2) The social and economic life viz the dress food, the method of living a communal life, the way in which they greet themselves or others, the words used for blessing children and their songs must be studied.

The Lāga or dues from farmers, artisans and urban shop-keepers defer in every province.

- (3) Note down after inquiry all the names existing amongst them.
- (4) Note down all the words used for them with differentiations if any.
- (5) Are they recruited from any special class or caste?
- (6) Are there special Goddesses for them in your Province?
- (7) Do Pavaiyās abduct poor or lost children and operate on them?
- (8) Could you get further details about the operation for emasculation?
- (9) Note the various professions (if any) that they follow, whether living in singles or in community.
- (10) Can they be trained for any special arts or crafts?
- (11) What is the urge behind their peculiar clap which they give?

APPENDIX 1

Various terms used for the eunuchs in various languages

૧ નપુંમક	૨૨ હોજકા
૨ કતીમ	૨૩-૨૪ ખીસરા, ખીસુઆ
૩ પ ૫૬-૫૬૬-૫૬	perhaps from ખસે
૬ પોર્જ	૨૫ ફાતાલ
૭ કંચુકી	૨૬ અધિરા
૮-૯ સૌરિ, સૌવિષ	૨૭ પોણિયો
(ઝનાનાનો રખેવાળ)	૨૮ તાડવો
૧૦-૧૧ મુહાપના, મુહાદા	૨૯ પેટલાદિયો
૧૨ નાન્ધતર	૩૦-૩૧ ભેમરિયો બહુચર-મકા
૧૩ તુલીયા પ્રકૃતિ	૩૨-૩૩ નાદર, નાબર
૧૪, ૧૫, ૧૬ તુલુપુષિ તુલુ- પુષિ, તુલુપુનિ	૩૪, ૩૫, ૩૬ ખોળ ખવાળ, ખોળ
૧૭ વ્યકાળ	૩૭ ખાળમરા
૧૮-૧૯ કમાકી, કમાળી	૩૮ મુખનસ (પાગમી)
૨૦-૨૧ પાર્વયા પર્વયા	૩૯ ઝનખા (જિહ્વા)
	૪૦ ઝનકા (પારમી)

APPENDIX II

Bibliography

- Faridi Bombay Gazetteer Vol IX, pt. I and II
- Enthoven C P Ethnographical Survey XII draft articles on Hindustani castes 4th series. Vol III. p 228
- Hastings The Encyclopædia of Religion and Ethics James Hastings, 1912
- Crooke Popular Religion and Folk-lore of North India
- Mukerjee Census Report, Baroda 1931 S V Mukerjee
- Forbes A. K Rāsa-Malā, 1878
- MacMunn The Underworld of India. Lt. General Sir G. MacMunn. pt I
- Jackson A. M T Indian Antiquary, August 1942, p 56
- Vātsyāyana Kāmasutra

Placzek : The Sexual Life of Man by Dr. Placzek
 Ebden : Eunuchs to be found in the large households
 of the State of Rajputana by H Ebden, In the
 Annals of Medical Science April 1856 Vol VI
 p 520

Fawcett Journal of Anthropological Society of Bombay
 II 1890-92, 331, 343b

Frazer : The Golden Bough (abridged)

Shottt Khojās of Southern India Journal of Anthoropo-
 Institute, Vol II, 1873, p 402-407, Castes and
 Tribes of Southern India Vol III, p 288

Bohama Lee Case of Sex mutation-Asiatic Digest,
 May 1942

C H Tawny The Ocean of Story (Kathā Sarit
 Sāgara), Vol III by Ed N, M Penzer

આનન્દનો ગરબો—વલ્લભ ભટ્ટએ રચેલો બહુચરા માતા, સોલકી અને
 આનન્દનો ગરબો

APPENDIX III

Notes from Sexology

The following information in greater detail from
 'The Sexual Life of Man' by Dr Placzek on (a)
 the secondary sex characteristics (b) on the causes of
 impotence and (c) on changes caused by castration
 will be found interesting

A With regard to the secondary sex character-
 istics it should be noted that

(1) The height of the body in man is greater
 The legs in women are as long as the trunk or in
 the proportion of 98 to 100

(2) In women the development of the breasts is
 characteristic including the nipple

(3) The pelvis in man is 'narrower, longer and larger-boned, in women it is wider, shallower and broader.'

(4) There are characteristic changes in the larynx and the vocal cords, with a change in the timbre of the voice.

(5) There is growth of hair on the upper lip, cheek (whiskers) chin, on the body especially on the lower half of the sternum (near the nipples), on legs, on arms, in the axillæ and on the pubis.

(6) In man the breathing is abdominal, in women it is costal.

(7) There are peculiar fat deposits especially on the thighs, buttocks and hips.

In this connection it is very interesting to note the discovery made by Steinach that both physiologically and psychologically a castrated male mammal can be feminized by the ingrafting of an ovary and that a castrated female can be masculinized by the grafting of testicle.

B Impotence may be due to very many causes. The following classification is enough.

1. Deficient sexual impulse (libido deficient) may occur physiologically in early children and old age, through deficient erectile capacity.

Complete absence of sex impulse must be due to physical or mental disease.

2. Weakened libido for the opposite sex, may be due to weakness, intoxication, obesity, certain diseases like diabetes, goitre, great fatigue, even from long imprisonment.

3. Weak sexual voluptas, may be due to partier being unresponsive or anaesthetic, or when ejaculation unduly retarded or retained

4. Due to organic disease of genital centre, or spine due to tabes, or to old age or long illness or organic changes in the copulative organ, such as absence or smallness of penis, or defects or distortions.

5. Psychological causes are many. Diffidence, fear of venereal disease, fear of detection.

6. Impotentia generandi = reproductive incapacity when age about 62.

C. In the case of ordinary castration, (i.e. where only the testes are removed) in case it is done early in life the following alterations are noticed

The penis remains noticeably small. The prostate, Vesicula Seminalis, vas deferens, in fact all the primary sex characteristics fail to develop.

The sex impulse may remain, but usually it is long delayed or is less often and more feeble. But sexual excesses amongst eunuchs and skopzy has been reported showing that both erection and coitus is possible.

In the secondary characteristics the skin of the body becomes pale, of a characteristic yellow colour bloated wrinkled.

There is no beard and only down covers the face. Not until old age does the beard appear as in the case of old women. Although the hair of the head remains thick, the body hair is sparse. The pubic hair is slight. The body, axillæ, arms and legs remain

hairless. (an affection of the suprarenal gland causes excessive growth of hair. Tumours of the adrenal cortex has caused strong growth of whiskers and moustache in girls of 7 to 19).

The face is smooth, fat, expressionless, with a fixed stare. The figure may become tall and slightly thin, the skeleton is that of neither man nor woman, length of trunk is equal to length of leg. In some cases there is morbid obesity.

5. There may be marked fat upon the outside of eyelids, the breasts, the sides of abdomen, the mons veneria and buttocks but the pelvis is childish, not feminine. The voice is that of a boy. The intelligence is unfluenced but may be indolent. Some believe that they become stupid. They may become egotistical and only interested in matters of daily routine life. Hirschfeld thinks that there is lack of individuality, but in character amiable, obliging, faithful, thankful and having a love of children. Early castrated women are large, lacking muscles and healthy. No breasts, no nipples, no pubic hair. The entrance to vagina shut completely, no menstruation, no sexual impulse, the pelvic cavity very small.

In late castration the hair on the chin almost completely disappears. The larynx remains small, the voice high speaking, sexual impulse decreases and may disappear, erection and coitus may remain, but mostly disappear.

Premature removal of genital glands, whether done on religious, social grounds or being necessitated

by injuries received, by hindrances to their development or by disease evidently influences both primary and secondary sex characteristics, either by arrest of their further development or by causing retrogression to a childish stage of development

The premature removal of genital glands does not result in transformation to characters of the opposite sex but to an asexual type. Neither skeleton nor voice nor adipose deposit shows such transformation. It must be remembered that even 1/140 part of the normal testicles suffice to develop sexual characteristics to the same standard as in the normal animal (p 62. Placzek)

In those cases where the sexual glands are under-developed the symptoms are similar to those following early castration. The testes are very small sometimes scarcely visible. No ejaculation not even of prostatic gland. Nevertheless there is strong sexual feeling when masturbation takes place.

- There are three types,

(a) Great height with long extremities effacement of sexual type with feminine pelvis. Such changes occur also in gland dystrophies, epilepsy and Dementia precox (Perhaps same biological causes in all)

(b) Adiposity fatty chubby nut sized testes homosexual tendency high childish voice, delicate build, no sex impulse good intelligence

(c) Infantile type All growth stunted Complete lack of testes

Hermaphrodites can fertilise and be fertilised

Parts which ought to develop may not do so and those which should disappear do not do so. Therefore there may be many combinations. True hermaphrodites have ovum and semen cells. In spurious hermaphrodites there are only one kind of reproductive cells yet a double sexuality in secondary characteristics (Dr Placzek)

Androgyny signifies a man of feminine disposition, gynandria a woman of masculine tendencies and transvestitism denoted a compelling impulse appear in attire of opposite sex together with a feeling of constraint for clothes appropriate to the person's sex. These transvestitists may be male or female.

APPENDIX IV

Their Classification in Ayurveda

The ancient medical literature of the Hindus, i. e. the works of Charaka and Suśruta contain some information with regard to the causation and classification of the eunuchs. A note on the subject was kindly prepared for me by a young teacher of Ayurveda. It does not contribute any new information therefore I give a short summary of it quoting the chapter and verse of the Ślokas, but dropping the Ślokas, and in some cases giving only a free version of the Ślokas in English.

' Impotence may be from birth or it may occur later on also ' (Suśruta Samhitā Chik -sthāna, A. 30, verse 189-190)

Similarly in Charaka Saṃhitā Sha. Stha. A. 4. verse 31, it is said that when any part of the seed (ovum) becomes deranged the child may be born apparently as a complete male but in reality it may be without male characteristics (like a sheaf of hay, i. e. like the scare-crow made from hay.)

"Impotence may be caused by non-secretion of semen, by non-reaction of the genital organ, by injury to that organ, through old age." Charaka Chi. Stha., A. 3, verse 154-55.

The psychological impotency is mentioned in Suśruta Chi. Stha., A. 26, verse 9. Fear, grief and unpleasant emotions, also having connections with a woman one does not like, these are mentioned as the causes.

Impotence may follow medical or surgical disease (Suś Chi. Stha., A. 26, verse 12-13 and Charaka, Chi Stha., A. 30, verse 188.) Of those who are congenitally impotent the following eight classes have been mentioned by Charaka in Sārīra, A. 2.

(૧) દ્વિરેતા	(૨) પત્તેન્દ્રિય	(૩) સંસ્કારવાહી	(૪) નરપદ
(૫) નારીપદ	(૬) વક્ત્રી	(૭) ધર્મારતિ	(૮) વાતિકપદ

Suśruta mentions:—(૧) આસેકય or યુગ્મયોનિ (૨) સૌમન્દ્રિક or નાસાયોનિ and (૩) કુભિક or યુગ્મયોનિ. These correspond to the સંસ્કારવાહી of Charaka. The ધર્મારતિ of Suśruta is ધર્મારતિ of Charaka.

It is believed that the Kumbhika (Suśruta) is Kumbhila of Kaśyapa Saṃhitā and Saṃskāravāhinī-Sāṃdha of Charaka are eunomites.

પિરાન્દેલો

[ઇટાલીના મહાન નાટકકાર]

વ્યાખ્યાતા:—કૃષ્ણવદન દોશી, એમ એ, બી ટી

ઇટાલિયન નાટ્યમાદિત્વમાં પિરાન્દેલોનો મહત્તા બે કાગણોને લીધે છે. એક તો તેની રમૂમિ જૂના માહિત્યના યજ વિને નાટકકારને વ્યાખ્યાન આપવાનો વ્યાસપીક છે; બીજું આધુનિક માનસનો કાચડો ઉકેલવા અનેક લેખકોએ બર્થ પ્રયત્નો કર્યા છે, પણ એ કાચડો સ્પષ્ટ રીતે રજૂ કરવા અને આધુનિક માનમના પ્રશ્નોને ઉકેલવા મદદ કરનાર કાંઈ લેખક હોય તો તે પિરાન્દેલો છે

તેની પહેલાના નાટ્યમાદિત્વ પર દષ્ટિ ફેંકતા જણારો કે આધુનિક ઇટાલિયન નાટ્યમાદિત્વ પ્રથમ વાસ્તવવાદી બન્યું. પછી દ'અનન્ઝીઓ દ્વારા તેમાં રોમાન્સિકાસમનો અતિરેક થયો તે પછીનું તેનું સ્વરૂપ બાહ્ય વાસ્તવિકતાની અભ્યર્થના નકારમાં અને પ્રાતિભંગમાં પરિણમ્યું. વાસ્તવવાદી નાટકોના લેખકોમાં બુખ્ચ જ્યાકોસા, વર્ગ રોવેટ્ટા, પ્રાગા અને બ્રેકાએ સ્થાનિક જીવનનું વિગતપૂર્ણ અવલોકન તથા ત્યાંના મહેવાસીઓની પાસવૃત્તિઓને આલેખ્યા, પણ માનવસ્વભાવની અંદર ખૂંપતી દૃષ્ટિની ખામીને લીધે તેઓ નાટકોના જીવનને આવરી લેતી કાંઈ દૃષ્ટિ કે સચોટ જીવનચર્ચા ન લાવી શક્યા

જ્યાકોસા The Stronger નાટકમાં વેપારી દુનિયા આલેખી ખટપટને સફળતાની ચાવી તરીકે દર્શાવે છે વર્ગ તેના At the Porter's Lodge અને The Wolf મા સ્વચ્છદી માણસ બધાને ફેવી રીતે સતાવે છે એ તથા જનતામાં કામપૂર્ણ મોહ પ્રવર્તી રહેા છે તે ફેંચ લેખક ઝોસા માફક માનવમાં હુપાયેલ પર્યુને વાસ્તવિક રીતે આલેખી દર્શાવે છે

દ. અનન્ઝીઓએ ઇટાલિયન નાટ્યને નવો પ્રથમ ઝોક આપ્યો. તેણે લોકોની નાક પારખી લાગણીનો અતિરેક ધમધમાટ વાજટા અને અભિનય-ચેટાના તરંગો નાટકમાં દાખલ કર્યા તેના નાટકમાં લાગણીઓની આનંદનાજૂટી અને વાજટાનું બુદ્ધિબર્ધુ પ્રદર્શન થતું તેને ગાર્ટે Honeker કહે છે, 'His art despite exquisite workmanship, is still a gallery of echoes' The Daughter of Joris અને The Dead City તેની કલાના લાક્ષણિક નમૂના છે

મેરી નેટ્ટીની નેતાગીરીએ ૧૯૧૨માં 'ભાવિવાદ'ની સ્થાપના કરી. આ નવા સિદ્ધાંતોએ અને સ્લાકારોએ રૂઢિમાન્ય મૌંદ્વ, મધુર પદ અને ખીજ વૈવિધ્યવાદના સરંજામ સાથેનો મંબંધ તોડ્યો, ભૂતકાળ, તેની રૂઢિઓ, તેની સ્થિરતા અને ચોક્કસતાના સંપૂર્ણ નકારે ઇટાલિયન સાહિત્યને ગતિ-પૂર્વક કમળે લીધો. At all costs we must advance, lest by standing still we wither away and die ગમે તે ભોગે અને ગમે ત્યાં આગે જળેના સિદ્ધાંતના ભાવિવાદીઓએ ઓએ અને પ્રેમનું આદર્શીકરણ અવગમ્યું અને યંત્રવાદનો જાન ગાવો. ઊજળી બાજુ નેતાં "Futurism is not a caprice or a formula; it is a spiritual atmosphere" પણ ઉધાર પક્ષમાં તે Futurism is to a certain degree the apex of all decadence, the final expression of Romanticism gone to seed." (F. Flora) છે, પ્રથમ વિશ્વના યંત્ર પછી ભાવિવાદને આંતરિભંમ અને નિરાશાવાદનું પોષણ મળ્યું. ઇટાલિયન નાટકો પરિણામે ઠકુ-પ્રત્યાર્થક અને તદ્દન સંકાવાદી બન્યાં, તીક્ષ્ણ ઠકાખોરીનાં તીખા ખી રોપાયા અને કટક્ષ વ્યંગનો અતિરેક થવા લાગ્યો. Chiarelli ના The Silken Ladder, Chimeras, Death of Lovers આ વહેણનાં અગ્રણી ઉદાહરણો છે. Luigi Antonelli તે નકારવાદનો ઉદ્દામ અંધભક્ત બન્યો. The Man who met Himself માં તેણે જતાનું છે કે પરી પ્રદેશમાં પણ માનવી સુખ પામી શકે તેમ નથી અને પરીનો કલ્પનાપ્રદેશ પણ આપણી ગદ્યાંતી દુનિયા પરના વસ્તુ જેવો છે પણ એ પણ માનવસૂચકૃતિને સ્વીકારતા કુદૃષ્ટ અને છે એમ તેણે The Island of Monkeys ના નાટકમાં આલેખ્યું છે. આ થઈ પિરાન્દ્રેલ્લોના નાટકોની ટૂંકી પૂર્વમુખિતા.

x

x

x

પિરાન્દ્રેલ્લોને યુરોપીય સાહિત્યકાર તરીકે કીર્તિ અપાવનાર તેની નવલકથા 'સદ્ગત પ્રતિમા પાસ્કલ' હતી (૧૯૦૪) આ કથા દ્વારા તેણે એક માનવજીવનમાં અનેક વ્યક્તિત્વોના ઘર્ષણો આલ્યા કરે છે, તે જતાનું છે. ટોસ્ટોયે 'જીવન સજ' નામના નાટકની પ્રેરણા આ નવલકથામાંથી મેળવી હતી, Short નવલકથામાં તે જિંદગીને કૂર, અજ્ઞાન અદૃશતા પગલ માંથી આત્મવંચના દ્વારા છૂટવા નિષ્કુળ પ્રયામ કરતી જુએ છે. The Old and the Young પણ તેની એક અણીતી નવલકથા છે.

પણ આપણે અહીં તેનાં નાટકોની મુખ્યત્વે ચર્ચા કરીશું. Henry James નાટક અને નવલકથાનો તફાવત સમજાવે છે : "An acted play is a novel intensified, it realises what the novel suggests, and by paying a liberal tribute to the senses, anticipates your possible complaint that your entertainment is of the meagre short styled intellectual." પિરાન્દેલોએ સોક્રેટિસ માર્ક લેખનવાચન કરતાં મંથાદ શ્રવણ મારફત પોતાનો પ્રેક્ષકો આપવા ઉચિત ધારી કેટલીક વાર્તાઓને નાટકનું રૂપાંતર આપ્યું છે. આમ રૂપાંતર પામેલ Think of it, Giacomino માં તેની નાટકકલાનાં મૂળતરંગો પ્રથમવાર જ સ્પષ્ટ દેખાય છે (૧૯૧૪). તેની પહેલાંના નાટકકારો ઈસનને અનુસરી માનસશાસ્ત્રના પ્રશ્નો નાટકમાં આલેખતા; પણ પિરાન્દેલો તેથી આગળ વધે છે અને માનસશાસ્ત્રીય વનથાને તેના તાર્કિક અંત સુધી ખેંચી જાય છે. The drama of Pirandello is a prolongation of those psychological tendencies to their logical conclusions and we might follow some critics and who say that the true protagonist of the Pirandellian theatre is King Thought, whom Edgar Allen Poe saw sitting in crowded state on a throne of suffering in an enchanted palace.

'પ્રામાણિકતાની મોજ' (The Pleasures of Honesty) માં આપણે જીવનઓનના પ્રવાહને રૂંધતો પ્રામાણિકતાનો તકબ્બૂ તેમજ કૃત્રિમ બધા તૂટતાં જીવનનો વિજય જોઈએ છીએ. નામક બાઈકવિનો તેનામાં રહેલ માનવના બંધથી, ગુપ્ત પતિ અને પિતૃની નમૃતિથી તરવચાનનો અખતરો કરતા તરવચાનોનું વ્યક્તિત્વ ગુમાવી સાચો સામાન્ય માનવ બને છે. માણસનું જીવન તેને ઘસડી જતો આતરથેરજાઓ, લાગણીઓ, ઇચ્છાઓ અને પશુવૃત્તિઓ વગેરેના ધૂર સામે વ્યક્તિત્વને ટકાવવાનો એક દીર્ઘ પ્રયત્ન છે. સામાન્ય માણસોનું જીવન કહેવાતી સામાજિક નીતિના ટંકમાં ખ્યાલે એટલું આત્મવચન અને દંભના પડો તલે છુપાયેલું હોય છે કે પોતે પણ તેને ઝીંગખી શકે નહિ. બાઈકવિનો કહે છે "When a man lives, he lives and does not see himself live."

Each in His Own Way—'મજ સજ કે તાનમે' માં પિરાન્દેલો માણસોના વિચારો કેવા અદ્વાતા અને વિરોધાભાસી છે, તે

ખતાવવા માગે છે નાટકની શરૂઆતમાં બે મિત્રો સ્ત્રી વિશે પોતાના એક બીજાથી વિરોધી ખ્યાલોને લીધે ઝઘડી પડે છે પણ બંનેના વિચારો જીવનરહેણીની અસર તમે બદલાય છે અને શરૂઆતના વિચારો જેમ પાત્રોની અદસઅદસ થતાં પાછો બંને વચ્ચે ઝઘડો ઊભો કરે છે.” રચનાની મૌલિકતા મા આ નાટક પિરાન્દ્રેલોના ‘છ પાત્રો લેખકની શોધમાં’ની રીતની યાદ આપે છે બે આપણે ‘છ પાત્રો લેખકની શોધમાં ને નાટકલેખનનું નાટક કહીએ તો આ નાટકને નાટ્યખેલનું નાટક કહી શકીએ આ નાટક લેખકના ૧૯૧૬ પહેલાંના નાટકોના દષ્ટિનિર્દુષ્ટોને મરવાળો અથવા ઉપસહાર રજૂ કરે છે ખર્ગસો જેને Vital Urge કહે છે અને ફ્રોઇડ જેને The unconscious ‘અજ્ઞાત’, કહે છે તે જીવન-સ્રોતને આપણે અહીં-તરફના શુક્રો એ જ વ્યક્તિત્વનો કાયદો અને આજનો માણસ, અને આવતીકાલનો માણસ જુદો જ છે એ દર્શાવતો-શાત, પ્રબળ અને અનિવાર્ય બરતીમાં વહેતો બોધ છે છીએ Diego Cinci નું પાત્ર પિરાન્દ્રેલોની સ્થિતિ ખતાવે છે આ નાટક અને છ પાત્રો, લેખકની શોધમાં’ વિશે કહેવાય છે They have turned the theatre as we know it inside out No other dramatist of modern times has analysed with such logical clearness the whole essence of the theatrical illusion —Walter Stark ‘સમ સમ કે તાનમે’ પ્રેક્ષકો નાટકમાં તખ્તા પર બીજા પ્રેક્ષકગણને નાટક ભેતાં જુએ છે અહીં વાસ્તવિકતાની આગ સપાટીએ અથવા દેખાનાના ચાર ચર છે વાસ્તવિકતા જેટલી અવાસ્તવિક છે અને કદપના વાસ્તવિકતા જેટલી વાસ્તવિકતા સુમત ૩ પણ સૌમાં નાટકમાં રહેલી વાસ્તવિકતા વધુ વાસ્તવિક છે કાગળ તે એ ક્રમ અને અક્ષર છે, છતાં એ નાટક તો વાસ્તવિકતાઓનો અચકામણ જ રજૂ કરે છે

અન કરણ અને નીતિના જીવન સંથેના સંબંધનો પિરાન્દ્રેલોનો ખ્યાલ આપણને તેના નાટકોની અસ્પષ્ટ મહનતા સ્પષ્ટ બોવા મદદ કરે છે તેના મત મુજબ ‘Conscience is a complex of judgments in which we express our desires to be or seem to be what we are not It is a part of the bulwark we know to buttress individuality against the pressure of instinctive life’ ‘That blessed conscience of yours is nothing but other people inside you’ Morality is a matter

જનમથી જ સાહિત્યકાર

શ્રી. ગ. વા. માવલંકરે કાકાસાહેબને અંજલિ અર્પતા જણાવ્યું હતું કે પ્રથમ “વક્તા” તરીકે મને મૂક્યો છે. પણ હું વક્તા નથી. વક્તાએ જીવી વસ્તુ છે, પરંતુ કાકાસાહેબ પ્રત્યે મને જે પૂજ્ય ભાવના છે તેને લઈ હું તેમને પ્રથમ વંદન કરવા ઊભો થયો છું. કાકાસાહેબને સાહિત્યકાર કરતાં એક બક્ષિત તરીકે વિશેષ જાણું છું. એમનું સાહિત્ય મેં વાંચ્યું નથી એમ સમજવાનું નથી. મંત્ર અને સાહિત્યકાર જનમથી જ હોય છે. કાકાસાહેબ જનમથી જ સાહિત્યકાર છે, કાકાસાહેબનો પ્રથમ પરિચય મને ૧૯૦૫ ના અરસામાં તેમના મગદી અંધ દ્વારા થયો. તેઓએ શ્રી. ગુણાજી સાથે “મદારાષ્ટ્ર વેદ” નામનો અંધ રચ્યો હતો. તે ઉપરથી મેં તેમને પ્રથમ જાણ્યા. બંગલોની ચળવળમાં પણ કાકાસાહેબનો ફાળો નાનોસનો ન હતો. તે ચળવળના અરસામાં ૨૫ લોકમાન્ય તિલકને ૬ વર્ષની જેલની સજા થઈ તે સમયે શરૂ થયેલા ‘રાષ્ટ્રમત’ નામના દૈનિકમાં તેમનો ફાળો અતિ મહત્વનો હતો. એ સમયમાં વર્તમાનપત્ર ચલાવવું અતિ મુશ્કેલ હતું. કાકાસાહેબની રાષ્ટ્રિય પ્રવૃત્તિઓ સાથેના સંબંધોનું આકર્ષણ મને વિશેષ હતું. ૧૯૧૬ ના અરસામાં તેઓ માધીજી સાથે ભેટાયા અને મારો અને તેમનો ત્યારથી પરિચય થયો. તેઓ રાષ્ટ્રિય પ્રવૃત્તિઓ સાથે આવેલા હતા. તેઓ પ્રખર જીવનશૈલીકાર હોઈ રાષ્ટ્રિય દષ્ટિએ શિક્ષણ આપવાની પ્રયાસ દ્વારા ધર્મ સિવાય દેશની આઝાદી મળી શકે નહિ. રાષ્ટ્રિય શિક્ષણક્રમ પ્રમુખકનરનો પાયો છે અને તેથી તે અતિ મહત્વનો રચનાત્મક કાર્યક્રમ છે એ વસ્તુ શ્રી કાકાસાહેબે વર્ષો પૂર્વે જાણી જીવન તેમાં કપલાવ્યું હતું તેઓ જે આદર્શો વિદ્યાર્થીઓ મમણ મૂકના હતા તેને તેઓએ પોતાના જીવનમાં ઉતાર્યા હતા. એ તો, જે તેમના બક્ષિતત્વના પરિચયમાં આવે તે જ સમજી શકે. આવી બક્ષિત ગુજરાતને મળી એ ગુજરાતના અદોભાગ્ય છે. બહેને પછી એ બક્ષિત મૂળમાં બંગાળી, મદારાષ્ટ્રિય કે બીજી કોઈ પ્રાંતની હોય. તેઓએ પોતાનું જીવન રાષ્ટ્રને અર્પણ કર્યું છે. જે માણસ વિચાર અને આચારમાં પોતાની વાણી પ્રમુખે નથી વર્તતો તે માણસ ગમે તેવું સાહિત્ય સર્જે પણ તે જનતાને આદર્શરૂપ જણાય નહિ એ વાણી પાછળ લપથઈ અને શુદ્ધતા હોય તો જ તે આદર્શરૂપ બની શકે છે મુદ્દજીવાના જનમ પછી જે સાહિત્ય બહાર પડ્યું તેમાંનું ઘણું સાહિત્ય કમનસીએ દેશને દોરવણીરૂપ બની

આગળ લઈ જઈ શકે, તેવું નથી. આ સાહિત્ય જમણુમાંના પાપક જેવું છે; પણ માત્ર અધાણાં પાપક ખાવાથી ચાલી શકે નહિ, સાથે સાથે પૌષ્ટિક ખોરાકની પણ જરૂર રહે છે જ. એ જ પ્રમાણે સાહિત્યમાં લેખક ચારિત્ર્ય અને નિર્મળતા, જળવધી એ અતિ અગત્યનું છે. સાહિત્યનું સર્જન રંજન માટે જ માત્ર ન હોવું જોઈએ, પરંતુ રાષ્ટ્રપ્રકારની દૃષ્ટિએ હોવું જોઈએ. કાકાસાહેબનું અર્જન એ પ્રકારનું છે. એ સરલ છે, ચિંતનરૂપ છે. એની પાછળ તપશ્ચર્યા અને ત્યાગ છે. શ્રી કાકાસાહેબ સત્યાગ્રહની રાષ્ટ્રપ્રકારના કાર્યમાં તેમનો ફાળો આપતા રહે એવી પ્રાર્થના કરું છું.

બાદ શ્રી. પરીક્ષિતદાસ મજમુદારે સ્નાતક સંધ તરફથી શ્રી. કાકાસાહેબને અભિનંદન આપી દીધાં છુટ્ટી તેમની સાથેના કેટલાક પ્રસંગો પૂર્ણથી જણાવ્યું હતું કે રાષ્ટ્રિય શિક્ષણ એ તેમના લોહીમાં જ છે.

શ્રી. હિમાચંદર જોષીએ જણાવ્યું હતું કે એમની સાથેના મારા સંબંધ એક શિષ્ય તેમ જ અંતેવાસીનો છે. હું એક જ વાક્યમાં એમ કહી શકું કે હું એમની પાસે ગયો હતો અંતેવાસી થવાની લાલચથી અને પાછો ફર્યો છું વાતસલ્ય લાગે. અમારા બંધનમાં મુક્તતા અને મોક્ષાશનું વાતાવરણ રચા કર્યું છે. પોતાના હૈન્ય આંદોશને વળગી રહેવાથી તેઓ સાર્માંનાં નુબળાઈ જણાવી શકે છે. સાર્માં માણસે ગર્ભ તેવો 'માર્ના હોમ તોપેણ' તેનો તેજોવધ ન થાય એ રીતે તેઓ પ્રેમના રસામણથી કાંમ લે છે. દરેક વસ્તુને કેમ અર્પનાવરી એ તેઓ સારી રીતે જાણે છે. 'ભરત'ની નદીઓ પર્વતો વગેરે સાથે એમણે બાંધબધી કરી છે. 'બધી જ વસ્તુને અપનારી સેવાનો કવિનો કામિયો એમની પાસે છે. હૈવવાનો કળો એમણે સૌથી વધારે જણવી છે અને એમાં એમનો વિજય રહેલો છે.

સાહિત્યમાં પ્રતિબિંબિત થતું વ્યક્તિત્વ

શ્રી. અનંતરાય રાવણે અંગલિ અર્પતાં જણાવ્યું હતું કે જોવણી એ એમનું પ્રિય કાર્ય છે તેઓ સર્વબાપી જોવણીનો જ વિચાર કરતા હોય છે. અને તેઓ જોવણીના વિચારમાંથી સહેજે જીવનના વિચારેક બંતી જાય છે. કલા અને સાહિત્ય જીવનલક્ષી હોય તો જ તે ઉત્તમ સાહિત્ય બની શકે છે. એમણે પોતે લખ્યું છે ધણું, પણ તે સાથે વ્યાસની માફક તેમણે લખાવ્યું છે પણ ધણું. એમને મન સાહિત્ય સાધન છે, સાધ્ય નહિ. એમના નિબંધોમાં તેમનું વ્યક્તિત્વ અને રસિકતા જણાય છે. એમના ગદ્યમાં લાલિત્ય, પ્રસાદ, પ્રવાહિતા, અને માધીજની સંદર્ભ અને રવાંદ-

of appearances It will vary with the most surprising and contradictory affirmations according as appearance varies "

‘એ ત્રીજી વાત નથી’-It is not a serious matter મા મેંબો નામનો માણસ મસ્કરી ખાતર પગે છે પત્ની મારપેરિતા સમ્મ મોભાદાર યુવતિ હરે છે તે પોતાના સ્વમાન ખાતર છૂટાછેડા લેવા તૈયાર થતાં પતિ તેની માથે ખરેખર પ્રેમમાં પડે છે Caps And Bells (૧૯૧૫) દ્વારા પિરાન્દેલો એક રંગ આગળ ભરે છે તે કહે છે કે માણસો પોતાનો ખેલ બજાવવા માટે તૈયાર કરે છે, અને પોતે જે પાત્રનો ભાવ બજાવવાનો હોય છે તેનો વિશેષ કગ્નારને સાચા સમ્મ નથી એક પાત્ર કહે છે ‘આપણે બધા પૂતળા છીએ પણ આપણે તેમાં એક નવું પૂતળું’ ઉમેરીએ છીએ એ પૂતળું તે આપણે આપણી જાત માટે જે ખ્યાનો ધરાવીએ છીએ તે આ બીજા પૂતળાને કાંઈ ઈશ ન પહોંચાડે તેની દરેક ખૂબ સમાજ રાખે છે-અર્થાત્ એ દલના પડદાને ચીરી ન નાખે અને એ દલ દ્વારા માન મળે એમ કુચ્છે છે અહીં સમાન દલમેવન થાય છે, ત્યારે All for the vest માં અટાતપણે થાય છે

આપણે કોઈપણ માણસને તેના માથા સ્વરૂપમાં ઝોળખવા અસમર્થ છીએ તેથી માણસ પોતાને માટે જે બાહ્ય સ્વરૂપ સર્જે તેની તરફ આપણે સહિષ્ણુતાથી નોંધ નોંધએ જાનિ પણ બધી વખત ખૂબ જરૂરી છે. Riggs You Are ‘તમે ખમ છો’ નાટકમાં આ પ્રિયારો ગૂંથાયા છે પછીના નાટકોમાં લેખકે ‘હોવું અને દેખાવું ના અથવા વાસ્તવિકતાઓના સાપેક્ષ સંબંધોની આમપાસ વસ્તુગૂંથણ કરે છે પ્રેક્ષકને એકીબાને દિલધર કહે છે Pirandello's characters are fundamentally one and the same, but in always different, although related conditions’ અને લામોનના અત મુજબ- Pirandello sees life in its ‘relativity in change and in change alone Fixity of any kind (including the one achieved by art.) means death and stagnation to him And so he never tires of denuding it no matter how respectable and respectable its masks’ સતત ફર ફાગના પ્રવાહમાં પિરાન્દેલો જીવન જુએ છે તમે ખમ છો’ માં તે કહે

છે, સ્વતંત્ર (આદ્ય ભિન્ન) અસ્તિત્વ જ નથી તે આપણામાં રહેલું છે એ દરેક તેનું જોડું દર્શન કરે તેનું છે ' નિયમ વાસ્તવિકતા જેનું કાંઈ છે જ નહિ. વાસ્તવિકતા એ સનાતન વહેતો પ્રવાહ છે. બૌદ્ધધર્મની મહાવાત આખાના માધ્યમિકોના વિચારો અને તાત્કાલિકતાની અધી વસ્તુઓની અવાસ્તવિકતા અને શૂન્યતાના સિદ્ધાંત સાથે પિરાન્દ્રેસ્કોના તત્ત્વજ્ઞાનને સરખાવી શકાય. આથી જ તેનાં નાટકો દ અનન્દીઓનાં નાટકો જેમ ઇન્દ્રિયોને નહિ, શ્રદ્ધાને નહિ, પણ મગજને, હિંદેશનારા છે. પ્રેક્ષકો તેનું નાટક જોયા પછી થિયેટર બહાર જઈએ કલાક ચર્ચા કરતા જોઈએ છે. પ્રેમ ટિલ્કર કહે છે, તેમ 'In Pirandello dialectic becomes poetry.' Signora Morli, One and Two અને As you Desire Me માં તે એક માનવમાં રહેવ અનેક વ્યક્તિત્વો બતાવે છે. The Naked માં નર્મ ઇર્સિયા જીવનને જુકાણાથી ઢાંકવાના વ્યર્થ પ્રયત્નોને અંતે 'નર્મ' અને છે, શૂન્યતાને બૂલી કે બૂંસી શકાતો નથી. સોફો વિદ્યા નોતાનું પાત્ર એ મજબૂત નિરીક્ષક પિરાન્દ્રેસ્કો જેવું આંતરિક-વૃત્તિઓનું સુખ તકેંચાઈ જાયનાર માનવપ્રેમી પાત્ર છે. સેખકનાં બધા પાત્રોમાં ઇર્સિયાનું પાત્ર નિરાણું છે.

'હેની ચોયો' પિરાન્દ્રેસ્કોનું એક શ્રેષ્ઠ નાટક ગણાય છે. તે ઐતિહાસિક નથી. 'હેની ચોયો' સેખકનું જીવન પાત્ર છે તે અમૂર્તભાવ સમાં પાત્રો જેવું નથી. પિરાન્દ્રેસ્કો અહીં નાટકની પરવા વિના શુદ્ધિવાદી ચર્ચામાં ભેટરી, પાત્રોના સંવાદમાં પોતાની આંતરિક લાગણીઓનો સંવાદ રચે છે. Van Wyck Brooks ની દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો તે અહીં સાચો, કલાકાર છે, કારણ 'To be, to feel oneself, ■ 'victim' is in itself not to be an artist, for it is the nature of the artist, to live not in the world of which he is an effect, but in the world of which he is the cause, the world of his own 'Creation' પિરાન્દ્રેસ્કોએ તેની સૃષ્ટિ સર્જી નથી. માત્ર જ્ઞાતાના કડચ નમુનારૂપ એ સૃષ્ટિએ અને તેનાં પ્રાત્રોએ સેખકને પોતાના પાલન તરીકે રચીકાર્યો છે. પોતે સર્જક બધાસથી માનવ શુદ્ધ થતો નથી અને સમાજ તેને તેમાં જકડાઈ રહેવા કહેજ પ્રાર્થે છે, એ બમાલ તેનાં When One is Somebody અને Trovare માં છે.

1. 'To-night We Improvise અને Six Characters in Search of An Author માં પિરાન્દ્રેસ્કો, કલા અને જીવનને સંપૂર્ણ

ન્યાય આપવા કે તેનું સંપૂર્ણ અનુકરણ કરવા અગમ્ય છે તે જીવનનું એક પાત્રું પણ ખૂબ અપૂર્ણ માધ્યમિક સાદાચથી અનુકરણદારા બન્યા કરે છે આમ કલા એ જીવન નથી, એ ક્યા તો જીવનનો ઉપહાસો કે તેનું આદર્શીકરણ છે અથવા તો જીવન એ મ્વાની અપૂર્ણતાનો ઉપહાસ છે વા તેની કૃત્રિમતા ઓળખવાનું દર્શન છે

છ પાત્રો લેખકની શોધમાં વાસ્તવિકતા અને વ્યંગિતવનો મિશ્રિત ખૂબ અસરમાનક રીતે રજૂ કરે છે ડો લુસિઆનો પેટેક એ વિશે કહે છે It is the most hallucinating most Pirandellian of Pirandello's plays પશ્ચિમની નાટ્ય-રમત્રીમિની દુનિયાના સનમનાની ફેનાવનાર આ નાટક નાટ્યનેખનની માનસિક પરિસ્થિતિને જ નાટકરૂપે વર્ણવે છે એના પાત્રો એના અભિપ્રાયોને કબૂલ કરે તેટલે સુધી સાચા કે ખોટા હોય છે, પરંપિરાન્દેલોના પાત્રો તો એક સાથે માયા કે ખોટા હોય છે, તેથી જ જાન-દે લામોન કહે છે 'In Pirandello' however, Mephistopheles and Hamlet seem to be Sidmese twins, and one is never quite sure which of the two is speaking' 'છ પાત્રો લેખકની શોધમાં' નાટકકાર અથવા કલાકારના આલેખન અને જીવન પર કટાક્ષ ફેંકે છે. એમાં 'તો', આ નહું અને વિરોધાભાસથી ખદમદગુ વિવિધરંગી જીવન, રચો તેનું નાટક ઉતારો એને કલામાં ! એમ એક બાંકુ ફેંકવામાં આ યુ છે 'તજન રવપૂ સગતી તત્ત્વચુખ્તા સર્જકના શુ વાસ્તવિકતાનો નિષ્પ્રય કરવા સમર્થ છે ની, પાત્ર સર્જક પછી લેખકથી પણ રવતમે થાય છે, દરેક જણ તેને મનકાવતા સંજોગોમાં જોડાવી તેનો મનમમતો અર્થ કરે છે આમ કલાનું મર્તન જ એક નાટકની વસ્તુ બની જાય છે' ૫૧

પિરાન્દેલોની નાટકકાર તરીકેની નખજાઈ અમુક વિચારોના વિવિધ રીતે કલાત્મક પુનરાવર્તનમાં નથી પણ તેની નખજાઈ હૃદયને બદને મૂકીને ઉદ્દેશી, કાર્યને બાંહે ચર્ચા કરી, પોતાના અભિપ્રાયોને બદલે લેખકના અભિપ્રાયો બનતા કરતાં પાત્રોમાં છે નાટક અત્યંત ચર્ચાત્મક બનતાં તેની કિતસહી સમજનાર માટે કાંઈક કટાણાજનક લાગે છે 'At times one listens to paradoxical theorems galvanized through lively dialects into a semblance of life.' (Janko Lavrin) પિરાન્દેલો આત્મના અનુભવો તખ્તા પર રજૂ કરવા જતાં પોતાના જ

અનુભવો તપ્તાની આલમદાગ રજૂ કરે છે. તે અંતરના વશો આલમને દેખાડવા ઉત્સુક છે. 'તેના દર્દની કાંઈ દવા જ નથી.' તે । તો દર્દમર્દનમાં જ આશ્વાસન મેળવે છે. તેનાં નાટકો દ્વારા જોનામી ડાણી કહે છે તેમ તે માણસને જીવનનું પુનર્ગર્વતન કરવા પ્રેરે છે. ખીન્નજોની દૃષ્ટિર્મિદુઓનો ખતેસો સત્ય અને નીતિદર્શક આપનો માણસ પોતા સામે ધરે તો જણાય કે સત્ય જગતથી છૂંધું રહેતું, છુપાવવા ધારેલા દુર્ગંધો ગુપ્ત રહી શકતાં નથી. મારે તે છુપાવનાર અધુષક જાદુગરનો પાઠ ભંજવો નિષ્ફળ છે. In Pirandello's theatre we do not find the struggle of a hero against his destiny, but of a mass of men—each one of whom is conscious of his own despairing loneliness And all those plays are fragments of an immense drama in hundred acts પિરાન્દેલ્લોના નાટકોના નાયક ભાગ્ય સાથે ઝઘૂમતો એક માણસ નથી, પણ પોતાની નિરાશામય એકલતાથી સંજ્ઞાન એવા અનેક માનવોનો સમૂહ છે. અને બધાંયે નાટકો એક વિશાટ ચર્તાકી નાટકોના ટુકડા છે. ડો. ગોલ્ડ બર્ગેના મત મુજબ પિરાન્દેલ્લોમાં 'ventilates issues, shifts personages over the chess-board of his fancy, forms new combinations with the coloured glass of his dramatic Kaleidoscope' તે પ્રશ્નો ખડા કરે છે, કલ્પનાની શીતરજ પર પાત્રોને પ્યાદા ખનાવી રમત રમે છે, અને વિવિધરંગી કાચના ટુકડાઓને નાટ્યકલાની 'કેલિડોસ્કોપ-નળીમાં ગોઠવી વિવિધ સાધિયા રમે છે. આર્થર શિવિંગરટોનને પિરાન્દેલ્લોના પાત્રો જૂતિયાં લાગે છે. તે કહે છે :

'Stripping reality of the attributes that make it seem to us most real, reducing personality to a fleeting, changing moment in a moment in a series of moments, intensifying illusion with reality and vice-versa, breaking the individual soul up into many souls and putting these, into conflict one with another, Pirandello makes people over into something like ghosts, of a very diaphanous, insubstantial texture.'

પિરાન્દ્રેસ્કોની મહત્તાનું ગ્રાપ તેવા જીવનમાં રહેલ દર્દના પ્રમાણ જાણ જ નીકળી શકે તેમ છે જીવનમાં તેને વિવિધ નિગરા સાપડી હતી અગત જીવનમાં ૩૬મી સદીના આશવાદને હજુના ૧૯૧૩ના મહાયુદ્ધ દ્વારા અતે સિદ્ધાન્તમાંથી માનવતાવાદને નિરસ્ત નક્કી કરી દેવામાં આવી હતી. આ પગલુએ જીવનમાં સદા જનારો અને એક દષ્ટિએ જોતા તેવા વિશેષ ક્યો. Masters of The Drama નો લેખક John Gassner આશ્ચર્યને જગતના આ મહાન નાટ્યકારનું મૂલ્યાંકન કરાવે છે : His work remains a monument to the questioning and self-tormenting human intellect which is at war not only with the world, the flesh and the devil but with its own limitations. Once the intellect has conquered problem after problem without solving the greatest question of all namely, whether it is real itself rather than illusory-it reaches an impasse. Pirandello is the poet of that impasse. He is also the culmination of centuries of intellectual progress which have failed to make life basically more reasonable or satisfactory. He ends with a question-mark. જોઈએથી થયેલ બૌદ્ધિક પ્રગતિના નૂતન પર ચડી પિરાન્દ્રેસ્કોએ બનાવ્યું છે તે એ પ્રગતિના પર્વતે થયું જીવનને લોકગમ્ય, સગળ, અને સરોવરપૂર્ણ બનાવવામાં ક્ષમ્યતાના આગ્રહ કરી છે પિરાન્દ્રેસ્કોના નાટ્યો નિષ્ફળતાના ક્ષણોનું સંગ્રહિયા છે, તેનું સાહિત્ય જીવનમાં રહેલ અર્થહીનતાનું કુદરતી જ્ઞાન છે તેણે સાહિત્ય દ્વારા જોતાના અંતરને ચોખ્ખું કર્યું અને નિર્દોષતામાં નકામા રાખ્યો છે.

“He cleansed his heart,

And washed his hands in innocence in vain”

—A. E. Housman

કાકા કાલેલકરની પટ્ટિપૂર્તિનો ઉત્સવ

“જય જય મરવી ગુજરાત” ના ગરવા ગીત સાથે તા ૯ મી જાન્યુઆરી, ૧૯૪૬, શુક્રવારે સાંજે ૭ વાગ્યે પ્રમાણમાં હોલમાં ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી શ્રી રામનારાયણ પાઠકનો પ્રમુખપદે આચાર્ય શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરનો પટ્ટિપૂર્તિ મહોત્સવ ઉજવાયો હતો. શ્રી કલ્યાણરામ કા. શાસ્ત્રીએ શ્રી કાકાસાહેબને દીર્ઘાયુ ઇચ્છના આવેલા સંદેશાઓનું વાંચન કર્યું હતું જેમાં દી. બા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી, પ્રિ. અતિશુભશક્તિ ત્રિવેદી, શ્રી લીલાવતી મુનશી, શ્રી રમણલાલ વ. દેસાઈ, શ્રી જીગતરામ દવે, શ્રી વિજયરાય વેદ, શ્રી રમણલાલ વડીલ, શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી વગેરેના સંદેશાઓ સુખ્ય હતા.

જય સકર્મક અને અકર્મક

શ્રી રામનારાયણ પાઠકે કાકાસાહેબને અભિનંદન અર્પતાં જણાવ્યું હતું કે, મહોત્સવનો પ્રારંભ આપણે ‘જય’ શબ્દથી કરીએ વખતો મને વિચાર ઉદ્ભવ્યો કે આજનો પ્રસંગ ખરેખર ‘જય’નો છે. કાકાસાહેબ મહારાષ્ટ્રીય હોવા છતાં તેઓએ ગુજરાતીને અપનાવી છે એમાં ખરેખર આપણે ‘જય’ છે, અને એ જયમાં કોઈની હાનિ કે પરાજય એવો અર્થ નથી સંસ્કૃતમાં ‘જય’ ક્રિયાપદ સકર્મક અને અકર્મક બન્ને છે. સકર્મક હોય ત્યારે એનો અર્થ કોઈના ઉપર જય, અર્થાત્ કોઈના પરાજયથી પોતાનો જય એવો અર્થ થાય છે. પણ જ્યારે તે અકર્મક હોય ત્યારે તેનો અર્થ માત્ર ઉત્કર્ષ થાય છે. કાકાસાહેબે ગુજરાતીને અપનાવી તેમાં ગુજરાતીનો અને તેમનો પણ જય છે; અર્થાત્ ઉત્કર્ષ છે; તેમાં કોઈ ખીજતો પરાજય કે હાનિ નથી. કાકાસાહેબે માત્ર ગુજરાતી બોલ્યાની જ સેવા કરી છે એમ નથી તેમણે તેમના પ્રાતને પણ ઘણું આપ્યું છે અને તેથી મહારાષ્ટ્રમાં પણ તેમની પટ્ટિપૂર્તિ જાળવાય છે તેઓએ પોતાના કાર્યક્ષેત્ર તરીકે ગુજરાતને પસંદ કર્યો, કારણ કે તેઓ પ્રાતીય બેદોષી પર છે તેમનું નિમજ સાહિત્ય ઘણું જ ઉચ્ચ કક્ષાનું છે. ખરો સાહિત્યકાર એક જ નહિ પણ અનેક દિશાઓમાં કાર્ય કરે છે. સ્વ મહાદેવભાઈ દેસાઈએ એક પ્રસંગે મને કહેલું કે, કાકાસાહેબ સર્વ વિષયોમાં રસ ધરાવે. આપણે બે દિવસ માત્ર બોલીને કાર્યક્રમ જાળવવાનો નથી, પરંતુ કાકાસાહેબને સમજવાના છે ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ કાકાસાહેબના સાહિત્ય પરના વિવેચનોનો એક મથક પ્રસિદ્ધ કરવાનું નક્કી કર્યું છે. એ યોગ્ય દિશાનું પગલું છે.

જન્મથી જ સાહિત્યકાર

શ્રી. ગ વા માવલકરે કાકાસાહેબને અજલિ અર્પતા જણાવ્યું હતું કે પ્રથમ “વક્તા” તરીકે મને મૂક્યો છે, પણ હું વક્તા નથી વક્તવ્ય એ જુદી વસ્તુ છે, પરંતુ, કાકાસાહેબ પ્રત્યે મને જે પૂજ્ય જાવના તેને લઈ હું તેમને પ્રથમ વદન કરવા ઊર્મી થયો છું. કાકા સાહેબને સાહિત્યકાર કરતા એક વ્યક્તિ તરીકે વિશેષ જાણું છું એમનું સાહિત્ય એ વાચ્યુ નથી એમ, સમજવાનું નથી. મત અને, સાહિત્યકાર જન્મથી જ હોય છે. કાકાસાહેબ જન્મથી જ સાહિત્યકાર છે, કાકા સાહેબનો પ્રથમ પરિચય મને ૧૯૦૫ ના અરસામાં તેમના મનાડી મથ દ્વારા થયો. તેઓએ શ્રી ગુણજી સાથે ‘મહારાષ્ટ્ર વેદ’ નામનો મથ રચ્યો હતો. તે ઉપરથી એ તેમને પ્રથમ જોળખ્યા. જમજમની ચળવળમાં પણ કાકાસાહેબનો ફાળો નાનોસૂનો ન હતો. તે ચળવળના અરસામાં સ્વ સૌકેમાન્ય તિથકને ૬ વર્ષની જોલની સળ ચર્ષ તે સમયે શરૂ થયેલા ‘રાષ્ટ્રમત’ નામના દૈનિકમાં તેમને ફાળો અતિ મહત્વનો હતો. એ સમયમાં વર્તમાનપત્ર ચલાવતું અતિ મુશ્કેલ હતું. કાકાસાહેબની રાષ્ટ્રિય પ્રવૃત્તિઓ સાથેના સંબંધોનું આકર્ષણ મને વિશેષ હતું. ૧૯૧૬ ના અરસામાં તેઓ માંધીજી સાથે જોડાયા અને મારો અને તેમનો ત્યારથી પરિચય થયો. તેઓ રાષ્ટ્રિય પ્રવૃત્તિઓ સાથે આવેલા હતા. તેઓ પ્રખર જીવણીકાર હોઈ રાષ્ટ્રિય દષ્ટિએ સિદ્ધિ અપવાની પ્રથા હાથ ધરી સિવાય દેશની આઝાદી મળી શકે નહિ. રાષ્ટ્રિય સિદ્ધિજનક પ્રયત્નગતનો પાયો, છે અને તેથી તે અતિ મહત્વનો રચનાત્મક કાર્યક્રમ. એ વસ્તુ શ્રી કાકા સાહેબે વર્ષો પૂર્વે જાણી જીવન તેમાં ઝપલાવ્યું હતું. તેઓ જે આદર્શો વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ મૂકતા હતા તેને તેઓએ પોતાના જીવનમાં ઉતાર્યા હતા. એ તો, જે તેમના વ્યક્તિત્વના પરિચયમાં આવે તે જ સમજી શકે. આવી વ્યક્તિ ગુજરાતને મળી એ ગુજરાતના અહોમાન્ય છે. જાતેને પછી એ વ્યક્તિ મૂળમાં જગાળી, મહારાષ્ટ્રિય કે જીજી કાઈ પ્રાંતની હોય તેઓએ પોતાનું જીવન રાષ્ટ્રને અર્પણ કર્યું છે. જે માણસ વિચાર અને આચારમાં પોતાની વાણી પ્રમાણે નથી વર્તે તો તે માણસ ગમે તેવું સાહિત્ય સર્જે પણ તે જનતાને આદર્શરૂપ ગણાય નહિ. એ વાણી પાછળ તપશ્ચર્યા અને શુદ્ધતા હોય તો જ તે આદર્શરૂપ બની શકે છે. મુદ્દજીલાના જન્મ પછી જે સાહિત્ય જદર પડ્યું તેમાંનું ઘણું સાહિત્ય કમનસીમે દેશને દોરવણીરૂપ બની

આગળ લઈ જઈ ચક્રે તેવું નથી. આ સાહિત્ય જમણુમાંના પાપક જેવું છે; પણ માત્ર અંધારામાં પાપક ખાવાથી ચાલી શકે નહિ, સાથે સાથે પૌષ્ટિક ધોરાકની પણ જરૂર રહે છે જ. એ જ પ્રમાણે સાહિત્યમાં લેખક ચારિત્ર્ય અને નિર્માણતા, જળવળી એ અતિ અગત્યનું છે. સાહિત્યનું સર્જન રંજન માટે જ માત્ર ન હોવું જોઈએ, પરંતુ રાષ્ટ્રપક્ષતરની દૃષ્ટિએ હોવું જોઈએ, કાકાસાહેબનું સર્જન એ પ્રકારનું છે, એ સરલ છે-ચિંતનરૂપ છે. એમી પાછળ તપશ્વર્ગ અને ત્યાગ છે, શ્રી કાકાસાહેબ શતાયુષની રાષ્ટ્રપક્ષતરના કાર્યમાં તેમનો ફાળો આપતા રહે એવી પ્રાર્થના કરું છું.

બાદ શ્રી. પરીક્ષિતલાલ મજમુદાર, સ્નાતક સંધ, તરફથી શ્રી. કાકાસાહેબને અભિનંદન આપી દીર્ઘાયુ ઇચ્છી તેમની સાથેના કેટલાક પ્રસંગો વર્ણવી જણાવ્યું હતું કે રાષ્ટ્રિય શિક્ષણ એ તેમના લોહીમાં જ છે.

શ્રી. હિમાચંદર જોષીએ જણાવ્યું હતું કે એમની સાથેના મારા સંબંધ એક શિષ્ય તેમ જ અંતેવાસીનો છે, હું એક જ વાક્યમાં એમ કેહી શકું કે હું એમની પાસે ગયો હતો અંતેવાસી થવાની લાલચથી અને પાછો ફર્યો છું વાતસલ્ય લાઇને. અમારા બ્યવહારમાં મુક્તતા અને મોક્ષાશનું વાતાવરણ રચા કર્યું છે. પોતાનાં હૈય્ય આંદોશોને વળગી રહેવાથી તેઓ સાંભોનો નબળાઈ ખેળી શકે છે. સારો મોંઘાસ ગમે તેવો નોનો હોય

નાયનું કવિત્વ વગેરે નજરે પડે છે. લખનારનું શીલ તેની શૈલીમા હોય તેમ એમની સાધા સ્વચ્છ અને સાત્ત્વિક છે તેઓ પ્રકૃતિસૌંદર્યના ઉત્તમ નિરૂપક અને નિરીક્ષક છે. શ્રી કાકાસાહેબે ગુજરાતની ઈકરેલી સંસ્કાર અને સાહિત્યસેવા ગુજરાતીઓથી કદી જુલાય તેવી નથી અને તેથી જ આજનો ઉત્સવ એ કૃતગતાનો ઉત્સવ છે.

શ્રી ઝીણાભાઈ દેસાઈ (સ્નેહરશ્મિ) એ શ્રી કાકાસાહેબને દીર્ઘાયુષ ઇચ્છતાં સાચા બ્રાહ્મણ તરીકે ઓળખાવ્યા હતા અને કહ્યું હતું કે બ્રાહ્મણ એટલે જ્ઞાનની ઉપાસના કરે તે, બોમ્સમુદની દૃષ્ટિએ જીવન અર્થે તે એમનું એ બ્રાહ્મણત્વ આપણે લઈ ચકીએ તો મહોત્સવ જીવવી કૃતકૃત્ય થયા ગણાઈએ.

શ્રી મગનભાઈ દેસાઈ એ શ્રી કાકાસાહેબ સાહિત્યમંતા નથી, પણ સંસ્કૃતિભક્ત છે એમ જણાવતાં કહ્યું હતું કે તેમના લખાણમાં અર્જુનને શેલાવે તેવો વિષાદ છે એમ્સકમા વર્ષે તેમણે બારે મેટા પદાઃ ચર્ચા જેવું કાર્ય ઉપાડ્યું છે અને તે રાષ્ટ્રભાષાપ્રચારનું છે.

બીજે દિવસે

કાકાસાહેબ કાલેલકરની પશ્ચિપૂર્તિ-સમારભના બીજા દિવસે કામકાજ સર મતા પહેલા કવિ ન્દાનાલાલના અવસાન નિમિત્તે પાંચ મિનિટ મૌન જળવાયું હતું તે પછી ડૉ. દરિપ્રસાદે જણાવ્યું હતું કે, કાકાસાહેબ સર્ગ સ્વતીચ્છ પેઠે vagabond રખડુ હતા કોદુમ્બિક જીવન ઉપર કાકાસાહેબે અમિ મૂકી દીધો હતો મૂકીમા જીવ લઈ ફરનારાઓમા કાકાસાહેબ એક હતા તેઓ ચોપડીઓના દાસ નથી પણ મૈલિક વિચારક છે એમના રસની ચીજો અનેક છે કાકીઓ, ધુળ, વૃક્ષો, નદીઓ, પદાર્થો, તારાઓ વગેરે અનેક વિષયોમાં તેમને રસ છે અંસાર તરફ તેમની દૃષ્ટિ રસમય છે બદાર દૃષ્ટિ કરતા તેઓ વિરાટનાં દર્શન કરે છે અને અન્તર્દૃષ્ટિ કરતા તેઓ અતર્પામીને જીએ છે જ્યાં જ્યાં તેઓ ગયા છે ત્યાંથી સરસ ચીજો લાવીને તેમણે ગુજરાતને ચગણે ધરી.

શ્રી કામસાહેબનો પ્રત્યુત્તર

તે પછી શ્રી કામસાહેબે નીચે પ્રમાણે ઉત્તર વાળ્યો હતો

મારા કામને અજે મારે અહીં આવવાનું તો હતું જ, પણ પશ્ચિપૂર્તિ સમારભ અજે મારે અહીં આવવાનું છે એમ જ્ઞારે ઉમાચ કરે કહ્યું ત્યારે મને એ વિચિત્ર લાગેલું પણ મારા વિદ્યાર્થીઓ મારે માથે ચડી બેસે છે

ઉમાશકરે જવાબ આપ્યો કે તમે જીવતા છો માટે બોલાવીએ છીએ. મારે આવવું જ પડ્યું. ગઈ કાલે પ્રે. ગવળે પેલા નાઝીની સ્થિતિ વર્ણવી હતી તેવી મારી દશા થશે કે શું એવી મને ખીક પણ હતી. એક વખત હતો ન્યારે પ્રથમ સા ગમતી હતી. પણ જેમ, જેમ અંતર્મુખ થતો ગયો તેમ તેમ લોકો જેના વખાણ કરે છે તે મારામા છે કે નહિ તે જોવા લાગ્યો. ને, વખાણ સાંભળીને, હોભ અનુભવવા લાગ્યો. પછી તો રીઠા થયે, જ છટકા છે, એમ, મન માથે નક્કી કર્યું કદર સાલગીને રાજી થતો એ જમાને ગયો. લોકો માને છે તેવો હું નથી એનો વિષાદ પણ રીઠા થઈને ટાળ્યો. છતાં જે તટસ્થભાવ આવવો જોઈએ એ આવ્યો નથી એવી વચની સ્થિતિમાં હું છું. તો ય ગર્ભકાલના ને આજના ભાષણો સાંભળતાં જેવી ખીક લાગશે એમ, ધાર્યું હતું તેવી લાગી નથી. લેદા, આમ જ, બેલે ને એમાંથી બોધ એટલો જ તારવવાનો કે એ આદર્શ, સુધી હું ચડું.

અંતર્મુખતા

પણ અડવાની વૃત્તિ છતાં મારામાં એવી સ્થિતિ રહેલી છે કે વિષાદ રહી નથી છે. ગરીમાઈએ જીવંતનું રસાવણ છે ને એને જે પચાવે તે જ દહકાથ બની શકે છે એમ ન્યારે મે લખ્યું ત્યારે મને થયું હતું કે મારા લેખ કરતાં હું બિનરતો, છું. તે દિવસથી મારા મનમાં વિષાદ પ્રસરી ગયો. એકવાર જેલમાંથી બહાર આવીને મહાદેવભાઈએ ટકોર કરી હતી કે “કાકા જેલમાં રહી આવીને આપમેલા થઈ ગયા છે.” વાત સાચી છે, પણ મારા મનોભાવોનું પૃથક્કરણ કરી કરીને હું મને પોતાને તટસ્થતાથી જોતો થયો છું. અંતર્મુખ થવાની વૃત્તિથી જેમ ખીજની તેમ પોતાની પણ ચર્ચા કરતો થયો છું ખીજ દોષ ખતાવે ત્યારે કળવ પણ કરું છું. એમ ન હોત તો ગર્ભ કાલે જે ભાષણો થયા તે સાંભળીને હાં તો પુલાઈને કુગો થઈ જવાય કે જોગળાને પાણી થઈ જવાય. સામાન્ય લોકોને, જોવાની આ જ દૃષ્ટિ હોવી જોઈએ એટલે બોધ મેં આમાંથી લીધો છે.

સાહિત્યકાર કે કેળવણીકાર ?

જે દિવસના બાપ્પાનોની ખસરથી નમ્રતા, ખૂબીને આ તો પોતાને વિશે જ બોલે છે એમ તમને કદાચ લાગશે તો ય બોલોશ મહારાષ્ટ્રમાં એક વાદ ચાલ્યો—મહારાષ્ટ્ર બહુ જ વાદપ્રિય છે—કાકાને કળાકાર કેલ્વા કે કેળવણીકાર ? એક, પણ કહે છે કે કાકા સ્વભાવે કળાકાર છે, પણ ચર્ચા

છે કેળવણીકાર ને કહ્યું કે હું ક્યાનો રસિક નથી એમ તો નથી જ કહેતો. ક્યા વિશે મને આદર છે એ વાચ્યુ પણ છે એ લખ્યું છે તે સાહિત્ય નથી એમ પણ નથી ૫૦ વર્ષનો માણસ નમ્ર હોય તોપણ એમ તો ન જ કહે કે પોતે ૪૯ વર્ષનો છે પણ સાહિત્યકારની અંદર જે ગુણ હોવા જોઈએ, જે ગૂઢ તૈયારી હોવી જોઈએ તે માનમાં નથી એટલે સાહિત્યકાર કહેવાયોને હું ત્યાં માટે ફોજત થાઉં ?

માર્ગે વૃત્તિ—પ્રેરણા—શિક્ષકમા ■ પોતાના સહવાસથી વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તેજિતના માર્ગે જતાવી દે તે શિક્ષક નવલકથા, લઘુકથા કે કવિતા એ લખી નથી નિમજદારાગ મારગ વિચારો એ સીધસીધા રત્ન ક્યાં છે નિમજ એ શિક્ષકનું સાધન છે લોકો જે મદલ્ય કરે છે તે વસ્તુની ઉત્કટતાને કારણે. એ ઉત્કટતાનો ગુણ શિક્ષકમા હોવો જ જોઈએ પાઠક માહેમે એક વાર મને કહેલું કે તમારું લખાણ ચીરા જેવું છે માણસ દબદબ ખાઈ જાય પણ એને ખજાર ન પડે માણસ off his guard—એકામ—હોય ને ખાઈ જાય તેવું તમારું લખાણ છે પણ પત્રવ્યવહાર, વાસરી, મહાપણો ને નિમજ એ શિક્ષકના સાધનો જ એ તો ખીલગ્યા છે.

કેળવણીકાર કે ક્રાન્તિકાર ?

હું કેળવણીકાર છું કે રાજદારી પુરુષ છું, એ પ્રશ્ન કો દરિદ્રસાહે છેડ્યો. હું ક્રાન્તિકારી હોના પણ મેં જોયું કે ક્રાન્તિ સરતી ચીજ નથી. ક્રાન્તિની તૈયારી માટે કેળવણીની જરૂર છે એ પણ મેં જોયું ત્યારે હું કેળવણીકાર થયો. ક્રાન્તિકાર તરીકેના મારા પરાક્રમે કહું તો રમગણના આમળ ચાલે પછી તો કેળવણીની સેવા કરતા કરતા હું સાહિત્ય સુધી આવ્યો. વચ્ચે પત્રકાર પણ થયો. આજે પ્રચાર થયો છું પણ મૂળે જેવો હતો તેવો જ છું પ્રસંગ આવ્યો જ ક્રાન્તિને જલાર મહત્તી એટલે મમથ હું જાગવું છું સવમ વિના રચનાત્મક કામ થઈ ન શકે પણ હું ક્રાન્તિકાર હતો, છું ને એમ જ મરવાનો છું

ગાંધીજીને ચરણે

ગાંધીજીના આશ્રમમા જોડાયો ત્યારે એક ભાઈને—મારા સમરને પુકડી આનંદ થયો. મરું કે હાથ હવે આ ફાંસીએ જવાનો નથી ને આપણે મુરશિત છીએ પણ ગાંધીજીને હું તો ક્રાન્તિકાર તરીકે જ ઓળખતો હતો. આશ્રમમા જોડાયા પછી પહેલા આઠ દિવસ મેં એમને ઓળા cross-examine કર્યા નથી હું માનતો કે આવડા મોટા ગાંધી માટે

માત્ર એક જ પદ્ધતિ ન ચાલે દ્વિસાથી, અદ્વિસાથી, બધી રીતે કામ લેવું પડે પણ મેં જ્યારે જોયું કે જીવનના સર્વજ્ઞા અંગેનો તેમણે પરિપૂર્ણ વિચાર કર્યો છે, બધું એમનામાં એતપ્રેત થયું છે, ત્યારે મારું હૃદય મારી શુદ્ધિ, મારી કાર્યશક્તિ મેં એમને ચરણે ધરી કાઢી દિવસ તે પછી હું પરતાયો નથી એમની વિશ્રુતિ વધુ ને વધુ ચડતી જાય છે એ પણ હું અનુભવતો રહ્યો છું એટલે મારા જીવનમાં મેં એક પણ સત્કૃત્ય કર્યું હોય, તો તે ગાંધીજીને હું ઓળખી શક્યો, એમની સાથે બગી જઈ શક્યો તે છે એમણે કાઢી દિવસ કાઢી પણ પ્રકારનું દયાથી મારા પર આપ્યું નથી એમણે જે સ્વતંત્રતા મને આપી છે તે નથી માનતો કે માનવબંધનમાં કાઢી પણ કદી આપી શકે

દીર્ઘાયુષ નહિ, ઇષ્ટતમ આયુષ

મારે માટે દીર્ઘાયુષની પ્રાર્થના ના કરશો. એટલી પ્રાર્થના કરો કે જ્યાં સુધી દેવહિત બાધુ પહોંચે ત્યાંસુધી એની ઉપયોગિતા થશે નહિ દીર્ઘાયુ કે અદ્વિપાયનો વિચાર સહેજ નાસ્તિકના સચરે છે જન્મ પહેલા જ આયુષ ની મર્યાદા નક્કી થઈ ગઈ હોય છે, એવું માનનારો નસીમવાદી હું નથી જેમ માણસ ચાલે તેમ બગવાનનું બજેટ બદલાય છે માત્ર એની આપણને ખબર પડતી નથી જ્યારે મરણ આવે ત્યારે એ સુદર છે ફગ જેમ પરિ પકવ થયા પછી ઊતરી જાય છે તેમ માણસ ઉપયોગિતા કરતા વધુ જીવે ત્યારે ઊતરી જાય છે આપ સહુની શુભ કામના એ મારે માટે તો મોટા ખોરાક થશે પણ હું maximumમાં નહિ, optimumમાં માનું છું મનુષ્યને ઇષ્ટતમ આયુષ મળે એમ હું તો ઇચ્છું છું તમે પણ મારે વિશે એવી જ પ્રાર્થના કરો

વિવાહ શાથો ?

મહાકાને મગનભાઈ દેસાઈએ મારા લખાણમાં સૌન્દર્યની સાથે સાથે વિવાહનું તત્ત્વ છે એમ કહ્યું એ વાત સાચી છે વિવાહ કેમ ન હોય ? આ દુનિયાની પ્રવૃત્તિ જોતાં એમ જ લાગે છે કે જે ભગવાનને આપણે ઉપાસીએ છીએ તેણે શું જોઈને આપણે કર્યું હતું ? ટેનિસને પણ કહ્યું હતું કે Some lesser God has created this earth આપણી આશા ને અભિલાષા પરિપૂર્ણ ન ચાલે એવું, આસ્તિકતા હોય તે વિવાહ સેવે ને નાસ્તિકતા હોય તે બીધવાત કરે એવું આ જગત છે એટલે વિવાહ તો રહે છે જ આતરિક પ્રવૃત્તિ પરત્વે પણ વિવાહ હોઈ શકે એટલે જ ભગવાનને

પ્રાર્યું છું કે, “ હે ભગવાન, કા તો ઉચ્ચ, આદ્યંતુ દર્શન ન કરાવ, કા તો ત્યાસુધી પહોચવાની શક્તિ આપ.”

ધણી વાર એમ પણ આવ છે કે કાઈ જોરડીને, આરણ્ય નાનું હોય તે પ્રકાશ, જોડો આવે તો વાંક જોડીનો નહિ પણ જોડીના બનાવનારનો છે તો પછી ભગવાન સાથે તકરાર ચા, માટે કરવી ? પણ અંદરની, મારી પોતાની મોળાચનો, પણ વિવાદ રહે છે એ મારા લખાણમાં ન જીતે તે માટે પ્રયત્નશીલ રહું છું છતાં એ થોડીધણી જીતવા વિના તો કેમ રહે ? પણ એનો મને વાધો નથી

શૃંગાર રસ કેમ ખીલવ્યો નથી ?

આશ્રમવાસી થઈને મેં મારું જીવન તે દર્શન સંકુચિત નથી કર્યા. ગઈ કાલે વચાચેતા શ્રી ગમચુતાલ દેસાઈના સંદેશમાં હતું કે મેં મારા લખાણમાં શૃંગારરસ આવવા દીધો નથી હવે શૃંગારનો જે પ્રકાર સાહિત્ય માં, દેખાય છે તે મોટે ભાગે બેહદો હોય છે કેટલાકમાં આદર્શોકરણ થયું હોય છે, પણ એનું રૂપ ઉચ્ચતર હોવું જોઈએ એમ હું, માનું છું ત્યાં- સુધી મારામાં રિકાર છે ત્યાંસુધી હું શૃંગારનું સાચું દર્શન, કરાવી ન શકું મેં એ રસને ત્યાંનય નથી ગણ્યો પણ ખીજા રસોમાંથી જેમકે વીરમાંથી, જે શુદ્ધ આનંદ હું લઈ શકું છું તે શૃંગારમાંથી આવતો નથી જે દિવસે મને શુદ્ધ શૃંગારનું દર્શન થશે તે દિવસે, હું એને મારા સાહિત્યમાં આવવા દઈશ આશ્રમવાસી છું માટે હું એને છેડતો નથી એમ નથી શિક્ષક તરીકે આખા જીવનનું દર્શન વિદ્યાર્થીઓને કરાવવાનું હતું એમાં તો ખંધી વસ્તુઓ આવે વિદ્યાર્થીઓને કાળે પણ શૃંગાર સાહિત્ય મારે ઠીકઠીક વાચવું પડ્યું ■ મારા પોતાના પણ મીઠાકકવા અનુભવો છે એટલે શૃંગારનું મહત્વ હું સ્વીકારું છું એને બ્રહ્મ નહું છું એમ પણ નથી વિદ્યાર્થીઓ, મિત્રો અને વિદ્યાર્થીઓના વડીલોને સંબોધીને કાલ્પનિક પત્રો એ વિષયમાં લખું એવી પણ એક ધારણા હતી શુદ્ધ શૃંગાર સુધી પહોચવાની નિર્વિકારી દષ્ટિ કેળવાયે તો હું તે આપીશ જ હું નહિ આપું તો ખીજો કાઈ આપશે હુનિરા એને માટે તૈયાર રહી છે, શુદ્ધ શૃંગાર આવે ત્યાંસુધી આપણે રાહ જોવાની ■

સત્ય અને સૌંદર્ય

સત્ય અને સૌંદર્યનો પણ એક પ્રશ્ન છે આપણી આજની સ્થિતિમાં સત્ય મુંદર નથી લાગતું એ ઉપર બાવકર લાગે છે. પણ સત્ય ને મુંદર એક જ

જીવનરત્નનાં બે જુદા જુદા પાસા છે એનો સાક્ષાત્કાર થેવા માટે આપણને દર્શન થવું જોઈએ તેથી જ સત્ત્વનિષ્ઠા, જીવનનિષ્ઠા, કેળવણી જોઈએ જીવનના એક પથ પાસાનો અનાદર કર્યા વિના આપણે જીવન માટે મથવું જોઈએ

ઉપમા અને ઉપમાન

મારી ઉપમાઓની પણ વાત થઈ ઉપમા એ મારે મન માત્ર શણગાર નથી ઉપમાઓને સાહિત્યકારો વાસી કરી નાખે એ ઠીક નથી અનુભવમાયી ઉપમા અને ઉપમાનનું સાધર્મ્ય હૃદયથી સમંજસ ત્યારે જ તે ઉત્કટ બનીને વાસી ન બને તેવો આનંદ આપે છે હું ઉપમા વાપરતો જ નથી હું ઉપમાન વાપરું છું અનુભવની ઉત્કટતામાયી ઉપમા સહે તે ઉપમાનની શાદીએ પહોંચે છે

વિકાસનો ઇતિહાસ

હેલા મહિના મે મહિનાથી મારા શેઠ—અમૃતલાલ નાણાવડી— મારી પાસેથી એટલું બધું કામ લે છે કે જે રિસ્તારથી મારા અનુભવોની વાત કહી શકત તે આજે કરી શકતો નથી પણ કહું કે મારી ને કોંગ્રેસની ઉમર સરખી છે કોંગ્રેસની પ્રગતિ એ મારા જીવનનું દર્શન પણ કોંગ્રેસ પ્રત્યે ગાંધીજી આબ્યા ત્યાસુધી સગીરે નિહા નહોતી ધીમેધીમે મારો ઉન્માદ ઓછો થયો આજે કોંગ્રેસના સરચાપકો પ્રત્યે તિરસ્કાર રેલા નથી ઉલટો આદરભાવ છે હિન્દુસ્તાની સંસ્કૃતિ હું જોતો થયો છું એમા કોંગ્રેસનો હિસ્સો ઓછો નથી

૧૮૫૭ ની સાલને અંતે ધણા માણસો નાસીપાસ થઈને મન્યાસી થયા રશિયનો કહે છે કે Religion is the opiate of people આત્મહત્યા કરવાને મદલે લોકો સંન્યાસી થઈ જાય એ હતપ્રભ દશા મે જોઈ હતી પછી જૂનો ચીલો બૂલીને નવો ચીલો પાડવા તરફ દેશ વળ્યો પણ ગુરુ મળ્યા અગ્રેજ આપણે બધારણને માર્ગે વળ્યા પછી લિબરલ, પછી રેડિકલ પછી નેચનાલિસ્ટ પછી લેનર એમ ક્રમ ચાલ્યો ફાશિઝમમા પણ કંઈ દૈવત હશે એમ લાગ્યું કમ્યુનિઝમ તરફ પણ વળ્યા આપણે કો તો દેશનહાર ગુરુ શોધવા ગયા અથવા તો જૂતકાળમાંથી લઈ આવ્યા પણ મે એક વાર કહ્યું હતું તેમ જૂતકાળ એ ઉત્તમ ખાતર છે, ખોરાક નથી હિન્દુસ્તાની સંસ્કૃતિ

કોંગ્રેસ ચોટે હિન્દુસ્તાની સંસ્કૃતિની ઉપાસક હતી, હિન્દુ સંસ્કૃતિને

વિકસિત ખરીને હિન્દુસ્તાની સંસ્કૃતિ સુધી લઈ ગયા વિના છૂટકો નથી એ દોષમે શિખવાડયુ આજે આપણી ને અમેજોની વચ્ચે જે અંતર છે તે એવું ભયાનક છે કે એમની પામે છે તેનાં ચરોચી લડવા જતા આપણે ખલાસ થઈ જઈએ આપણે જો નવું આપણા અનુભવ અને જીવન નિધામાથી આવતું સ્વદેશી ચરોચી દાઢીયું તો જ જુઓયું, નહિ તો સ્વરાજને આવતા વર્ષો લાગશે.

પહેલા વિચારને હતું કે જ્યાં પશોના ઉકલ પોતે જ આણી દેશે પણ હવે એ માણુ ને ખોલવાની જગ્યા છે હવે એ આપણે માટે કઈક અનુકૂળ છે.

વિચિત્ર સંસ્કૃતિએ ગાંધીજીની જે મનોદશા થઈ હતી તે જોના આપણી કેટલીક રૂઢિઓને એમણે સમીપી રીતે લીધી એ પણ એક પ્રશ્ન છે તોય વિધવાને જીવની બાળવાનો આશ એ સાખી ન જ શક્યા, એક વિધવાને બાળવાને તૈયાર થયેલાઓને હોડાં નેપિયરે મંભગાવેલું કે તમે આ દેશમાં પ્રજા તરીકે છો તો હું ગાંધી તરીકે છું તમે જાને તમારી રૂઢિ પ્રમાણે પેલી વિધવાને બાળો, હું માગ દેશની રૂઢિ પ્રમાણે તમને ફાંસીએ લટકાવવાની તૈયારી કરાવું છું તોય આપણને બાળવા રૂઢિ સમાપ્ત વેટલી રૂઢિયો અમેજોએ પાળવા દીધેલી.

પ્રગતિનું મરવેયું

ધર્મતત્ત્વ જાળવીને સુધારો કરવો એ કીજ સ્વામી વિવેકાનંદે આપી એની ભેમટ, દયાનંદ આદિએ પણ એ જ કીજગ્યું મદદમાં ગાંધીજીએ એ સ્વિશેષ કીજગ્યું ગાંધી ગમમોદનગત રાનડે ભાડારકર વમેરેનો ફાલો પણ નાનોવતો ન હતો આજે ધર્મના દર્શનમાં આપણે ખૂબ આગળ વધ્યા છીએ અનુશીલનમાં સિધિલ છીએ તોપણ છેલ્લા ૬૦ વર્ષમાં સરવાળે આપણે ખૂબ આગળ વધ્યા છીએ ધર્મ મમાગસુધાગ્યા, ભુદિ વાદ, સાહિત્ય એ સર્વમાં આપણે ઠીક પ્રગતિ સાધી છે પ્રામસંસ્કૃતિનો પુનરુદ્ધાર થતાં આપણા કુન્નર હલોગેનો વિભાસ થયે, આપણી લલિત કળાઓ પણ વિભાસ સાધી સમગ્ર સાહિત્યનો આપણે લલો વિકાસ સાધ્યો છે જનાં હજી એની પ્રતિષ્ઠા કરી નથી એ પણ ખરીશું એવી મને થતા.

આસામને ભૂપરો નહિ

ગાંધીજી હિન્દુસ્તાનમાં આયા તે પહેલાં હું અજગતમાં આરેલો સુરત મેસેસ પછી મને લાગ્યું કે અજગતમાં મદાગાપ્ત નેટલું

રાજકીય ઝનૂન નથી. 'મદારાષ્ટ્રીઓએ ગુજરાતમાં જે રાજ્ય કરેલું તે જુલમી અને અન્યાયી હતું. એટલે અભિમાન જૂલમીને નમ્રભાવે, પ્રાયશ્ચિત્ત-ભાવે પડોશી' પ્રાન્તની સેવા કરવા હું આવેલો' પણ પગપેસારો કરવાની જગ્યા જ ન જડી એટલે દ્વિમાસ્ય ગયો. ત્યાંથી શાન્તિનિકેતન ગયો, જ્યાં મને ગાંધીજી મળ્યા. ગુજરાતમાં પણ દક્ષિણ કરતાં ઉત્તર ગુજરાતનો અવિશેષ પરિચય થયો. જ્યાં સેવાની સવિશેષ જરૂર હોય ત્યાં આપણે પહોંચી જવું જોઈએ. હું વારે ધડીએ આમામની મુસાફરી કરું છું. ત્યાંનું પ્રકૃતિમૌલ્ય તો ઉત્કૃષ્ટ છે જ આપણી ઉત્તર-પૂર્વ સરહદ, ચીન દિલ્લિસ્તાનની સરહદ અગત્યની છે. આસામને આપણે જોઈ બેસવું ન જોઈએ ત્યાં તીર્થસ્થાનો ઊભાં કરવા જોઈએ.

૬૦ વર્ષ પહેલાં દુનિયામાં માત્ર બે જ દેશો હતા એમ આપણે માનતા. એક આપણો પોતાનો ને બીજો ઇંગ્લેન્ડ. આખીના દેશો વિશે ઇંગ્લેન્ડ કહે તે પ્રમાણે માનતા. હવે આપણે દુનિયાનો ઇતિહાસ, સ્થિતિ સમજતા થયા છીએ દટિ વિશાળ જની છે. દુનિયામાં આપણો એકઠો હોય એવી મદારરાકાક્ષા પણ ઊભી થઈ છે. વિશાળ દટિ અને એકામતાના પ્રમાણમાં એ મદારરાકાક્ષા મિદ્ધ થશે.

પૂર્ણસ્વરાજ મળતાં સુધી નિવૃત્તિ કેવી ?

હું કેટલું જીવીશ તેની મને ખબર નથી. ૬૩ વર્ષનું બજેટ આંકી મૂક્યું હતું પણ જોશમાં ગલ્લો તેથી ત્રણ વર્ષ મજરે મળ્યા છે. ગુજરાત બહાર ગયો છું તોપણ મારે હૃદયની બહાર ગુજરાત નથી. મારા મિત્રો તો ટીકા પણ કરે છે કે મને ગુજરાતીમાં જ લખતા આવડે છે. મારો દીકરો પણ એમ જ કહે છે. એવો સકલભાવ થાય એટલી બધી મારી ગુજરાતભક્તિ છે. દૂર વસતા સાહિત્યદ્વારા જ હું ગુજરાત માથે સંબંધ રાખી શકીશ, જો કે તે મટે અત્યારે પૂરનો સમય મળતો નથી. આમાંથી નિવૃત્ત થાઉં ત્યારે એ કરી શકાશે, પણ સ્વરાજ મળતાં સુધી કોઈને નિવૃત્ત થવાનો અધિકાર નથી કાયરનો જ એ અધિકાર છે. એટલે આ કામ પૂરું થશે ત્યારે તે કામ કરીશ ફરી કહીશ કે પૂર્ણ સ્વરાજ મળતાં સુધી કોઈને માટે ધરકા થવાનો કે નિવૃત્ત થવાનો વખત આવ્યો નથી. એ જ આપણો પૂર્ણ વિશ્વાસ હોવો જોઈએ

કાકાસાહેબનું વ્યાખ્યાન પડુ થયા પછી પ્રમુખસ્થાનેથી ગ્રો. રામનારાયણ પાઠકે નીચે પ્રમાણે ઉપસંહાર કર્યો હતો :

પ્રમુખનું વક્તવ્ય

મારો અધિકાર તો અનન્ય છે, છતાં મારે ઝાઝું કહેવું નથી. કદીય તે પણ આપ સર્વના પ્રતિનિધિ તરીકે. કાકાસાહેબે પોતા વિશે મને તે કહ્યું: પણ તેમને વિશે સ્વતંત્ર અભિપ્રાય બાંધવાનો આપણને અધિકાર છે. એમણે નાટક, લઘુકથા, કાવ્ય આદિ રચ્યાનો ના પાડી છે. પણ 'બે ઠરી' નામનો એમની નાટિકા મેં વાંચી છે. એક લઘુકથા પણ વાંચી છે અને તમને નવાઈ લાગશે, એમણે કવિતા પણ કરી છે. એમને ત્યાં મહેમાન હતો તે જમવાનું મોડું થયેલું ત્યારે નાનો બાલ કાલેકર સામસામી બોલો વચ્ચે ફરતો ફરતો માતો દનો કે હસિર કાર કાલલા, મૂજ લાગલી મલા. એ પંક્તિ તમારે તાનમાં પણ બોલવી પડે તે પહેલાં હું આજનું મારું વક્તવ્ય પૂરું કરીશ.

સાથે સાહિત્યકાર તો જીવનનો ઉપાસક હોય છે. જીવનમાંથી એ ઉત્તમ પ્રકારનો રસ લેવાનો પ્રયાન કરે છે. નાનીસરખી જિંદગી પોતાના દેહને આપી દેવી એવું એનું જીવન હોતું નથી. નાના દેહમાંથી એ વિરાટ દેહ રચે છે. તે કદપનાથી અનેક માણસોના જીવનના અનુભવોમાંથી રસ લે છે. તે પોતાના આયુષની મર્યાદામાં જરૂર ન રહેતાં ભૂત અને ભવિષ્યમાંથી રસ લે છે. અને એ ક્રિયાનો આનુષંગિક પેદાશ(byproducts) આપણને આપતો રહે છે. એ આપણું સાહિત્ય. કાકાસાહેબ આવા વિશાળ અર્થમાં સાહિત્યકાર છે. એ સૌંદર્યનો અનુભવ કરે છે, પ્રજ્વળના ઘરે અવલેકે છે, જૂતકાળ સુધી પહેચે છે, સ્વતંત્ર રીતે વિચારે છે. જીવનની ઝેઝેક ક્રિયામાં ઉત્તમ રસ લેવાની એમની શક્તિ છે. ગીતા કહે છે તેવું દૌરલભ એમનામાં છે. એમની ભુદિ Encyclopaedic.

જેને ૬૦ વર્ષ પૂરાં થાય તેને અભિનંદવા જુરાનો આવે તેનું જીવન ધન્ય છે. સખણા બેસી રહે તેવાં એ માણસ નથી. વરમ વધતાં જતાં એમનું જ્ઞાન હજી પણ વધતું જ જશે ને એનો પરિપાક વિશેષ સુંદર દેશે એમાં શંકા જ નથી. એમની સૌંદર્યદષ્ટિ સામાન્ય કરતાં ભુદી જ છે. જે સત્યનો આટલો બધો પ્રખર તાપ છે તેનું સૌંદર્ય પણ એ ભુદે જ ને એનાં ફળ આપણને આપતા રહે છે. ઈશ્વર એમને દીર્ઘાયુ આપે, જેથી એ આપણને અધિકાધિક આપતા રહે.

હિંદનાં સાહિત્ય અને કલાકૃતિઓ વિશે

કાકા કાલેલકર

સંપાદક : શ્રી અવ્યાસી

ગૃહ સાલ ગુજરાત સાહિત્ય સભાના ઉપક્રમથી, કાકામાહેન કાલેલકરને સાઠ વર્ષ પૂરા થયાં તે પ્રગટે સમારભ ગોઠાયેલો. ત્યારે બીજા કાર્યક્રમેમાં, ગુજરાત સાહિત્ય સભાની વ્યવસ્થાપક સમિતિના સભ્યો અને આમંત્રિત વિદ્વાનો સાથે 'વાર્તાલાપ'નો પ્રસંગ હતો. આમંત્રિતોએ પૂછેલા પ્રશ્નોના કાકા-માહેને આપેલા ઉત્તરો મનનીય હોઈ નીચે આપ્યા છે. —સંપાદક

પ્રશ્ન—હેલ્થાં દસ વર્ષમાં ગુજરાતી સાહિત્યે શી પ્રગતિ કરી છે ?

ઉત્તર—હેલ્થાં કેટલાક વર્ષો મારે જોલમા જ માળવાં પડ્યાં છે, એટલે ગુજરાતી સાહિત્યથી પૂરો પરિચિત રહ્યા નથી. વળી હેલ્થાં વર્ષોમાં કાગળનિયમનને કારણે લખાયેલું સાહિત્ય છપાયું પણ નથી. પરંતુ આટલી હકીકત સાચી છે કે જગતમા વાચવાની ભૂખ લેપડી છે. ઉપરના ખ્યાલથી કહું તો હેલ્થાં પચીસ વર્ષમાં જે પ્રગતિ દેશે કરી છે તેનો પાંચો સાહિત્યમાં પણ પડ્યો છે. જીવનના પ્રશ્નો ઉકેલવામાં અને તેનો વિકાસ કરવામાં આજનું સાહિત્ય મદદ કરે છે સાહિત્યકારોએ એ ખ્યાલમા રાખવું જરૂરી છે કે સાહિત્યમા કેવળ કલ્પના અને Romans ખીલે એ બરાબર નથી, પણ તેની બધી બાજુ ખીલવવાની જરૂરી છે. નજદિકના ભવિષ્યમાં આ હું જોઈ શકું છું.

પ્રશ્ન—આપે ભારતવર્ષની કલાકૃતિઓ જોઈ છે. આ કલાકૃતિઓમાં કેટલીક તો જીવનમાં સંધરી રાખવા જેવી વિશિષ્ટ કૃતિઓ પણ છે, આપ કહી શકશો કે અત્યારના કળાના પ્રવાહને યોગ્ય માર્ગે વાળે તેવી કલાકૃતિઓ કઈ છે ?

ઉત્તર—કદાચ આ પ્રશ્નનો જવાબ તમને ઉગ્રાહિ લાગશે, પણ તેનો ખીજો કાંઈ ઈલાજ નથી. હું હિંદના લગભગ બપે સ્થળે રૂંધો છું. કેટલીક સારી કલાકૃતિઓ જોઈ છે, પણ સંધરવાનો વિચાર કરું છું તો મારી પાસે સ્થાન નથી. ગુજરાતમાં હતો અને આશ્રમમાં રહેતો ત્યારે મારે નાનકડું ઘર હતું, પણ હવે વર્ષોમા રહું છું ને ત્યાં ઘર નથી ઘર છે તેમાં પુસ્તકો છે. હું તો વરન્ડામાં રહું છું. આથી સુંદર કલાકૃતિઓ રાખવાની, ઇચ્છા

હોવા છતાં, એ ઇચ્છા મરી ગઈ છે. વળી હું લખપતિ પણ નથી કે, જેથી એવી કૃતિઓ સંધરી શકું. મારી રુચિ સર્વમાલી-કેસાલિક છે, છતાં મુંદર કલાકૃતિઓનાં જો નામ જેવાનું હતું તો જોના મારા પગ અસાધારણ પ્રભાવ પડ્યો છે તે અવશ્ય-એવગોળાની મૂર્તિ પ્રથમ ગણાવી શકું. એ મૂર્તિ નમ છે. હજાર વર્ષથી ટાલતકકો સહેતી તે જોબી છે. અમેરિકન લોકો તેને ટાલનકકાથી સુરક્ષિત રાખવા ઇચ્છતા હતા, પરંતુ મર હુકમીયન્દે ના કંઠી, એ મૂર્તિને મેં દૂરથી જોઈ છે, મેં નજીકથી પણ જોઈ છે. તેમાં કારુણ્ય, પ્રસન્નતા, ઉત્સાહ અને દેખાવા છે, અને તેથી એ અને જીવંત કૃતિ જેવી લાગી છે.

બીજી પણ અનેક નાની મોટી મૂર્તિઓ જોઈ છે, તેમાં મોટેમાંનું રમંગણું રહ્યું નથી. મોટેરાની મૂર્તિઓ સારી હોવા જોઈએ એવી કલ્પના રહી છે. હરેબીક અને બેનુરની મૂર્તિઓ અસાધારણ મુંદર જાની છે. મસ્જિદોમાં તાજમહાલ કરતાં દિતસદાલા વધારે ગમ્યુ, ત્યાં વધારે શાંતિ અને આધ્યાત્મિક પાતાવરણ જણાયાં. શાંતિ એમ એ કહી શકવાની સ્થિતિમાં હું નથી.

મસ્જિદોમાં લખ્યતાની દૃષ્ટિએ મદુરા અને તાન્નેર ખૂબ ગમ્યાં. ત્યાં પણ લખ્યતા જીવંતી છે એમ લાગ્યું નમમૂર્તિ અને જાતગતતાનાં કામ-શાસ્ત્રના આસનો. જૂની જાઉં તો કલ્પનાની દૃષ્ટિએ ભુવનેશ્વરની કલા બહુ ગમી. ભુગુપ્તસાધ્વિતિ કાઢી નાખ્યા પછી એ કલા ગમી. કેવળ કલાની દૃષ્ટિએ ત્યાં મને સૌંદર્ય દેખાયું કલાનો મારો શોખ છે, પણ યાન પરિ-મિત Layman જેવું છે એ પહેલાં કહી દઉં.

ચિત્રકારમાં શૈરિકના ચિત્રો બહુ ગમ્યાં. બનારસમાં એ 'ચિત્રો' જોવા ત્યારથી જૂલી શક્યો નથી. ગુજરાતી ચિત્રકળામાં જે પૌરાણિક ચિત્રો આવતાં તેને બદલે ગ્રામચિત્રો ખૂબ ગમ્યાં. પૌરાણિક ચિત્રો મને છે છતાં ગ્રામીણ અને સામાજિક ચિત્રો મારું જ્ઞાન અને હૃદય વધારે એવું છે.

અમંદાનું સાંદર્ભ પ્રથમ તો ગમતું. એ જીવન જ્ઞાનમાં લઈએ તો જણાય કે તે કૃત્રિમ હશે, પણ તેમાંની વિવિધતા આજે જ-શક્ષી ગમે તેવી છે.

પઢાડો સારા લાગે છે. તેમાં શિર્મોજ, ઉટી, દાર્નિલિંગ, અને મંજિ-શુર જતાં વીસ મચીસ ખાઈલ સુધી—દીનાપુરથી કોઠીમાં ઇન્કાલને રસ્તે મેં જે સૌંદર્ય જોયું તે કહી શકાય તેમ નથી પ્રદેશ રંગ, પઢાડીઓ, જાતરો, નદીઓ પ્રકૃતિ મારો જ સુલક હોય તેવું લાગ્યું ત્યાંના દિવ-સેક-

શનતું સૌંદર્ય પણ અપ્રતિમ છે હમણા જ ગાંધીજી આસામમાં જવાના છે તેમનો કાર્યક્રમ ધડવાનું મને સોપાયેલું, આ કાર્યક્રમમાં હિલ સ્ટેશન આવી શકતું નહોતું, આથી એ વિભાગ નહિ જોઈ શકું, એમ કહી ગાંધીજીએ નિશ્ચય નાખ્યો. ગાંધીજી જેવા રિયલ પ્રચરકે પણ એ પ્રદેશ જોઈ શક્યો એવો ગળિયામણો એ પ્રદેશ છે રસ્તે કપની પાંચ રૂપિયામાં ગમે ત્યાં લઈ જાય છે જે સોફા બગાળ તરફ જાય છે તેમણે પછા મેઘનાદ વગેરે નદી ઓળંગી હિમ-સેંકેશન તરફ જવું જ મર્ષ્ય.

અરેતરમાં, મીડા પાણીનું મચર સરોવર અને સિંધમાં ખારા પાણીનું ચીલકા જોવા ચીલકા ખારું છે, પણ જહુ જ સુદર છે આસપાસ ટેકરા અને છોટે હાથે વેરાયેલું સૌંદર્ય જોરીસાની ગરીમ પ્રજાનાં પ્રદેશમાં સુદર સરોવર કયાંથી સર્જાયું હશે એમ ધડીબર પ્રશ્ન થાય સ્ટીમલોચમાં ખેસીને કેમ્લીક વાર આનું સૌંદર્ય નિહાળવા કંઈ છે.

આ ક્ષણે આટલું રુકુરે છે (થોડીવાર અટકી) હવે એક વસ્તુ રહી ગઈ શિલોગથી નીચે સિલ્લટ આવતા એક નદીને નાનકડા પુતથી ઓળંગવાની છે આ નાનકડા પ્રદેશમાં નદી પહાડ વનસ્પતિ જાણે કે પૃથ્વીનું ધરણું છે, અકષી કનાક યોબીએ નહિ તો આપણે લૂંટાયા છીએ એમ લાગે ધગાઈ ધરાઈને એ દૃશ્ય જોયું નાનકડો પુત, હાથિકેશના પુત કગતા પણ સુદર લાગ્યો.

હાર્નિસિંગની આસપાસ વૃક્ષો ફોટોગ્રાફરોને જાણે કે નોતરી રહ્યા છે એક પગ્નખીએ વૃક્ષોના જુદા જુદા ભાગ દર્શાવતા ફોટાઓ લીધા છે સૌંદર્ય-દૃષ્ટિએ એ ઉત્તમ છે.

પ્રશ્ન—મોડર્ન રિવ્યુમાના, અને સિસ્ટર નિવેદિતા અને અરધેનુકુમાર વગેરે વર્ગ બગાળી રૂઢી આઈનો હિમાયતી હતો હવે દૃષ્ટિ વિશાળ થઈ છે આપને હવે સૌંદર્ય જહુ સમઢાયોમાં નથી જણાવું ?

જવાબ—મોડર્ન રિવ્યુમાનાં સિસ્ટર નિવેદિતાનાં લખાણો વાંચીને હું પણ બગાળ રૂઢી આઈનો હિમાયતી હતો આથી એક બાજુનું સૌંદર્ય પાગખી શકતો પરંતુ હવે મારી દૃષ્ટિ કેયોલ્લિક થઈ આથી ગમે તે જાતની કળા હોય પણ પારખવાની શક્તિ વિકસી છે જેમકે મુકુય વિશેના મારા વિચારો ફરી મથા છે એટલે એમ કહી શકું કે કા તો મારી સૌંદર્યભૂખ વધી છે, કા તો મારી રૂઢિ જુદી થઈ છે છતાં મને ગમે છે એ વિષય ઉપર હું બોલું જ છું.

પ્રશ્ન—રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં ક્ષત્રીનો પ્રયોગ કરવામાં આપણે પાછા છીએ એમ નથી લાગતું ?

ઉત્તર—રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ એ અનેક પ્રયોગોને અને વર્ધાયોગનોના અન્તિમ ફળરૂપ છે. યોજનામાં ઉદ્યોગ પર વધુ ભાર મૂકેલો છે. હું અનુમંદ (co-relation) પર વધુ ભાર મૂકું છું. તાલિમી સંબંધના ધણા સભ્યો કલાનાં પક્ષપાતી છે; જેમકે કાશ્મીરના સૈવટેન, આર્થ નાયકમ્ અને બંગાળના આચાર્યશ્રીને કલાનો શોખ છે. જાડીરકુસેનની સંસ્થામાં કલાના પ્રયોગનો શોખ છે. યુક્ત પ્રાંતના કેળવણીના તાલિયારખાન Basic એજ્યુકેશન માટે કલામય વસ્તુઓ તૈયાર કરવા કહે છે. આમ મોટા ભાગને કલા તરફ આકર્ષણ છે. નંદલાલ બોઝનું વલણ folk art તરફ વધતું જાય છે. આમ કુદરતી પ્રેમને લીધે art વિકાસ પામે છે.

પ્રશ્ન—કલા શોખનો વિષય છે કે સંસ્કારનો ?

ઉત્તર—મારી દૃષ્ટિએ તે સંસ્કારનો વિષય હોવો જોઈએ, પણ જેને સંસ્કારની પટ્ટી નથી, તે શોખની રીતે તેને કેળવે છે. કલા જુદી અને જીવન જુદું જેમને મન હોય તે જ એ પ્રમાણે કરી શકે. મારે મન કલા એ સંસ્કારનો વિષય છે.

પ્રશ્ન—કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનાં ચિત્રોની કદર નથી થઈ એમ તમને લાગ્યું છે ?

ઉત્તર—એક વખત કવિવર ટાગોરનાં ચિત્રોનું પ્રદર્શન મુંબઈમાં જોયેલું, ત્યારપછી તેમને મળવા ગયો. સાંતિનિકેતનમાં ૭ મહિના રહેલો અને કવિવર સાથે મુંબઈ સારો એટલે તેમની સાથે છૂટથી વાતો કરી શકતો હતો. મેં તેમને પૂછ્યું : “ગુરુદેવ! તમારાં ચિત્રો જેવાં, મોટા માણસો જે કાંઈ કરે તે બધું સુંદર આપી આપનાં ચિત્રો વખણાય છે. પણ આ હમરે આપ સુંદર ચિત્રો દોરી શકો એમ મેં માન્યું નહોતું. મારે મન ચિત્રકાર કવિને દરાવી જ ન શકે.” પ્રસન્ન થઈ તેમણે જવાબ વાળ્યો : “કવિતા લખી લખીને ચાકેલો હતો એટલે ચિત્રકલા તરફ વળ્યો, લીટીઓ છેકતાં છેકતાં નવો પ્રયોગ કર્યો. મારી કવિતાનું સૌંદર્ય મારી ભાષા જણે તે જ પામી શકે છે. એ જ રીતે મારી ચિત્રકલાનું સમજવું. એ તો Gift to humanity છે; એમાં કશો બોધ નથી પણ સૂચન છે. એ સૂચનને કારણે ઉચ્ચ રહ્યા છે. તમે મોંમાં આંત્રીગી ધાલી ન પૂછ્યું

હોત તો તે વિશે હું અભિપ્રાય આપત પણ નહિ, કારણ કે મારો આ અભિપ્રાય કલાપ્રેમીઓને ગમતો નથી. મને તો એ ચિત્રકલા ખૂબ ગમી છે." રશિયાને અર્પણ કરેલાં ચિત્રો સિવાય લગભગ બધાં તેમનાં ચિત્રો જોયાં છે. તેમાંથી થોડાંક નથી ગમ્યાં. કદાચ મારી અભિરુચિની ખામી હશે, પરંતુ એટલું ચોક્કસ કે એ ચિત્રકલાએ મને નવું દર્શન કરાવ્યું છે.

પ્રશ્ન—કલાકારે જે કૃતિ સર્જી તે સુંદર; કુદરતે સર્જી તે પણ સુંદર; પણ તે બન્નેમાં સામાન્ય તત્વ કયું ?

ઉત્તર—મનુષ્યકૃતિને જ કલાકૃતિ કહેવાય. કુદરતે સર્જેલ સૌન્દર્યને કલા ન કહી શકાય. માણસની અંદરની કંઈપણ ઊર્મિભાવના પ્રકટ કરે છે તે કલા. જે કુદરતે સર્જ્યું, અને જેની આપણા પર અસર થાય છે, સુંદર વસ્તુનું પ્રકટીકરણ થાય છે તે Passive Art છે કલાકારના હૃદયમાં ઊગ્યું, ને તે વ્યક્ત કરવા કલાકૃતિ બને તે Active Art છે. એમાં સમાન તત્વ છે—આપણા હૃદયના તાર ઝંબુઝંબાવે, આપણને અસ્વસ્થ કરી મૂકે તે કલા. કલાકૃતિને જોતાંની સાથે જ મીઠી અસ્વસ્થતા થતી જોઈએ. કંઈક ખોવાયું હતું તે જડ્યું; નવું જ છે, એવી ભાવના તે સમયે થતી જોઈએ. મારા અનુભવ પરથી આ વાત કહું છું. મને લાગ્યું છે કે, મીઠી વસ્તુ હૃદયને જ સ્વસ્થ કરી મૂકે તેવી હોય છે.

પ્રશ્ન—જ્યાં કલા વિશે કલાકારોનો અભિપ્રાય જુદો પડે ત્યાં સાચું શું સમજવું ? જેમકે હરબીઃ અને બેલુરની પ્રતિમાઓ કરતાં અમરાવતીની મૂર્તિઓ મને સુંદર લાગી તો એમાં સાચું કાણ ?

જવાબ—બન્ને કલાકારો સાચા છે. કપિલ સર્વમ્ હતો. કણ્ઠાદ ન હતો તેનું કારણ ? એટલે આવે પ્રશ્નને દષ્ટિ પર મુખ્ય આધાર છે. બાકી સુંદર તે સુંદર રહે છે. તત્સમ લાવ રહે છે એટલું જ. જેમકે દધિ મધુર, દાર મધુર, સોમ મધુર—એ બધું દષ્ટિ અને રુચિ પર આધાર રાખે છે.

કલાની આ જે અનુભૂતિ છે તે કેવળ આત્મગત કે વસ્તુગત નથી, બન્નેમાંથી ઉત્પન્ન થનારી છે સૌદર્યની પ્રતીતિ મારામાંથી થશે; વસ્તુમાં નહિ હોય તો નહિ જ થાય. આસ સૌદર્યની પ્રતીતિ વસ્તુગત અને અને આત્મગત બન્ને છે. આત્મનેપદીની દષ્ટિએ કલા ઉભયપદી છે. તાદાત્મ્ય અને તાદસ્થ્ય બન્ને એક સાથે સંભવે તે જ ખરી કલા. જ્યાં ન હોય ત્યાં વિકામ સંભવે. બન્નેની જરૂર છે. અને ત્યારે જ કલાની અનુભૂતિ થાય.

પ્રશ્ન—સમાજની દૃષ્ટિએ નમચિત્રો 'લુગુપ્સા' ઉપજાવે તેવાં હોય છે. આપે પણ એક વખત તેવાં ચિત્રો કલાવિગેધી કંદેલ એ વિશે આપ શું માને છે ?

ઉત્તર—તોચરચાનેનાં નંગને ચિત્રો તરફ એક વખત મને 'લુગુપ્સા' હતી. મારી અદ્વિગકવૃત્તિ હોવા છતાં તે મમયે મને ચતુર કે, તેના રચનારને ફાંસી દેઈ એટલો ગુસ્સો ચડે, કારણ કે તેનાથી મમાજ પર ખગમ અસર થતી જણાતી પણ હવે તટસ્થ ભાવે ફરી વિચાર કરતાં, 'લુગુપ્સા'ને કારણે ઢેકાયેલું પણ ફરી તટસ્થ ભાવે જોતા તેમાંનું મૌલિક મૂલ્ય છે. એ કલા સર્વાંશે મુન્દર હોત તો સારું. એ નથી તેનું દુઃખ છે; પણ એ કલા આપણે સૂક્ષ્મ રૂપે જ જોવી જોઈએ.

પ્રશ્ન—બોગાસનોની વાત જ્યાં દેખે, પણ એક ખીલે જ લખાઈ લઈએ. બેબુરની અંદર બાળને વાંછી કરડે છે તે દસ્ય મુદર નથી ?

ઉત્તર—નમતા સ્વયં પરિપૂર્ણતા સુધી પહેચી શકે છે કામાસ્તોમા અકુદરતી આસનો પ્રત્યે મને સૂઝ છે. એક પુસ્તકની પ્રસ્તાવના લખવાની આવી. તેમાં માતાપિતાનાં સુજનનો અવાજ પુત્રે માંલભ્યો એવો પ્રમંગ છે. જાને એ વિરોધ કર્યો, કારણ કે એમાં મેં અભિરુચિનો દોષ મણ્યો. દુનિયામાં જેટલી વસ્તુ જીવનમાં ગહેવાની છે તેટલી જીવનમાં ભસે ગહે, તેને કલામાં ન મૂકીએ કલાકારને તે વર્ણવવાનું મન થાય, પણ તે પ્રમંગ તેણે ટાળવો જોઈએ. જેટલીક વસ્તુ જોઈનીય હોય છે, જેટલીક ઈલાગથી વ્યક્ત થવી જોઈએ, સુરચિનો ભય તો ન જ થવો જોઈએ. આપણે ત્યાં નિયમ છે કે ખાવાની વસ્તુનું પ્રદર્શન નાટકમાં કે ખીલે કપાય ન થઈ શકે. કલા તરીકે તેનું પ્રદર્શન પણ નથી કરતાં, નાટકમાં રજૂ નથી કરતા, કારણ કે તેનો તટસ્થ આનંદ લઈ શકાતો નથી. નગ્નતાનું દર્શન મને અત્યંત લાગ્યું નથી તથા અને અત્યંત બેદ નગ્નતા ઉપર નથી રખાતા. વિકારોત્તેજક હોય તે અસ્વચ્છ છે, ન હોય તે સ્વચ્છ.

શ્રી. મૂળાણીકર મૂળાણીનો સંમાન-સમારંભ

શ્રી મૂળાણીના મમાનાચે ગુજરાત સહિત્ય મહાના ઉપક્રમથી પ્રો. રામનારાયણ પાઠકના પ્રમુખપદે પ્રેમાભાઈ દોલમાં તા. ૨૫ ને ૨૬ માર્ચ ૧૯૪૬ ને રાજ સમારંભ યોજાયો હતો. સમારંભતા પહેલે દિવસે શ્રી. મૂળાણી વિશે વિવિધ વક્તાએ એ પરિચયાત્મક વ્યાખ્યાનો આપ્યા હતા.

પ્રમુખસ્થાનેથી

પ્રમુખસ્થાનેથી પ્રો. પાઠકે કહ્યું હતું કે માન આપવા લાયક વ્યક્તિઓ મમાજમાં હોય એ એક ધન્યતા છે સમાજ માન આપીને કૃતાર્થ થાય એ નીજી ધન્યતા છે. એવી એવડી ધન્યતાવાળા મમાનની યોજના સાહિત્ય-સમાજે કરી છે એ આનંદનો વિષય છે

શ્રી મૂળાણી ગુજરાતમાં બહુ ઝોજાને પરિચિત છે તેનું મુખ્ય કારણ નાટકમાં કથાય કવિનું નામ રાખવામાં આવતું નહોતું એ, એ આપણા તખ્તાની કુર્દશાનું મોટું કારણ એ છે કે કવિએ આપેલા કામને આપણે ૨૫૪ રૂપે-પુસ્તકરૂપે-ભાગતા નથી એ આપણું પ્રથમ કર્તવ્ય છે. બીજું વિશેષ કારણ એ છે કે નાટક એ સાહિત્ય છે છતાં, એની ખાપેલી ચોપડી કરતા એ ઘણું વિશેષ છે નોટિશનથી સ્ત્રીનો ખ્યાલ આવે, તે જાપેની ચોપડી પરથી નાટકનો ખ્યાલ આવે 'રાઈનો પર્વત' ને તખ્તાને અનુરૂપ કરવાને શ્રી ગમિકલાલ પરીખે અને એ પ્રયત્ન કરેલો એટલે એનો તો પત્યક્ષ અનુભવ છે કેવળ સાહિત્યને તખ્તા પર પ્રત્યક્ષ કરવામાં ઘણું અનુભવ, ઘણી કલ્પના, ઘણી શક્તિ જોઈએ શ્રી મૂળાણી નાટક લખતા તે સાહિત્ય લેખે લખી નાખતા એમ નહોતું એ કંપનીમાં રહીને કામ કરતા હતા, અને નોટને લક્ષમાં રાખીને નાટકો લખતા આ પદ્ધતિની સામાન્ય માણસોને તો ખૂબર મજા નહિ હોય એટલે તત્કાલ બજાવવાના પ્રયોજનથી નિરપેક્ષ નાટક સાહિત્ય તેઓ આપી શક્યા નથી. એમના કાર્યની કદર ઝોજી થઈ તેનું એક કારણ આ મજા ખરું. આપણે ગુજરાતીઓ કંઈક પરપ્રત્યક્ષનેય ધીએ, કંઈક પરપ્રત્યક્ષ ધીએ. બાકી મૂળાણીકરના નાટ્યલેખનનું ને જ્યારે કરનારના નાટ્યાભિનયનું અનુ કરણ મહારાષ્ટ્રમાં થયેલું છે શ્રી મૂળાણીનો મોટામાં મોટો પ્રયોગ તે કેવળ કરુણાન્ત નાટકને સ્ટેજ પર મૂકવાનો

તે પછી મેં જાણ્યો વચાયા હતા જેમાં પ્રિ અતિમુખ્યકર ત્રિવેદી,
પ્રો બળવંતરાય દાકાર, શ્રી ચૈતન્યપ્રમાદ દીવાનજી આદિના મુખ્ય હતા
શ્રી મેઘાણીની માનાંજલિ

તે પછી શ્રી કવેગચદ મેઘાણી શ્રી મગાણીને માનાંજલિ અર્પણ
હોવા થયા હતા, તેમણે જણાવ્યું કે, અમે નાના હતા, કાશિયાવાડના
કરખાતી ગામેમાં રહેતા, ત્યાં જોને 'ખીચડી-ખાઉ' કહેવામાં આવતી
તેવી ભગાગ નાટક કંપનીઓ આવતી આ કંપની તો અહીં પડદા વેચીને
જ જગે! એવું હરકોઈ આવનાર કંપની પગલે અમાગ ગામનું અભિમાન
હતું મુખ્ય-અમદાવાદ-વડોદરા જેવા નગરોમાં મોટી મોટી કંપનીઓ જે
એમો ભજવતી તેના આજ પડદા અમારે કાને આવતા, પણ જેમ
ભણતરને માટે તેમ નાટકો માટે પણ એ નગરો અમારે મન સ્વપ્નવત્
હતા ગામનો અમલદાર કલાક એ કલાક મોડો હાજર આવ કે પછી જ
આ ભગાગ કંપનીનું નાટક સર થતું ને અમે ચાગ પૈમાની પિટ-કલાસ
પ્રીથી પણ વચિત, કા તો રંગી-ગીને અદર જતા ને નહિ તો રેલાની
તરફ દારા ચોરની જેમ જોતા તેમ જતા પેલી નગરોની કંપનીઓનાં
જે નાટકો આ 'ખીચડી-ખાઉ' કહેવાતી કંપનીઓ ભજવતો તેના ગીતો,
પોટો, આછી ઝીંકેલી ગમિક બાની હત્યાદિથી અમાના નાનકા હૃદયોમાં
પ્રમારી ભરાતી અને અમે એમનાથી સાદિત્ય-રમ પીતા

સદા સમાગમાં મુખ્યદુખ સરખાં માની લઈએ,
રાખે જેની રીને ગમા ગમ તેવી ગીતે રહીએ
એ અથવા તો—

પિય પરદેશીને ફેરેને પ્રણામ અમાગ
પ્રણામ અમાગ

ફેરેને કે મધ પુજ દાગ

ફેરેને તને સમારતી વિષયાન એ કરતી હતી,

હવેનો નીકળતા આસ તારુ નામ એ જપતી હતી

ફેરેને મને દીધી તજ તમ બીજને તજ્યો નહિ

કામ પ્રીતિવચ અજગા ગિયારી ભોળીને દમરો નહિ !

એવી ગીત-પદ્યો, એ ગામડી જનાં મુકુમાર જાણ તમાગા
કિશોરોના ગળામાંથી વહેતી ને અમાના હૃદયમાં જે સ્પર્શને મળી રહેતા
તેની મુગ્ધતા આજે ૫ વાદ કરીએ છીએ ત્યારે જોડે છે એ જાણ તે
જીવન પર કાવ્યો જન્મુ છે

પછી જ્યારે હું અમરેલી દાંતરકૂલમાં આવ્યો ત્યારે શ્રી. મૂળાણીના જમાઈ થી વિશ્વનાથ ભટ્ટને અમારા ખગોળ-શિક્ષક તરીકે જોયા. એમની શિક્ષણ-છટા ખીળ શિક્ષકોના કરતા અનેરો જણાઈ, ખગોળ જેવો વિષય પણ અસિનયદ્વારા સીખવીને રંગમા તરંગોળ કરો દેના પૂછતાં ખમર પડી કે એમના સસરા મોટા નાટ્યનેખક છે એકએ મૂળીને કાઠિયારાડી નાટક કંપની કાઢેલો, પણ દરોહીની ખટપટથી અને આ એક જણાની મસ્કારિતા તથા સરસતાને પરિણામે કંપની, તૂટી ગઈ, ને વિશ્વનાથ ભારતર વળી પાછા પોતાની મળ શિક્ષકની જગ્યાએ, આવી બેઠા છે. પછી તે સાળામા ભારો ઉત્સાહ પ્રકટારો દેતો જે વાર્ષિક સોરપલ ગેધરિંગો થતી તેમા વિશ્વનાથભાઈ અમારો પાસે શ્રી. મૂળાણીનાં નાટકો-માથી ચૂંટીને પ્રવેશો ભજવવાતા, ને એ વાદ કરતાં લાગે છે કે અત્યારે આપણા એમેચ્યુર-પ્રયોગો કરનારાઓને ખૂલ્લે ખાંચેથી મુદ્રિત નાટકો નાટિકાઓની મુશ્કેલીભરી ગોષ કરી ચવાઈ છોતા થયેલી જે સામગ્રી ભજવવી પડે છે તેને જદસે શ્રી મૂળાણીનાં નાટકો જો હપાયા હોય તો તે તેમાથી પ્રચુર સામગ્રી એમેચ્યુરોને સહેજે સાપડી રહે.

આમ શ્રી મૂળાણીની કૃતિઓના બાહ્ય લિસોટાનો જ મને પરિચય હતો, પ્રિત્યક્ દર્શન તો આજ પહેલી જ વાર પામુ છુ, અને એમણે ગુજરાતી રંગભૂમિના પ્રદેશમાં ઇતિહાસ સરગળ્યો છે એ વાતની વિગતે જણ્ય તો આજ ગુજરાત-સાહિત્ય સભાના આ માન-સમારભને લીધે જ પડે છે. છેલ્લા બે દિવસમાં જણવા મળ્યુ તેટલું પણ આપણ મટિ થલ્લ જધુ છે. ૧૮૬૦ થી પૂરાં ૪૦ વર્ષો પર્યંત જેમણે દમલાખધ નાટકો લખી ગુજરાતી જનતાને નિર્મળ રસનું પાન કરાગ્યુ તેમજ માલિકોને પુષ્કળ કમાણી કરાવી, તે માણસ મૂળે તો નોન-મેટ્રિક, મુંગઈની નાટક-કંપનીમા માસિક રૂ. પાચના પગારે નોકરીએ રહે છે, નાટકના પાઠની નકલ કરવાની એને કામગીરી સોંપામ છે. પણ એ તો એ પાઠોના કાવ્ય વિકાસમા પિંગળના માત્રા-મેળ વગેરેની ખામીઓ પકડી પાડી ઉપરીનું ખ્યાન જોચવા લાગે છે. એની એ શક્તિ જોઈ માલિક પાચના માસિક પચીસ કરી આપે છે, ને પોતે નાટકોના કાવ્યભાગ લખવા લાગે છે. પોતે ફક્ત પચોગ લખને માલિકોને પુષ્કળ રળાવે છે, કારણ કે એની કાવ્યરચના જનતાને વસીબૂત કરે છે, ને ચાળાંચ વર્ષોના વિશાળ જીવન પર એ પચાસેક નાટકોની નકસી પાચરી આપે છે.

એટલું બધું સાધી શક્યાં પાછળ કદાચ કેઈ પ્રકૃતિદીપ્ત વિમૂલિમત્ સર્વ એમનામાં હશે એ ખરું, પણ એનાં વિજયની ચાવી તો એમણે આ કાર્યમાં ને યોગ સાધેલો તે છે. યોગ: કર્મણ્ કૌશલ્ય એ 'સૂત્ર'ને સાચું પાડતી ને કર્મકુશલતા કવિ મૂળચક્રે ને બતાવી છે તે તો આછી, કે છેક એ જમાનામાં પોતે કાલિદાસ માધ હત્યાદિ પ્રાચીન ગીર્વાણોની સંસ્કૃત નાટ્ય-કૃતિઓનું અને શેફરિયર બેઝાક વગેરે પાશ્ચાત્ય નાટ્યકારોનાં હિતમોત્તમ નાટકોનું પરિચીલન, કેટલાંક એની ખૂબીઓને પોતાની કૃતિઓમાં પકડેલાં મૌલિક યત્ન કરતા, અને પોતાની કૃતિ ભજવાતી વેળા પોતે છેક પિટ-કલાસમાં જાનામાંના બેસી જઈ ખામીઓનું નિરીક્ષણ કરતા, ને બૂલો જણાવ તે મુધારી લેતા.

એમની ને શુદ્ધાવેલે વિસિષ્ટતા તો ગુજરાતી વાણીની ને રમ્પતાંમે પોતે ઉપાસી તે છે. તે કાળના ઉર્દૂ નાટકોના ધમધમતા જમાનાની વચ્ચે એમણે ગુજરાતી નાટકોને બંકો બાની આપી. આગોચ વર્ષ પર ગુજરાતી વાણીને ને માધુર્ય વડે એમણે ચળુગારી ને એ આને પણ ચકિત કરે છે.

એટલી જન્ય-ન્યાયને પાત્ર સિદ્ધિ એમણે પોતાની પાસેના બાલ નટોને હિન્દુ સંસ્કારો વિશૂષિત કર્યા તે છે. નટો એમની સામે મરતક નમાવતા, બાપુલાલભાઈ જવસંકરભાઈ જેવા નટમણિઓ એમની પાસે બાબકો પેડે ઊઠેલા. નિટ રહેવા આવેનારને પોતે બરાબર ચકાસીએના, અને આ એવનાં ભવચાનેશ્વરી સાવધ બનાવી આપવાની હિન્દુ પ્રતિજ્ઞા દેતા.

બાપણને ધીરધીરે આ જ્ઞાન જીર્ણુ છે, કે રંગભૂમિની જે સાધના પંધાદારી-
જોએ કરી છે તે નમવા લાયક છે. મૂળચંદરબાપણે આપણે પ્રણામ કરીએ.
તેઓ સો વર્ષના થાય. "

શ્રી. બાપુલાલનાં સંસ્મરણો

તે પછી મુખર્ષ મુજરાની નાટક મહાળીવાળા વયોવૃદ્ધ નટ થો. બાપુલાલ
નાયક જોતતાં જણાવ્યું હતું કે, હું જ્યારે નાટ્યમંડળીમાં દાખલ થયો ત્યાં
૬૩ વર્ષનો હતો મારા ઉપર મુરખી મૂળચંદરને પ્રથમથી જ પ્રીતિ. ને ઉત્તરે
તરે એ વધતી રહેલી ઉદ્વેગ જળવંતની જીમિકા મારે માટે જ લખાયેલી
મુરખીનું શિક્ષણ મફત જ સચોટ. એ ભાવ સમજાવે, બાપા સમજાવે
પાત્રનો મર્મ પણ સમજાવે. મને જે કંઈ કીર્તિ મળી છે તે એમને જ
આભારી છું અમુક ભાવ મારામાં ઉત્પન્ન થાય નહિ ને તોય એ મારે
જાળવવાનો આવે ત્યારે મારી મોટામાં મોટી મુસીબત હતી. 'એમાં' એક
અધરો પ્રેમજ આંખો સાવડી માને એકાએક જોઇને મહારાયેલા જાણીત
ધૈર્ય બાળકનો મારે અજિનય કરવાનો હતો. અંજર જેવા છતાં પણ
મને લાગતી મુજરી આવે જ નહિ. હવે હાકરાઓ-નટો-તોફાન કરે ત્યારે
મુરખી શિક્ષા કરના હતા. એમણે મને જોલાલીને 'મારી' સામે સોડી ઉગામી
હું મારાપો' એ હંસી પડવા ને કહ્યું કે મારે આજ ભાવ રજૂ કરવાનો છે.
આંવી તાલીમથી 'કેમ ન' સફળ થવાય ?

'એમનું 'અંજરમુખારી' નાટક રણધીરની જીમિકા અને આપીને લખા-
યેલું એમાં ભાવો, પ્રમેગો, 'બાપા' ખુબ જ જીવ્યુ. સંગીત પણ વિચાર પ્રધાન
વાંદીલાલભાઈએ આપેલું પણ એ કામના સમજવામાં ન આવ્યું. બેસ
આર્ગળ-ભાગવત જેવું પરિણામ આપ્યું મુરખીનું મન તૂટી ગયું. કલમ
જ ન પેકડું એવું એને ચર્ચ થયું. તાલીમ આપવા આવવાનું પણ એમણે
હોડી દીધું ને જ્યારે પુણજ વિનંતિ કરી ત્યારે મારે તાલીમ આપવી એવી
સૂચના કરી. પણ જ્યારે એમનો પીછો હોડ્યો નહિ લોકરુચિને ઝાળખીને
લખવાથી "વિક્રમ-ચરિત્ર" નાટક સફળ થયું. તે પછી એમણે કહ્યું કે હવે
મારો પીછો હોડો. આવું મારાથી નહિ જ લખાય. હું જે લખીશ તે સાડું
જ લખીશ. એવામાં બલુરામ સુંદરજીરો યોગ થયો, પણ મુરખીનું લખાણ
ક્રમે એવું, એમનું નામ, એટલે એમણે લખેલા "સોલાગ્ય સુંદરી" ના
કેટલાક સ્થાનોએ મુરખી કને ફેરવાયા. ત્રીજો અંક આખો જો મુર-
ખીએ જ લખ્યો હોત તો 'સોલાગ્યસુંદરી' જેટલું વખણાયું તેટલું ન જ

વખેણાં હોત. એની સફળતાનાં ખીજેં પણ કેટલાંક કારણો હતાં. જ્યસંકર-ભાઈ નવા આવેલા. મને જોઈને મુરબીને જે ઉમળકા આવેલો તે જ્યસંકરને જોઈને મને આવેલો. જેવું શિક્ષણ મને મુરબીએ આપેલું તેવું મેં જ્યસંકરને આપેલું ને સીખવેલા કરતાં વધારે કરી દેખાડવાની જ્યસંકરની કુદરતી આવડત. આમ નાટક સફળ થયું, છતાં જેટલું મને 'ત્રિકમચરિત્ર' મમે છે તેટલું 'સૌભાગ્યમુદરી' નથી મમતું એમાં બધું ચૂંધાઈ ગયું છે.

'નાટકો છપાતાં નથી તેવું કંઈ જ એ છે કે એ સળંગ નહોતાં લખાતાં. દરથો ટૂંકાં, ટૂંકાં અગિયનવમુક્ત વાક્યોમાં લખાય તે કેમ કરીને છાપી શકાય? 'દિવકન્યા' નાટક સારું હતું ને એ છપાયું પણ હતું, છતાં એ ખપ્યું નહિ.

‘ગુજરાતીના શૈક્ષિકપથ’

તે પછી શ્રી, જ્યસંકર (મુદરી) બોલવાને ઊભા થયા હતા. એમણે જણાવ્યું કે મારાં જેથેલાં શોધાન્ત નાટકોમાં ‘અજન્મકુમારી’ એક છે એમ કહ્યું તો એ મુરબી પ્રત્યેનો પક્ષપાત છે એમ ન સમજશો. આગા હજ અત્યંત કલાપ્રિય હતા. મુરબીને એ શૈક્ષિકપથ મળ્યો. ગુજરાતીના પ્રાચીનો અને અર્વાચીનોના ઉત્તમ અર્શો એમનાં નાટકોમાં એમણે લખ્યા છે. ભગવં નારને એ સંપૂર્ણ અનુકૂળતા કરી આપે છે. પણ રંગભૂમિના સંચાલકોએ એમની કદર જ ક્યાં કરી છે? શ્રી. મૂળસંકરને સખતમાં સખત અન્યાય થયો છે. કંઈક સુધી એ અન્યાય ચાલુ રહ્યો હતો. સંચાલકોએ કૃતિઓને છાપી જ નથી, અરે નાટકનાં માયનોની, બે, આનાની ચોપડી ૫૩ સુધી એમનું નામ આવવા દીધું નથી. પેપરોના રિબ્યૂમાં પણ એમને વિસારવામાં આવ્યા છે. આમ કરવાથી સમગ્ર રંગભૂમિને કેવો અન્યાય થયો છે તે પણ વિચારવા

એમણે તે પછી શ્રી મૂળશંકરની નાટ્યકૃતિઓમાંથી કેટલાક દર્શ્યોર્ન સાહિત્ય વાચન કરીને એમની કુશલતાનો પરિચય કરાવ્યો હતો. શ્રી જયશંકરભાઈનું આખું વ્યાખ્યાન એમણે સાહિત્ય જતાવેલા નાટ્યખંડો સાથે રંગભૂમિનો વિકાસક એ મથાળે આ કાર્યવહીમાં અન્યત્ર જાપવામાં આવ્યું. એમની પછી શ્રી કપિનરાય મહેતાએ પ્રેક્ષકની દૃષ્ટિથી શ્રી મૂળાણીનો પરિચય કરાવ્યો હતો. મમારંભનો પહેલો દિવસ એ રીતે પૂરો થયો હતો.

બીજો દિવસ

સમારંભને બીજો દિવસે એટલે કે તા ૨૬ મીએ સાંજે કાર્યક્રમનો આરંભ સંદેશના વાચનથી થયો હતો તે પછી શ્રી પ્રાણલાલ દેવકરજી નાનજી તરફથી રૂ. ૫૦૧), શ્રી વિઠ્ઠલદાસ ત્રિભોવન તરફથી રૂ. ૧૫૧), શ્રી જયશંકર (સુંદરી) તરફથી રૂ. ૧૫૧) એક સદ્ગૃહસ્થ તરફથી રૂ. ૧૦૧, શ્રી મોહનલાલ ઝવેરી તરફથી રૂ. ૧૫૧ ને ગુજરાત સાહિત્યપ્રકાશ તરફથી રૂ. ૬૮ કવિશ્રીને અર્પણ થવાની જાહેરાત થઈ હતી.

શ્રી મૂળાણીનો પ્રત્યુત્તર

તે પછી સમાનનો પ્રત્યુત્તર થાળીમાં શ્રી મૂળાણીએ જણાવ્યું હતું કે આપે મારી ઉપર કૃપા કરી મારી યોગ્યતા કરતાં ઘણું વધારે માન મને આપ્યું છે તેથી આભારી છું. મારા સાથીદારોએ મને જે મદદ કરી છે તે ન કરી હોત તો મેં જે લખ્યું છે તે સફળ ન જ થાત તેમની મદદ માટે થઈ આભારી છું મને લાગુ મોલતા આવડતું નથી એટલે થોડું જોશી આપ સર્વનો ઉપકાર માનું છું. પોતાને મળેલી રકમમાર્ફી રૂ. ૫૦૧ નાટ્યને ઉત્તેજન આપવા માટે તેમણે સાહિત્ય સભાને અર્પણ કર્યા હતા જે તેણે સામાર પાછા વાળ્યા હિ.

પ્રવેશોની રજૂઆત

તે પછી ડૉ. મચ્છરની માનાંજલિ બાદ કવિશ્રીના પ્રખ્યાત ચાર નાટકો - વિક્રમચરિત્ર દેવકન્યા, જુગલજુગારી અને કરજુનો - માંથી જૂના નવા નિષ્ણાત નટોના સહકારથી પ્રવેશો લાજવી જતાવવામાં આવ્યા હતા. ચારે પ્રવેશોમાં શ્રી બાપુલાલ નાયકનો અભિનય દીપી આવતો હતો, કરજુધવામાં તે જુગલજુગારીમાં તો ખાસ લેખકની નાટ્યતેજની કલાની પ્રતીતિ પણ સાથેસાથે થતી રહેતી હતી. પ્રમુખશ્રી તરફથી ઉપસહાર ને આ પ્રસંગ જીજ્ઞવવા આવેલા નિષ્ણાત નટો શ્રી બાપુલાલ નાયક શ્રી વાલજીભાઈ શ્રી જયશંકરભાઈ વગેરેના આભારદર્શનને અંતે વહેમાતરસ મવાયા પછી સમારંભની પૂર્ણાકૃતિ થઈ હતી.

૩૩. મું હિંદી સાહિત્ય સંમેલન

1

૩૩મા હિંદી સાહિત્ય મંમેનનમા સભાના પ્રતિનિધિ તરીકે હું કેશવરામ શાઓ, પ્રેા જેઠાવાલ સાહ વગેરે સાથે પ્રવાસ શરૂ કર્યો ને સૌથી પ્રથમ કાકરોલી ગયા.

‘કાકરોલી’માં ‘મંગલા’ અને ‘શ્રી નાયદારા’માં ‘રાજભોજ’ અને ‘ઉત્થાપન’ના દર્શન કરી આરતી મમયે. ‘એમ્લિંગજી’નું ચરણામૃત લઈ, નજર પહોંચે ત્યાસુધી પથરાયેલી ખીણોને-ધાટીઓને વટાવતા, ગત્રે નવ વાગ્યે ઉદયપુરને સીમાડેથી, પ્રકાશમાં ઝળહળતી ‘મીર્ઝાનગરી’ને, અમારી અગિયારની અનેલી ઢુકડીએ નિહાળી ત્યારે સૌએ રામાય અનુભવ્યો. મોટરવાળાને વીનવી ‘મીર્ઝાનગરી’ લઈ ગયા, અને પ્રવેશદ્વારે જ તણુ નાખી, સૌનું સ્વામન કરવા તત્પર રહેલ સભાપતિ મુનિશ્રી જિનવિજયજીને મળ્યા, એટલે તણુ મળી ગયો; હજી આજે જ જૂના મમયને અમલ થયો હોવાથી, મોઝા નહિ દોવાને કારણે મેવાડનું ખાણુ પણ મળી ગયું.

સવાનમાં ઠડીની ચમક અમને મૌને અમર કરી મંઈ, એટલે સ્થાનાં તર કરી ફોલે હાઈસ્કૂલમાં સગવડ મેળવી, પ્રણ ‘મીર્ઝાનગરી’ પગ ત્યાથી નજર ફેરવતા, અકબર અને ઔરંગઝેબ બાદશાહ સામે યુદ્ધ કરવા જઈ રહેલ સ્ફુરતી પકાવ નાખેલી નાની શી ઝાવણીનો ખ્યાલ આવ્યો ખીજા દિવસથી અખિલ ભારતીય હિંદી સાહિત્ય મંમેલનનું ત્રેતીસમું અધિવેશન આ સ્થળે ઘરાવાનું હતું પચીસ હજાર વ્યક્તિઓનો મમાસ થઈ શકે એવો વિશાળ મંડપ બાંધવામાં આવ્યો હતો. બાજુમાં જુદી જુદી પેટા-બેઠકો માટે સમિયાણા ઊભા કરવામાં આવ્યા હતા તણસોએક પ્રતિનિધિઓ સમાઈ શકે તે માટે સાઠેક તણુઓ તણાઈ ચ્યા હતા-માત્ર એક અકવાલિયામાં હિંદી સાહિત્યના જાણીતા લેખકોના નામથી અંકિત રસ્તાઓથી રચાયેલું, એક નાનકડું નગર પાયસોએક સ્વયંસેવકો અને ઉદેપુર રોડના સહનરથી રચાઈ ગયું હતું તણુ સિવાય બધી રચના હરિપુરાને શાદ આપતી હતી.

એક દિવસ વહેલા જવામાં અમારો સ્વાય પણ હતો-ઉદયપુર જોવાય તેટલું જોઈ લેવું, એટલે ખીજો દિવસે રાત્રે મંમેલન શરૂ થયું ત્યાસુધીમાં અમે ઉદયપુરને ઠીક ઠીક ખૂંદી વળા પિછોલા અને ફોલેસાગર સરોવર જોયા, પુરાણ રાજમદેલ જગમદેલ જગનિવાસ, જગમદિર દશેરાની

નાનકડી સવારી, મુક્તિપત્ર, સાહેલીઓની વાડી વગેરે જોયું શ્રી હર્ષિભાઈ ઉપાધ્યાય અને શ્રી યુરુષોત્તમદાસ ટંકનજીને મળ્યા, અને જે પ્રશ્ને સારીયે પરિપક્વ બુદ્ધિ અને જે પ્રશ્ન ચર્ચાના વિષય બન્યો હતો તે મહાત્મા ગાંધીજીએ “હિન્દી સાહિત્ય સંમેલનમાંથી લીધેલી નિવૃત્તિ” વિશે પણ અને ઠીક ઠીક જણી લીધું શ્રી ટંકનજી અને મહાત્મા ગાંધીજી વચ્ચે ચાલેલો પત્રવ્યવહાર આ ટાંકણે પ્રસિદ્ધ કરાયો હતો, એટલે બુદ્ધિ પ્રકારની દલીલો સમજવામાં ઠીક સરળતા થઈ ગઈ.

પિંડોલા સરકારને કાંઈ વસેલું ઉદ્યોગપુર કેટલાય પ્રાચીન મસ્જિદોને સાચવી રહ્યું છે તેની કેટલીય મહત્ત્વ, તેની રહેણીકરણી, તેનાં મકાનો, રજપૂતયુગની કેટલીય વિશિષ્ટતાઓ આપણાં કાનમાં કહી જાય જ્યાં મીનાનગરી વસી હતી તે શહેરની બહારનો ભાગ હતો, જ્યાં વસનારાઓ અર્વાચીનયુગથી અંકિત હતા મકાનો નવો દમના હતાં, રચના અર્વાચીન હતી, એટલે જ્યારે સંમેલનની શરૂઆત થઈ ત્યારે પ્રાચીન અર્વાચીનનું મેળ સાધતું સ્થળ અદ્વિયાં જોઈ થઈ જશે એવું બધું દ્રશ્ય ખંડુ થયું પચીસ હજારની માનમેની ઉદ્યોગપુર રાજ્યે આ રીતે સૌ પહેલાં જ નિહાળી દશે જ્યાં પડદા પદ્ધતિએ વર્ચસ્વ જમાવ્યું છે તે સ્થળે સ્ત્રીઓની પણ સારી હાજરી જોઈ આશ્ચર્ય થયા વગર ન રહે.

મેવાડ સરકારના મુદમતો કર્નલ શાવ મનોહરસિંહ જોડલાએ અધિવેશનની ઉદ્ઘાટનવિધિ કરી. મેવાડ શિક્ષણની ખાખતમાં ખૂબ પછાત છે, અને પછાત હોયું જોઈએ તેની પ્રતીતિ મારવાકથી ઉદ્યોગ જતા પર્વતની ટાંચે આવતા કુખલમઠથી જ જણાઈ આવે છે, છતાં મેવાડ-સરકાર શિક્ષણના વિકાસ માટે શ્રમ લઈ રહી છે, તે તેમના લાપણોના જ્વનિ હતો મુનિશ્રી જિનવિજયજીનું સ્વામતાજીય તરીકેનું લાપણુ ઔપચારિક રીતિઓથી ભરપૂર હતું એમ કહીએ તો ચાલે, પરંતુ તેમાં મેવાડ વિશે તેમણે ટૂંકમાં ઠીકઠીક માહિતી આપી દીધી.

“હમારે યહા હમ વર્તમાન આર્થિક ઉન્નાત કે અનન્ય યુગમેલી નાહો કાર્પ પાર્થિક વૈભવ કી વિપુલતા કે સચક કિસી પ્રકાર કે વિશિષ્ટ ઉદ્યોગધર્મે કે મહાન કાર્યાલય હૈં, ઔર નાહો વૈસે ઉદ્યોગપતિઓ કે આનન્દપ્રમોદ કે નિદર્શક વિશાલ મહાલય હો હૈં. હમારે યહા તો ગાવો મે પ્રાચ. સર્વત્ર જીર્ણોદ્ધાર, આધે ઢકે નજે આધે નજે ઔર સીધે સાધે વહો પુરાને દમ કે આપડે હૈં ઔર જમલોમા મેં અસ્તબ્ધસ્ત સ્વરૂપ મેં ફેલે હુએ

ઔર નિર્મમ કાવમે જૈ-મકી જૈમે દમકે ધાન દેનેવાલે નિર્ભર કાલેપીને ખેત હૈ દમાગ મેવાઃ પ્રદેશ જિસ તરફ અર્થિ દષ્ટિએ અત્યધિકારિ હૈ વૈસે હી વિદ્યાર્થી વા યનિસમૃદ્ધિ કી દષ્ટિસે બી બહુત હી અધિકારિ હૈ.”

પ્રમુખની દરખાસ્તની વિધિમા ખાસી મજાની સાર મિનિટ મધ અમિયારે અગિયાર પ્રાંતમાથી ટેકાં આપવો એ તો કીક પરંતુ ફેટલાક વિદ્વાનોએ લાખાં લાપણો પણ સુણાવો દીધા પ્રમુખ પણ કદાચ અકળાયા હશે, ને પોતાને લાપણું ટૂંકાવું પડ્યું જ એમ નક્કી કરી લીધું હતું, કારણ કે પાછળથી તેમણે પોતાનું લાપણું ટૂંકાવ્યું હતું શ્રી મુનશી પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાઈ ગયા હતા તે સત્ય હકીકત હતી પરંતુ આ લાખી વિધિને અતે તેમણે આ દાખરીમા મમેલનનું પ્રમુખપદ સ્વીકાર્યું અને હાવેલ છત્રીમ પાનાનું લાપણું ટૂંકાવીને શુદ્ધ દિંદીમા વાગ્યું શ્રી મુનશીમા અર્થશ્રમિ છે, શેલી છે, એટલે લાપણું મમે તેવું હોય તો ફિક્કુ ન લાગે, પરંતુ દિંદી સાહિત્ય મમેલનના પ્રમુખ તરીકે તેઓ આ લાપણું આપતા હોય એવું અમને શુભગતીઓને ન લાગ્યું એાછી મહેનત, છત્રીસ પાનામા અધિઅધ હિતારા અને મમવની ખેચ-આ મ જે શ્રી મુનશીને (શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીની અદામા અત્રે સૌએ ત્યા ન જોવા) એાધુ બચેલ જનતા, હાજર ગેદા વિદ્વાનોમાથી મમેલનમા ગમ ધગવનારા એાછા એટલે તેઓને શ્રી મુનશીના લાપણુમાં ખૂબ રમ પડ્યો અને ત્યારે ‘દિંદી લાપા’ જ ગદ્યભાષા થઈ ચકે છે તેના અમલમા દમથી સહી સુધીની વિવિધ પ્રાંતની માહિત્યકૃતિઓમાથી પચદશાતો માર્કને રજૂ કર્યાં ત્યારે મારી બાજુમા બેઠેલા એક પ્રતિનિધિભાઈએ ‘ખૂબ કી’ થી મુનશીને વધારી લીધા મારાથી સહજ કાવે બોલાઈ ગયું ‘અરે, આમા સી મહેનત છે? આપ્ર, રાજસ્થાન, દિંદી, વિજયનગર, મુજગાન, મિથિલા બગાળ, અવધ, પંજાબ કમઃ આસામ વગેરે પ્રદેશના માહિત્યમાથી હિતારા આપતા એ સહેલી વાત છે,” ત્યારે મારા પગ હેઠાઈ જઈ તેમણે કહ્યું ‘દિંદી માહિત્ય મમેલનના પ્રમુખ તો થઈ જાયો પછી ખજા પડે કે લાપણું કેમ થઈ ચકે છે?’ આનો જવાબ આપું ત્યા શ્રી મુનશીએ ફેટલી મૌખિક વાતો પણ વચ્ચે રડ કરી ગુણમલ છત્રી જનમજૂમિ કાઠિયાવાઃ જતાવો મારો કમગા’ વાળા પ્રકર થઈ ત્યાર કેવો ધમસાજ મમેલો તેનો રસમય કથા પઢી અને ‘પૃથ્વીવત્સલ’નું ચિત્રપટ જિતવું ત્યારે કેવો સલાહ મમેલો તેનું જ્વાન ક્યું

તેમની કહેવાની ગંભીર રીત, અને તેમણે તેમનું અધ્યાપન નાક અને અધ્યાપના માધો રાખીથી જાપડતા વ્યક્તિત્વે, સૌને એક સુધી ખેંચી રાખ્યા. "ઈસરો પૂર્વે જી ગુજરાતને ઈસ સંમેલન કા દો સમાપતિ દિવે થે એક ગુજરાતનરેશ સંવાજીરાન ગાયકવાડ ઔર દુસરે વિશ્વનથ મહાત્મા માધી પર ન તો મે નરેશ હ, ઔર ન તેતા મે તો આપ સમગ્રી તરફ સરસ્વતી કે મંદિર કા એક સામાન્ય પૂજારી હ" આ તેમની નમ્ર કથન શૈલી, અને ધીમે ધીમે વિષયની જણાવટ, હિન્દી સાહિત્યકારોને મન ગૌરવની વસ્તુ હતી મહાત્મા ગાંધીજી આ સંમેલનથી અત્યંત થયા, એ વસ્તુ પોતાને ખટકતી હતી, પણ એ ખટક તેમણે વેધક રીતે વક્તવ્યમાં રજૂ કરી, પ્રતિનિધિઓને પોતાની વધુ નજીક ખેંચ્યા. 'આજ મેરે હૃદયમે ખિન્નતા કા સંચાર હો રહા હૈ આજ જન આપ લોગો ને ઇસ સંમેલન કા અધ્યક્ષપદ મુઝે દિવા, તન મુઝે પ્રેરણા ઔર શક્તિ કા પયપાન કરાને કે વિષે વહ નહો હૈ, વહ ન્યૂનતા મુઝે આજ સંધ્ય સી વેધતી હૈ." અને પછી તેમણે હિન્દી-હિન્દુસ્તાની શબ્દ નિર્ણય કરી, હિન્દી બાબા જ રાષ્ટ્રભાષા થઈ શકે તેમ છે તે માટે પુષ્ટક જ ઉદાહરણ આપી તેમણે જણાવ્યું કે 'હિન્દી કા રાષ્ટ્રભાષા મનાના નહો'હૈ, વહ તો રાષ્ટ્રભાષા હો હૈ' તેના કારણે પણ તેમણે આખા દરેક સો ભારત વાસીઓમા નરાજી ટકા બાગ્તીય બાબા બોલાય. ■ તેમાં કેપ ટકા હિન્દી 'હિન્દુસ્તાની સાથે સંબંધ ગર્ભનારી બાબા હિન્દુસ્તાની બાબા ૩૪ ટકા, હિન્દી ૧૩ ટકા, સંસ્કૃત પ્રધાન' બાબા ૬ ટકા સંસ્કૃત પ્રચુર બાબા બોલે છે એટલે કે ૮૮ ટકા ભારતવાસીઓ હિન્દી બાબાથી પરિચિત' સહજ રીતે થઈ શકે તેમ છે ભારતવર્ષની બાબાઓમા ૩૩ ટકા દેવનાગરી લિપિમા અને ૨૭ ટકા દેવનાગરીમા કોઈ એકા પ્રકારમાં દેખાય છે, એટલે લિપિની દૃષ્ટિએ વિચારતા સાઠ ટકા નાગરી નિર્ધારિત પરિચિત છે વળી આ બાબા આખા હિન્દી સમજી શકાય છે, 'સંસ્કૃતની ઔરસેમી પ્રાકૃત, ઔરસેમી અપભ્રંશ-પ્રજાબાષા વગેરેમાંથી જાતરી આવેલી હાઈ હિન્દીની સંસ્કૃત પ્રધાન અને સંસ્કૃત પ્રચુર બાબાઓનું તે સગમકથાન અનેક ■

અને આ ઉપરથી હિન્દી ઉર્દૂનો જોડગઢો વિપરિત થયો છે તેના ઉપર આવી તેઓ હિન્દી બાબાનું નવું નામકરણ 'કરે છે 'હિન્દી, રાષ્ટ્ર ભાષા હો વહ એક ખાત હૈ પર વ્યવહાર ઔર રાજનીતિ કે લિખે જી મુઝે 'ભારતી' બાબા ચાહિએ જિસે સબી-ભારતીય લિખે, જિસ મેં સમ બોલે, જિસ મે સમસ્ત ભારત સાહિત્યકા વજન કરે જૈસે ઈંગ્લેન્ડની બાબા અર્થે,

ક્રાંતિકારી કેન્દ્ર, જેણે હી ભારતકી ભાષા ભારતી કમ અને ઈસ કી મુએ કંખના, ઈસ કી ખાટ ને રહા હ' અને એ ભારતી ભાષાની વ્યાખ્યા કરતા કહે છે: "નિમમે" પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીક મેં ઉચ્ચ શિક્ષા હી માની હો, નિમમેં અપને-વિચાર ઔર વ્યવહાર વિદ્યાન ઔર કલ્પનાએ, મંસ્કાર ઔર સર-સતા મૂર્તિમાન હોતે હો. નિસમે સસ્કૃત પ્રધાન હોતે પર બી અરબી, ફારસી, અંગ્રેજી કી દોલત હો, નિસસે અપની મંસ્કૃતિ કા પાક જગતકો પડા ચકે."

અને તેઓ આપ-સ્વમાન મૂર્તિમંત કરે છે. "ઈસ કે લિએ બી દિન્દ વિદ્યાર્થીક કી જરૂરત હૈ. મેં આપ સજ સે-નિન તક મેરી આનાઈ પદુચ સકતી હૈ. ઉન સજસે નિનતી કરતા હું કિ અન્ય સજ પ્રવૃત્તિયાં જોણુ દૈ. ભારત કો 'ભારતી વિદ્યાર્થીક'કી જરૂરત દૈ"

ગુજરાતીઓનું વર્ચસ્વ

દિંદી માહિત્ય સમેલન દ્વારા શ્રી મુનશીએ 'દિંદી ભાષા' ને માટે 'રાષ્ટ્રભાષા' ને માટે 'ભારતી' ભાષાનો સબ્દ પ્રચલિત કર્યો એમ કહીએ તો ચાલે. આ ભાષાને જેમ આપણે 'ભારતી વિદ્યાર્થીક' બોલી કરવા લાગ્યા તે જ બલ પશુ ચક્ર કરી દીધો.

પહેલા દિવસના કાર્યક્રમમાં ભાષણોના આસ્વાદ સાથે રસિક કાર્યક્રમ પશુ રખાયો હતો. રથાનિક વિદ્યાભવન-કલામંડળના કાર્યકર્તાઓએ નૃત્ય અને સંગીતની ચોક્કસ વાનીઓ પીરસી હતી લોકના માછીઓનું નૃત્ય, રામાયણના આધારે તૈયાર કરેલ નૃત્ય-નાટક મારીચરથ મુખ્ય ગણાવી શકાય. પછાત પ્રદેશ, કેળવણીનું પ્રમાણ ખૂબ જ ઓછું, જૂની પ્રજ્ઞાલિકાઓનો દુર્ગ-આ પરિસ્થિતિથી વિચારતા રજન કાર્યક્રમ કીક ગણી શકાય, પરંતુ તેની જોડવણી યોગ્ય નહોતી. ભાષણોની વચ્ચે વચ્ચે આ કાર્યક્રમ રખાયેલો હોવાથી પ્રમુખ વગેરે મંચ પર બેઠેલી જાકિનઓને અવારનવાર મે. અને પીક ફેરવવા પાતાં હતા. ઉદવપુરમાં માત્ર એકની જ સંખ્યામાં પ્રતિષ્ઠા સાચવી ગૃહલ 'માઈક'ની પશુ ધડીએ ધડીએ કરવી પાતી હેરફેર ગુજરાતી-ઓને મન નવાઈની વાન હતી.

ઉદવપુરમાં એકદમ સૌનું જ્ઞાન એન્થુ ગુજરાતની જહેનોએ—અમદા-વાદની મહિલા પાઠશાળાની બાર વિદ્યાર્થીનીઓએ. આ રંજન કાર્યક્રમમાં ગુજરાતી બેહેનોએ પશુ દિંદી ભાઈઓને ગુજરાતી ગરજાનો લાભ આપ્યો. 'વા વા વટોળિય'ની સૌરને પચીસ દળર પ્રેક્ષકોને અંત મુધી'એથી

રાખ્યા. એવા જ શર્યાકમ ઉદ્યપુરમાં વસતી ગુજરાતી બહેનોએ પણ આપ્યો. પરંતુ હેલો ક્લરે, તૈયારી વગર, સાધન વગર, સાજ અને પરિધાન વગર, ગુજરાતી બહેનોએ થી મુનશીની સ્ક્રિપ્ટ માટે, મુનશીની ગુજરાતમાં ફોરમતી પ્રતિષ્ઠા માટે આગવુંકા અને ઉદ્યપુરવાસીઓમા સારું માન-ઉત્પન્ન કર્યું.

ગાંધીજી-ટંડનજીની દસોલો

ખીજ દિવસે સવારથી સાજ સુધી જુદી જુદી વિભાગીય એકેકા હતી ગત્રે ખુશી પરિવહ હતી. પરિવહનું લક્ષ્ય એક જ કરાવ પર કેન્દ્રિત હતું-મહાત્મા ગાંધીજીનું સંમેલનમાંથી રાજનામું આપવાનો નિર્ણય કર્યો ત્યારથી હિંદુસ્તાનમાં ખગમજાટ મચી ગયો હતો. ગાંધીજીના અનન્ય ભક્ત યુક્તપ્રાંતના, કાર્યકર્તા બાણુ પુરુષોત્તમદાસ ટંડનજીએ ગાંધીજીને આ નિર્ણય ફેરવવા વિનંતિ પણ કરી હતી ગાંધીજીની ફલીલ એ હતી કે મારી પાસે ગુજરાત અને ખીજ પ્રાંતોમાંથી પત્રો આવે છે તેમાં એવો પ્રશ્ન ઉઠાવેલો હોય છે કે, હું હિન્દી-સાહિત્ય સંમેલન અને હિન્દુસ્તાની સભા-ખેત્રમાં શી રીતે રહી શકું? મંમેલન દષ્ટિએ હિન્દી જ રાષ્ટ્રભાષા બની શકે અને તેમાં નાગરી લિપિનું મહત્તર છે; જ્યારે મારી દષ્ટિએ નાગરી અને ઉર્દૂ બન્ને લિપિને સ્થાન છે. આથી હું મંમેલનને સ્વીકારેવ નાગરી લિપિ અને ભાષાને સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રીય સ્થાન નથી આપી શકતો ત્યારે મારે મંમેલનથી દૂર થવું જોઈએ.

બાણુ પુરુષોત્તમદાસ ટંડનજીની મામી ફલીલ એ હતી કે, "હિન્દી સાહિત્ય સંમેલનના સભ્યોને હિન્દી પ્રચાર સભાના સભ્ય થવામાં કોઈ રુકાવટ નથી. હિન્દી સાહિત્ય સંમેલન તરફથી હિન્દુસ્તાની એકેડેમીમાં પ્રતિનિધિ પણ છે, અને આ એકેડેમી હિન્દી અને ઉર્દૂ બન્ને શૈલી અને લિપિ ચલાવે છે. આથી આપને સમેલન છોડી જવાનું કોઈ કારણ નથી."

વળી તેમની ખીજ ફલીલ એ હતી કે, "સાધરણ કામોમાં એક ભાષા ખે લિપિમાં લખી ચલાવી શકાય, પણ ગંભીર અને સાહિત્યિક કામોમાં એક ભાષા અને એ લિપિનો સિદ્ધાંત ચાલી શકે નહિ એટલે જ્યારે દેશ માટે એક સામાન્ય લિપિનો વિકાસ થશે ત્યારે જ ભાષાનો સ્થાયી સમન્વય થઈ શકશે સમેલન તો હિન્દીને જ રાષ્ટ્રભાષા માને છે. ઉર્દૂને હિન્દીની એક શૈલી તરીકે સ્વીકારે છે ઉર્દૂનો વિરોધ કરવાનો પ્રશ્ન જ ન હોઈ શકે, પણ ઉર્દૂ પ્રેમીઓને, જોને હું રાષ્ટ્રભાષા કહું છું તેની તરફ ખેંચવા યત્ન કરીશ મને તો લાગે છે કે, હિન્દી દ્વારા રાષ્ટ્રના મોટા ભાગમાં એકતા સ્થાપિત થઈ શકશે."

આ અને આવી જ બીજી દલીલો સામે, ગાંધીજી અંગતો અસાધ્ય રજૂ કરે છે, "દિન્દી સાહિત્ય સંમેલનમાંથી અલગ થવાની વાત મારે માટે કોઈ નાનો સ્ત્રી નથી પડતું જેવી રીતે હું કોંગ્રેસમાંથી નીકળ્યો, એ જ રીતે જ સંમેલનથી અલગ થઈશ તો સંમેલનની-અર્થાત્ દિન્દી બાધાની વધુ સેવા કરવા માટે"

શાંતિનામોનો દેવીકાંડ

ઝરમાઝરમ ચર્ચા પછી ગાંધીજીના પત્ર પરથી ઉપરિશ્ચિત ઘણેક પરિસ્થિતિની આલોચના કર્યા બાદ સંમેલને ગત્રે એક ઘાગે નિર્ણય કર્યો કે, ફરી એક વાર આ સંમેલન, દેવનાથરી વિધિ અને દિન્દો પ્રચાર કરવાનો નિશ્ચય કરે છે તેની દૃષ્ટિએ દેવનાથરી તથા ફારસી, એ બન્ને વિધિઓનો પ્રચાર અશ્વવહાડુ અને અમાલ્ય છે

મહાત્મા ગાંધીજીના મત-ચનો બંચાવ કરનાર પ્રતિનિધિઓ પદ્મ ત્યાં હતાં, પરંતુ તે બહુ થોડી મજબામાં કેટલાક પ્રતિનિધિઓ મહાત્મા ગાંધીજી નામુદ ન થાય એ માટે હાગવમાં કેટલાક ચાલિદક ફેરફાર સૂચવતા હતા, કેટલાક આથી ઉમ્મ દરાવ કરવાનો તરફેણમાં હતા બેદન્ટ આનંદ કોચલાપન, મંગદાર માધવરાવ કામે, પંડિત મૌલિચેન્દ્ર, કુવંચ ચાંદકેણ ચાંગદા બંને બાણુ ટકનજી હાગવની તરફેણમાં હતા બાણુ ટકનજીના ધક્કાએ સૌને હાગવની તરફેણમાં ખેંચી લીધા, કાંગણુ કે તેમની દલીલો શુદ્ધિને રપરો તેવી હતી

ગુરુઓનો દિવસ

ત્રીજો દિવસ પણ હરાવોનો હતો કરિ-સંમેલનની પશુ યોજના હતી તેમાં અમે ભાગ ન લઈ શક્યા એ બદલ અમદાવાદમાં આવ્યા પછી થોડક થયો, કાંગણુ સામજ્યુ કે, મોડી ગત્ર ઉત્તપુરની જે બૂમિ પર ચાન્લોએ સિસોદિયા વીર નરોને જિ-દાવ્યા હતા એ જ બૂમિ પર, વખતના વહેવા સાથે કાન્ચગાનથી શુગતન પ્રન્ટયુ અને આપસઆપસમાં ચારીરિક બળ બતાવી આપવાની કેટલામના મુખાગર્વિદ પર તાલાવેલી ભગી સહ બાગે એવો અપૂર્વ પ્રસન્ન ભેવાનો લહાવો પ્રેક્ષકોને ન મળ્યો, પણ તેની બૂમિકાવ કહે છે કે દર્શનીય હતી. આ ધમાધમને અતે મધરાત પછી ભમેલા મુસાવરામાં રાજરચાનની ત્રૈરવત્રાયાઓની નવનોદિયા કવિઓએ રેલમહેલમ કરી દીધો અને બીજા દિવસનો સૂર્યોદય ભેતર્જતામાં થઈ ગયો.

ઉદયપુરમાં એક વસ્તુ અમારા ધ્યાન પર ખાસ તરી આવે. હિન્દી સાહિત્ય સંમેલનના પ્રચાર માટે ઠેર ઠેર પત્રિકાઓ ચોટાડેલો-કાંપોલી, શ્રી નાથદ્વારા વગેરે રચેલે પથ; પરંતુ કેટલાક રચેલે મોટા હોવાલપત્રો પણ તૈયાર થઈ હતા, તેમાં અંગ્રેજી ભાષા સામે રોષ હતો. રાજસ્થાની અહાલતોમાં, કચેરીઓમાં, દફતરોમાં અંગ્રેજીમાં પ્રચાર થઈ રહ્યો છે, અને જે રાજસ્થાનનો મૂળ ભાષા-સ્વાભાવિક છે, તેના તરફ લક્ષ્ય નથી. અપાયુ તે સામે તેમાં વિરોધ હતો. દરેકને હિન્દીમાં જ બોલવાનો આમદ હતો. સાદા ને સરળ હિંદી વિદ્વાનો.

હિન્દી લેખકોને મળવાની અને અરસપરસના સાહિત્ય વિશે વિચારોની આપણે કરવાની અમારી-શ્રી કશવરામ ઠા. શાસ્ત્રી અને મારી-મુનુ પંચજા હતી, પણ લેખકો અરસપરસ મળી શકે તેવી કોઈ ભેગવાઈ નહોતી શી મુનશી તો ખીજી અનેક લેખકોમાં ગોઠવાઈ ગયા હોય, નહિ તો તેઓ જાનકડી પરિચય-મેઠક ગોઠવી શકત નાથુ ટંકનજી અને જેઠાભાઈ દુરત છૂટીને આવેલા શ્રી દરિભાઈ લેખાપ્પાની સાથે મિનિટો માળવામાં અમને ઠીક ઠીક જાણવા મળ્યું. મુનશી જિનવિજયજી-સ્વામતપ્રમુખનો ત જૂ.અમારે માટે, મેઠક જેવો થઈ જવાથી હિન્દી લેખકોથી પણ પરિચિત થયા, એક તો ગુજરાતી અને તેમાં અમે મુનિજીના પત્રિકાના એટલે હિંદી લેખકો પણ અમારી નજીક આવ્યા, નહિ તો સદા પોશ્યાકમા-ગોઠણ સુધીના પૈત્રી, હાપન ઇચના કોટ મોમાં પાનવું ખીકું-સજ્જ થયેલા વિદ્વાન લેખકોને, હિંદી સાહિત્યમાં મશહૂર ગણાતા વિદ્વાનોને ઓળખવામાં અમને તકલીફ પડત હોય છે.

મુનશી જિનવિજયજીનો જન્મ મેવાડમાં પણ હવે તો ગુજરાતના જ થઈ ગયા. મેવાડવાસીઓએ બે વર્ષથી તેમને સારી રીતે સંકળમાં લીધા છે, એટલે તેમને એક કે બીજો નિમિત્તે રજપૂતાનાને સેવા આપવી જ પડે છે.

શ્રી લક્ષ્મીલાલજી જોશી અને ચૌરાટ્ટના જૂના વતની પણ ઉદયપુરના નાગરિક શ્રી જનાર્દનરાય નાગરને લીધે અંગેલન સફળ થઈ શકેયુ. ચોવીસે ચોવીસ કલાક તમારી સામે જ તેઓ અથડાય.

અને મેવાડની રસોઈ અને તેમાં અહીંથી જ જલરાતા હતા પણ રસોડાની જવરચા ઉત્તમ કહીએ તો જરાય અતિશયોક્તિ ન કહેવાય. મેવાડની વિશિષ્ટ વાનોઓ દરેકને મળ્યા કરે શ્રી શાસ્ત્રીજીને આ ન અપે

ઐટલે તેમને આ ગ્સોઈ ન પોચાવ પણ 'બાફમે' અને 'ફલકા' નેઈ તેમણે પ શ્રી નાથદારાને 'ઢોગ' આરોમવાનું હોડી દધ ખેતની ખુલ્લી જમીનમા દાથે 'ખીચડી ટોમેટર ટ્રુપ' પકવવુ સર કરી દીધુ. યાત્રીજની રસોઈ નેઈ, અમને પણ મોમા પાણી આપી જવું અને ઢોઈવાર આરોગ્ય હિપર એમની સ્વાસ્થ્ય ગ્સોઈ આરોગી જતા.

સમેલન પાસે મોટુ સ્વયંસેવક દળ હતું, ઐટલે બવરયા સારી હતી પરંતુ સમેલનમાં, રસોડે, કે સહેગમા હોડીમાં કે માટરમાં જ્યારે ઢોઈ પણ ભાઈ અમારી સુચનાને 'બડો હુકમ' વાચ્ય દ્વારા સ્વીકારે ત્યારે અમે મૂકાઈ જતા, અને દસી પકતા, 'હુકમ' 'હુકમ'ના વિનય સુધી ઠીક, પણ બધા 'હુકમ'માં વિનયની પરાકાષ્ઠા તરી આવતી કેટલીક વાર અમારે જાતે જ એ કામ કરી લેવુ પડતું

સમેલનમાં દુર દુરથી પ્રતિનિધિઓ આવેલા પણ એક માથે સૌ ઉદયપુર નેઈ થકે તેવી બવરયા નહોતી સુચનાઓ તજુએ તજુએ હતી, શુ નેવુ તેની માહિતી હતી, દરેક સ્થળ નતાવવા માટે સ્વયંસેવકદળ તૈયાર હતું પણ ને સ્થળે જવા માટે રાત્રીની પરવાનગી નેઈએ તે પરવાનગી સમેલન થકે થયા પછી ત્રીજે દિવસે મળી અમે તો વગર પરવાનગીએ લાભ લઈ લેતા, ઐટલે નેમણે પરવાનગી માટે રાહ નેઈ દશે તેમને વધુ રાખવુ પાડુ હશે

સોના જેવો પ્રદેશ

સારાય મેવાઃ પછાત પ્રદેશ છે વલ્લખેડાયેલી જમીન નજર નાખો ત્યાંસુધી દેખાય વચ્ચે માઇસોના માઇલ સુધી વિસ્તરેલાં મરોવરા નજરે પડે, દુનિયાના મોટા મજાતા સરોવરામાંનું એક 'જન્સમુદ્ર' અહીં છે. કાકરોલોનું 'રાવમાગર' કાંઈ નાનું ન કહેવાય. પિછોલા', 'ફોલસાગર', 'ઉદયસાગર' કેટલાંય વર્ષો સુધી પાણી પૂડ પાડ્યા કરે ટ્રેનમાથી નજર નાખો તો કેટલાય ગામડે પાણીના બધ છતાં આ પ્રદેશ અલ્પખેડાયેલો, અલ્પવિકસેલો રાત્રીય કચીય મહેનત ન લે એક વિચાર આ યો અને યાત્રી જીને કહ્યું. 'યાત્રીજી! રજપૂતાનાના જધા રાત્રીયો મળી એક યોજના કરે તો મારુ વ રજપૂતાના-રણ સુધી ફગદુપ થઈ જાય ગામડે ગામડે ધનેકુટિસિટી પહોંચતી કરવાની શક્તિ આ સરોવરામા છે પાણીની આ પ્રદેશમાં છૂટ છે કાંઈ કર્મચોગી મળી જાય તો "

ભામાશા કે દયાળયાની રજપૂતોમાં અછત છે, નહિ તો આ સ્વપ્ન કોઈને કેમ નહિ લાખ્યું હોય? પ્રકૃતિસૌંદર્યથી ભરપૂર આ પ્રદેશે કેમ કામ સાહસિકને આકર્ષ્યા નહિ હોય? દેશી રાજ્ય છે તેથી?

રાણા પ્રતાપની યાદ

અમે સાંભળ્યું હતું કે હજુ ઉદયપુરનરેશ પ્રાચીન પ્રણાલિકા સાચવે છે-પથારી, નીચે દાબ મૂકવાની. અમને મન થયું કે ચાલો, એ નરેશના દર્શન કરીએ. ફતેહસાગરથી સાહેલીઓની વાડીએ જતાં રસ્તામાં સમાચાર મળ્યા કે, શ્રી જૂવાળનરેશ ફરવા ગયા છે; હમણાં, પાછા ફરશે. શાસ્ત્રીજીને મેં કહ્યું: “શાસ્ત્રીજી! એમતી મોટર ધીમી કરાવી દર્શન કરીએ તો રંગ રહે.” શાસ્ત્રીજી કહે: “મોટર શી રીતે જીબી રખાય?” મેં કહ્યું: “આપણે હાથ દેખાડી મોટર જીબી રાખીએ અને ઘોળ કરીએ.” શાસ્ત્રીજીને દિશા સ્ત્રી ગર્ભ. ખુરસો મઝાનો, ઉદયપુરી ટંકચાળમાં પડેલો રૂપિયો, કાઠી શાસ્ત્રીજી જાંઘાં. મોટર નીકળી એટલે અમે હાથ લાગેાં કર્યો. મોટર ધીમી પડી. શાસ્ત્રીજીએ વિધિ મુજબ ઘોળ કરી હાથ નેડ્યા. બાજુના મંત્રીએ ચાંદીને આકાશ વગર ‘બડો હુકમ’ શબ્દ ઉચ્ચાર્યો, અને મોટરે વેગ પકડ્યો. ‘બડો હુકમ’ વાક્યથી જ અમારાં ગાંત્ર થીજી ગયાં. અમારી નજર સામે તરવરતી રાણા સંગ, કુંભાજી, પ્રતાપ કે સન્નિધિસિંહની એ હંપી નહોતી. તેમના મોં પર એ ખુમારી નહોતી, માત્ર એ રાજવંશની રાનક હતી. અસંખ્ય પુવાંરાઓથી, હમળના વનથી, મેઘપત્રપથી દોપતી સાહેલીઓની વાડી તે દિવસે જોવાની અમારી શક્તિ મારી જ ગઈ. ખીજે દિવસે અમે બધું જોયું, પણ અમારું સૌનું મન ખિલ હતું; પરંતુ આજ ટાંકણે બરાચેલ નાનકડા પ્રદર્શને અમારા લોહીને વેગીધું બનાવ્યું. અનેક જૂની પ્રતો, રાગરાગિણીઓનાં ચિત્ર-સંગ્રહો, મોમલ બાદશાહના તે તે સમયનાં ઇત્રો, ‘સતસઘ’ ગ્રંથની અનેક નકલો, એ તેની વિશિષ્ટતા હતી. પ્રતાપનું બખ્તર, કાલું, ટોપ, તરવાર દર્શનીય વસ્તુઓ હતી. બખ્તર અમે જોયકી જોયું-હાથમા તાકાતની જરૂર હતી. અનેક નાનકડી કડીઓથી સંકળાઈને તેવાર થયેલું બખ્તર, પ્રતાપની કદાવર મૂર્તિને અમારી નજર સમક્ષ ખડી કરી દેતું હતું એતકનાં જીન અને પેગડાંએ અમને ચિતોડની યાદ આપી, એટલે જ એ સાજે શાસ્ત્રીજી સિવાય અમે દશ અને મહિલા પાંકચાળાના આચાર્ય શ્રી નેકાલાલ ચાહ સાથે અગિયારે બહેનો મળ્યા. અમારી બાવીસની દુકડીએ, ચિતોડગઢ તરફ પ્રવાણ કર્યું.

અમારી દુકડીની સરદારી શ્રી મણિલાલ મગનલાલ અજમાએ લઈ લીધી.

ચિતોડગઢની મુલાકાત

પૂરા છબીસ કલાક ચિતોડગઢમાં ગાળી અમારી ચોવીસની દુકડી વીસમી ઓક્ટોબરે સવારે લગભગ સાડા અગિયાર વાગે જયપુર જઈ પહોંચી. શાંતીજી પણ ચિતોડ રોડને અમારી સાથે થઈ ગયા હતા.

અજમેરથી જયપુરની મુગાફરી માદ રહી જાય તેવી હતી. લશ્કર માટે અસાધ્ય રખાયેલા કબજામાં અમે સૌ ચડી બેઠાં. એ તો ઠીક પણ બેસવાની જગ્યાએ અમારા સામાને રથાન લઈ લીધું. આજે સવારે પં. જવાહરલાલજી જયપુર પહોંચી જવાના હતા; ત્યાં અખિલ દિવસ લેખક સંમેલનની બેઠક ચરૂ થતી હતી, અને સાથે રાજસ્થાની કાર્યકર્તાઓનું પણ સંમેલન હતું એટલે સાહિત્યકારો અને કાર્યકર્તાઓનું વહેણ એ દિશાએ હોય તે સ્વાભાવિક હતું, પરંતુ પ્રેક્ષકોની મંજૂરા સૌથી વધી જાય તેમ હતી.

જયપુરમાં અખિલ ભારતીય લેખક-સંમેલન

જયપુર રોડને હોંગ્રિસ અને લેખક-સંમેલનના સ્વયંસેવકો આગેતુકોને સત્કાર કરવા દાબર હતા. લેખક-સંમેલનની રોડને જ ઝોકિસ હતી, અને તેમને ઊતરવા માટે રોડનથી જ તૈયાર રખાયેલી સમવડ મુજબ સૂચના પઈ જતી હતી. કમનસીબે શાંતીજી અને મને પાસેપાસેના પણ લુહા લુહા તંબૂમાં જગ્યા આપી હતી. અમારે એ સમવડનો લાભ લેવો નહોતો, કારણ કે અમારી સાથેનાં મિત્રો સાથે જ અમારે ઊતરવું હતું. એટલે રાત્રીની મોટરમાં સૌએ પસંદ કરી રાખેલી સરાઇએ મોકલી દે અને શાંતીજી સીધા જ્યાં સંમેલન ભરાયું હતું ત્યાં બિપડ્યા.

‘પી. ઇ. એન.’—‘પેન’ના મંત્રાવાચક નામની જાણીતી થયેલી આ સંસ્થા વિશ્વભરમાં જાણીતી છે. આ જનતબરના જાણીતા સાહિત્યકારો આ સંસ્થાના સભ્ય છે. ‘પી’ એટલે Poets અને playwrights (કવિઓ અને નાટ્યકારો), ‘ઇ’ એટલે Editors અને Essayists (તંત્રીઓ અને નિબંધકારો) અને ‘એન’ એટલે Novelists (નવલકથાકારો.) કલમનું સાધન ધરાવતા સાહિત્યકારોની, સંસ્કારસ્વામીઓની આ સંસ્થા છે.

આંતરરાષ્ટ્રિય સંમેલો ધરાવતી આ સંસ્થાની સ્થાપના ઇ. સ. ૧૯૨૧ માં થીમતી ક્વેસન સ્કોટે કરેલી. પોતાના અવસાન સુધી જ્ઞાન ગાદસવર્ધો આ સંસ્થાના પ્રમુખ હતા. તેમના અવસાન પછી શ્રી. એચ. જી. વેલ્સ તેના પ્રમુખરથાને આવ્યા.

આ સંસ્થાની લગભગ દરેક દેશમાં શાખાઓ છે. વિશ્વયુદ્ધ પરસ્પરનો સંબંધ હમણાં ખેરવી નાખ્યો છે, પરંતુ શાંતિના સમયમાં દુનિયાભરના સાહિત્યકારોને એક બાસપીઠ પર લાવવાના, એકઠીબીજના સંસ્કારને પરસ્પર વિનિમય કરવાના આ સંસ્થાએ પ્રયાસ કર્યા છે. સાંઝના સમયે આ માટે વિશ્વના સાહિત્યકારો એકત્ર થતા.

આ સંસ્થાની માન્યતા એ છે કે, તેમાં ધાર્મિક, રાજકીય, કામીય કે રાષ્ટ્રીય વર્ગભેદો નથી. કોઈ પણ કોમનો કે રાષ્ટ્રીય સાહિત્યકાર આ સંસ્થાનો સભ્ય થઈ શકે છે. સર્જનાત્મક સાહિત્યના વિકાસ અને મંરણશુ માટે વિશ્વભરના સાહિત્યકારોનો પરિચય કરવાનો, સહકાર સાધવો; મૈત્રી કેળવવી એ સંસ્થાનો હેતુ છે. સાહિત્યને વિસ્તારવાની તેની નેમ છે. અત્યારે અરસપરસ બાબડી પડતાં રાષ્ટ્રો વચ્ચે સમાન વૃત્તિ જામત કરવાની તેની ધમશ છે. આ હેતુને માન્ય રાખનાર સાહિત્યકાર આ સંસ્થાને પોતાની સેવા આપી શકે છે.

આ સંસ્થાની એક શાખા હિંદમાં પણ છે. શ્રીમતી સોહિયા વાઘિયા આ શાખાના પ્રાણ છે. આ શાખાની સ્થાપના ઇ. સ. ૧૯૩૩ માં ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના સહકારથી થઈ હતી. તેઓ પોતાના અવસાન સુધી આ શાખાના પ્રમુખ હતા. અત્યારે શ્રીમતી સરોજિની નાયકુ પ્રમુખ છે. પંડિત જવાહરલાલ નેહરુ, સર એસ. રાધાકૃષ્ણન, મૌલાના સૈયદ મુહમ્મદ નદવી ઉપપ્રમુખો છે. પ્રાતે પ્રાતઃપ્રાર્થના મળી લગભગ બસો સિત્તેર તેના સભ્યો છે. જુદી જુદી સાહિત્ય સભાઓ અને વિદ્યાપીઠો આ મંસ્થા સાથે સંકળાયેલી છે.

આ 'સંસ્થા 'પી. ઈ. એન.' નામનું એક સામયિક પણ પ્રકટ કરે છે. જુદી જુદી ભાષાઓમાં પ્રકટ થતા સાહિત્યનો પરિચય આપતાં પુસ્તકો પણ પ્રસિદ્ધ કરે છે.

હિંદ ખાતે અખિલ હિંદ ભેખક-સંમેલન ભરીને એક અવકારદાયક પગલું આ સંસ્થાએ ભર્યું હતું, કારણ કે પ્રાતે પ્રાંતના ભેખકો આ સંમેલનમાં હાજર રજા હતા. પરદેશથી પણ પ્રતિનિધિઓએ હાજર રહી પોતાનો સહકાર આપ્યો હતો.

રજવાડી સંગવડ

તથુ દિવસનો ભરચક કાર્યક્રમ : સવારે નવથી ચાર થાય, બપોરે એક વાગ્યે દોઢ કલાક ઉનારે જવાની છૂટ અને ફરી રા. બો. છ સુધીની કાર્યવહી. રાત્રે સાડા આઠથી સાડા અગિયાર સુધી બજમાનો તરફથી

જાદના પ્રયોગો અને ખાણ આમ ચોવીસે કલાક પ્રતિનિધિઓ સાથે રહેવાનું. ઈનરવાની રજવાડી સમગ્ર હતી. વિશાળ તંબૂઓથી શોભતું એક નગર, જ્યપુરના એક નાનકડા ગ્રામીન કિલ્લાની હાથમાં ખડું કરવામાં આવ્યું હતું તબૂ દીક 'માત્ર બેઠે વ્યક્તિઓની જ સમગ્ર; દરેક તંબૂમાં નાદવા ધોવાની, ચીચાદિ કંપની, શ્રુવાની, લખવાની, વાચવાની વ્યક્તિગત સમગ્ર, મંમેલનના રથને અથવા દર્શનીય ચીજોનાં દર્શને જવા વાહનોની સમગ્ર-આથો પ્રાતેપ્રાતના પ્રતિનિધિઓને એક બીજાની નજીક આવવાને અવકાશ રહેતો.

સમગ્ર તથાસો પ્રતિનિધિઓએ આ મંમેલનમાં હાજરી આપી હતી. તેમાં હિંદુ લેખકો હતા, મુસ્લિમો પણ હતા, પત્રકારો હતા, પત્રલેખકો પણ હતા. સાહિત્યની દુનિયામાં પ્રતિષ્ઠા મેળવેલ પ્રતિભામંપને વિદ્વાનો હતા; તે રજવાડાં આગળ પડતા અભણદારો પણ હતા; ખુદશી બેઠકમાં જાગ લેનાર વિદુષી બહેનો હતી, તે પાઠમાં રહી કાર્યવહી નિદાજનાર બહેનોની પણ સંખ્યા હતી.

રજવાડી કાર્યક્રમ

જ્યપુર રોજને અમારા હાથમાં હાથેસો કાર્યક્રમ મુકાયો; અમે પાના ફેરવ્યા. કાર્યક્રમની વિગતો જોઈ, અને સંમેલનમાં પહોંચવા મન અધીરું બન્યું પ્રમુખ શ્રીમતી સરોજિની નાયડુ જુદા જુદા વિષયોની ચર્ચા શરૂ કરવા માટે નક્કી કરાયેલા મહારથોઓ-સર ગદાકૃષ્ણન, સર મોગિસ ગ્રાવર, ડૉ. રાધાકૃષ્ણ મુકજી, શ્રી મુનશી, શ્રી ફોર્સ્ટ; તેમાં જાગ લેનાર જુદા જુદા વક્તાઓ, હિંદની અર્વાચીન સાહિત્ય સમૃદ્ધિ-આસા-મીઠ, બગાળી, અંગ્રેજી, ગુજરાતી, હિંદી, કન્નડ, મલિની, મલયાલમ, મરાઠી, ઓરિયા, પંજાબી, સંસ્કૃત સિંધી, તામીલ, તેલુગુ, ઉર્દૂ, એમ સોળ ભાષાની સાહિત્યસમૃદ્ધિનો પરિચય, સોળ વક્તાઓ આપવાના હતા. પરંતુ પહેલા જ દિવસે અમારો સત્સાહ ભાંગી પડ્યો. આ વક્તાઓના સમય પર નિયમન મુકાયું. પાચથી દર મિનિટમાં પોતાના વક્તવ્યનો નિષ્કર્ષ કહી જવાનું સૂચન પ્રમુખ તરફથી જ થયું આથી એકવિ વિષયનો દોર પડતા ખૂન મુશ્કેલી નહી. ગુજરાતી સાહિત્યનો પરિચય આપવા માટે, ગુજરાતી સાહિત્યમાં અભણ એવા એક ભાષાની વરણી થઈ હતી તેમજ ગુજરાતી સાહિત્ય વિશે જે કંઈ કહ્યું તે ન કહ્યું હોત અને માત્ર લેખકોની નામાવલિ તેમના માટેના વિશેષજ્ઞો મહિત બોલાઈ હોત તોયે ગુજરાતમાં

શ્રી. મુનશી સિવાય બીજા પણ વિદ્વાનો છે તેનો બીજાઓને આહારી ખ્યાલ આવત.

રજવાડી વક્તાઓ

પડિત જવાહરલાલ નેહરુએ, 'હિંદી સાહિત્યના વિકાસ'ની ચર્ચા ઐક્યની દૃષ્ટિએ શરૂ કરી. આ ચર્ચાને વેગ આપનારુ કાષ્ઠ ન મળ્યુ હિંદની પ્રમાન્ય અને મહાન ગણાતી વ્યક્તિએ રજૂ કરેલા મતભેદો સામે દલીલો કરવાનું કદાચ કાષ્ઠને રુચ્યુ નહિ હોય. સર રાધાકૃષ્ણને પોતાની વક્તવ્યછટાથી મમેલનને મુગ્ધ કર્યું. તેમની પ્રાચીન સાહિત્યના અવતરણો આપવાની રીતિ અને તેમણી પોતાના કથયિતમ્યને મળી રહેનો ટેકા-એ તેમની વિશિષ્ટ શૈલી તેમનો કહેવાનો આશય એ હતો કે, 'જ્યાસુધો તમે મહાન દ્રષ્ટા નથી ત્યાંસુધો તમે ગૌરવપૂર્ણ સાહિત્યની રચના કરી શકશો નહિ.' તેમના વક્તવ્યમાધો એક વસ્તુ તરી આવો કે તેઓ જોટલા મર્મણ અને સર્વથ સંસ્કૃત સાહિત્યના છે, તેટલા મર્મણ હિંદી સાહિત્ય વિશે કદાચ નહિ હોય. તેમણે ઉપાડેલી ચર્ચા કાષ્ઠ ન ઉપાડી શક્યુ

"હું સ્વપ્નદ્રષ્ટા છુ અને તેમા ભાગ લેવા આમ સૌને નિમત્તુ છુ" એવા કહારવ સાથે શ્રી ભારતી સારાભાઈએ જ્યારે પોતાનું મેં 'માષક'ની સાથે મેળવો દીધુ ત્યારે એક લખ્ય સ્વપ્નની આમાલી કરતા અમારા કાન સરવા થયા પરંતુ એ સ્વપ્ન નહોતુ, એક માત્ર ભ્રમ હતો તેનો ખ્યાલ તેમના ટૂંકા વક્તવ્યને અને આળે. તેમના કહેવાનો સાર એ હતો કે, અમેજી ભાષા વિશિષ્ટ ભાષા છે, હિંદી ભાષાઓમા કાષ્ઠ ભાષા તેની તોલે આવી શકે તેમ નથી.

શ્રી. ફ્રેસ્ટર, બાબુ ક્ષિતિમોહન સેન અને શ્રી ગુરુદાસ મલ્હોત્રે પોતાના નિબંધોથી શ્રોતાઓને મુગ્ધ કર્યા. શ્રી. મુનશી કે શ્રી ગ્વાયર તો આળ્યા નહોતા, કાર્યક્રમનું 'રિહર્સલ' પહેલેથી ચર્ચ ન શકે, એટલે, વક્તાઓમા અને વક્તાઓને અપાતા સમયમાં ઠીક ઠીક ફેરફાર કરવો પડ્યો. મહુરવના બે ઠરાવો

સમેલને બે ઠરાવ સ્વીકાર્યા હતા જન્મેજ ઠરાવ ખૂબ મહત્વના કહી શકાય શ્રી મસાણીએ 'કાપીરાઈટ'નો ઠરાવ રજૂ કર્યો અને શ્રી મુસ્કરાજ આનંદે તેના પર છણાવટ કરી અત્યારના હિંદી લેખકોની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિનો તેમજ ચિન્તાર હતો પરવાનગી વગર થનાં આપાતરો, ખુદ

પોતાની જ ભાષામાં થઈ જતું રૂપાતર, ઝોજી વધતી 'ગેયલી' વગેરે મુશ્કેલીઓ સમેનનમાં રજૂ થઈ હતી આ માટે યોગ્ય કરવા શ્રી મુનશી સમેતની એક સમિતિ નિર્માણ છે ત્યાં આવેલ પ્રકાશકોમાંથી લોકોએ લેખકોની મનોદશા પણ વર્ણવી હોય તો સમેલનના સુકાનીઓને તબુ દટિબિંદુ ભણવા મળત ?

શ્રી પશુકરે સૂચના કરી કે, હિંદી મુખ્ય ભાષાઓમાં હિન્દી જ્ઞાનકોશ તૈયાર કરવો પરિપક્વ આ સૂચનાને સ્વીકારી મારા જ તજ્જમાના સાથી, એક વખતના ન્યાયાધીશ શ્રી પ્રહલાદ ચંદ્રશેખર દીવાનજીએ આ ઠરાવ પર પોતાનું જ્ઞાન પ્રકટ કર્યું પહેલાં વિરોધ કર્યા, ને પછી પ્રમુખ શ્રીની ના હોવા છતાં ફરી વખત ગમમય ઉપર જઈ, "હું સૌ પહેલાં મદદ કરવા તૈયાર છું" નો જવાબે તેમણે પોકાર કર્યો ત્યારે તદ્દન નીરસ થઈ ગયેલા વાતાવરણમાં કાર્પક રત્ન આગ્યો સંમેલને આ સૂચનાને સ્વીકારી પણ તેનો અમલ એક સ્થળે થઈ રહ્યો છે તેનો ખ્યાલ સાંઝે 'ખાણા' માં આગ્યો વાતવાતમાં ઝાંસીધી આવેલ એક પ્રતિનિધિ બાઇએ અમને કહ્યું કે, સિધ સરકાર વિશે, તેની કાર્યવહી વિશે ખૂબ ટીકા થઈ ચકે તેમ છે, પરંતુ એક બાબતમાં તેણે કાંઈ પણ પ્રાપ્ત કરતા પહેલ કરી છે. મિથના લેખકો, તેમના સર્જનો સિધના રીતિવાળો, તેનું ચિરંપ સ્થાપત્ય વગેરે ઉપર સિધ સરકાર પોતે જ 'જ્ઞાનકોશ' તૈયાર કરાવી ગઈ છે આ માટે સારા લેખકો પણ રોક્યા છે"

અંગ્રેજી કાર્યવહી

સારીય પરિપક્વ દમદમાભરી હતી શ્રીમતી સરોજિની નાયકુની એક બાજુ સર રાધાકૃષ્ણન અને પડિન જવાહરલાલ નહેરુ બેસના, તો બીજી બાજુ સર મિરઝા ઈસ્માઇલ આરામથી જીવ ખેંચી લેતા પડિતજી તો લાગે સમય સુધી એક સ્થળે બેસી જ ચકના નહિ એટલી તેમનામાં અચળતા હતી. પરિપક્વ કાર્યવહી અંગ્રેજીમાં જ ચાલતી હિંદી કે ઉર્દૂ ભાષાને ત્યાં સ્થાન નહોતું 'ઉદયપુર' માં હિંદી સાહિત્ય સંમેલનમાં બાગ લઈ અહીં આવેલા અમને, અને હિંદી રાષ્ટ્રભાષા થઈ ચકે' એવા અમારા મતબ્બને અહીં અપરિમિત વાતાવરણ લાગ્યું શ્રી રામજી દસરાજને ત્યાં અપાયેલ ખાણા પ્રસન્ને આપોઆપ એક વિચિત્ર કાર્યક્રમ યોજાઈ ગયેલો, એટલે ત્યાં હિંદી, મનડી, તેલુગુ, ઉર્દૂ ભાષામાં કાબજાન સામગવાનું મળ્યું શ્રી ગુરુ દલાલ મલિકે માધોજને પ્રિય 'તેરા મકાન આલા' સિધી

બાપામાં ગાંધી સૌને મુખ કર્યાં સિધી બાપામાં કાવ્ય હોવા છતાં તેને સમજવામાં કાંઈને મુશ્કેલી પડતી નહોતી

પ્રતિનિધિઓને સારંગ્ય દિવસના કાર્યક્રમ બદલે સંજોનો કાર્યક્રમ ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડ્યો. ‘બાપા’ને સમયે છૂટથી એકબીજાને હોળીમળો, પરિચય’ સાથે ગુજરાતીઓનું સારું જૂથ હતું શ્રી કૃષ્ણલાલ કાઠી, પ્રોફેસર કાન્તિલાલ પડયા, શ્રી ચંદ્રવદન મહેતા શ્રી વસંત પડયા, શ્રી શુભાશંકર બ્રાહ્મણ, શ્રી મુરલી કાકુર, શ્રી હરિશંકર, શ્રી કે. કે. શાસ્ત્રી વગેરેને લીધે અમારું મહાન મોડું રહેલું દેખાતું

જયપુરનરેશને ત્યાં

જયપુરનરેશને ત્યાં પહેલે દિવસે સાંજે સૌ અરસપરસ પરિચય સાધતા હતા. લશ્કરી પોશાકમાં જયપુરનરેશ ત્યાં આવી પહોંચ્યા પકિતજી ઇંદિરા ગાંધીનો હાથ પકડી સર મીરજા ઇસ્માઈલ સાથે આગળ વધ્યા સર મીરજા ઇસ્માઈલે દિલ્હીના બાદશાહનો પરિચય જયપુરનરેશને કરાવ્યો.

“ઓહા! ખૂબ આનંદ થયો તમને મળીને!” જયપુરનરેશ હાથ મિલાવી અગ્રેજીમાં જવાનું આપ્યો.

સર રાધાકૃષ્ણનું ખ્યાન સામે મહેલ ઉપર ઊડતા જ્વજ પર હતું તેમણે અચાનક પૂછ્યું “ઓ જ્વજમાં મદામબાના જ્વજ જોવો રમ કયાથી?”

જવાબ ન હતો

‘પણ એક સાથે જો જ્વજ કેમ? અને ઉપરનો જ્વજ નાનો કા માટે?’ પકિતજીએ જીઘાસા દર્શાવી

“મને ચોક્કસ ખ્યાલ નથી પણ પરાપૂર્વથી ચાલી આવતી એ પ્રથા છે એક પ્રસંગે મરાઠા અને અમારા સૈન્યે સયુક્તપણે વિજય મેળવ્યો તેની યાદગારી દર્શાવતું એ જોશાય છે એ નાના જ્વજને લીધે અમને ‘સવાઈની ઉપાધિ મળે છે’ જવાનમાં ક્રકયા જયપુરનરેશ શુદ્ધિનો ચમકારો ન દર્શાવી શક્યા

સર મીરજા ઇસ્માઈલ અટલ પ્રકૃતિના જણાયા અમદાવાદીઓનો કડવો કે મીઠો અનુભવ હશે ભગવાન જણે પણ અમને અમદાવાદીને મળી આનંદ પ્રદર્શિત કર્યો પકિત જતાહરણવજી તો સાબળ્યે જ ગયા અમદાવાદના વિદ્યાર્થીઓની ૧૯૪૨ ની લડતથી લઈ જયપુર રાજ્યમાં પ્રજાને ભોગવવી પડતી હાડમારી-એકેએક હકીકતને દિલમાં પૂરી ઉતારી લે, સંધરી લે

જયપુર શહેરની મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ ચવાનું પતિત્વ જવાહર લાલે જણાવ્યું તે જયપુર શહેરની નગરચના મુગ્ધ કરે તેવી, છે 'સતી દીવાતોનું શહેર' કહીએ તો ચાલે સ્ટેશનથી સીધા 'ગજતા'ના ધોધ સુધી જાઓ' મ્યુઝિયમથી ટાઉન હોલ સુધી નગર કરો—એક જ સરખા સીધા સળંગ રસ્તા, દુકાનો અને દિવાસો એક સરખી અગણી વ્યવસ્થા દુકાન શોધતાં ચાપ ખાઈ જાય જયપુરનું મ્યુઝિયમ જાહવણીની દૃષ્ટિએ ખૂબ આકર્ષક છે કાત મમ, માગીમમ, વણાટમમ, ભરતકામ-વગેરેનાં ઝીણવટથી અભ્યાસ યર્થ શકે એવી ત્યાં મૂમવડ છે ક્યુરેટર શ્રી દનુમાન પ્રમાણએ આ વિસે દરમ્યાન બાર બાર કલાક દાજી ગદો, પ્રતિનિધિઓને પૂરી સમજ પાડી 'ઓર્ગેટરી' અને નાજમહેલ'ને જરાય ન બૂલી શકાય 'અભેર' કિસ્સાની ધાર નિંદગીમાં ચાદ ગદો જાય તેવો નીવડી પ્રતિનિધિઓની સવડ માટે વાદનો તૈયાર ગહેતા, પણ ઝાગણીસ ઝાગણીસ હાથીની કતાર પણ મલામી આપતી એટલે જયપુરમાં અમે સૌએ વિશેષ માવયું—પ્રાચીન રથજોનું દર્શન ખાણું અને દાથીની સવારી.

સરોજિની નાયક

જેમણે હિંદનો આત્મા એક છે, એનું સ્વરૂપ એક છે,

એના અભિલાષો એક છે' નો અર્થજા જાણતો કયો!

સમગ્ર દૃષ્ટિએ જોતા એક વસ્તુ મિલે કરી, પ્રાંતપ્રાંતના લેખકોની નિકટ આવવાની શ્રીમતી સરોજિની નાયકના સંપર્કોમાં જ કહીએ તો, 'ભાગતવર્ધ'ની બધી જ ભાષાઓ અને, મરૂત તથા અન્વ ભાષાઓના પ્રતિનિધિઓ એકત્રિત થયા હોય તેવા આ પહેલો જ પ્રયત્ન છે હિંદનું સાહિત્ય જુદવિધ છે 'સાહિત્યમાં વૈવિધ્ય છે છતાં આપણે શા માટે અહીં મળ્યા છીએ? દારણ કે દિંદ એક અને અવિમાન્ય છે ભાષાઓમાં મમે તેટલી કિન્નતા હોય, મમે તેટલી નિરાળા સ્વરૂપે લે લખાતી હોય, છતાં આ દરેક ભાષાની અદ્ય મુખ્ય વિચાર એક જ છે ભદ્રપુત્રાથી કન્યાકુમારી સુધીના હિંદનાં સર્જનો, કાવ્યો, ગીતો હાવરંકા એક જ પ્રકારનાં છે હિંદનો આત્મા એક છે, એનું સ્વરૂપ એક છે, એનો અભિલાષ એક છે'

રંગભૂમિનો વિકાસક

વક્તા શ્રી જયશંકર બ્રહ્મચર્યાસ ("સૂદરી")

ગુજરાતી રંગભૂમિના સમર્થ લેખક, આદ્ય દ્રષ્ટા, ચિરંતના ઉત્પાદક, મુરખી મૂળશંકર હરિનંદ મૂળાણીને અમદાવાદની ગુજરાતી સાહિત્ય સંઘી, મોડું મોડું પણ, કર્તવ્ય સમજીને માનપત્ર આપે છે તે જોઈને રંગભૂમિના પ્રત્યેક નાના મોટા સેવકને પછી તે લેખક હોય, અજવનાર હોય, માલિક હોય કે રસિક પ્રેક્ષક હોય તેવા કોઈ પણ ગુજરાતીને-આજે આનંદ અને અભિમાન થયા વિના નહિજ રહે, કેમકે રંગભૂમિનું તત્ત્વ તે લેખક અજવનાર, અને પ્રેક્ષકના વ્યાપારનું તત્ત્વ જાણના સહકારથી, ત્રિવેણી સંગમ જેવું, શોભનીય, રસપ્રદ પવિત્ર, તીર્થરૂપ, સરકારધામ બની જાય છે તેથી ત્રણમાના કોઈ એકના સત્કાર કે બહુમાનથી ત્રણેના સત્કાર થઈ જાય છે એવું તેનું અભેદ સ્વરૂપ છે એ નિઃસંશય છે

આવી સમન્વય દ્રષ્ટિએ શ્રી મૂળાણીના સમ્પ્રદાયીન લેખકાભાષી કેટલાક તેને છૂટું માની, માર્ગદર્શક ગણી, ગુજરાતી શૈક્ષણિક ગણે છે

તેવો જ કીર્તિવૃત્ત અજવનારમણી કેટલાક હેમની તાલીમથી, તેમજ નાટકમણી, અભિનયપદ્ધતિ પ્રાપ્ત કરી, દિગ્દર્શક બન્યા છે

તેવા જ રંગભૂમિનો આર્થિક દ્રષ્ટિએ વિચાર કરનાર સમગ્ર માલિક-મંથી કેટલાક તેમના સવાદોના ઉદાહરણો આપી, નવા લેખકોને તબુ લખવા કહે છે

શ્રી કપિલરાય બ્રૂપંતભાઈ મહેતા :

ડો હરિપ્રસાદ મજરાય દેસાઈ, ડો એમ. મચ્છર અને શેઠ નકુભાઈ કાળુભાઈ શાહ અત્યારે મારા સ્મરણમાં તરી આવે છે.

આમ એકવાર ફરીથી શ્રી મૂળાણીની આમપાસ આજે રંગભૂમિનો ત્રિવેણી સંગમ એકઠો કરવા માટે આપણી ગુજરાત સાહિત્ય સભાનો આભાર માન્યા વિના આસે તેમ નથી.

એટલું જ નહિ પરંતુ શ્રી મૂળાણીને સત્કારવાની, ભાવનગરે કરેલી પહેલને મુખર્ષવામીઓ ઝડપી લે તે પહેલાં, ધધાદારી રંગભૂમિ પ્રત્યેના આપણાં કર્તવ્ય ને હિદારતાની ખાત્રી કરાવી આપીને તો, સાહિત્ય સભાના ધન્યવાદને અધિકાર બેવડો મઈ ગયો છે એમ પણ કહ્યા વિના આસે તેમ નથી. અસ્તુ!!

૨

શ્રી મૂળાણીનો જન્મ ૪ સ ૧૮૬૭ માં પ્રતોરા નાગર ગાતિમાં થયો છે, અને આ ગાતિ તો વૈદ્યક, જ્યોતિષ અને કવિત્વ માટે પ્રસિદ્ધ છે તેથી કવિત્વના મસ્કાર તેમનામાં જન્મસિદ્ધ હોય તેમાં શી નવાઈ ?

૪. સ ૧૮૮૮ માં સુપ્રસિદ્ધ સ્વ દ્વાસંકર વસનજી ગિરનારાએ વિદ્વાનોના સહકારથી 'પ્રસિદ્ધ મુખર્ષ-ગુજરાતી નાટક મંડળી' શરૂ કરી તેમાં શ્રી મૂળાણી ૪ સ ૧૮૮૯ ની આસપાસ, મુવાન ઉમરે, જોડાયો. તે છેક ૧૯૨૮ ની આસપાસ જુદી જુદી કંપનીઓ માટે રંગભૂમિની ચાળીસ વર્ષની સેવામાં પિસ્તાળીસથી પચાસ જેટલાં નાટકો લખી આપી આજે નિવૃત્ત જીવન ગાળે છે.

ક્રમસર તેમના નાટકોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:

૧ હરિશ્ચંદ્ર, ૨ ગર્જનીજ, ૩ કુન્દલાળા, ૪ રસિકમંજી, ૫ પ્રેમકળા, ૬ મેવાડનો પ્રતાપી ચંદ, ૭ મુર્ગરાજ સોલકી, ૮ કચ્છવેતો, ૯ બેરિસ્ટર, ૧૦ જયગાજ, ૧૧ અજબકુમારી, ૧૨ વીરમંડળ, ૧૩ વિક્રમચરિત્ર, ૧૪ સૌભાગ્યમુદરી, ૧૫ જુગલજુગારી, ૧૬ કામલના,

આમ ૪ મ ૧૮૮૯ થી ૧૯૦૫ સુધીના ગાળામાં ઉપરની ૬૫ની માટે સોળ નાટકો લખ્યાં છે તે પૈકી-હરિશ્ચંદ્ર, રસિકમંજી, પ્રેમકળા, કચ્છવેતો ઇત્યાદિ નાટકો ખીલ લેખકોના હતા તેમાં તેમણે સુધારા વધારા કહેવા છે તેવી જ રીતે શ્રી આર્ચનેતિક નાટક મયાજના, ચૂર્ણકુમારી, જયસાલ, તે પણ ઉમેરવા જોઈએ.

૫. સ. ૧૯૦૫ થી ૧૯૧૦ સુધીના ગાળામાં તેમણે પોતાની કાકિયા-વાડી નાટક કંપની શરૂ કરી તેના માટે નીચેનાં નાટકો લખ્યા છે :

૧૭ કૃષ્ણચરિત્ર, ૧૮ દેવકન્યા, ૧૯ ચૈતન્ય કુમારી; ૫. સ. ૧૯૧૦ થી ૧૯૧૮ સુધીના ગાળામાં ઉપરના કૃષ્ણ ચરિત્ર અને દેવકન્યા ઉપરાંત મુંબઈ-ગુજરાતી નાટક મંડળી માટે નીચેનાં નાટકો લખ્યાં છે :

૨૦ વસન્તપ્રભા, ૨૧ પ્રતાપલક્ષ્મી, ૨૨ સંગતના ફળ, ૨૩ ધર્મવીર, ૨૪ કલ્યાણરાય ઇત્યાદિ; તે પૈકી છેલ્લાં બે લખવાયાં ન હતાં.

૬. સ. ૧૯૧૯ થી ૨૩ સુધીના ગાળામાં રોયલ નાટક કંપની માટે નીચેનાં નાટકો લખ્યા છે.

૨૫ ભાગ્યેદય, ૨૬ એક જ ભૂલ, ૨૭ કાકિલા, ૨૮ પોરસ સિંહદર ઇત્યાદિ.

૭. સ. ૧૯૨૫ થી ૧૯૨૮ સુધીના ગાળામાં શ્રી આર્મ્સુબોધ ગુજરાતી નાટક મંડળી માટે નીચેના નાટકો લખ્યાં છે :

૧૨૯ વિક્રમ અને શનિ ૩૦ રત્નાવલી ઇત્યાદિ. એ સિવાયના બાકીનાં નાટકો નીચે પ્રમાણે છે :

૩૧ ઉર્વશી (કનકમંજરી), ૩૨ શકુન્તલા, ૩૩ સુદર્શન, ૩૪ ભોજ પ્રતાપ, ૩૫ ચીન જાપાન, ૩૬ સુધરેલી, ૩૭ ચેતવસના, ૩૮ ભોજરત્ન કાળિદાસ, ૩૯ ચિતોડની રાણી પદ્મિની, ૪૦ ગોરી ગુલામદી, ૪૧ ગતોરની રાણી, ૪૨ મધુમાધવી, ૪૩ ઓખાદરણ, ૪૪ અપળાની આતુરી ઇત્યાદિ, પૈકી ઉપરના નાટકોમાં 'ભોજરત્ન કાળિદાસ' સ્વ કવિ વજ્રેશ્વર કાળિદાસે લખેલું તેવું સ્મરણુમા છે. આ નાટક તેનાથી જુદું હોવું જોઈએ. ઉપરના નાટકોમાંથી નવ પૌરાણિક જણાય છે, નંબર. ૧-૧૬-૧૭-૧૮-૧૯-૨૬-૩૦-૩૧-૪૩.

નવ ઐતિહાસિક અમર તેને મળતાં જણાય છે, નંબર ૫-૬-૮-૧૨ ૨૮-૩૪-૩૮-૩૯-૪૦

આઠ સામાજિક જણાય છે,

નંબર ૪-૬-૧૫-૨૫-૨૬-૨૭-૩૬-૩૭. જણાય અને બાકીના કલ્પિત છે,

નંબર ૨-૩-૭-૧૦-૧૧-૧૩-૧૪-૨૦-૨૧-૨૨-૨૩-૨૪-૩૩.

ઉપરનાં નાટકોમાં લક્ષ્યમાં રાખવા જેવી એક બિના એ છે કે નાટકોનો અંત આનંદમાં આવતો હોવાથી આનંદપર્વરસાથી રહીયું. તેમાં

પણ કેટલાક તો મંસ્ત્રતાના, બદ્ધશ્રુત, રમ્પને, મળતાં કહેતા યોગ્ય છે; જેમકે કામલતા, કૃષ્ણચરિત્ર, દેવકન્યા, પ્રતાપવક્ત્રી ઇત્યાદિ. આનંદ-પર્વવાસણીના આપવાઈ તરીકે અજન્મકુમારીનો અંત શોકમાં આવતો હોવાથી તે શોકાન્ત નાટક છે.

અહીં લક્ષમાં ગણવા યોગ્ય એક બીજી બિના એ છે કે આપણા પ્રાન્તની ગુજરાતી, ઉર્દૂ રમઝૂમિમાં શોકાન્ત નાટકો બહુ જ ઓછા બનવામાં છે.

ઉર્દૂમાં સ્વ. આગાહચર સાહેબ જેવાનાં એક, બે, ખૂને નાટક જેવાં, થોડાંક બીજાં એમ થોડીક સંખ્યા જણાય છે.

ગુજરાતીમાં સ્વ. રણછોડલાલભાઈનું લલિતાદુઃખદર્શક, સ્વ. ડાહ્યાભાઈનું પૃથ્વીગજ ચૌહાણ જેવાં બે તથા-અને અજન્મકુમારી, મળીને મર્યાદાકર્ષક જ જેવામાં આવે છે.

માગ જોયેલાં શોકાન્ત નાટકોમાં સહુથી સરસ નંબર અજન્મકુમારી-ને આપું તો શ્રી. મૂળાણીનો હું પક્ષપાત કરું છું એમ નહિ જ માની લો.

આનો મંત્ર ઉર્દૂના પ્રખ્યાત લેખક સ્વ. આગાસાહેબે સ્વ. અક્ષરખિયા ચિવજીની વીસમી સદીની આદિસમા બેસીને મારી સમક્ષ આપ્યો હતો તે અત્યારે મને યાદ છે.

આગા ખુલ્લા દિલના કલાત્રિય સંગમન હતા. તેઓ તો શ્રી. મૂળાણીને ગુજરાતી શૈક્ષરિયર કહેતા, તેમના હિન્દી નાટક બીખમાં, મૂળાણીના કૃષ્ણચરિત્રનો અને બીજા એક ઉર્દૂ નાટકમાં અજન્મકુમારીનો બાલ હાખલ કેવી ઝલ્લ સ્વીકારતા હતા. અસ્તુ!!!

ઉપરનાં નાટકોમાં જેને સંપૂર્ણ ફોલ્ડ મળે છે, જેણે ચનિ-રવિની અરપૂર આવક આપી છે, જેણે એક, બીજે, ત્રણ ત્રણ વર્ષ સુધી આવક દેકાવી રાખવાની દક્કર ઝીલી છે, જેને હમ્મર હમ્મર માણસોએ અનેકવાર જોયા છે અને જેણે હમ્મરો, લાખોથી જણાય તેવી આવક મેળવી આપી છે તેવા થોડાંક આ લેખકના નાટકોના નામ નીચે પ્રમાણે છે.

૧ કુન્દબાળા, ૨ મૂળરાજ, ૩ વિક્રમ ચરિત્ર, ૪ સૌભાગ્યમુદ્રી, ૫ પસન્તપ્રજા, ૬ લાખોદય, ૭ સુર્વકુમારી ઇત્યાદિ.

૩

હવે શ્રી. મૂળાણીનો વિદ્યાભાસંગ જોઈએ. તેમણે અગ્રિજ ચોથા ધોરણ સુધી અભ્યાસ કરી. આપ મેલે જ શૈક્ષરિયર, શૈરીકન અને બીજા તેવા ક્ષમર્ય લેખકોને સમજી શકાય તેટલો અભ્યાસ જોમણે વધાર્યો હતો.

સંસ્કૃતમાં પણ કાળિદાસ, લવશૂતિ ઇત્યાદિને સમજવામાં સારી રીતે પરિશ્રમ કરેલો. ઉપરાંત, બંગાળી મરાઠી, હિન્દીના ઉત્તમ લેખકોનો સરસ રીતે પરિચય કરી લીધો હતો.

સાહિત્ય ઉપરાંત પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન દ્વિલસણીનું જ્ઞાન, ધર્મનું સાહિત્ય, યોગાભ્યાસ અને આધુનિક વિજ્ઞાન એ એમના અભ્યાસપૂર્ણ વિષયો છે.

થિયોસોફી અને યોગના સાનુભાવ જ્ઞાનમાંથી કેટલાક તેમના અત્યંત અનુભવ વિશે એક એ ભાઈએએ મને વાત કરેલી હતી. અસ્તુ !!!

આ સર્વની છાપ તેમના નાટકની કથામાં, વસ્તુવિધાનમાં, પ્રસંગમાં, પાત્રલેખનમાં પાત્રની નીતિકદ્વંદ્વનામાં, ધર્માધર્મની વિવક્ષામાં, ભાષા અને ભારોમાં, છૂટી છવાઈ ઠેરઠેર જથ્થાઈ આવે છે. તે કાંઈ પણ ચતુર પ્રેક્ષક અત્યંત અભ્યાસી સહેલાઈથી જોઈ શકશે, એટલું જ નહિ પણ પાત્રલેખનમાં પ્રાચીનોના ને અર્વાચીનોના ઉત્તમ અંશો જથ્થાઈ આવે છે. અને સવાદો તો ટૂંકા, સમતોલ, સપ્રમાણ્ય છે. કથા ને, સ્વભાવને, વિકારને, પ્રકટ કરી આપે છે, અને તે જ નાટક—અને નાટ્યશૃંગારો આત્મા છે એમ પણ જથ્થાઈ આવ્યા વિના રહેશે નહિ.

પરંતુ અહીં દુઃખપૂર્વક કહેવું જોઈએ કે લજવાતા નાટકોના અભ્યાસ માટે કે પ્રામાણિક ટીકા માટે, પાત્રલેખ સમજવા માટે કે આપણા સાહિત્યમાં તેની મૌલિકતા ઠરાવવા માટે શ્રી. મૂળાણીની જ નહિ,—અરે! કાંઈપણ કૃતિને—આપણી રંગભૂમિના સચાલકોએ છામવા જ ક્યાં દોધી છે કે આ ખડું કરી શકાય? તેમાંય શ્રી. મૂળાણીને સપૂર્ણ અન્યાય થયો છે. છાપવાની વાત તો દૂર જ રહી પરંતુ ગીતોના એ આનાની ઓપેરા ઉપર પણ તેમનું નામનિશાન છાપ્યું નથી. અરે! સામાન્ય પેપરોમાં આવતા રિવ્યૂઓમાં પણ તેમને વિસારવામાં આવ્યા છે. આથી મધારે સંકુચિત માનસ, અ-ધાર, ઘાતકીપણું બીજું કંથું હોય?

અહીં એ પણ કહેવું જોઈએ કે આ અન્યાય યરજાતથી જ ધંધાદારી/રંગભૂમિમાં ચાલતો આવ્યો છે. છતાં ઇ. સ. ૧૮૯૮ ની આસપાસ તેમાં સુધારો થયેલો છે. સ્વ. કાજરાજીએ, સ્વ. વાલજીભાઈએ, સ્વ. મહાભાઈએ અને કે. સી. અધ્યાપકે ચોક્કસ છપાવવા ઉપરાંત, દરેક કૃતિ ઉપર નામ છાપેલાં છે. તેઓ લેખક ઉપરાંત માલિક કે ભાગીદાર હતા. આનો લાભ શ્રી. મૂળાણીને થયો નહોતો હતો, કેમકે તેઓ ભાગીદારના

હોદ્દે ચડી ચૂક્યા હતા હવે તેમને કોઈ ખૂટણી સહે તેમ ન હતું, છતાં છેવટ સુધી આ અન્યાય ચાલુ રાખવામાં આવ્યો. તેથી એક જ કંપનીની સિદ્ધિઓને નહિ પરંતુ સમગ્ર રંગભૂમિને! કેટલું તુકમાન ચલુ છે એ વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે.

શ્રી મૃગાણીને ઘડીભગ બાજુ ગામી આપણી રંગભૂમિના એકસો વર્ષને ભડા માપે માપીએ તો આતુ મકુચિતતાનું ભક્ત ચિત્ર પણ ખચીત, એક ઉપજાવ્યા વિના નહિ જ રહે.

૧. જ્યાં એકસો વર્ષમાં ભજવાયેલ હજાર જેટલી નાટ્યકૃતિઓ સો દોહસો જેટલી તો મૌનિક હશે જ! ક્યાં છે એ બધી કૃતિઓ?

૨. તેમજ સો સવાસો જેટલા લેખકોઓ પાસ-પાસ તો પ્રતિભા યાળા હશે જ! ક્યાં છે તેમના નામ, નિશાન કે છવનચરિત્ર?

તેમજ પચાસેક અગ્રીતકારોઓ, તેમની રચેલી તરજો પૈકી પાચસો જેટલી તરજો તો ગમની, મિત્રની, ધૂનની કે લપહારીની હશે જ!

ક્યાં છે સ્વગનિષિ કે નોટેશન?

તેમજ આળીમ પચાસ ચિત્રકારોઓ પાસ પહરના દશ્યો, ગોઠવણો, યત્રસામગ્રો, એલ્યુમન, ટ્રાન્સફર દસ્ત ગમમિત્રણુ કે ચલિત ચિત્રદર્શન તો સંગ્રહ યોગ્ય હશે જ! ક્યાં છે રંગભૂમિના ચિત્રગ્રન્થો?

તેમજ સદુથી છેલ્લે, સૈકડે ભજવનાર નટોઓ, પચાસ-પચાસ તો બીજા પ્રાન્તોમાં માન પામવા યોગ્ય ઉચ્ચ કોળીના હશે જ! ક્યાં છે તેમનાં નામ, નિશાન કે તેમની ક્યાંની કોઈ વિચિત્ર સમૃદ્ધિ?

ઉપરના બધાય, જૂની ધરકનાં ભોમ ચર્ષ, ધૂળના દગલાઓ નીચે દબાઈ ગયા છે અને ધીરે ધીરે વિસ્મૃતિની ખાઈમાં દોખાતા ભય છે, ચોક્કા કાળમાં તો મધૂર્ણ બૂસાઈ જશે! !!

બીજા પ્રાન્ત તરફ નજર કરીએ તો ત્યાં લેખકોની કૃતિઓનો વિવેક કરી, આતુર્ગમિક રંગભૂમિનો ઇતિહાસ સાંગોપાંગ જણાઈ આવે છે ત્યાં લેખક જ ગ્રુપ્પ પ્રરુપ છે!

તેની આસપાસ બાકીનું વર્તુલ રક્ષાય છે, અને પૂરા સદકારથી આગળ વધે છે. ત્યાં જૂનો માટે સમાજનું નૈતિક ઘાસન છે, જાણકારની ટીકાનો દર છે, અભ્યાસી છાત્રોના તોફાનોના ભય છે! તેમના સમાજને અને મત્સાલકોને રંગભૂમિના બળની જાણ છે નવાં સાદસ નવાં વિચાર, નવી રૂપના, નવા પ્રચારની અદ્ભુત શક્તિની પિંછાન છે, તેનો લાભ તેઓ લે છે.

આ બધા બળ, શક્તિ, ચિસ્ત, પ્રગતિ, નાટકોને ઓપવાથી રંગભૂમિમાં ઉત્પન્ન થાય છે એ ચાવીથી મહારાષ્ટ્રમાં “ખાડીલકર” “ગડકરી” અને આજના બીજાઓ નીપજી આવ્યા છે એ જ ચાવીથી બંગાળમાં “રોયબાણુ” “ગોષબાણુ” અને આજના બીજાઓ નીપજી આવ્યા છે.

આપણે ત્યાં પણ નાટકો ઓપતા હોત તો આજે બીજા ધણાંય લેખકો નીપજ્યા હોત. અને આપણા “આગાહશર,” “બેતાબ,” “મહેદી-હસન,” “મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદી,” “વાઘજીભાઈ” “કાલાબાઈ” અને આજનાઓની કૃતિઓનું સાહિત્યમાં ક્યા સ્થાન છે? તે ક્યારનુંયે નક્કી થઈ ગયું હોત તેમજ શ્રી મૂળાણીને તેમાં ક્યા સ્થાપવા તે પણ દીવા જેવું દેખાઈ ગયું હોત. પણ આ બધું જ આજે અધકારમાં સમકાળે કરે છે. એથીયે વધારે અધકાર તો રંગભૂમિની બીતરમાં પ્રવર્તે છે અંદર તો ટોકીજના કાચથી તરખાટ મચી ગયો છે ત્યાં ગીતોમાં ને જાજવામાં તો ખીચકો થતો જાય છે તેમને માટે ચહેરમાં એક પણ નાટ્યશાળા રહી નથી. આ બધાની સામે દહતાથી વિચારી નિશ્ચય કરવો જોઈએ કે રંગભૂમિના ઉત્થતા બળને, ટોકીજનું યત્ર કહી પણ પહોંચી શકવાનું નથી. ટોકીજે રંગભૂમિની ક્ષુધા આજ તીવ્ર કરી મૂકી છે તે આજના એમેચ્થોર્સના પ્રયોગો, નૃત્યો વગેરેને જોવાથી ખાતરી થશે આ બધામાંથી કંઈ શીખવા જેવું હોય તો તે રંગભૂમિએ લોકોના સંમયનો અને ટિકિટના દરનો ખ્યાલ કરી આપવો જોઈએ.

જૂની કાચદાકારક સિદ્ધિઓને વળગી રહી હાનિકારકનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

નવલોહિયા યુવાનો અને તેમના બળનો નવા નાટકોમાં ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

મોટી સાહિત્ય સરથાઓ અને ધનવાનોએ પોતાના કનાવાનોને સ્વર્ણચક્રો આપી લેસાહિત કરવા જોઈએ.

સંગીત, સાહિત્ય, નૃત્યના જરૂર પૂરતા અભ્યાસ કરાવાનોમાં બચ-સ્થિત રીતે દાખલ કરવા જોઈએ.

કોન્ફરન્સો ભરી, અંદરની અને બહારની અડચણો દૂર કરી, સુધરાઈ-ઓને મરતે દરે નાટ્યશાળા બાંધી આપવા વિનંતિ કરી, દર માસે અગર ૭ માસે એક નાટકની આવક ચોખ્ખા અધિકારીઓને આપી, એક “એફડેમી” શરૂ કરાવવી જોઈએ.

કાઈ પણ નાટક ધપાયા, વિનાનું જાહાર ન મુકાય તેની સાવધાની રાખી, તેના ખરચ અને આવકને બીજા પ્રાન્તોની માફક વહેચી નાખવા જોઈએ. સિનેમાના નિરૂપ સંગીત અને અભિનયનો ત્યાગ કરી, ખૂરી વારત વિક્રતા ઊભી કરવામાં બેમઆકર્ષક સંગીત, વાદ્યો, આખાં લાઈટ, આખાં દ્રશ્યો તે આજા પોચાકાનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

નાટકો પસંદ કરવા માટે પહેલાની માફક જાહારની અને અદરની એક કમિટી નીમી તેમની પસંદગીથી નાટકો મૂકવા જોઈએ,

ઉપર મુજબના ફેરફાર કાલે અચકચ જેવા જાણે, તોપણ દક્ષતાથી અમલમાં મૂકવાનો આજનો સમય ચૂકી જવાશે તો જૂતા મયા ત્યાં આજના પણ જશે, નવા આવશે, તવા પ્રતિહાસ રચાશે, કોશની રસની જૂથ અમર છે, રંગમુખિ પણ અમર રહેશે.

ચોટીક આજુબાજુની વાતો કહી, મૂળાણીને બાબુ યા મૂકવા મરે કામા માગી આગળ વધી અને શ્રી મૂળાણીના પાત્રોનો વિચાર કરીએ

૪

શ્રી મૂળાણીનાં પચાસ જેટલાં નાટકોમાં વિવિધ જાનનાં પ્રરુષો અને સ્ત્રીઓની ભૂમિકાઓ આલેખાયેલી છે, અને તે બધી માનવતાની મર્યાદામાં રહી સરસ હોવાં જાણે છે.

તેમાં પ્રેમમાં, સહનશીલતામાં, ભોગ આપવામાં, ચતુરાઈમાં, દલીલ કરવામાં, હૃદયમયનમાં ધણી વખત પ્રરુષો કરતાં ય સ્ત્રીઓ જણાય છે.

તેમાં દુષ્ટ સ્ત્રીપાત્ર (વીલન) પાત્ર તો જૂજ જેવાં છે-તે પણ અંતે સુધરી જતા કે પ્રાણ ત્યાગતા જણાય છે.

પણ આધુનિક વિદ્યુષી સજારીઓની આજની આકાંક્ષાઓ જણાઈ આવે-પતિપત્ની વિના, સમાજના ધટકાવચ્ચે તરીકે તેમના ચારિત્ર્ય, કર્તવ્યનિષ્ઠા, કર્તવ્યપરાયણતા, શુદ્ધિમત્તા, સ્વાતંત્ર્ય ભાવના, કાર્યક્ષમતા, દેશપ્રેમ, સર્વસ્વત્યાગ, રાજકારણ પદત્વ, ઈત્યાદિ વાતોને સિદ્ધિ કરે તેવાં સુશીલ પાત્રો જેમ તેમજે ચીતરેલા જણાતા નથી, તેવી જ રીતે ભાઈલ રંગો પૂરી ચિત્રણને એજ લગાડનાર દુશીલ પાત્રો પણ ચીતર્યા નથી.

તેમાં ૧ ઝાણીની લક્ષ્મીનાઈ જેવી ઘીર નારી તો ભાગ્યેજ જોવાં વીરમંજની શાદિણી સિવાય, બીજા કાઈ ચીતરી હોય.

[સહુથી સરસ તો સંસ્કૃત નાટકોના ખાત્રોની રચના કરતાં હોય તેવા કેટલાક ખાત્રો ચીતરો તેમણે કુશળતાથી રજૂ કર્યા છે]

તેવા ખાત્રોમાં 'કામલતા' નાટકની નાયિકા "કામલતા" "હંસપદ્મિકા," "વસુમતી" ઇત્યાદિ, 'કૃષ્ણચરિત્ર' નાટકની નાયિકા, "રાધા," "કુદમણી" "સત્યભામા" ઇત્યાદિ, દેવક-ના નાટકની નાયિકા "દેવક-ના," "પ્રભાવતી," ઇત્યાદિ મુખ્ય છે

તેવી જ રીતે ચતુર, દક્ષ, ગ્રેમાળ નાયકોમાં "કૃષ્ણ," "મીનકેતુ," "કિશોર" એ મુખ્ય છે આમાં આપણે ઉદાહરણ તરીકે કામલતા નાટક પ્રથમ જોઈએ ।।

૫

ગીતા

કામલતા

અંક ૧ ભા. ૧
—અવેશ ૭ મે.

કામલતા એ શકુન્તલા નાટકનું રૂપાન્તર છે આમાં પણ મિત્ર મીનકેતુ વનમાં કામલતા સાથે પરસ્પર માંધવે લગ્ન કરી, ગ્રેસકેતિ કરતા, અસરના શાપથી કામલતાને ભૂલી જાય છે

દુષ્યન્તની પેઠે, રામ મીનકેતુને પણ નથી હંસપદ્મિકા ને જૂની વસુમતી નામની રાણીઓ છે કવિકનગર કાલિદાસે તેમનો ઉચારો તો કરેલો છે પણ આપણા લેખકે બન્ને રાણીઓને વિસ્તારથી ચીતરી, નાટકના કાર્યમાં વિદ્વન્ નાખવાનું કાર્ય તેની પાસેથી લીધું છે આ બધું કેવેલું જણાવ આપે છે તે જોઈએ

[શિવાલય પાસે અખરમાં શાપથી બેસી પથ, કામલતા ને મીનકેતુ પડ્યા છે બન્નેમાંથી કોઈને શાપની ખબર નથી ત્યાં સંતપિ રવે જોડીને આવે]

સારથિ — મહારાજ ! મહારાજ !

૧૧ [સાવધ કરવા પ્રયત્ન કરે છે મીનકેતુ સાવધ જતા]

મીન — હા ! કેમ ?

સારથિ — ઘડેર ભણી પધારતુ છે ને ?

મીન — અરે હા ।।।

[બેઠાં પથ વપમા બેસવા બંધ છે ચણી જઈને, કંઈક દોષ છે]

સારથિ — કેમ ?

મીન — શું થયું ? શું બોવાઈ ગયું ?

સારથિ — શું હતું ? મહારાજ !

મીન —કોને ખબર ! માદ નથી આવતું ! પણ કઈક ખોવાયું !
કોઈક વહાલી વસ્તુ મારા હાથમાંથી સરી પડી !

[શોધે છે-જડતી નથી-રથ ભાગી ગયા કરે છે-ખલાત પાછો પડતા]

ખોવાયેલી વસ્તુ શું એવી અમૂલ્ય છે કે જે મને આમ બળથી
ખેંચી રાખે છે ? મને લાગે છે કેમ જાણે મારા જીવનમાં-એની ખોટ પડે !
રાજવૈભવમાં બિજુપ જજાય ! અરે ! મર્વ અમુલ્યથી પણ ખરીદી ન શકાય
-એવી-કોઈ વહાલી વસ્તુ મેં ગુમાવી

૫ [ખિત ચઈને ઠોસો રહે છે-આજીજાજી ભેગા કરે છે સારથિ
મદદ કરતો]

સારથિ—તો શોધોએ મદારાજ !

[સારથિ શોધે છે મીનકેટ દિશાએ તરફ જોઈ રહે છે ત્રાસથી]

મીન—અહા ! હા ! આસપાસની વનસ્પતિ કેવી ઝાંખી . ઝપટ થઈ
અયેલી લાગે છે ! આખો પ્રદેશ નિદામણો લાગે છે ! દિશાએ ખાવા ધાય
છે ! જવા દે ! છોડ એને ! મળવાની હોત તો જાત જ શીદ ?

[રથમાં બેસવા નય છે ! દરગઢાન કામલતા સાવધ થતા-સ્વમત]

કામ—આ. મને શું થયું-હતું ? સ્વામી !

૧ [મીનકેટની પીઠ રથમાં જોઈ તે બણી નય છે]

ક્યાં જાઓ છો ?

મીન—કોણ છે આ ?

કામ—મને મૂકીને જાઓ છો ? સાથે નથી લઈ જતા ?

મીન—શું બંધ છે ? [સારથિને] રથ જવા દે !

કામ—નાથ ! મને તજ દેશો ?

મીન—અરે ! આ તે કોઈ દીવાની છે ?

[સારથિને] રથ જલ્દી હાં-[સારથિ હકારી નય છે]

કામ—શું કહ્યું એ ? દીવાની છું ? હું—હી વા ની ? દીવાની ! !

કોણે કહ્યું ? મારા પતિએ ? જેને મેં મારું સવસ્ત્ર અર્પણ કર્યું તેણે !

[તેની સખી બાળા દોડતી આવે છે-કામલતા બેઠી પડીને રડતા
ત્રાસથી]

બાળા ! બાળા ! મને મૂકીને ગયા ! મને દીવાની હતી ! હું દીવાની

છું ? અરે ! દીવાની ! હી વા ની જોદ ! હી

[બેચુદ્ધ થઈ પડી નય છે બાળા સારવાત કરે છે દૂર રથ બણી—
અનયબળથી જોઈ રહે છે]

વ

અંક ૨ નો
પ્રવેશ ૧ લો

[મીનકેતુના મહેલમાં—એક દાસી હાથમાં યાજ્ઞવલ્ક્યપથી નય છે ।
બીજી તરલી નામની દાસી સામેથી આવી અવકાશ પડે છે]

દાસી ૧ લી — અલી એ ! જરા, જોતો, ખરી ?

આમ છેક જ—આધળા શુ થઈ ગઈ છે ?

દાસી તરલી — આધળી તું ! અને આધળી તારી મા રાડ આધળી
કોને કહે છે ?

દાસી ૧ લી — મને રાડ કહેનારી તું કાણુ ? જાણે છે ? રાણી
હસપદિકા પાસે તારી જીભ જ દૂકી કરાવી નાખીશ !

[બન્ને લડવા પ્રસે છે મોટી રાણી વસુમતી પ્રવેશે છે—બન્ને ધૂલી
પડે છે]

વસુમતી — શુ છે ? શુ છે ? કાની જીભ દૂકી કરાવે છે ?

તરલી — બા ! જુઓ તો—આ રાણી હસપદિકાની દાસી ! મને કહે
છે તારી જીભ જ દૂકી કરાવી નાખીશ

વસુ — છોકરી ! તું તો પેની હસપદિકાની દાસી, નહિ ? તારી બાઈ
મહારાજની માનીતી છે, તેનો તને આ જાક ચડ્યો છે, નેહિ વારુ ?

દાસી ૧ લી — એ તો—રાણીજીના કુકમથી, મહારાજના સ્વાગતની
તૈયારી કરતી હતી ! ત્યાં આણે વચ્ચે આવી મારુ બધું ઢોળી નાંખ્યું અને
હવે બીલદાની મળે પડે છે ને ગાળો લાડે છે !

વસુ — હું તને ઝોળખુ છું આખી ! અને તારી બાઈને પણ
આટલીએ આટલી ઝોળખુ છું ! રાજની માનીતી મઈ તેથી અણ
માનીતીના માણસોને—હેરાન કરવા છે નહિ ? જા—તારી બાઈને મારા
સમાચાર કહેજે !

૪ [પ્રમાણે મારે છે દાસી માલ પ પાળતી ઢોળા કાઢતી જતી રહે છે]

તરલી — બા ! જોમો કે એનો રોક ?

૧ વસુ — હું જાણુ છું ! પણ તરલિકા ! એ જોવી મઈ કે મહારાજના
સ્વાગત કરવા' તે—એ—તે થી તૈયારી છે ?

તરલી — બા ! આપે સાંભળ્યું નથી ? એતો યુગિયા રમીને મહારાજ
પધારે છે તે !

વસુ — એમ ? [નિ આસ નાખીને] મને કાણુ કહે ? માનીતીના ઘેર

મીન:—એમ !

હસી:—તમે જાણુ જ જુઓ માઓ એવી એક બીજી ચીજ મે
તૈયાર કરાવી રાખી છે

મીન —શી . છે ?

હસી —તમે વર્તો જાઓ !

મીન —[પરાણે વિચારતા] હા . સ્વાદેન્દ્રિયને તૃપ્ત કરવા માટે ભાત
ભાતનાં મિષ્ટાન્નો તૈયાર કરાવ્યાં હશે !

હસી —ના

મીન.—ત્યારે તો આ ઝડપને અનુકૂળ એવા બાંજા પોશાક અને
નાજુક ધરેણાં તારે માટે તૈયાર કરાવ્યાં હશે, નહિ વારુ ?

હસી —તે પણ નહિ !

મીન:—તો-પછી-પ્રબંધ-વાને એવવા માટે-અગાસીમા ફૂલની બિછા-
વત બિછાવી, ફૂલનાં 'ધનુષ બાણ' અને ગેડીદડી રમતા મુક્યા હશે ?

હસી —[હસતી હસતી] ..જોતો-જોતો !

મીન —તે પણ નહિ ? ત્યારે તો નર્મી કહી શકતો . કે ..એ શું
છે ! હસી ! કાંઈ એક દ્રવ્ય તાર જે હૃદયને રેપશો બંને હૃદયમાં એક જ
વિચાર વીજળીના ચમકારની માફક-ચમકારી અદરશ થઈ જાય છે ! આને
એ તાર ખેસર બની ગયો મહેનત કરતા છતાં-નથી મળતો-માટે હવે
તું જ કહે !

હસી —[હસીને] તમને દેખાડવ ને એક જુલુ માટક તૈયાર
કરાવી રાખ્યું છે .

મીન —નાટક ? શાનું છે ?

હસી —ઉર્વશી !

મીન —કોખી પાસે તૈયાર કરાવ્યું છે ?

હસી —બા-હોઝરીઓ પાસે જ !

મીન —એમા ઉર્વશી કોણ ચલાવું છે ?

મું એક સુદર ઠોઠરી-આમળ આવી નમન કરી લેલી રહે છે ને
ધરમાય છે]

—અને પુરવા ?

[બીજી ઠોઠરી આવજ આવી નમન કરી લેલી રહે છે]

જન્ને પાત્રો દિખાય છે તો ફીકડ

હસી — [ઉત્સાહથી] — કાં ? પણ જ સારા છે ?

મીન — તેં — પદાભ્યાં લાગે છે ? [બન્ને પાત્રો તરફ] બન્ને જણીઓ રાણીને જશ અપાવશે કે ? તમાગ લાગે સારી રીતે લજવી ખતાવશે કે ?

[બન્ને પાત્રો નીચું જુએ]

હસી — એમા એ શું બોલે ?

મીન — તું — ઉર્વશી ? તું .. પુરુરવા ? કહો જોઈ ઉર્વશી ને પુરુરવા વચ્ચે અત્યંત પ્રીતિ હતી, નહિ પાર ?

હા બન્ને — હા જી !

મીન — ત્યારે કહો, જેમાથી વધારે ઘેલું કાણુ હતું ?

હા બન્ને — પુરુરવા !

મીન — ખોટું ! બન્ને સરખા જ ઘેતા હતાં ! રાણીએ જો જોયું છે તે — અને કઈક વિશેષ લખ્યું છે — અને તમે પોપટની જેમ તેને પઢી ગયા છો !

હસી — એમના હાવભાવ જોવા પડેલાં જ એમને માટે આવો હલકો વિચાર કેમ બાધો છે ?

મીન — પુરુરવા ! અહીં આવ ! કાણુ તું વધારે સારું છે કહે જાઉં તારી પ્રિયા સાબરતા તને શું થાય છે ?

હા, હસી — [પુ પાત્ર દસી હવકા ચાળા કઢી] આહ ! મારી પ્રાણપ્રિયા !

મીન — સી .. ત — ચૂપ — ચૂપ ! આ કેવી કહી ? અરે આ પ્રેમી ! હુ એમ પૂછુ છું — કે — તું જે ભાગ લજવે છે તેની અસર તારા પોતાના ઉપર થાય છે કે નહિ ? વહાલી સાબરતા તને રોમાચ થાય છે ? લોહી હૃદય પાસે ધસી આવવાથી કાઢુ કાઢુ થાય છે ? શરીર પસોને તર થાય છે ? પ્રેમના આવેશથી મરતક ધમધમી જીટે છે ? શબ્દથી મુખ નીચું નમી જાય છે ?

[પુ હસી નીચું જુએ છે હ હસી પ્રત્યે]

ઉર્વશી ! પ્રેમની પૂતળી ! બોલ, તને આમાનું કઈ થાય છે ?

[બન્ને વિમત્સલથી નીચે જુએ છે હસી વચ્ચે પ્રત્યક્ષને]

હસી — મહારાજ ! એની જરૂર થી ! જોનાર તો ઉપર ઉપરનું જુએ છે અને તેને અસર થાય છે

મીન — રાણી ! વિચારના તરંગ પર નાયનારી નહિ, પણ હૃદયના રસથી પોવાયેલી ક્વા જ પૂછું બને છે ! બળવનાર કાણુ છે, બળવનાર નહતા ધર્મ શા છે, તે તું જાણે છે ? એ કુદરતનો વજીવ છે ! કુદરતના

બેદોને ખુલ્લા કરી જતાવનાર જળ છે? તેનો ઉપદેશ સર્કા, 'લુખ્યાં વાક્યોનો નહિ, પણ સાકરમાં લાંબવેલો છે ટૂંક વખતમાં આખી જિંદગી નું ચિત્ર નજર સામે ખડુ કરી જોનારના અંતરમાં તે-નીતિના બીજ વેરે છે આખા સંસારની ઉત્પત્તિના કાર્યમાં તેનો સંમળ દિસે' જી જાળવનાર નટનું કાર્ય એ છે! સ્થિતિ-એ છે! ધર્મ એ છે!

હસી—આ શું? પહેલા તો તમે કદીય આવું નહોતાં કહેતાં! હું જે જતાવતી તે જોઈ આનંદ જ પામતાં આજે તમે આવ્યા છો ત્યારની હું જોઉં છું-કે-તમને કંઈએ જમતું નથી આ-ફેરફાર-કવાથી થઈ ગયો?

મીન—[હાકરીઓ પ્રત્યે]-પહેલા તો-અમે જે-જોવા માગીએ-છીએ-તે-તમે જતાવી શકતા નથી અને તમે જે જતાવો-તે-જોવા અમારી પધ્ધતિ નથી-માટે જાઓ જાઓ સહુ!

[સર્વ દાસીઓ જતી રહે છે હસી તરફ ફરીને] ફેરફાર મારામાં થઈ ગયો છે નહિ? અને-તમે તે જોયો?—હા-થઈ જ ગયો છે! પણ-શો-ફેરફાર થયો છે તે હું જાતે જ જાણતો નથી

હસી.—એટલે?

મીન—પહેલાં મને-વનમાં સિકારનો શોખ હતો એ તું જાણે છે! આ વખતે-વનની-કોઈ એવી અસર મારા ઉપર થઈ છે-કે-કોઈ પણ પ્રાણીને-વિના વાકે દૂભવતાં-મારું હૃદય કમકમે છે

હસી—[રાજ થતાં] એ-તો-ઠીક જ થયું! હવે મારે મોજ-મજા જોગવવામાં મારી મૃગિયાશોક જરાય આડી નહિ આવે!

મીન—હસી! અહીં પણ મુકતાં જ મેં જોયું-કે-મારું હૃદય જેને તકસે જી તે અહીં નથી-આ-નથી!

હસી—[વળગી પડતી] એવું ન બોલશો! એ તો તમે-થાકેલા છો કેની-તે-એમ સામે દાસી! શરણત લાવ તો [દાસી અજાત લાવે છે] આ શું લાવી? આજે-આ જોઈએ? અરે! દાકમનો લાવ! [તેમ કરે છે-આમળ ધરે છે]

મીન—શને-માટે!

હસી—તમે બેસો! લો પીઓ જોઈ? દમણી ઠીક થઈ જશે

[રાખને શરણત પાલ છે તરલિકા આવે છે હસી એ મચકારે છે-તરલી નમે છે]

તરલી—ધણી ખમ્મા!

તને આટલામા આટલું બધું થઈ જાય છે? આટલા બધન તે શા? આપણે તે એમના આકર કે બેડી? બાઈ રે! કાંઈક તો વિચાર કર પ્રેમનો છે જેરલાલ ન લઈએ, હો!

હસી—હું શો ગેઘાલ લઉં છું તે?

વસુ—બહેન! પ્રજાના મો માથું તો બે! તને બે લાગતું હોય તે ખરું! પણ હું તો ભોમ ચક્ર છું કે ચિન્તાથી એમનું મન ધેરાઈ ગયું છે! આ આનન્દ કે વિલાસની હાથ એમની આખમા હું જરાવ ભેટી નથી, શું જાણે?

હસી—કાણે જાણે શું છે એ?

વસુ—હું જાણું છું તે—આપણા સિવાય એમને એક ત્રીજી રાણી છે!

હસી—શું? શું?

વસુ—અને તે આપણા બધા જ કરતાં ઘણી જ વધારે વહાલી છે

હસી—ઘણી જ વધારે વહાલી છે?

વસુ—એમને એ જૂલી ગલા છે તેને માટે પસ્તાય છે

મીન—શું કહે છે એ?

વસુ—તું સમજી! એ કાણ?

હસી—હું શું જાણું?

વસુ.—એ માનીતી રાણી—એ એમની લાલકી પ્રજા છે! પ્રજાનું કલ્યાણ કરવું એ એમનો પ્રથમ ધર્મ છે!

મીન—વસુમતી! આ બધા વિચારો પહેલાં તો તમે અને કદી નહોતા હતા!

વસુ—મહારાજને સિખામણ આપવાનો મારો અધિભાર નથી કે અનુભવ નથી, હું તો માત્ર મારી જહેનને સિખામણ આપું છું—કે દબે પછી તે આપને સંદાધમારક થાય!

મીન—વસુમતી! અહીં જાઓ ત્યારે મારો આત્મા કોઈ વસ્તુ માટે તલપતો હતો, શાને માટે તલપે છે તે હું જાણતો ન હતો! તમારા વચનોથી સમજ્યો કે મને સુખ ભોગવનાર લાલચુ ખરું સુખ કેદાપિ પીમતો નથી, પણ જે પારમને મુખી કરે છે તે જ મુખી છે! પાણી પીનાર ન તો પાણી પાનાર વધારે ભાગ્યશાળી કે સેવા લેનાર કરતાં સેવા કરનાર જ વધારે મોગે છે! લોખંડવાળનો વધારે વિસ્તૃત માર્ગ અને સ્વચ્છ, એથી મારો આત્મા વૃદ્ધ અને શાન્ત થયો!

વસુ:—મારા મનભાગ્ય! હવે દાસી ઉપર દયા કરી અને સમોડે દેવને પણ લાગવાની તૃષ્ણા છે. એટલા મારા કાઠ પૂરા કરશે ?

મીન:—ભલે ! ચાલો !

[રામ બેઠે છે, વસુમતી ચિરગેય પહેરાવે છે, દાસી ગમરામને હાથ પકડે છે.]

દાસી:—મહારાજ !

વસુ:—બહેન ! તું ગભરાઈશ નહિ ! હું તો મહારાજને એક પછી જ રોકીશ. પછી તો પ્રાણનાથ—

[આમ બોલતી બોલતી જળ ન, દેખાય, તેમ હાથ ઊઠાવી મહારાજને વિદાય કરે છે. મહારાજની થોડ ફરી આગળ વધતા દાસી વરદ હાંલ ખીસી અમુઠો ભ્રમો હવાવતી હાથ બતાવે છે]

— તારા જ છે.

[બંધપર્માં પાછળ ભય છે. દાસી દેખતાપ ભય છે.]

દાસી:—અરે ! મારા પ્રાણનાથને સ્વર્ગ મર્ધ ! અને કંઈયે એવું એવું બોલતાં નથી આવડતું ! શો ધર્મ ને શી વાત કરી મર્ધ ! મહારાજને આનંદ નથી ગમતો ને વૈતરું ગમે છે ! દાસી ! અરે દાસી ! [દાસી આવે છે.] જા, મારા પ્રાણનાથને તેડી આવ !

[દાસી ભય છે]

કેવી હેંસથી મેં નાચ તૈયાર કરાવ્યો !

કેવી હેંસથી મેં નાટક તૈયાર કરાવ્યું ! તે એમને કંઈયે ન ગમ્યું !

[દાસી આવે છે]

કેમ !

દાસી ૧ લી:—મને તો અંદર જવા ન દીધી.

દાસી:—ન જવા દીધી તો પકડો મારીને જા !

દાસી ૧ લી:—મને જ પકડો મારીને પાછી કાઢે તે ?

દાસી:—પકડો-મારીને પાછી કાઢી ? હી ! છે ! હું જાતે જ જઈને મહારાજને હાથ પકડીને ખેંચી લાવું છું ! જોઈએ, કેમ મંથી આવતા અને કાણ રોકે છે તે !

[અંદર ભય છે.]

દાસી ૧ લી:—વસુમતી ! રાણી ક્ષણ જ પકડી છે અને આ બીયારી સાદી બોળી છે. શું યશે ? કાણ જાણે !

દંસી.—[રોતી રોતી આવે છે] મનેયે જવા ન, દીધી, અરે દાસી ! દાસી ! બીડીને કહે કે મહારાજની હવે આથા રાખશે નહિ ! અરે પાપણી મારા હાથમાથી મારા પ્રાણનાથને ખેંચી મર્ધ ને મને હવે ધક્કે મારે છે ! હું શુ કરું ? અરેરે ! હવે શુ કરું ? .. ,

✕

✕

✕

હ

અહ બીજો
પ્રવેશ સાતમે

[કામલતાને પતિનું ચરણ મથા પછી ફરીતું ચરણ માતા તેને માતા સાજરે છે માતાને સર્વ વિતાગ કહે છે, માતા ખૂંચે છે, ચતુર્ત્રીનકેતુએ ઉવટ ચતુર્તાજ વાપરી તને ત્વજ દીધી કે શું ? કામલતા જવાળ આવે છે

“એક વખત હું પ્રેમ કરે અને બીજી પળે જોળખે પણ નહિ અને છાડીને ચાલી જાય એને શું કહેવાય ?”

તેનો પિતા તૃષ્ણિહાજ આ વાત સાંભળી પુત્રી પોતાના ચતુર્ને ચાહે છે સમજ કામલતાને કેદમા પૂરે છે માતાનું વત્સલ હૃદય પુત્રીને કેદમા જઈ છાડાવવી —કુસિન કન્યાનું છેલ્લું ચરણ પતિ-તેથી માણસ સાથે મીનકેતુને ત્યાં કામલતાને મોકલે છે નવા ધરમા પગ મૂકી કામલતા પ્રજુને સ્મરે છે વસુ અને હ સી આવે છે]

ધસુમતી —જોઈ આ !

~

તેને અહો મેકવી છે હું સમજી શકતો નથી કે કામલતા એ કાણ છે અને આ શો પ્રપચ છે !

કામ — જોહો ! પ્રાણનાથ પધાર્યા !

[કામલતા ઊભી થાય છે વસુ હસી આગળ આવે છે]

વસુ — જોહો ! ત્યારે તમે અમારા બહેન થાઓ છો, એમ ? ત્યારે આટલી વાર જોત્યા શું નહિ આવે આવે !

[કામલતાનો હાથ પકડી મહારાજ પાસે લાવે છે.]

મહારાજ, આપે તો અમને વધાર્થ ના આપી, પણ હું આપને એ વધાર્થની વસ્તુ આપું છું હો, આપનાં નવા રાણીનો સ્વીકાર કરો !

મીન — રાણી ! રાણી !

વસુ — એમા શું ? મહારાજ ! રાજા છે ! આપને તો નવાનવા વેલર જોઈએ ! [હસી બણી] કેમ અહીં ?

મીન — હસો તું પણ આમાં મળે-ની છે કે ?

હસી — જોહો ! આપને હસીતું નામ વાદ છે કે ?

હ — મી — રા !

વસુ — ચાલ ચાલ ! આપણાં બામ્મ ! એ નિજુર પાસે રહવાથી શું વળવાનું છે ? જોમવવા દે અને નવા સુખ, જોટી થાય છે

‘ પ્રેમભાષીત પ્રમટાતો પરણ્યા । એ શું વહોલા

“ વિસારી દેશો ? ના કહેશો ? હવે

મીન — આને-આટલી બધી અસર કેમ થાય છે ? ટોમ આવ્યા ન હોય ।

કામ — અર મહારાજ ! જે વાત આખી જિંદગીમાં જુલાય નહિ
તે બૂલી ગયાનું તમે કહેા છો ? એ તે કેમ મનાય ? છતાં હું તમને
સંભારી આવું ।

મીન — હા !

કામ — ક્યાંથી આરંભુ એ જ હવે સરખું નથી ! અરે ! હા ! આપ
શિકાર કરવા આવ્યા ત્યારે સોમતીચર્મા પધાર્યા તે વાદ છે ?

મીન — હા ! અને ત્યાં મેં કંઈક ખોયું ! તે પણ વાદ છે પણ મ
ખોયું તે સાબરતું નથી !

કામ — ત્યાં આપણે પહેલવહેલાં મળ્યાં ત્યારે આપે મને રથમાં
બેમાડવાની હક કરી હતી હવે સાબરું ?

મીન — ના !

મી — પેલું સાંભરે છે ને આ નહિ ? વાડુ ! તે પછી અમારી
સાંખીઓની ગંભીરતા આવી મને ૫-૨-લે-લા, ખડું કેની ?

મીન — ખોડું !

કામ — એહા ! હવે મું કહેવું ‘ એ ’ પણ મને તો સાબરતું નથી
અને હૂબતું માણસ જેમ પાણીમાં વલખાં મારે એમ હું આવલાં મારું
છું ! અરે હા સાબરું ! સાંભરું ! મહારાજ ! તમે અર્ધિયાં આવવા તૈયાર
થયા ત્યારે મને પણ સાથે લાવવાના હતા, પણ પાછળથી કોણે જણે શા
કારણથી ત્યાં મૂકતા આવ્યા । તે પણ બૂલી જ ગયા કે ?

મીન — આની અસર જોઈ બને પણ કંઈક ઘર્ષ જાય છે, પણ મેં
જિંદગીને પહેલાં કદી જોઈ નહોતું કિટકું । પણ વાદ નથી આવતું તેનું કેમ કડું ?
જો, આવાં આવાં વચનોથી દયા હિપજવવાનો પ્રયત્ન હોયો કે !

કામ — અર મહારાજ ! ત્યારે તો હું ક્યારે કરનારી છું, એમ જ ને ?
એ દેવ ! એ દેવ ! હવે કુ શું કડું ? જોને મેં મારો પ્રેમ/સમર્થો,
જીવન સમર્થું જેના હાથમાં મેં મીઠું સ્વર્ગ સોપી દીધું તેણે મારી એવી
દશા કરી કે જગતમાં મારું કાર્ધ ન રહ્યું । ન આખાપ સધરે ન ધણી
મંધરે । ન સંભાવનાલાં કોયે ‘ આધ આપે । જો ધરતીમાંતા તું પણ
શાન્ત થઈને કેમ જોવા કરે છે ? તારા બાહુ પહોળા કરીને મને તારામાં
સમેટી લે ।

મીન — અરે સ્ત્રી ! હવે ક્યાઈ છોડી અદાથી ફરૂ થા ! નહિ તો પક્ષા ખાવા પડશે !

કામ — અરે ક-પ-દી ! તારા જેવા જી બીજાને સમજે છે કે ? ઉપરથી પ્રેમનો દબ કરી ખોટા ખોટા પત્રો આપી અદાથી પાપી આચરણ કરનાર તારા જેવો નીચ બીજો કોણ હોય ?

[કોપ-સતાપ અને કુબચી કામલતા બેસુજ થઈને પડી નાચ છે આકાશમાં વીજળીના ચમકારા સાથે છે એક અપ્સરા આવી ઉન્ન અને કન્દાણીના કુબચી કામલતાને લઈ નાચ છે રાત્રી સ્તબ્ધ થઈને નેઈ રહે છે]

x

x

x

17

૩

અ ક ત્રીજો
પ્રવેશ ત્રીજો

[સાથ આપનાર અપ્સરાને કુંદરાને સિદ્ધા આપી છે અને હવે સાપના નિવારણ માટે કામલતાને અદરશરૂપ આપી ચોડાઈ પુષ્પ આપે છે જે મીનકેતુ પર નાખવાથી તેને ફરીથી કામલતા થાક આપશે એમ કહી બીજી અપ્સરા સાથે મીનકેતુના મહેલમાં મોકલે છે હસી હસતી હસતી રોકતી આવે છે પાછળથી મીનકેતુ તથા વસુ આવે છે એક તરફ કામલતા અને અપ્સરા અદરશરૂપે ફરે છે]

હસી — શુ ? આને તો તમે બધાની મરશરીએ આપ્યા છો !

મીન — [ખાખક હસતા] એમ કે ?

હસી — [જરા ખિજવાટથી] વસુ મહેન ! પછી જુઓ હો !

વસુ — [ચાળા પાડતી] — હો-હો

[રાત્રીને વસુ જોરથી હસી તાળી દે છે]

[હસી રાત્રી મો ફાળતી]

હસી — હસો નહિ ! હમો નહિ ! જુઓ ત્યારે હું તમને બધ કરીશ ! આમ કરીને આ-મ

[રાત્રી મુખ ચૂમવા જાય છે રાત્રી મેલાનું મો ખસેડી દે છે વચમાં વસુનું ચમાક જાય છે ત્રણે જોરથી હસે છે હસી ચરમાય છે]

વસુ — અરે ! વાહ રે હસી ! મોથે ન જોળખ્યુત

મીન — વાદળી તો મમે ત્યા વરસે છે ! ક્યારે સમાન વપાસે છે ?

વસુ — હા ! ખારા દરિયામાં વરસે અને મીઠી તળાવડીમાં વરસે !

મીન—ખરુ ! દરિયામાં વરમવાથી એનું મીઠું જળ પણ ખારું થઈ જાય છે !

વસુ—ના ! તમે તો મીઠા મેરામણ છો !

મીન—હસો ! વર્ષાઋતુમાં સાગર યા યાદે ઉછાળા મારે ! છે તે જાણે છે ?

હંસી—ના જી !

મીન—સાબિત ! વર્ષાઋતુની વાદળોનું મીઠું જળ પીને સાગર પોતાની ખારાશ તજવા લાગે છે ! જેમ જેમ વાદળો વરસે છે તેમ તેમ તે આનદથી ગડિાતૂર થઈને નાચવા લાગે છે અને વાદળો વરસીને આમશમાં ઊડી જાય છે ત્યારે તો તે આકાશને પણ ઉભાથી નવરાવવા ઉછાળા મારે છે ! હંસી ! અત્યારે મારું હૃદય પણ તેવી જ રીતે ઊછળી રહ્યું છે !

વસુ—તો અતી વાદળો ! જલદીથી વરસવા માંડ ! પણ પ્રાણુનાથ વાદળો પવનથી ઊડી જાય કે હવામાં પીગળી જાય તો ?

મીન—તો ? તો સાગર તાપમાં સુકાય અને શીષાવરે એક આ જીવન તે કેવું કે જેમાં સુખના ઠક્કા-બૂકકા જ્યાંથી મળ્યા ત્યાંથી મૂંઢવીને લેવા ને મન વાળવું !

વસુ—મદારાજ ! વાદળો પહેલાં આપ જ હવામાં ક્યાં ઊડ્યા ?

મીન—રાણી ! મેં કહ્યું નહિ કે મારું હૃદય પણ સિંહારે જઈ આવ્યા પછી ખારું બિંસ થઈ ગયું છે અને કેમે કરી પાણુ મીઠું અને તેમ નથી ! રાણી સુખ મેળવવાનો આ સિવાય કોઈ બીજો માર્ગ નહિ હોય !

વસુ—છે !

મીન—શી ?

વસુ—આનંદ !

મીન—હું એને જ શોધું છું તો ! પણ મને એ ક્યાંપ્રિય લાધતો નથી ! મને લાગે છે મારાંપણમાં જ સુખ છે, કેમકે તેમા દુ ખનું જાન રહેતું જ નથી

હંસી—પણ એમ ઘડી-ઘડીએ દુ ખી યા યાદે ચાએ છે ?

મીન—હમી-વસુ ! જુઓ ! તમારાં બન્નેનાં મોં કેવાં લેરાઈ ગયાં છે ! અરેરે, હું પાપી બધાનાં દુ ખનું જ કંરણ થતો આવું છું !

હસી—આપ તો પુણ્યચાળી છો ! આપે ચાં પાપ કર્યાં હોય ?

[વસુમતી ઉભારો કરી હસીને હાથ દાગે છે]

વસુઃ—હંસી ! ચૂપ !

મીન.—હસી જાણે છે ને શા માટે ખૂંટી છે ? પેલી પુત્રિદાસની પુત્રીને મેં બ્યાર્થ આપ્યો કે અન્નીય તે તો કુળજીવો નથી ! પણ એને તરછોડી દુખી કરી ! એ વખતનું એનું દયામણું મોઢું વોસરાય ક્રોધ છે કે રાજી ! કહો, એ રમૂતિમોઢો 'બુ'સાય એમ છે.

વસુઃ—ત્યારે શું ? એવા કવિપત્ર દુખે કરી જન્મારો આપો આપિ તરછોડ્યા કરવાના છો ?

મીન.—ના, હું એ જ કહું છું કે મારે એ જૂલો જાતુ છે મન જાતે બૂલતું ન હોય તો તેને જૂલો જવાની ફરજ પાડવી જોઈએ ! રાજી, કાંઈ એવો રસ્તો બતાવો ! તમે જન્મે મળી મારું, એટલું કામ નહિ કરે ?

૬ વસુ —[સ્વમત] તાવ હોય ત્યારે સાકર પણ કડતી જ લાગે છે ! જન્મે આનંદ જ આપી રહ્યા હતાં તે, વાત તેઓ જૂલો જાતુ છે અને ફરીથી 'પણ' એ જ માગે છે ! મારી આટઆટલી મહેનતનું ફળ અંતે આવું જ થશે ?

૭ મીન.—જયજા તમે એકલા એમા શું કરો ? સ્તારો માર્ગ એ નથી કે મન જાતે ગાંડું ન થતું હોય તો તેને પરાણે ગાંડું કરવું અને પ્રત્યેક પ્રસંગ એવો જ બીજો કરવો કે જ્યાં મન પરાવાયેલું રહે કે જ્યાં તેને કરવાનો કે વળવાનો પ્રસંગ જ ન મળે, અવકાશ જ ન રહે ! મન જાતે જ એનો માર્ગ શોધી લે !

હંસીઃ—[વસુમતીને] બહેન ! આપણે...

વસુઃ—અરે હા ! આ તે વસન્ત બેઠો કે શું ?

હસી.—અરે જા રે ! કાલે તો ઉત્થવિ અરે લાવો રે કાંઈ જગીસ શુભાલ લાવો ! કેસર રજ લાવો ! ચોળકસુંબી લાવો ! આખામહોર લાવો ! ઝડપીરાજને આવતો જ વધાવીએ.

[હંસીઓ હપજી સામગ્રી ગટ લાવે છે શાન્ત તેમજાથી શુભાલ લઈને]

મીન.—આહા ! વસન્તની વધાઈ એ ઉત્સાહની જ વધાઈ છે, એથી વધાઈ આપનારને જ વધાવું છું !

[શુભાલ હસી પર નાખે છે.]

હંસી.—રમીલા વસન્તને વધાવું હું પણ આમ જ તો.

[શુભાલ રાખને છાંટે છે.]

વસુ — હા ! એમ જ ! [ગુલાલ જાંટે] છોકરીઓ, આને છૂટ છે. આવો, આમાં બળી ઉત્સાહને વધારો !

[ગીત-નૃત્ય-૨૪ પિચકારીથી અરસપરસ છાંટે] રમની રેલમહેલ મચાવે છે. નાચ પડે ચલા]

અપ્સરા ૧, ૨, ૩ :— સખી કામલતા ! ઈન્દરાજના દુક્રમ પ્રમાણે રાગને તારું રમરણુ આપવાની આ તક ઉત્તમ છે ફૂલ નાખ !

[કામલતા મીનકેતુ ઉપર પુષ્પો નાખે છે. સ્પર્શથી મીનકેતુ અમલી બેઠે છે.]

મીન — ઓહ ! ઓહ ! આ મને શુ થાય છે ? મારું અગેઅંગ પલટાઈ ગય છે !

વસુ — આપને શુ થાય છે ?

મીન — કાને ખબર ! આખ આગળથી પડેલા ખસી જઈ કોઈ તેજનો અંબાર દેખાય છે ! તેમા કોઈ દેવી છે ! મારી આખ તેના પ્રકાશ સહન કરી શકતી નથી ! એમા કોણ ? કામલતા ? કામ-લતા ! હા ! હા ! એ જ — એ જ — કામલતા છે ! આ મને શુ થઈ ગયું હતું ? હું એને પરણ્યો હતો ! અને એ જ્યારે મારી પાસે આવી ત્યારે મેં એને વિનાવાકે કાઢી મૂકી ! ઓહ ! કામલતા ! કામલતા ! કામલતા !

[હંસી મરીમડી બની જઈ રામના બહે હાથ મૂકે છે ! બીજા બાજુ વસુ પણ નાચે છે.]

હંસી — સ્વામિનાથ !

વસુ :— મારા સુખના આધાર !

મીન — હંસી ! વસુ બીક લાગે છે કે હું દુઃખ-દર્શક એમ ? નાના ; કામલતાએ આ હલ્ય એણે કામળ કરી નાખ્યું છે કે કોઈને દુઃખ દર્શકું એમ નથી આપણે બધા સુખથી રહી શકીશું.

વસુ — [જરા કટાક્ષથી] તે તો દેખાય જ છે !

મીન — મહારાજ ! કઈ રીતે જમને સુખ આપવાની વાત કરો છો ? તમારા હલ્ય ઉપર અમારો અધિકાર છે ? અને જ્યાં એ નથી તો પછી સુખ ક્યાં છે ?

મીન — રાણી ! તમારી સત્તા તો મગણી છે !

વસુ — મને મૂર્ખ ન બનાવો ! હું દરેક વાતને તળિયા સુધી જોઈ ચકું છું ! હલ્ય પર જેની મત્તા તેની જ બધે સત્તા, મહારાજ !

મીન — પણ કામલતા હવે ક્યાં છે ? આ પથ્થર, હૃદયના એ તેના કામળ હૃદય પર આગ પાથરી તેને ક્યારનુંય યમના ધામ લણી મોકલી દીધું છે હવે એ ક્યાં છે ?

વસુ — બીજા ક્યાર્થ નહિ તો અહીં તો એ છાં એ પાપણીની છમી ત્યાંથી જૂસી નાખવાના મારા બધા જ પ્રયત્ન ફેગટ ગયા ! — મારી આશા બાળે લાગીને જૂઠા થઈ ગઈ !

મીન — કામલતા ! બીજા નહિ !

વસુ — હજી એ જ નિર્દય ! મારી છાતી ફાગી બધ છે તેની પણ તમને દયા નથી આવતી ?

મીન — રાણી ! આ સ્થિતિમા શું સુખ છે ?

વસુ — નથી એ જ છે તો —

મીન — તો પછી એ કામળ રહે એમ શીદ ઇચ્છો છો ?

વસુ — શા માટે રહે તમે ક્યારે તો ? આ મારા કથ તમે એને જૂલી જાઓ ! જૂલી જાઓ !

હસી — વહાલા ! એને જૂલી જાઓ, જૂલી જાઓ !

મીન — આ ફૂલને તેની સુગંધ ભૂલતા શીખવો ! આ હવા પાસેથી તેની કામળતા વીસારવો ! સાગર પાસેથી તેની મર્યાદા તજવો ! આ સૂર્ય પાસેથી તેનું તેજ છોડાવો !

શું આ બધું બની શકે એમ છે ?

અને બને તો ફૂલ તે ફૂલ નહિ રહે, પણ હોઠ ઉપર જ કરમાઈ સુકાઈ જશે ! હવા પ્રાણ આપતી બધ થશે ! સાગર પ્રલયનું સ્વરૂપ ધારણ કરશે ! અને સૂર્ય તેજદીપ્ત થતા તેનો અને સાથેસાથે જગતનો પણ નાશ થશે ! રાણી ! તું મને શું જૂલવા કહે છે ? મારી જીવનશક્તિ ? ના ના, હવે તો એ અન્યાયથી બાળેલી બાળાની યાદદાસ્તમા જ સુખ છે મારું !

વસુ — ત્યારે મહારાજ ! હવે એને સભારજો અને સુખ માણજો ! [હસીને] ચાલ એ !

[બન્ને જણીઓ જાય છે]

મીન — આહા ! જ્યાં જ્યાં નજર કરું છું ત્યાં ત્યાં કામલતા, તું અને તું જ દેખાય છે ! તેજમાં તરતી ! હવામાં લટકતી ! આકાશમાંથી ઊતરતી ! જીતમાં જડાયેલી ! બધે તું જ જણાય છે ! તને સભારવાના સાધનની મને જરૂર છે ખરી ? એવી કંઈ પણ છે કે જેમા તને જૂલું કે ફરી સભારવી

પહે? તારી! સ્થનિએ મારી આખી નિહાળી એક પળની અને એક એક પળ, સેકડો! અવતાગની કરી! મૂકી છે!

કામ — [અદશ્ય રીતે સ્વમત] વહાલા! મારી દયા વ—તમારા જેવી જ છે!

મીન — કામલતા! હવે ક્યાં સોધું તને?

કામ — [અદશ્ય રીતે પ્રકાશ] કામલતા નોંધએ છે તારે!

મીન — આ અવાજ ક્યાંથી આવ્યો? આમસમાયી!

[આકાશ તરફ નોંધ-એસી જઈને હાથ લેવા કરતા]

ઓ! આશાના આપનાર, બોલો! બોલો! મારે કામલતા નોંધએ છે!

કામ — તો મારા અવાજના દોર પરે આંધો આમ! —

મીન — હા, આલો!

(ગીત),

કામ — ' જગા, પ્યારીને પચે પકારે, પિયુ!

"પ્યારીને પચે

, જડા—

"પ્રથમ કાં રાખી ઓ પેતા, અનન્ય પ્રીતવેલો!

"અરે! કાં વાતી તો પાણી વિના કરમાતી મેની!

'અરે હું, જ પ્યારીનાં આસુ ઊનાંથી ઊછરેલો

"હાથી ઠેલો બોમારી નારીને કાંધી ઘેરી-પ્યારીના જડા—"

[કામલતા અંધારાસ્વરે મીનકેતુને જવેલમા દોરી લાય છે અને તેના પ્રેમની મરમરી કરે છે]

[રાણીમિતે જીજ્ઞાસુ અંધારા જગમગતા દોરી, એક કામલતા પ્રત્યે પ્રેમ-રાખવા સમજાતે છે, ન, માત્રવાથી તે બત્તેને અદશ્યરૂપે બતાવી દે, એ]

[સુષ્મા કન્દાણી કામલતાના, મનનુ, સ્વચ્છ દૂર કાચ મીનકેતુના પ્રેમની માથાની પરીક્ષા લે છે મીનકેતુ પરીક્ષામાં પાસ થવાથી કામલતા અને મીનકેતુને તેમજ હસી અને વસુને પ્રેમની સુખી કરે છે અદા જ નાટકનો અંત આવે છે]

x

x

x

૬

કામલતા નાટકનું અમલોકન

આપણે પણ નાટકના સુખાન્ત માથે અદા જ વિગતોએ અને અવસોકનના ચોક્કસ ચર્ચા કરીએ કે આ નાટકમાં માનવપાત્રો સાથે

દેવી! પાવો અને ચમત્કારિક બનાવો ઉમેરી નાટકની સરળ સ્વાભાવિક ગતિમાં અવરોધ જિનો કરી અસ્વાભાવિક અને સર્જિકતામય પ્રમાણ બે કે આમાં વધારે જણાવ્યા આવે છે !

તો પણ કવિકુલયુરુ કાલિદાસની અસ્પષ્ટ રાણીઓને વિસ્તારથી ચીતરી આ નાટકના કાર્યમાં વિશ્વ જિત્તા કરવામાં પ્રાચીનોની કુલકામિની-ઓની મહેજાઓ, સ્વભાવો-તેમજ જાણે, જીર્મિઓના સૌરભયા આખા નાટકમાં સ્વાભાવિક નૈસર્ગિક માનવતાની સૃષ્ટિ ખડી કરી દીધી છે, એ પણ જણાવ્યા આવ્યા વિના રહેતું નથી.

મીનકેતુ અપ્સરાના કાપથી કામલતાને વીસરતી વેળાએ બુદ્ધિ-મત્તા રીતે મનઃસ્થિતિની રજૂઆત કરે છે અને બાન્તર. કોડવિ હેતુ જોવા કારણસર જુલેલી અસ્પષ્ટ વસ્તુને ચાહે છે, અને તેની જ હુધામાં હંસીના મહેલમાં પણ મૂકે છે, અને ત્યા પુરવા અને ઉર્વશીના નામ સાબળતા કેમ જણે પોતાના જ આદર્શને પ્રકટ કરતો, હેતુ તેવી સરસ ખૂબીથી પુરવા અને ઉર્વશીને કપલકાર બની જાય છે, અને છેવટે પુરવાની પેઠે જ પોતાની કામલતા યાદ આવતા તેતો જ્ઞાતિથી જીતરતી, હવામાં તરતી, તેજમાં નહાતી જોઈ એ મૂરે છે.

—તેમજ જનમનારની અનુમતિને કપકા આપતી વેળા સંવાદમાં મીન-કેતુને કંઈની લાગણીઓને સંવાદમાં ઉમેરીને તો લેખકે તેમાં નિબંધ જોવા સ્વરૂપે અટકાવી નાટકયુક્તિને કુશળતાથી સાચવી રાખે પોતાની સૈમિકા તરીકેની ઉત્તમ કલાતો નમૂના પૂરા પાડ્યો છે એમ કહેશામકે જ્યાં પણ મારી સાથે સમ્મત થશો !.....અરુ ! ! !

અજબ—કુમારી

આ કલ્પિત શોકાન્ત નાટકનું વસ્તુ ગુજરાતના પાટણ ઉપર વાર્ધેલાઓની સત્તા હતી તે સમયમાંથી લીધી છે. બનાવનો કાળ થોડાક માસના ગળાતો છે. મુખ્ય પાત્ર છે કે સાત છે. તેનાં પાત્રોને ઓળખવાની પહેલી જરૂર છે.

અર્જુનદેવ—પાટણનો વાર્ધેલા વંશના સારથેવેનો પાટવીકુવર, અજબને બહાર પરણનાર, ગર્વિષ્ઠ છે.

રણધીર સેનાપતિ—અર્જુનદેવનો વિજયી સેનાપતિ, અજયના મનનો સ્વામી, નમ્ર અને બહાદુર છે

નાગેન્દ્રરાજ—ચક્રાચાર્ય રાજા, અજયનો પિતા, ધારાદેવીનો પતિ, વસન રાજા છે

ધન્વજીત—નાગેન્દ્ર અને ધાગનો પુત્ર, અજયનો મૂર્ખ ભાઈ

ચદ્રિકા—અર્જુનદેવની મહેન, રણધીરને આદનારી હિદા રાજકુમારી છે

ધારાદેવી—અજયની માતા, મહત્વાકાંક્ષી નાગેન્દ્રની રાણી છે

અજય—ધાગ અને નાગેન્દ્રની મરીત સ્વભાવની રાજપુત્રી છે

દમયુખી—અજયની સમદુખી ભાઈણ કન્યા છે

ઉપરના પાત્રોના ગુણ-અવગુણનો વિચાર કરીએ તો, આપણા લેખકે એકની આંખે બીજાને બહા કરી સ્વભાવ અને ગુણમા દ્વંદ્વે ચીતરેલાં જણાવે છે.

ત્રિવિધ અર્જુન અને નમ્ર રણધીરને સામસામે ચીતરી અજય ઉપર ના પ્રેમમા અને પરણવામા બન્ને જણ હેવટ સુધી પ્રતિસ્પર્ધી રહે છે

વત્સલ નાગેન્દ્ર અને મહત્વાકાંક્ષી ધારાને સામસામે મૂકી અજયને પગલાવવામા બન્ને હેવટ સુધી પ્રતિસ્પર્ધી રહે છે

નિષ્ક્રિય અજયને અને સક્રિય દમયુખીને ચીતરીને, બન્ને હેવટ સુધી પોતાના શીલ પ્રમાણે વર્તે છે અને પશ્ચિમાને અટકાવી ચક્રતાં નથી

ત્યારે તેજસ્વી ચદ્રિકાને ચીતરી લેખકે બધા પાત્રો વિશે, હૃદયે તેને મુખે કહેવગમ્ય કે — ‘બંધાની દડધી આમ થયું’ પણે જીએલો ત્રાસની મર્તિ ધાગ આ કૃણ કરાણો!’

આમ ચદ્રિકાના ચબ્દો પાત્ર ઓળખાવવામા અને નાટકનો સાર સમજવામા ઉપયોગી થાય છે

નાટકનો પૂર્વ ઇતિહાસ સમજ્યા વિના આપણી તેમાં મતિ થશે નહિ, તેથી ટૂંકમા તે નીચે પ્રમાણે છે

અર્જુનદેવ વાધે-નાએ પોતાના સેનાપતિ રણધીરની મદદથી ચક્ર ચક્રાચાર્ય રાજા નાગેન્દ્રના આરમ્ભના ને ચલાવતી ગામ જીતી લીધા

ધારાદેવી ચક્રાચાર્ય ગણી ધારાદેવી, પોતાના પતિ નાગેન્દ્રને બાજુએ મૂકી આરમ્ભ પાણુ મેગરવા તથા ચલાવતીને અધિકાર પોતાના પુત્ર ધન્વજીતને અપાવવા પોતાની પુત્રી અજયને અર્જુનદેવને આપવા માગણી કરે છે નાગેન્દ્ર અને અજય આ વાતથી અગમ્ય છે

લગાઇની ધામધૂમ નજરે જોઈ, વૌરમાતા થવી, અજબને અને ચંદ્રિકાને તેમનાં વડીલોએ હાવણીમાં સાથે રાખી છે. લગાઈ પછી સુલેહની શરતો થતી હોવાથી બન્ને હાવણીના માર્ગસૌ પરસ્પર મળી શકે તેવું શાંત વાતાવરણ પ્રસરેલું છે.

જીતનાર ચંદ્રિકાની દાસી વેલા અને 'દારનાગ' અજબની સખી હસમુખીની વાતચીતથી અજબ અનુનંદિતને આપવા અને ચંદ્રાવતી ગામનો અધિકાર મન્દ્રજીતને સોંપવા દારાદેવીએ માંગણી કર્યાની વાત જાણવા મળે છે, એટલું જ નહીં પણ—

અજબનું મન સેનાપતિ રણધીર ઉપર ચોટ્યું છે, તેવી જ રીતે ચંદ્રિકાનું મન પણ રણધીર પર ચોટ્યું છે. ત્યારે રણધીરને ચંદ્રિકાની દયા આવે છે, પણ પ્રેમ તો અજબ ઉપર છે. આમ પ્રેમનો ત્રિકોણ રચાવાના વિશેષ સમાચાર મળે છે.

આપણે પણ આ નાટકના પ્રેમ-ત્રિકોણની આટીધૂટી તથા મહત્વાકાંક્ષાની ખેંચતાણુ જોવા યોગ્ય સ્થાને બેસી જઈએ અને આપણા લેખકના સપૂર્ણ શબ્દોમાં નહિ તો રમરેણુમાં આવે તેટલાં શબ્દોમાં લેખવતી વખતે સમજાયેલી વાતોને ઉમેરી 'લઈને લેખકને ખડો' કરવા પ્રયાત્ન કરીએ આમ કરવા જતાં લેખકને ક્યાંય અન્યાય થશે તો ક્યાંક લેખકનો આત્મા પ્રકટ પણ થઈ આવશે પણ હાલ તું એટલેથી જ મતોષ પામીશ ! !

(અ)

અજબકુમારી નાટકની શરૂઆત—પ્રસ્તાવના કે સૂત્રધાર વિના—ખાજાઓના ગીતથી—

“ધાઓ ! રી-વહારે-વેગે ચડો જય નટવગ !

×

×

×

“વિપદમોચન ! ભક્તરોચન”

“આર્ત આ સુણ વીનતી !”

જેવા શબ્દોથી શરૂ થાય છે. તેમાં “ધાઓ” અને “આર્ત” શબ્દો તેના વસ્તુ અને રસને ઠીક જ રીતે સૂચવે છે.

[ચંદ્રિકાને રણધીરસિંહની ધૂન લાગી છે. અને તે ધૂનમાં પ્રવેશતા શકે છે.] (ગીત)

ચંદ્રિકા — “જરા પ્રીતિનું પાણી તું છાંટ

“હેયુ જાગળી હું દે, લહેરા મીઠી-મીઠી લે !

[રણધીર પણ વિજયના માન આરામ છાડી સત્તુના રાણીવાસની પાછળ સંધ્યાએ નીકળી આવ્યો છે. અજળને પાછળથી ભેટને નયના-મૃત પીએ છે અને તેને પણ અજળની ધૂન લાગી છે. ચંદ્રિકા અરુચ્છ આ દરમિયાન લેવા પાછળ ફરી આવે છે]

ચંદ્રિકા:—[સ્વગત] પગ! આ જોવા ને સંભળવા ફરી પાછા અહીં ખેંચી લાવ્યા? અજળ! તું મારા કરતાં વધારે ભાગ્યશાળી છે.

અજળ:—[સ્વગત આકાશ બાણી] ચંદ્ર! લોકો કહે છે તારામાં અમૃત ભર્યું છે! પણ મારી તૃષા તો આ નાનકડો ઝરો જ ઢિપાવી શકશે!

રણધીર:—જરૂર!

ચંદ્રિકા:—આ કોને ઉદ્દેશીને કહે છે? રણે ભાષને તો કહેતી નહિ હોય!

અજળ:—ચંદ્ર! તારામાં એટલી ઉદારતા છે ખરી કે તું નીચે જીતરી આ ઝરાતું નિર્મળ પાણી મને પાવ?

રણધીર:—ચંદ્ર નીચે નહિ જીતરે તો ઝરો [પોતાને ખતાવી] જતે પાણી પાવા દાનર મશે!

ચંદ્રિકા:—નક્કી! એ ચંદ્ર સંબોધન ભાષને જ આવે છે!

[અજળને પાણી પાવા રણધીર ઘાડના પાન શોધે છે. ચંદ્રિકા એકાઠૂની ઓઢણી ઓઢી પાન લઈને રણધીરને સામે મળે છે.]

રણ:—તું કાણ?

ચંદ્રિકા:—અહીં ફરનારી!

રણધીર:—પદવીએ?

ચંદ્રિકા:—અમેને દાસી સિવાય બીજી પદવી હોય એ હું જાણતી નથી!

રણ:—વારુ, દાસી! અહીં કેમ આવી છે?

ચંદ્રિકા:—એનો જવાબ સેનાપતિએ પહેલો આપવો પડશે! પણ—એ—પાંદડે પાણી નહિ પવાય! આ લો! વધારે સારા છે!

રણ:—પણ તેં એ કેમ જલ્દયુ? ઠીક! સમજ્યો! દાસી! તું ચતુર છે! પણ હમણાં જ અહીંથી!

ચંદ્રિકા:—દામી કહી? એમની દાસી ચવાનું કેમ મન થાય છે?

[ચંદ્રિકા ગાસે પાન લઈ ઝરા તરફ જાય છે ચંદ્રિકા સ્વગત]

ચંદ્રિકા:—દાસી કહે? એમની દાસી ચવાનું કેમ મન થાય છે? દામીનું આટલું સૌભાગ્ય કામગર રહે તો પણ ખસ છે મારે!

[ચ દ્રિઙ નેહ રહે ■ રણધીર જ્ઞાનું પાણી કીલી અનળ
સળી નય છે.]

ચ દ્રિઙ્ઙા:—આ પાણી તાગ બાગમાં નથી તો તેને માટે શાને
વસખા મારે છે ? શુ જોવાને હજુ અહીં ચોટી રહી છે ? ના ! ખસ
એડીધો ! મદાને માટે દૂર યઈ ના ! [નિઃશ્વાસ નાખી] ઓ પિતા, તમે અમને

‘વીરમાતા થરા, માટે—સાબા મુદ્દ નિદાળવા !

“ન મળે વીર રવામો તો વૃથા સર્વ પ્રયત્ન આ !

[જતી રહે છે રણધીર અનળ પાસે જઈને પાત્ર ધરાવા]

રણધીર:—રાજકુમારી ! હો આ !

અનળ —[સરમાઈને] કાણ ? સેનાપતિ ?

રણુ:—હા ! ચરણનો દાસ

અનળ:—શુ છે આ ?

રણુ:—આપે હરમાબધું હતું તે અમૃત !

અનળ:—શુ પાણી ?

રણુ —અમૃત !

અનળ —[સરમથી હાથ પાછા ફેલતાં] તમે પીઓ !

રણુ:—મારાં કન્ય ભાગ્ય

[દરમાન અદર પાસાંથી અનળ કદીને પેઢારે છે ‘હમ્મ, હ’ તેમ
લાડ હું’ કહે છે]

અનળ —અરે ! હમણું માણ આવશે ! તમે જગ બાજુ !

[રણધીર બાજુ થાય ■ હમ્મ બહાર આવી અનળને કાનમાં સહેય
કહી તેમ જ નય છે અનળ જોતી જોતી અદર નય છે રણધીર આ
અમૃત સ્વપ્ન જોતો અણખે છે]

રણુધીર:—“ આખ મીઠી આધી આધી

“ નહિ સુતો નહિ જાય

“ જોઈ એક તારા સમણા, તારી આખ

“ તું રમે ફૂલને દડે કમળ વડે !

“ જીજો, પડે, થમ ચડે ને મૂને મૂમણા મૂસે

, ‘ ધીમે હૃદયન જોડે અંતરકુડે

“ અતર જુડે ! નેહ ભરે નયનો આ નમણા નય ”

વ

અંક ૧ લો
પ્રવેશ ૩ નો

[બીજે દિવસે સવારે હસમુખી અજબની મશકરી કરતા કહે છે કે]

[ગીતનો સાર]

હસુ — “ અક્ષી રંગે ઉમંગ જારી કેમ છે ?

“ કાલની રાતથી સુરખી કેમ બદલાઇ ગઈ છે ?

અજબ — હસુ ! રાતના-સ્વપ્નની વાત કહું ?

હસુ — કહો, બા !

અજબ — કાલ તો કાર્તિક સ્વામી સ્વપ્નમાં આવ્યા

હસુ — [વચ્ચે પુરાઈને, વિચારવાનો ચાળો કરતી] દેવોના સેનાપતિ
કાર્તિક ! અને માનવના રણધીરસિંહ ! ઠીક, સમજી ! પછી ?

અજબ — તું વચ્ચે ન બોલ !

હસુ — નહિ બોલીએ ! પછી ?

અજબ — તેમના હાથમાં ફૂલ અને બીજા હાથમાં ધનુષ બાણ હતાં.

હસુ — વળમાળા બનાવવા માટે જ પછી ?

અજબ — જા, ‘વચ્ચે બોલે છે તે નહિ કહું !

હસુ — તો બાકીનું હું પૂરું કરું ! ફૂલની વરમાળા બનાવીને વફરાણી
અજબબાને રણધીરસિંહે પહેરાવી દીધી ! કેમ, ખરું કે નહિ ?

[અજબ હસુને બેઠો પડે છે અને સંરમથી]

અજબ — પહાંલી હસુ ! એમ બનશે ?

હસુ — જરૂર બનશે ! કાલ રાતે રાણીજીએ મહારાજ આગળ
હામની કર્ક વાત તો છોડી હતી જુઓ, સામેથી વાત કરતા જ આવે છે ![દરમિયાન ધારાદેવી નાગેન્દ્રરાજને અજબ અશુનિદેવને આપવા
સમત્વવતી આવે છે અજબ ને હસુ હુપાઈને વાત સાંભળે છે.]

નાગેન્દ્ર — મારી અજબ માટે કહે છે તું ?

(ગીતનો સાર)

“ એ મારો હૈમાંદાર હસેલી છે

“ એને ભેતા આનંદની સેર વહે છે

“ અતિશય બોળી, પ્રચારિત શીલવાળી

“ દયામયી છે ”

ધારા — હા-હા ! તમારી અજબ માટે કહું છું !

(મીતનો સાર)

આપણી ને વૈરીની સંકિત તપાસવી જોઈએ.

"મદભરેલી વાદળીને ધવન વીખી નાખે છે."

"સાગરનું એક જ ઊંચું મોઝું વદાણને ઊંધું વાળે છે."

"દાવાનળ સળગાવવાનો અત્યારે વખત નથી;—"

"નાનીથી સુરંગ ચઢને કળથી કામ લેવું જોઈએ."

[દરમ્યાન અંતુર્નદેવ પાસેથી અંદાવતીનો પટો ધન્દજીવને આપવાનો લેખ લઈને ધન્દ પારાદેવી પાસે આવે છે; પારા હુપાવવા પ્રયત્ન કરે છે; નાગેન્દ્ર લેખ લઈને વાંચે છે.]

નાગેન્દ્ર:—ઓહો! આ તો અજ્ઞ આપવાનાં બદલામાં અંતુર્નદેવ મારું રાજ્ય મને દાનમાં પાછું આપે છે! રાણી, એવું દાન લઈ કુળની કીર્તિને મારે કેલંક નથી લગાડવું! ફરી કહું છું કે રાજ-સેવા મારા બાહુ સમર્થ છે! આવો લેખ લખાવી કુળને કેલંક લગાડવું તેથી તમારું કાળું મોં મને ફરી ન બતાવશો; એ તમને ઈનામ! અને આ તમારો લેખ!

[કહી ફરી નાખે છે અને કોથથી કંપતો રૂદ્ર અંદર આવે છે.]

પારા:—રાજા! હું તમારે વાઢે દેખતી જાણે અંધ નહિ, મનુ! અજ્ઞ અંતુર્નદેવને આપી દું, જન્મે સંતાનનું દિત કરું છું! તમે તે જોઈ શકતા નથી! અજ્ઞ! પાટણના પાટવીને પરણ્યો! પ્રતિજ્ઞાથી, કહું છું કે એને જ પરણ્યો!

અજ્ઞ:—ઓહો!.....

[અજ્ઞ ને હસુ હુપાઈને સાંભળતાં હતાં તેથી અજ્ઞથી ચીસ પડાઈ જાય છે.]

પારા:—[અજ્ઞ પાસે આવી] શું છે? અજ્ઞ! શું થયું?

અજ્ઞ:—[તાપ ન જીરવાપાથી ગભરાઈને] કંઈ-નહિ!

પારા:—તો કીક! (હસુને) છોકરી! એને મારા જોરમાં મોકલ!

[પારા જાય છે.]

અજ્ઞ:—હસુ! મને ગદીથી લઈ જા! આ મહેલને આગ લાગી છે! એક પચ્ચર સળગી જાયો છે!

હસુ:—રાણીજી પાસેથી નાસી ક્યાં જશો!

[બંને અંદર જાય છે । થોડીવારે ઝોરડામાં અજબના પ્રેમનો પત્ર મળ્યો છે તેથી વિજયના ગર્વથી ધન્ય થયેલ અર્જુનદેવ બે સાથીઓ સાથે ધારાદેવી સાથે વાત કરેલો પ્રવેશે છે.]

અર્જુનદેવ:—લેખ પહોંચ્યો? મેં મહારાજને બહુ સમજાવ્યા ત્યારે સહી કરી. ચંદ્રાવતીના મંડેશ્વર હાલ તો રણધીર નિભાયા છે! પણ કુમાર ધન્વજીતને એ પદવી હું જરૂર અપાવીશ! x x x

હવે, મને બે ધડી એકલો રહેવા દો. x x x

ભાઓ! પણ મને આજે જ આંસો યવો જોઈએ! સમજો છો કે?...પત્યાદિ.

[ધારા અંદર જાય છે—એક દાસી અજબને તાણીછ બાલાવે છે એમ કહી આ ઝોરડામાં હાલે છે અજબ અર્જુનને ભેટા જ સ્વપ્ન બની હસુને ખભે હાથ દબાવી વળે છે. અર્જુનદેવ રોડીને]

‘ઓહો! ઓચિંતી ઠીક એકાંત મળી ગઈ! (હસુને જોઈ) પેલી છોકરી છે! કંઈ નહિ! એ મનમોહની!

અજબ:—હસુ! ચાલ અહીંથી!

અર્જુન:—પાસેવાનની એટલી બધી શરમ રાખવાની કંઈ જરૂર નથી! સુદરી! રિવાજને ઉલ્લંઘી મળવાની તક મેં જરા હિતાવળે લીધી છે! પણ તમારા સ્વરૂપે મારા હિપર એટલી બધી અસર કરી છે કે હું વધારે ધીર ન થી શક્યો.

—રસીલી! શાને અકળાવો છો?

અજબ:—ઓહ! ગર્વકુમાર મને બચાવો!

[કહી પગે નમવા જાય છે. (ઝડપથી બેલી થઈ જતા મુસાધી)]
પગે પડુ છું નહિ?

[દૈવ બેલી રહે છે! હસુને વળગી પડે છે]

અર્જુન:—રાણી! મારી રાણી! મારા રત્ન! કેતી પાસેથી બચાવું!

અજબ:—તમારાથી બચાવો! પાટલુના પાટલીને આ રીત છાજતી નથી! છોડી દો મારો માર્ગ અને જરા દો મારે રસ્તે.

અર્જુન:—ઓહ! હું આ સુ સાબળું છું જે મારા પ્રેમ માટે મરી પડે છે, મારા વિના તલસે છે, જલ્દી મારી ચરણરજ સેવવા ઇચ્છે છે એમ મેં સાબળ્યું, એ જ આ અજબ? મને ઠગવામાં આવ્યો!

હસુ:—અજબના આપને ચાહે છે એમ કહેવું કહ્યું આપને?

અર્જુન:—બધી પ્રપંચની ભળ રચવામાં આવી!

અર્જુન—ઓ મા ! તું છેક આમ જ કરીશ ?

અર્જુન —ગણી ધારદેવીને હાથ અ મો ચોખેઓ દેખોય છે' અરે !

[અર્જુનને] ગણી ! યુગ્મગતની માદી અને મારુ હલ્લ જેની કીર્મત તપાસી પછી આંધું આંધું !

અર્જુન —[દદતાથી] તપાસી જ છે !

અર્જુન —હીક ત્યારે અર્જુન ! એક વધારે કીર્મત જાણી તારું મન મને વગવા નથી માનતું પર્યુ અર્થે રાજપુત્રો કાષ્ઠ બાકડીઓની મગ્ન પૂછીને પછેના નથી તાગ જેવાં રત્નને ગુર્માવવું એ મારાંથી બને તેમ નથી ! વળી એમ કરુ તો એ વાત આટને સુધી વધી ગઈ છે કે હવે તેને છોડુ તો મારી આખરે હલકી પડે ! સુખે અથવા દુઃખે તારે રાણી થવા મિલાવ બીજો આરો નથી સ્થાન મને વિચાર કરવા દેવા હાલ તો હું જાઉં છું, ઉરાડો !

[દ્વાર પર લાવ મારી ખોલી નાંખી ધસારાબંધ બહાર સાધીઆ સાથે નીકળી જાય છે. અર્જુન મર્મભર્યા બેસુદ્ધ થઈ પડી જાય છે અદશ્યો નરેન્દ્રરાજ ને ધારાદેવી ધસી આવે છે]

નાજેન્દ્ર — શું છે ? મારી અર્જુનને શું થયું ? હજી ! શું છે ?

દમ્ભુ —અર્જુનના બેસુદ્ધ થઈ પડી ગયાં છે

ધાર્ગ —હોય ! હાય ! ઓ ગાળ ! તમે મારી દીકરીને મારી નાંખી

નાજેન્દ્ર —મે મારી નાખી ?

ધાર્ગ —હારનો ! તમે ઓઝોના મનને ન ઓળખો ! એને તો અર્જુન-દેવને પગથિયું છે ! તમાગે કુકમથી મેં ના પાડી તેથી બેમાન થઈ પડી ગઈ છે

નાજેન્દ્ર —જેટા ! તારુ મન અર્જુનદેવને ચોંદે

ધાર્ગ —હા ! હજુ પુત્રોને જિવેશની હોય તો નાજિયેર મોકલવાની હાં પડો !

નાજેન્દ્ર —જેટા ! તારું મન માંગ સત્તુને ચાહે છે તો તારુ મન હું નહિ દુશાવું ! અરે ! એને જિવેશ ! જાઓ ! નાજિયેર મોકલો !

દમ્ભુ —મદરાજ !

[અદશ્યમાં નાજેન્દ્રરાજ જાય છે ધારા દમ્ભુ વચ્ચે રહેલા કાચી]

ધાર્ગ —છોકરી, શું કહેવા જતી હતી ?

ચૂપ ! હું બધું જાણુ છું !

[ધારા નાજિયેર મોકલવા જાય છે કમ્ભુ અર્જુનને પાંચો નાખતી સાવધ કરવા પ્રયત્ન કરે છે]

ક ,

અંક ૧ લો
અવેશ ૫ મો

[આ ભજમાથી અજબને જાણવા હવે રણધીર સિવાય કાઈ ન રહ્યો તેથી હસુ ત્યાં ભય છે. તે ન મળવાથી ઘેર આવે છે ત્યાં તેના પિતાએ હસુ માટે એક વૃદ્ધ કુળવાન પતિ રોધ્યો છે તેને 'હસુ તો મારી પુત્રી છે ' કહેવાની ભગાડી મુકાવે છે અને રણધીરને લઈને અજબને મેળવે છે. અજબ સર્વ બિના રણધીરને કહે માટે એકાન્ત આવે છે. થોડાવારે આવીને પૂછે છે. અજબ વરફ—

હસુ —સેનાપતિને વાત કરી ?

રણુ —ના ! શું છે હસુ ?

હસુ —[અજબને] માથે જોખમ જાગે છે, એ જાણો છોને ?

અજબ —હસુ ! ચૂપ !

હસુ —અરે ! પણ

અજબ —હસુ ! જવારે એ જાન ! દમણી મૂંગી રહે

રણુધીર —હસુ ! તું ચૂપ ચા ! જો કાચવ જોલે છે

(ગીત)

“કાચલ જોલે—વસન્ત ફાલે !

‘વસન્ત ફાલે—ફૂલડા ખીલે !

‘ફૂલડા ખીલે—પરિમલ જહેકે !

‘પરિમલ જહેકે—આત્મા લહેકે !

“લહેકે લહેકે કરે કલ્લોલ !

“કાચલ મીઠી ! કાચલ, જોલ !”

(ગીત)

અજબ:—“ આ શરીરને રામરામ જપવા માંડ્યો જપ !

“ તારા નામ તણા ન હોત તો થાત નહિ સંતાપ !

“ મા ને જાપ ન લાગત મુજને આજ ભાર વેરી !

રણુધીર:—“શું મારા પ્રેમે તારી કરી નિંદગી કરી ?

અજબ:—“ઓ ! નહિ ! નહિ જોલો એવું !

રણુધીર —“શું કરુ સાચવી એર ?

અજબ — ‘એર નહિ એ તો છે મારી જીવન અમૃતસેર !

રણુધીર:—“શા માટે તાપ સહે ! તું તાપ યોગ નહિ ફૂલ !

‘મુજ તનના શીતળ છત્ર ધરુ ! મુજ મનના કરુ છુ ફૂલ !

“છિના વાયર તારા આંકા આંતરુ” !

“મારા પ્રાણ તારા ચરણમાં ધરું !

અજબ:—રણધીર ! એ વિશ્વાસ ન હોત તો આ પ્રાણ ક્યારના ધરસોક પહોંચી ગયા હોત !

રણધીર:—પણ રાજકુમારી ! એવું શું બન્યું છે ? એ તો જણાવો !

હસુ:—હું ! જણાવું છું ! એ તો

અજબ:—હસુ ! દયાળુ થા ! મને એ વાત બૂલવા દેને ધડીક વાર !

હસુ:—તો પછી મને શા માટે પકડી રાખી છે ? જરા દે મારા

કામે હું નવરી નથી !

રણધીર:—શા માટે એમને પળવે છે ? તું ભીની રહે !

હસુ:—આ જોને મૂખ જન્યાં છે તે ?

[બળથી અજબ પાસેથી ફરી ચેતાં]

મારે રાણીજીના કામે જવું છે ! છોડા !

[એમ કહી ફરી થઈ બે ડગલાં જઈને ઊભી રહે છે ને રણધીરને:—]

જુઓ, સેનાપતિ ! આજે રાણીજીએ પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે અજબ-જાને અર્જુનદેવ સાથે જ પરણાવીશ. અર્જુનદેવ પણ અજબજાને ધમકી આપીને ગયા છે એ વાત કહેવા તમને અહીં બોલાવ્યા છે !

અજબ:—નિષ્કુર ! જા ! ખસ અહોથી !

હસુ:—લો ! આ ખસ્યાં !

[એકાદમ દોડતી જાય છે. રણધીર વિચારમાં પડે છે. અજબ પાસે ન્હાને]

અજબ:—રણધીર ! હવે શું થશે ?

રણધીર:—આપના હાથની વાત છે !

અજબ:—હું તો પ્રાણ આપીશ !

રણધીર:—મોહનમાળા ! તું આ હૈયે લટકી રહેલા માગતી હોય તો આ આશ્રત સામે ગમે તેવા સાહસો ખેડવા હું તૈયાર છું ! પણ તું જ ફરી પડવા માગતી હોય તો હું લાચાર છું ! વિચારીને જવાબ આપો !

[અજબ રણધીરના મોઝે વળગી પડે છે.]

અજબ:—પિતાજીને પૂછીને—

[એક બાળુથી નાગેન્દ્રરાજ અને હસુ બેરથી વાત કરતાં આવે છે.]

નાગેન્દ્ર:—શું ? ખરું કશું, હસુ ? અજબ રણધીરને ચડે છે ?

હસુ:—મારા પ્રાણ ફલ કરું, જુદું હોય તો !

નાગેન્દ્ર — મને પહેના કેમ ન કર્યું ?

હસુ — અજબના બેશુદ્ધ ચર્મ ગર્વા ત્યારે જ હું આપને કહેવાની હતી પણ રાણીજીએ મને અટકાવી !

નાગેન્દ્ર — માની રાણી જ છાંટી મને ઠગે છે ? વારુ ! અજમ ક્યા છે ?

અજમ — પિતાજી ! આ ગદી !

નાગેન્દ્ર — મેટા ! ગભરાઈશ નહિ ! રણધીર, તમે અહીં ક્યાંથી ?

રણધીર — મહારાજ ! દૈવવશાત્ મેં એ વાત જાણી છે ! અહીં આવતા પહેલાં મા ! એ વિશ્વાસુ ઘોડેસવારને હું તૈયાર રહેવાનું કહી લાવ્યો છું આપ અને રાજકુમારી તેના ઉપર સવાર ચર્મ બદલી અહીંથી નીકળી જાઓ ! હું પાછળનો બદોબરત કરી આપને આવી મળુ છું

નાગેન્દ્ર — ભલે ! પણ રણધીર, પાછળથી કંઈ દંડો થયો તો ?

રણધીર — મહારાજ, આ પ્રાણ આપના જ છે વિશ્વાસ રાખો અને આજથી હું નોકરીની ફરજભાંધી પણ મુક્ત છું !

નાગેન્દ્ર — બેટા અજમ હિતાવળ કર !

અજમ — હસુ હવે પાછા મ્યારે ?

હસુ — જરૂરી મળીશું બહેન !

રણધીર — આપણે વાતમાં વખત ન ગાળવો જોઈએ !

નાગેન્દ્ર — હા આવો

[અજમ નાગેન્દ્ર ઘેડા ઉપર બેસે છે હરમ્યાન ઉન્દ્રજીત આવી આ બનાવ જોવા છુપાય છે ! ઘોડાઓ દૂર દેડી જાય છે]

હસુ — હવે ધાગદેવીના ઠાપમા મારે અદિયા રોકાઈને શું કરવું છે ? ચાલ, પિતાજીને લઈ મારે મોસાગ નાસી જાઉં (જતી રહે છે)

૯ન્દ્ર — (બહાર નીકળી આવેને) હટ માપા — મહેન બધાં નાસી ગયા ? કાચર ! મ્યાર ! મચ્છ છે ! બાપા કાલે તમે નાસો ! પણ મારી મા તમારો પીઠો ઘોડે લેમ નથી તો ! ચાલ, માજીને વાત કરી બધાને બહીવાન કરાવી અહીં લઈ આવું

(જાય છે)

x

x

૫

હ

અંક ૧ લે.
પ્રવેશ ૭ મે.

[હિન્દુલવ ધારાને એ વાત કહે છે. પાઞ્ચ માણ્યો પટે તેમને દરાવી ત્રણે નાસે છે, પણ નાગેન્દ્ર ત્યાં જાયતી થાય છે.]

ધારા વાકીદે એવા બદોનસ્ત કરે છે કે ત્રણે સગદદ ઓગતી રહે નહિ! હને ક્યારે પતો લાગતો નથી, હિન્દુલવ હપર ગુસ્સે થઈ.]

ધારા:—આશાસમાં કાળી ધટાઓ હઈ છે તે પણ વેગી બની અપશુકન સૂચવે છે! કુવર, તાગમાં જ પાણી નથી નહિ તો નજર સામેથી નાસે યાનાં! જા! દૂર યા મારી મામેથી! આવા-નમાલા પુત્ર માટે આટલું બધું કરવું પડે છે!

[આખરે મહુડા મામના કાકોર હપર રાક બચે છે. ત્યાં છુપાયા હશે ધારી ત્યાં લશ્મ, અર્જુનદેવ, ઇંડ સહીવ બચે છે.]

મહુડાના કાકોરના કુપડામાં થવાયેલા નાગેન્દ્રરામનો મનઃસ્થિતિ ઉચ્ચેસાયેલી છે.

પુત્રીના કુખથી, સ્ત્રીની ક્યારેથી અને સત્રુના લયથી નાસતાં છુપાયાં રહેવું તેને વડુ ઉશ્કેરે છે. તેથી પોતાની સ્ત્રી હપર કાગળ મોઢી પોતાની પાસે લાગત થવા રજીધીર પાસે કાગળ લખાવે છે. રજીધીર તેનો ઉચ્ચેસાયે સમાવવા લાલના પુઠ્ઠ હપર બેસે છે અને અજળને સાન્ત રહેવા કહે છે કે કાગળ મોઢીલો નથી.]

નાગેન્દ્ર:—અજળ, બેટા, મમરાઈય નહિ! હું એ પુત્રીને ધાત કરનારીને પૂરી ચક્ષા કરીશ. તું જા, અંદર બેસ.

અજળ:—જાપુ! હું આપને પખો નાહું!

નાગેન્દ્ર:—ના! જા અંદર! હાં, રજીધીર, હું કહું તેમ લખો, નહિ તો લાલ કટાર મને આપો; હું લખીશ!

રજીધીર:—જી! સાન્ત થઈ લખાવો; હું લખું છું.

નાગેન્દ્ર:—લખો.

અજળની-મા!

નહિ! નહિ! અજળની મા નહિ!

તું અજળની મા? ક્યાં અજળ અને ક્યાં તું? મારી અજળ તો મરીત છે! અને તું તો [ઉચ્ચેસાયે બેસો થઈ જાય છે] હાં, હું લખું!

રજીધીર:—કઈ નહિ. આપ ઉચ્ચેસાયે વિના લખાવો

નાગેન્દ્ર:—લખો!

રાણી

નહિ ! એ રાણી નથી હવે ! મેં એનો ત્યાગ કર્યો છે ।
સખો,

ધારા

પોતાની પાખ કરડી ખાનાર પખીથી જોએ નહિ હડાય ।

—નહિ હડાય ! નહિ જ હડાય. તું પછડાઈ મરીશ ! હા, સખુ ?

રણધીર—હા જી, ...ડાઈ મ-રી-શ !

નાગેન્દ્ર—એમ નહિ. જોડે કોતરો કોતરોને સખો

[હાલ કટાર લઈ લે છે અને] આમ જોડા જોડા આડા કાપ મૂકો !

રણધીર—આપના હાથ ધૂળે છે ! હાલો હાલ મારી પાસે. હું તેમ

કરું છું

નાગેન્દ્ર—નહિ ! એટલું પશુ શા માટે ? અરે કોણ છે અહીં ?
(એક રજપૂત આવે છે) આ હાલ રાણીને જમને આપ અને કહે કે
આ નિઘાનીથી રાત્રીએ પોતાની પાસે હાજર થવા હુકમ મોકલ્યો છે, જા.
જલ્દી હાલ હાથોહાથ આપજો. (કોડી જાય છે.)

અજબ—બાપુ, આપ શા માટે ઉશ્કેરાઓ છો ?

નાગેન્દ્ર—અજબ, તું અહર નથી મઈ ? આવ, એમ મારી પાસે

અજબ—ના; આપ અંદર પધારો. હું પખો નાણુ.

(ગીતનો માર)

“—તાત, વીનવુ છું દિવ ન દુભાવો !

“—મારે માટે આટલું દુઃખ શા માટે કરો છો ?

“—રેહથી ભરેલું આપનું હૃદય રોકના ભારથી તૂટી જશે”...છત્યાદિ.

x

x

x

[એક બાજુ રણધીર સણી અજબ જાય છે. સૈનિક હાલ લઈ કોડી થયા
તેનો અજબને લાય લાગ્યો છે]

રણધીર, હવે શું થશે ?

રણધીર—આપનાં સાજી અહીં આવશે ! બીજુ શું થશે ?

નાગેન્દ્રરાજને કોણ વારે ?

અજબ—રણધીર, એ અહીં આવી અને લઈ જશે, જરૂર જરૂર
લઈ જશે હો !

રણધીર—ધીરજ રાખો હું જીવું છું ત્યાંસુધી એમ નહિ બને,

[હરમ્યાન મધુદાનો કાકોર દોરતો આવી ખજાર આપે છે. રસ્તી તથા લરમર આવે છે. હુબો સામેથી મૂળ ઊડતી જણાય છે. - સાવધ થઈ સર્વ આટોપી સો.]

બાદાણને બોલાવી નાગેન્દ્ર અજમ અને રસુધીરાના વિચાર કરવા માટે છે. અજમ પોતાના દાવતી વીંછી રસુધીરાની અડગીને પડેરાવે છે. જન્મેનો દાદેવાલો મેળવે જ ત્યાજ ખારાદેવી આવે છે, લરમર પાડળ છે.]

ધારા:—મજૂર ! શાની તૈયારી આવે છે ? પુત્રીના લગનની ? આમ શા માટે ? આપણને સંતાનથી વધારે-શ્રીશુ* શુ છે ? પુત્રીને રાગમદેશમાં લઈ આવેલો ! આપણે વાજવે માજવે પ-જુવીએ !

નાગેન્દ્ર—ઓહો ! એ તારુ મંતાન છે ! તાગ ઉદરમા પાડી છે, એ માદ જ કે તને ?

ધારા:—રાજન ! હા ન કરે ! તમે દરથી સર્વસ્વ બોરા તૈયાર થયા છો ! હું પાટણની પટગણી જનારી જ-ને મંતાનને સુખી કરું છું

નાગેન્દ્ર:—ના ! ના ! એ તાગ નમાલા પુત્રને ખાતર મારી ગરીબ દરજીનો ભોમ હું કદાપિ આપવા દરજ નહિ

અજબા:—મા...ને કહ્યું: અને ચિતા ખાડી આપો; મારે સતી થવું છે! માએ ન માન્યું! અને ખાડી આ ચિતા લખનાં કપડાની! અહો કોઈ નથી! મૂકી દઈ! ચાંપી દઈ!

[આમ ચાંપે છે—ચંદ્રિકા મથાલ લઈ લે છે. ને અંદર નાંખે છે। અજબા છળી જઈને થોસ પાડે ।]

અજબા:—હો...મા!

ચંદ્રિકા:—ખોચારીને માને કટલો બધો ત્રાસ છે?

[ધાસ થોસ સાંભળી આવે છે—અજબાને પટાવી ફોસલાવી—]

ધારા:—અજબા! બાપુ! શું છે બેટા! અંદર જઈશું?

અજબા:—[ભેખાનપણે] હા! ક્યાં લઈ જતી છે? ચાલો!

[ફાટેલી આંખે અંદર દોરાય છે।]

ચંદ્રિકા:—માને પરણવું છે!

અર્જુન:—હા! જોને!

ચંદ્રિકા:—એ પોતાને વિધવા સમજે છે!

અર્જુન:—પણ એ પરણી નથી એ હું જાણું છું.

ચંદ્રિકા:—એનું કિલ તૂટી ગયું છે.

અર્જુન:—તહેન છે! સાંધી આપજો!

ચંદ્રિકા:—અરેરે!

“તૂટયા જિમરની સાંધથી પ્રાણ મરી સરી જાય.

== ક્યાં ક્યાં રેવણ જાળીએ? ક્યાં ક્યાં જરૂ વસાય?

ભાઈ! આ ખોચારીને જવા દો! મરીબને ઊડી દો! આને પરણા શું કરશો!

અર્જુન:—પ્રતિજ્ઞા સાચવીશ!

ચંદ્રિકા:—જાઓ! પરણો! અને પ્રતિજ્ઞા સાચવો. (ખિન્ન વહને જતી રહે છે.)

હ

અંક ૨ નો
પ્રવેશ ?

[ધારાના આસપાસ મહેલમાં એક તરફ લગ્નની તૈયારીઓ થાય છે. અંદ્રિયાથી આ બધું જોઈ સમજી નથી, તેથી પોતાના રહેઠાણના ચોરડાનું તે તરફનું બાજુનું બધ કરાવે છે; પોતાના અજ્ઞાસની આસપાસ ફરે છે.]

અંદ્રિયા:—જ્યાં વેલા, મારી આંખ બૂધ તો ન કરે! જો તો; સામેથી ધસારાબધ છુલ્લી તરવાર સાથે રણધીર સેનાપતિ જોવું મોથ આવે છે!

વેલા:—પણ બા! સેનાપતિ તો કહે છે મરી ગયા છે.

અંદ્રિયા:—કાને ખબર! લાગે છે તો તે જ!

વેલા:—હા! બા! તે જ છે!

અંદ્રિયા:—વેલા, જો બાકીને જોશે તો ગળળ થશે!

વેલા:—તે તો આવી પહોંચ્યા હવે?

અંદ્રિયા:—તું કાઈ પણ રીતે એમને મારા ઝોરકા તરફ 'મેકલને' સાવધ!

[અંદ્રિયા સરસી બધ છે. થોડી વારે રણધીર આવે છે. વેલા બીજા દાસીના કાનમાં કંઈક વાત કરે છે.]

રણધીર:—ક્યાં છે અર્જુનદેવ! બતાવ!

વેલા:—આપને કુમારશ્રીને મળવું છે?

રણધીર:—હા! એનું જ કામ છે!

વેલા:—તો આ દાસી સાથે જાઓ! એ મેળવશે!

[બીજા દાસી આગળ થાય છે. રણધીર તેની પાછળ જાય છે.]

મા રે, શો બુરસો? શું કરશે? કાણ જાણે?

[બીજા દાસી ગડપમાં ગઈ હતી ત્યાંથી દોડી આવે છે.]

દાસી ૨ છ:—વેલા મળળ થયો! સેનાપતિનો બુરસો હિતારવા અજબબાનાં લગ્ન તો થઈ ગયાં એમ મેં કહ્યું, એથી સેનાપતિ બેમાન બની જમીન પર પડી ગયા! અને છાતી પરના ધાના કાચા ટાકા પૂટી ગયા!

વેલા—મળળ થયો! હાથેવાળા તો હજી હવે મળશે.

દાસી ૨ છ:—હા, હું વેદને બોવાવી લાવું.

વેલા:—જી જલ્દી!

જ

અંક ૨ નો
પ્રવેશ ?

[રણધીર જિજ્ઞાસા પર આજોરે છે; ચંદ્રિકા સાથેના લગ્નને અગળ સાથેના સમજી તેને યાતા વળી છે ! સનેપાત સર્ગમાં છે. હવે માત્ર જાંબની જરૂર છે !]

રણધીર:—અજાણ ! વહાણી ! તું બહુ-હુઝી થઈ !

ચંદ્રિકા:—(આધું જોડીને) કંઈ નહિ, વહાણી !

રણધીર:—વહાણી અજાણ ! ફેરવ ! ફેરવ ! તારા કામુજ હાથ ફરી ફરી ફેરવ ! અજાણ ! આ સુખની તો દેવતાઓ પૂજી અદેખાઈ કરે હો ?

ચંદ્રિકા:—હા, વહાણી !

રણધીર:—આહા ! તારા પિતા આ સુખ જોવા જીજ્ઞાસુ હોત !

ચંદ્રિકા:—(સ્વચ્છ) નાગેન્દ્ર મુઆ ત્યારે !

અભાગણી અજાણ ! અંતે અભાગણી હું !

રણધીર:—વહાણી ! મારા કપાળ પર કંઈ હાથ મૂકીને ગા-તો !

(ગીત)

ચંદ્રિકા:—“ ખીલી ખીલી રહી આ કેવી અંદા !

“ સરે મંદ મંદ આનંદે મગ્નમાં !

“ જન્ય સરતી રૂપેરી વનમાં !

“ જુએ જાંખી જાંખી આજા ધનમાં—

“ પવનમાં ! જીવનમાં—વહાણાના વહનમાં !

“ જાખી-જાખીને રૂસે ! હમતી-હમતી જન્ય ! ”

“ જતાં જતા રમ કરે ! રસે પ્રાણ પોષાય.

“ પ્રાણ પોષે પ્રીતિના લગનમાં !

“ રમે પીડા; આરામ થાય મનમાં—

“ આ તનમાં-મદનમાં-સાનિના વહનમાં.”

હાથ, જીંધ આવી ખરી ! વૈદ કહે, જીંધે જોને આરામ થશે. (આસન ઉપર પાસે બેસે છે.)

x

x

x

લ

અંક ૨ નો
પ્રવેશ ૬ મા

[લગ્ન પછી અનળ એક આસન ઉપર માથું ઢાળી દઇને બેઠેલી છે. પાસે દસમુખી બેસી છે. નીચ ચાન્દિ પથરાયેલી છે. અર્જુન આવે છે.]

અર્જુન—હસુ, શો વિનોદ ચાલે છે ? xxx

—તારા પર રાણીનું બહુ હેત જણાય છે ! તને છોડતાં નથી xxx

—હસુ હું એમ પૂછવા આવ્યો છું કે ગુજરાતની ગાદી તો મેં રાણીના ચરણમાં ધરી છે ! હવે પ્રથમ પ્રસાદમાં રાણીની બીજી શી ઈચ્છા છે ! કેમકે એમને સંતોષ અને ઉલ્લાસ ચાય, એ મારું કર્તવ્ય છે. રાણી, મોલો; તમારી જે ઈચ્છા હોય તે હું તૃપ્ત કરીશ ! xxx

—હસુ, રાણીને બોલવાની ઈચ્છા નથી ચતી ! તારો માથે સંકેત કરી જવાબ આપવો દરો ?

બલે-બલે ! એમ કરો ! (જતાં-જતાં સ્વગત) મારી જાતી પર જલ્દી એક પહોંચ આવી પડ્યો છે !

[જાય છે. બીજી વાર હસુ પાસે ખાસેલી આવે છે.]

ધારા—તું બહેનને મળી ?

હસુ—હા, બા ! પણ એમણે મને ઓળખી જ નહિ !

ધારા—એ આમ બાહુક જેવી બેસી રહે છે ! એને સમજવ ! અહીંનાં બધાં સાધનો વાપરવાની હું તને છૂટ આપું છું !

[ધારા જાય છે હસુ ફાસીબાને બોલાવી નાચમાન કરાવે છે. અનળ જલ્દી સાલગલી કે સમજાવી દોષ તેમ જણાવે નથી, બધી જાય છે.]

હસુ—“ નાચમાન ને મોજ તમારા

“ મુખીના દીપ બહેલાવે ખાસા !

“ વૂટી જેના જિરની આસા

“ મજે તેને ક્યાંથી દિલાસા ! ”

આને મારે શિખામણ દેવાની છે ! શી શિખામણ દઈ ? એમ કહું કે આ સંમાર કરતા પેલી અફીણની દાગડીમા વધારે મીઠાસ છે !

[અનળને ખલે હાથ મૂકે છે. અનળ સળવળે છે]

અનળ બહેની !

[હિદાયતમાયી અનળ બોલે છે.]

અજબ:—અમરને કહ્યું ચાને માર્યો ?.....

એ ફૂલ ઉપર બેઠો હતો !

ફૂલને કહ્યું ચાને છેદ્યુ !

એનો રંગ મર્યો ! રંગ પીઓ ! પીઓ ! પીઓ હવે !

[પૂર્વવત્ પડે છે.]

હસુ:—બહેની રે ! તારો માએ તને મારી નાખી. નાજુક ફૂલ છદી નાખ્યું ! નિર્દય રીતે તારી હત્યા કરી !

[પાસે જઈને ઢટાળાને-]

બહેન, મને ઓળખી ? હું તમારો હસુ !

ખીચારી ઓળખી પણ ચકતી નથી !

એને શી શિખામણ આપ્યું ? અરેરે ! સૂર્યના તાપથી તપ્ત થયેલા પથ્થરને શાંત કરવા જ સાગર ઊભો મારે છે !

પણ સાગરની પ્રત્યેક ઊંળ પથ્થરનું અંતર વધાર વધારે ધસી નાંખે છે, એ કાણ જોઈ શકે છે ? બા, આમ જુઓ ! હું હસુ !

[થોડી વાર તાકી રહે છે. અજબ જરીક આખ ખાસ છે. દબાતા અવાજથી-]

અજબ:—હસુ, એક વાત પૂછુ ?

હસુ:—પૂછો !

અજબ:—મેઢી સરસ કે ધણી ?

હસુ:—ધણી !

અજબ:—ખરું ! એનો રંગ પાકો ચડતો હશે ?

હસુ:—રનેદનો !

અજબ:—મારી માના રંગેલા હાથ જોયા ?

[હાથ ખતાવી, હથેળીઓ મસળે છે.]

એણે મને અહીં પકડી હતી. અહીં ! અહીં ! અહીં ! (તે સ્થાન હાથ વડે ખંખેરે છે)

અને પેલાએ... ! મારા પિતાને...આ...મ... આમ !

[માસ્ટી હાથ તેમ ખતાવે છે.]

અને પછી...ખીજ વાર ..જોહ...ખીજ વાર !

[પોતાનો ચૂડો ખતાવે જ અને હરકાશ લેતી થઈ ન્ય છે.]

આ એનો ચૂડો !

[માલી ફરી રહે.]

આ ચીઝ ! [ચોળી ચૂંધી નાખે છે મોંઘળ મંત્રાવી-]

આ મોંઘળ ! કુંકુમ !

[દાંધે પસે છે. દરેકને જણાવે.]

ઓહ ! લોહી... લોહી વૈ... હી.....

[ભેદભર્યું ચહેરું પડી જાય છે.]

x

x

x

મ

અંક ૩ નો
પ્રવેશ ?

[ચંદ્રિકાના એકાગ્રતા જિજ્ઞાસુ પડેલાં રત્નધીરની જોડે દિવસે મધ્યરાત્રે સળવળે છે. ચંદ્રિકાની આખી બેઠાં બેઠાં મળી મળે છે. વેણા સંગવળાટ જોઈને ચંદ્રિકાને સાવધ કરે છે.]

વેણા:—આ, જામત થાય છે !

ચંદ્રિકા:—હા ! વરુણે જિંમં અત્યારે આવી વેણા, પંખો નાખે [વેણા રત્નધીરને પંખો નાખે છે] બારતે !

[વેણા પાસેથી લઈ પોતે અસ્તે પંખો નાખે છે]

રત્નધીર —અજબ, વડાલી, પંખો રહેવા દે.

[ચંદ્રિકા માથાનું વસ્ત્ર વધારે આધુનિક બોલે છે, માલુ ન દેખાય તેમ વાલચીત કરે છે પંખો બધ કરે છે]

ચંદ્રિકા —વંદે બોલવાની ના કહેતી છે !

રત્નધીર —આવ, મારી પાસે બેસ

[હાથ પકડી પાસે બેસારે છે ચંદ્રિકા માલુનાં માં છુપાવે છે.]

મારી સામે જો ! હજુ પપ્પ આ ધૂધટ ?

[હસતો હસતો ફરે છે ચંદ્રિકાને જોઈને વિસ્મયથી જરા બેઠો થતા ફરે ખસીને]

આ તો ચંદ્રિકા ?

બેઠો થવા જાય છે ચંદ્રિકા કહી જાય ચહેરું રત્નધીરને સુવારના સુવારના.]

ચંદ્રિકા —હા ! હા ! હો !

[સુવારી દે છે બોલવાનું વસ્ત્ર ફરે કરી જરી જાન્યે જઈને બેસે છે]

રત્નધીર —ગજકુમારો મારી સાથે વધારે પડતી છૂટ લે છે. એના પ્રેમે એને આ હવે સુધી પહોંચ્યાં ! અજબ કંઈ છે ! એને જ પૂછવા દે રાજકુમારો, મારી સ્ત્રી ક્યા છે ?

ચંદ્રિકા:—આટલામાં જ છે !

રણધીર:—એમને બોલાવશો ?

ચંદ્રિકા:—[પાસે આવી સામે જોઈ] આપને વસંતુ 'લોમશે' વેદે બોલવાની સાક્ષ ના પાડી છે !

રણધીર:—[ખિન્નમુદ્રા] મારા રાગની વેદને શી ખતર પડે ? એમને બોલાવો !

[કંઈ જવાબ ન મળવાથી અધીર થઈ ક્રોધથી—]

દાસી, અરે કાણુ શું બહાર ?

[એક બીજી દાસી અદર આવી રણધીર પાસે જાય છે.]

ગંગા / કકરાંગાને કહો કે તમારા પતિ તમને બોલવે છે.

દાસી:—[અજાણ્ય થઈ ચંદ્રિકાને] કાણુ પતિ ?

ચંદ્રિકા:—બહાર જા ! [દાસી જતી રહે છે] આપ સુધ્ધ ગંગા !

રણધીર:—મને જીવ નહિ આવે ! મારે મારી સ્ત્રીથી વાત કરવી

કંઈ અગત્યનું પૂછવું છે. કૃપા કરીને એમને અહીં મોકલો !

ચંદ્રિકા:—[દટતાથી, કામળ રીતે] આ ઝોંગડામાં મારા સિવાય બીજું કોઈ પણ આવી શકશે નહિ !

રણધીર:—અરે ! દહોનીય પરવા નહિ ? દુઃખનીય દરકાર નહિ ?

ચંદ્રિકા:—પારકા દુઃખ જાણવાની શક્તિ અમેર ઓઝામાં ક્યાથી હોય ?

રણધીર:—આનો શો જવાબ આપું ?

[એટલામાં બેભાણી કૂટેલી બાબિલાણી અજાણ્ય ચંદ્રિકાના ઝોંગડામાં અજાણ્યતા ધરી આવે છે. અજાણ્યના મધુકા ગામમાં રણધીર સાથેના નાગેન્દ્રના નામે હાથેવાળો મિત્રજ્ઞાની વાત હસમુખી જાણતી નથી. તે તો માત્ર રણધીરને મરેલા જાણે છે તેથી પ્રતિવાદ કરતા અજાણ્યને તેના હપેરે પછી અમદ્વા થઈ છે.]

અજાણ્ય:—જા ! જા ! દૂર ચા !

હસુ:—પણ જા, મારો વાત તો માલગો !

અજાણ્ય:—દૂર કરો એને ! એ જુદું કહે છે !

ચંદ્રિકા:—કેમ પળવે ? એને ?

હસુ:—મને રાણી પારાદેવીએ એમને સમજાવવા મોકલી છે ! એ સમજતાં નથી. રણધીરસિંહ સાથે પરણ્યા હતાં એવો એમને ખમ થયો છે ! રણધીરસિંહ તો મરણ પામ્યા છે !

રણધીર:—[સ્વર્ગત પડ્યા પડ્યા] રણધીર મરણ પામ્યો ?

અજ્ઞાન — એ ખોટું સમજાવે છે ! તું જા...જાએને કાઢો અહીંથી !

ચંદ્રિકા :—[દાસીને] પકડ એને ! અને હું કિલ્લા બહાર મૂકી આવ ! ચોકિયાતને તાકીદ આપજો કે ફરીથી અંદર દાખલ ન કરે ! [દાસી દમ્બને લઈ જાય છે]

અજ્ઞાન —[શાન્ત થતો] એવરે મા ! કેવી જુદી ? આખું જગત જુદું ! એ કહે છે નથી પરણી ? હું રજુધીરને પગલું નહિ ?

[અજ્ઞાન ચંદ્રિકાને ભેઠ નાસવા લાગે છે રજુધીર બિઠાના ઉપરથી ધસી આવે છે]

રજુધીર.—અવનત ! કેણું ? અજ્ઞાન ?

[નાસતી અટકી જાય છે અને રજુધીરને ભેઠ લપચીવેસી જાય છે]

અજ્ઞાન —જૂ . ત !

[બીજી યથ જાય છે ફૂલે છે, અને કાપતી બોલતી—]

નહિ ! જો દેવ ! દૂર રહો ! આસો નહિ !

તમે ! પવનમાં પેસી ચકો છો !

આકાશમાં બિડી ચકો છો ! જો ! અગાધ બળવાળા મારા જાનકા હાથ પર એસો !

એને એવો જડ બનાવી દો કે એ શું કરે એનું જ્ઞાન મને થાય !

નથી બૂધી વેર પતિનું, પિતાનું !

હું હમણા આવીશ ! દેવ, બીભા રહો !

તમને પ્રભુની આજ્ઞા છે, જો એકલા જાઓ તો ! હું વેર લઈ મારો મગાથ કરું છું !

[ઉશ્કેરાટમાં આવી હલી તે જ રસ્તે દોડી જાય છે]

રજુધીર —આ શું ? એનું જ્ઞાન ખસી ગયું છે ? એની આ હાલત શું કરી ? એની માએ ? જોહ !—

અને હું અહીં સૂતો છું ?

[ઉશ્કેરાટથી તબવાર લઈ બહાર ધસે છે ચંદ્રિકા હાથ પકડી રાખી—]

ચંદ્રિકા —આપ ન જાઓ !

[આવડો મારીને]

રજુધીર.—ચંદ્રિકા ! હાહ !

[બહાર ધસી જાય છે ચંદ્રિકા નલરાટથી—]

ચંદ્રિકા.—હાથ ! આ આજ્ઞા શી રીતે દાખું ? હું તે અહીં સંજાણું કે તહીં ? એક બાજુ પતિ, બીજી બાજુ ભાઈ ! વેલા, તું દોડ પાછળે. એમને રાકી રાખજે ત્યાં હું આવી પહોંચીશ. [વેલા જાય છે] પણ અજબ શું બોલી ગઈ ? વેર પતિનું-પિતાનું ! નક્કી એ રજીધીરને મરેલો સમજે છે ! ત્યારે વેર લેવા એ ભાઈનું ખૂન તો નહિ કરે ? એતાનું ભાઈને ! નહિ; થશે થવાનું હશે તે ! પણ પહેલાં भाग પતિને બચાવવા પહોંચું ધારાદેવીના ઓરડે ! [ઝડપથી દોડી જાય છે.]

x

x

x

ન

અંક ૩ નો
પ્રવેશ ?

[હવે અર્જુનદેવ વિચારતો પ્રવેશે છે.]

અર્જુન—આજે હું પરણી રહ્યો ! જગતમાં એક રૂપવતી સ્ત્રીનો હું પતિ થયો ! મને આજે કેટલો બધો આનંદ થવો જોઈએ ! પણ તેને કામે મનમાં કેવળ ઉદાસી હાલ રહી છે ! અજબનેજ પગલું ! એને જ મારી રાણી કરું ! એની કેટલી તૃષ્ણા હતી ! હવે જ્યારે હજી પૂર્ણ થઈ ત્યારે થવો જોઈતો સતોષ કે આનંદ એકે મને નથી મળતો ! મારો ઉત્સાહ ક્યાં ગયો ? એ રાક્ષસી તૃષ્ણા જોણે મને કંઈ ને કંઈ આનંદની કલ્પનાઓ આંધી બતાવી હતી, તે હવે ક્યાં ગઈ ? હવે એમ થાય છે કે ક્યાંથી આ પીડા વહોરી !

ઈન્દ્રજીત—[પ્રવેશી, સાંભળીને, સ્વગત] મારી બહેન પીડા ? કીક છે ! અર્જુનિયા, તને પણ જોઈ લઈ છું ! એ મને કાપર કહે છે ! આજે એને પણ મારું પાણી બતાવું !

અર્જુન—[સ્વગત] જાણતો હતો. એ મને રાજપુત્રીથી નથી પરણતી ! તો પછી એની હાલત જોઈ મારું મન ખિન્ન થા માટે થાય છે ? જે યયુ તે ન થયું ચર્ચ ચકતું હોત તો અત્યારે હું તે કરતા તૈયાર છું ; પણ બીજાની પેઠે હું તેને પરણીને એક ખૂણે નાખી ચકતો નથી કે એ આમ મને દુઃખન જોવો દેજે છે એ સાંખી એ ચકનો નથી !

ઈન્દ્ર—[જહેર થઈને] સાંખી નથી ચકતા ! તો હવે પરાણે સાખવું પડશે ; જાણો છો, અર્જુનદેવ ?

અર્જુન—કાણ ? પેલો એનો મધ્યો ભાઈ ? બધા સગાં ! આખા કુટુંબ તરફ મને તિરસ્કાર આવી ગયો છે !

ધન્વજીત — અર્જુનદેવ, એમ ન સમજશો કે તમે એકતા જ તલવાર બાંધી બહાર છો ! મારા કુટુંબ વિશે એક અક્ષર પણ બોલ્યા-નો—

અર્જુન — જા, જા, નાદાન, જા ! ગુસ્સામાં હું ન કરું તું કરી બેસીશ

ધન્વ — દેખાડું મારું પાણી ?

[તલવાર લઈ ધસે છે ધા કરવા લગતે છે તે પહેલા અર્જુન તેના પેઠામાં ભોકે છે ધન્વ મરણ પામે છે ;

ઓહો ! આ ! હાથ ! ખૂઓ !

અર્જુન — તારી માએ જ તને જમપુરી મોકલો !

[તલવાર ગ્રાન કરી નાખી દે છે ખિન્ન થઈને—]

મે આ શું કર્યું ? અજબ અને વેરો ધારું છું તેમા વળી એના ભાઈને મે માર્યો ! મારા સસારાની ચર્યાચારનાં પગરણુ તો મારા થાય છે ! ખવાસ ! આને ઉઠાવી જરા બાજુ મૂક ! અને પછી જયમલને જમને કહે કે આ ખૂનની ખબર પડતાં આ મિત્રો કથી ધામધ કગો ન કરે, એને બદોબસ તાકાદે કરે ! અરે ભાઈજા લોહીવાળા હાથે એની બહેનનું આશ્વાસન કરવા હું જાણે છું ?

[અર્જુન નય છે ખીલ બાજુથી રણધીર આવે છે]

રણધીર — ક્યા છે અર્જુનદેવ ?

[ખવાસ દેખતાઈ નય છે]

ખવાસ — કુઆમી તો આ બાજુ પૂધ્યા છે ! કાણુ સેનાપતિ ?

રણધીર — તારે જાણવાની જરૂર નથી ! ઓહ ! આ કાણુ ? કુવર ધન્વજીત ? ખવાસ, કાણે આતું ખૂન કર્યું !

ખવાસ — હું જાણતો નથી !

રણધીર — ખવાસકા તું સાચુ નહિ બોલે, એમ ? જીવ બોલો છે ?

[ખવાસ ગભરાટથી]

ખવાસ — અર્જુનદેવે !

રણધીર — ઓહ ! બળતામાં વી હોમાયું ! શું કરું ? ફીક ! એ ચાલ ! આગળ ચા !

[ખવાસ કશો આગળ ચાલે છે રણધીર ધન્વજીતનો ફેટો ધ્રુવને ખવાસ સાથે આગળ નય છે]

ઓ

અમકે ૩ બે
પ્રવેશ

[ધારાદેવીનું કાર્યચક્ર અજળના લગ્નથી પૂર્ણ થવા આવ્યું છે-તે પણ મન સાથે તેનું સિદ્ધાવરોહન કાતી પ્રવેશે છે]

(ગીત)

ધારા:—“ખીજ વાળ્યું ખતે-ભીંડુ ભૂમિ માહે ।

“આજે તેના ફળ લગ્ની-લગ્ની જાએ । ખી

“કામ તણી જળ ઝીણી મે ઉલટાવી

“અમ કામે-આજે ખીજ જકડાવે

‘દૃઢ મન-ધીટ મતિ એના ખલેથી

“અનન્ત ઘણાડ મૂઠીમાં સમાયે । ખી”

-હારેલું અદ્રાવતી પાછું મેળવ્યું છે । x x x

-પુત્ર ઇન્દ્રજિતને-અદ્રાવતીનો અધિકારી નીમી આજે રાજ્યાભિષેક કર્યો છે । x x x

-પુત્રી અર્જુનદેવને આપી વેરને ચમાવી, અદ્રાવતી નિષ્કટક કર્યું છે । x x x

-પુત્રીને પાટણની પટગણી ખનાવી સુખી કરી છે x x

પુત્રને રાજકાજ અલાવતા આવડતુ નથી, તે તો થોડોક વખત સાથે રાખીને શીખવી દેવાશે । કહે રહે છે બાકી કંઈ ? x x x

આ નહુ પાર પાડવામા-પતિને જરા દુભવવા પડ્યા । એ જરા ડખે છે । પણ કંઈ નહિ । એ તો વરધાયાં વેરાઈ જતા મહારાજને વાજતે માજતે તેડી લાવીશું x x x

[આમ ઘટમાળ આવી રહી છે ત્યાં દાસી દોડતી આવે છે]

દાસી —મહારાણી બહાર કોઈ અજણો આલુમ વગર રમ્યે અદર ધસી આવે છે, ને કહે છે મારે તાડાદે રાણીને મળવું છે

ધારા —અજણો છે ? કહે મહારાણી નથી ।

રણધીર —સમૂર ! એ ખુવાસાની જરૂર નથી, મારે તમારું જ કામ છે ।

ધારા —વગર રમ્યે કેમ આવ્યો ?

રણધીર —મદેશો કહેવા રમ્યની જરૂર નથી ।

ધારા —ઉદ્ધત કાલ છે તું ?

રણધીર —ગણીએ મને ન ઓળખ્યો ? હું રણધીર સેનાપતિ,

ધારા:—રણધીર ! તું શુવે છે ? શું માગે છે ? કેમ આવ્યો છે ?

રણધીર:—નાગેન્દ્રરાજનો મંદિરો કહેવા

ધારા:—મહારાજનો મંદિરો છે ? તો મંદિરો મોકલ્યો છે ?

રણધીર—એ જ નાગેન્દ્રરાજને કહેવગવ્યું છે કે “ મહત્વાકાંક્ષી રાણી, વૃદ્ધપતિની દત્તા કરી પુત્રને ગાદી અપાવી । દહે મંત્રાપ થયો ।

ધારા:—પતિની દત્તા કરી ?

રણધીર:—હા । ફર રીતે દત્તા કરી ।

ધારા:—એ જુદું છે । મહારાજ હજી શુવે છે ।

રણધીર:—અરે । એ તો ક્યાગનાવ પુત્રોના વિધાયમાં માડા યર્ષ મૂરી મૂરીને પ્રાણત્યાગ કરી સ્વર્ગે સિધાવ્યા છે અને કહેવગવ્યું છે કે “ રાણી, પોતાને જ દાથે પોતાની પાંખ કાપી પાખ વિનાની યર્ષ દહે એકલી આકાશમાં ઊડજે. ”

ધારા—તું અરેખો છે । જુદું કહી પીડા આપવા આવ્યો છે ।

રણધીર:—અરે । એ વતસલ ગગના મૃત્યુનો ચિતાગ હું કયા શબ્દોમાં આપું ? રસતાતું અધિષ્ઠું મરી જાય તો પણ ધડીસર પીસરાતું નથી, અને અણઅણાટ રક્ષા જ કરે છે, પણ આ તો કાપલ કરેલ સિંહના ખોળામાંથી તેના બચ્ચાને ખૂંટવી લેના તેના મરણ વખતના હેલ્લા જરાડા ને પછાડા ભેદ છે કહી ? બગાવર એ જ રીતે નાગેન્દ્રરાજને પ્રાણ છોડ્યો છે । અને મરતા મરતા કહેવગવ્યું છે કે “ પતિદત્તારી, વૃદ્ધ પતિને મારી, દહે રાજવૈભવ મોતવજે । ”

ધારા:—હું પતિદત્તારી યર્ષ ? પતિ ગયા ત્યારે ? એવું । દહે આ રાજવૈભવને મારે શું કરવાં છે ? માગ કુંવરને બોલાવો । ઠાસી, જા, કુંવરને કહે કે માજી બોલાવે છે ।

[ઠાસી દોડવા જાય છે. રણધીર અટકાવેને]

રણધીર:—મજૂર, કુંવરને બોલાવવા મોકલવાની કર્મ જરૂર નથી । રાણી, કુંવર તો ક્યાગનોએ પિતા પાસે પરલાક પહોચી ગયો છે ।

ધારા:—કુંવર પરલોક ? એ કાતકી માણસ । કટકે કટકે કહી માતાના હૃદયના દુકામ કરવા પહેલા તારી જીભના દુકામ કેમ યર્ષ જતા નથી ? કહે, કહે કે એ સમાચાર ખોટા છે । મારો કુંવર હજી શુવે છે ।

રણધીર:—આ ફેંટાને ઝાળખો છો, કાનો છે એ ?

ધારા:—આ તો મારા ઈન્દ્રજિતનો । અરે હજી આજે જ ગળ્યાભિષેક

વખતે પહેલો દનો તે તારી પાસે ક્યાંથી ? તેં એનું ખૂન કર્યું છે કે શું ?
ઓ તુલસી માથુસ આંટલી દદ સુધી ?

રણધીર—[અવાસને] આગળ આવ ! જે અન્યું હોય તે ખેંચી કહે
ઓ રાણીને. જુદું બોલીય તો પ્રાણે જોઈશું !

અવાસ—મદાગણી ! હું કુમાર અર્જુનદેવના બગીચાના પહેરાં ઉપર
હતો તે વખતે આપના કુમાર સાથે બોલાયાથી થતી કુમારે અર્જુનદેવની
તલવારથી વીધાઈ કુમાર ઇન્દ્રજિતે પ્રાણે જોયા છે !

ધારા—ઓહ ! હાથ ! મારા ઇન્દ્રજિત ! માને એકલી મૂકીને કેમ
ગયો ? જાઓ રહે હું તારી પાછળ આવું છું ! હવે મારે એભાગણીને જીવીને
શું કરવું છે ? અરે દાસી, ઝટ કુમારની પાસે મારી ચિતા તૈયાર કરાવ. હું
પણ તેની પાસે જ બગીચા ! [જવા માટે છે]

રણધીર—જાઓ રહે ! તારા જીવને ચિતા કેવી ? ઓ રાક્ષસણી, તારા
પાપ તે હું કેટલા ગણાવું ? તારા પતિની હત્યા તેં કરાવી ! પુત્રની હત્યા
તેં કરાવી ! તારી પુત્રીની દયા પણ તે ન આધી કે એક વખત મારી
સાથે પરણેલોને તેં ઓહ ! બીજાં તાર અર્જુન સાથે પરણાવી ? ઓહ, હું
શું કરું તને !

ધારા—એ જુદું છે. તારી સાથે એના લગ્ન થઈ જ નથી.

રાણી—જુદું છે !

[રણધીર તલવાર માર્યા બાદ છે. ચંદ્રિકા દાસી, વેથ આવી રણધીરનો
હાથ પકડી લે છે]

ચંદ્રિકા—ન મારશો એને !

રણધીર—હાથ છોડ, ચંદ્રિકા ! મારામા રાક્ષસ બરાબર છે ! હું ન
કરવાનું કરી બેસીશ !

ચંદ્રિકા—મસે ! મારી નાખે પતિ !

રણધીર—હું તારો પતિ નથી !

ચંદ્રિકા—આપ મારા નહિ તો મૈત્રીમા બીજા કાંઈ પણ ઓના પતિ
નથી, એ ખાતરી કરું છું !

રણધીર—હું અંજળને પરણ્યો છું ! તને નહિ !

ચંદ્રિકા—અંજળ કહો તો અંજળ ને ચંદ્રિકા કહો તો ચંદ્રિકા !
પણ આ દેહનું જ આપે પાણિયદણ કર્યું છે એ મંથરસાક્ષીથી કહું છું.

રણધીર—આ બેદ હું કંઈ સમજું શકતો નથી ! વારુ, મન કાલે
મારાં કાની સાથે લગ્ન થયાં !

પૈવ — આપને બેભાન હાલતમા અજાણની ગઢ લાગી હતી । આપને બચાવવાને ચક્રિકાએ અજાણ બની આપની માથે મૂર્ચ ચંદ્ર અને મારી સાક્ષીએ લગ્ન કર્યા છે !

રણધીર — સમજ્યો ! ત્યારે ચક્રિકા, અત્યારે બેભાન હાલતમા અજાણ શુ બોલી ગઈ ?

ચક્રિકા — એ આપને મરેલા સમજે છે અને ભાર્ગ સાથેના લગ્નને એ બ્રમથી આપની માથે થઈ હોય એમ માને છે

ધારા — એમ જ, એમ જ.

રણધીર — નહિ ! એ ભમ નથી, પણ બમમા એ સત્ય જ કહે છે । મધુકામા નાગેન્દ્રરાજે અમારો હાથેરાજો મેળવ્યો તેની એ વાત કરે છે તે વખતે અજાણે મને આપેલી આ લગ્નની વીડી !

ધારા — હું સત્ય કહું છું કે તમાગ તે લગ્નની વાતની મને મુદ્દ ખમર નથી અર્જુનદેવના લગ્નનું હું જાણું છું

રણધીર — ત્યારે તો મધુકામા બનાવ પછી જ એના મમજની રિધિને એક પછી એક આધાતથી બગડતી ગઈ છે । અને તે તેની આવી અચક્ષત બેભાન હાલતમાં અર્જુન માથે લગ્ન કરાવ્યા છે । ઓહ ! તાસ ! તાસ ! તાસ ! ચક્રિકા ! બને આજે તારો ભાઈ મારો પ્રાણ લે । પણ એક વખત મારી સાથે પરણેલીને હું બીજાની ચમ્પા ઉપર તો આજે પત્ર નહિ જ મૂકવા હઉં ।

[ધારાને વલ્લભની અણી બતાવી]

ચાલ ! તું પણ સાથે આવ ! તારી દીકરી પારકી ચમ્પા ઉપર પત્ર મૂકે તે પાપની ભાગીદાર અને સાક્ષી થવા તું પણ આગળ ચા !

[બધા બચે છે]

x

x

x

પ

અંક ૩ જે
પ્રવેશ છેલ્લો

[અજાણની આજે સોદાગ રાત છે પૂર્ણ રીતે ચપનખડ રણુમાથો છે એક ખૂણ ઉપર પલ્લવ ફલથી ચણુમારેલો ખાલો પડેલો છે બે દાસીઓ પાસે ઠંધી બિશી વાતો કરે છે]

દાસી ૧ લી — મહેન વગધડિયા પરણી બિતર્યા ! આજે પહેલી સોદાગરાત છે. પણ હજુ સુધી અજાણ બા કે કુમારશ્રી કેમ દેખાતા નથી !

દાસી ૨ છઃ—ચાના દેખાય ? જલ્લતી નથી માએ પરાણે લગ્ન કરાવ્યા છે તે ? કે કે વાતોનાં કે કે બહાના જતાવવામાં આવ્યા છે. પણ મુઢે વાત ક્યાં છાની રહી છે ? (અંદર ભેઈ, દા. ૧ લી છગી જતી)

દા. ૧ લીઃ—અંજામા...ધા...જે !

દા. ૨ છઃ—શું થયું ?

દા. ૧ લીઃ—અજળ, સામેથી કટાર લઈને કેમ આવે છે ?

દા. ૨ છઃ—રખે ધણીનું ખૂન કરવા તો નહિ આવતી હોય ?

દા. ૧ લીઃ—ચૂપ ! જણવા પછી મારવા નહિ દરખે !

[ખન્ને દાસીઓ છુપાઈ છે. અજળ ફટિ ફટિ રોળે ચાતરફ જોતી જોતી કટાર સહિત આવે છે.]

અજળ—કોઈ નથી ! ઉઠું ! સામે નહિ જોવાય

[પલંગ બણીથી ગો ફેરવી લે છે. કટારી લગામી પલંગ બણી નજીક જાય છે.]

જઈ...જા...ઈ... ! કોઈ નથી... ! હા...લેતો...જા !

[પલંગની મધ્યમા ભેરથી કટાર મારે છે. ફલના દબલામા કટાર ચોટી રહે છે ! દાસી ચોસ ખડે છે. અજળ લયથી પાછી ખડે છે. દાસીઓ બે બહાર આવે છે.]

દાસી-૨ છઃ—ઝોય મા !

અજળ—ક્યાં ગયો ? મેં...નથી-કર્યું ! મે નહિ; ખરું ?

દાસી ૧ લીઃ—શું બા ?

અજળ—આ...આ.

દા. ૧ લીઃ—કટાર ખોસી છે તે ?

અજળ—હા

[પલંગમાંથી કટાર અજળ કાઢી લે છે. એક ફૂલ વીંધાઈને કટાર સાથે ચોટી આવે છે.]

અ...અ...અ...અ...અ. ! અરે રે ! કુમળું ફૂલ વીંધાઈ ગયું ? ખીચાગાનું હૈયું છંદી નાખ્યું ! દાસી, જોને, લોકો કેવાં છે ! મારી સુખ-અધ્યામાં કટાર ખોસે છે !

દા. ૧ લીઃ—સૂરથી; હશે, બા !

અજળ—હા ! એમ જ ! તમે કેમ આવી છો ? અરે હા... ! આજે મારી સોહામરાત છે ! તે-થી ! મારે મારા પતિને મળવાનું છે ! એ મારી વાટ જોતા હશે ! આહા ! કેવો આનંદ નહિ ! જલ્લ વાર થઈ ! અલીઓ,

મમો! બીજને બોલાવી કોવો એને તમે બધી મળી મને સંજુગારો!
આને મારો સોદાગરોત છે! મમો મમો!

[જ દાસીઓ નબ છે, અનળ કટાર પલગમી ધેવનમાં છુપાવે છે
દાસીઓ ધરેલા કાપાદિ લઇને આવે છે]

આવો બધો! તમે મળી ગાતા ગાતા સજુગારી લે! મારે મારા પતિને
મળવા જવું છે! ભેળે! કેઈ ચીજ રહી ન જાય! એટલા ભેરથી ગાઓ
કે એનો ધોપ આકાશ સુધી પહોંચે, અને દેવતાઓ પણ ભેંસે રહે! એ
ધોપમાં હુ હુ કરું તેનું જાન પણ ન રહે! મારે પતિને મળવું છે! આસો
આસો, ઝટ કરો!

[દાસીઓ બાવી બાવી અનળને સજુગારે છે વચ્ચે વચ્ચે અનળ
ઠરેલાટથી—]

ભિરથી, દહ ભેગ્યા, ખૂબ ભેરથી!

[એમ દાસીઓને સૂચના આપ્યા કરે છે! પોત્તોએ સજુગાર પહેરાઈ
રહેતા અર્થાત્ક અનળ ઠરેલાટથી—]

ચૂપ!

[બધી દાસીઓ ચૂપ થઈ નબ છે! ગીઃ જ થઈ નબ છે! એકદમ
શાન્તિ પધરાય છે]

એ માર્ગના સાથીઓ મૂંગા ભેંસે!

દા. ૧ લી —ના, સરસ શીભો છે હો!

અનળ —એમ? એક ખાપ લાવ તો મારે મો ભેલું છે!

[એક દાસી આરસી લેવા નબ છે]

પણ દિવસે આને મારું મો ભેવાનું મન થઈ આવ્યું છે!

[દાસી આરસી ધરે છે અનળ તેમ જ મો ભેલી—]

ઓહો! આ અનળ! ના ના, અનળ આવી ન હોય! કાઠી નાંખ,
કાઠી નાંખ બધું!

[દાસીઓ કાર હાં સજુગાર કાઠી લે છે ફરી મો ભેળે—]

હાથ! હવે ઠીક છે!

[અનળ આરસી મૂકવા નબ છે પગના ઝાઝરોને અવાજ થાય છે
તે સામળ—]

ના ના, સાથી મૂંગા ભેંસે! આ પછું કાઠે!

[દાસી કાર્ડે કાઠી લે છે અનળે શાન્તિથી—]

હાથ! હવે ઠીક! હવે તે ઠીક છે!

દા ૧ કીઃ—કુમારશ્રી પ્રધાર્યા ।

[બધી ફાસીએ શલ્યગાર લઈને જતી રહે છે અનળ સખત મો કરી એક આસનને પકડી—]

[પથ્થર જેવી બ્રહ્મી રહે છે, અર્જુન ચારે બાજુ જોતો તલવાર સહિત આવે છે વચ-તલવાર ઉતારી જોતો જોતો સામા આસને બેસે ॥ અનળ હાથ બંધે છે તે સાલળી લઈને]

અર્જુન—વહાલી હવે એ બોલતી શી જરૂર છે ? મારાથી શા મારે સંક્રામ્યા છે ? પ્રિય આજે આપણે આનંદનો દિવસ । આનંદનો અનુભવ લેવા હું તારો પાસે આવ્યો છું

[અનળ જવાબ નથી આપતી,]

હું આમ જરૂર શું કીધી છે ? આ જોના તારું કેવું હસતું મોં જોઈએ ? તેને કાને આ લાલ કાગી રહેલ આખ । કૂર મો ! એ સારા નથી લાગતા ।

[આસન ઉપરથી જુસ્સાબેર ડાલો માથે છે, સ્થિર પગે અનળ જાણી જતા જતા]

પ્રિય, સાલળ ! વળી આ મુગ્ધરી શી ?

[અનળ બાણી વાળીને જોઈ રહે છે । જુસ્સો ને અવાજ ધીમે પાડતા]

રાણી.—તું કામળ છે । હું તારા પ્રત્યે ક્રોધ થવા નથી ઈચ્છતો ।

[જરા સખતાઈનું મો કરી જુસ્સાથી]

મનિ આ ઢોંગ છોડી દે । અને વિધાતાએ આપેલું સુખ ભોગવ ।

[અનળનો હાથ ડાલે છે, મો સામે વાંકી રહે છે અનળ પથ્થરવત્ હાથને બળથી બચાવવા દેતી નથી અર્જુન ધમકાથી]

આત્યાર પછી હું ફરીથી આજીજી કરનાર નથી

[ધમકી આપી હાથ છોડી દેતા દેતા]

રાણી, સાવ આમ નહિ નબે સમજી કે : જે બળથી હું તને પરણ્યો તે બળથી હું તને વશ પણ કરી ચક્રીશ । તારા કપની મને પરદા નથી । એકે જવાબ નહિ ?

[ક્રોધથી પાછળ હઠી જઈ સામે આસન ઉપર બેસી અને તાંકી રહે છે]

બીતી નથી લલચાતી નથી પરાણે ખીત તે હું કેમ કરું ?

[આસન ઉપર પીઠ ટાળી દે છે ને બહા વિચારમાં પડી નમ છે । પાછલી નજરે તોડી નાખી રત્નધીર ચ દ્રિકા ધારાદેવી આવી પહોંચે ॥ અર્જુન ક્રોધથી]

—તું અહીં કેમ આવ્યો ?

રણધીર — તારો જાન લેવા ! વાત મૂકી તલવાર લે !

અર્જુન — હો હો દગાજાજી ! ચોર ! તમે જાનને કેમ ચાલ્યા ?

[અર્જુન તલવાર ખેંચી મારવા જાય છે ચંદ્રિકા હાથ પકડી લાગે]

ચંદ્રિકા — બાઈ, સલામો, હું એને પાછો છું

અર્જુન — ચંદ્રિકા, આ શું કહે છે ?

ચંદ્રિકા — હા ! એ માગે સ્વામી છે !

અર્જુન — હા ! કુટા !

[ચંદ્રિકાને તલવાર મારવા જાય છે ચંદ્રિકા મૂકીને માથું નમાવતી બેસે છે]

ચંદ્રિકા — હે માર !

અર્જુન — હા ! કલકિની ! કુળને તે કલક લગાડ્યું એ કલક હું આમ ધોઈશ !

ચંદ્રિકા — વૌધી નાખ આ છાતી !

અર્જુન — તારા જોવાની છાતી વૌધવી એમા હું પાપ સંમજતો નથી

રણધીર — ઓહત્યાગને તે વળી પાપની ખેવના શી ? હે હેતો જા !

[તલવાર રણધીર મારવા જાય છે ચંદ્રિકા હાથ પકડી લેતા]

ચંદ્રિકા — સ્વામી, એ મારા બાઈ છે !

અર્જુન — હજી ! વાર લાગે છે ! ને તું જીવતો છે !

[અર્જુન રણધીરને ધા મારે છે રણધીર કળ ખાઈને તલવારના ટકાથી લપડતો ઠોસો રહી બેઠો વળી જાય છે]

રણધીર — ઓહ ! ! !

ચંદ્રિકા — હાથ ! ધાતકી ! જહેનને વિધવા કરી !

[અજબ પલ્લવ નીચેથી કટાર કાઢી અર્જુનની પીઠ તરફ ધસે છે ચંદ્રિકા અજબનો હાથ પકડી રુખે છે રણધીરની કળ વળે છે]

રણ — જો ! ચંદ્રિકા પહેતો ધા એણે માર્યો ! હવે તને સંતોષ થયો

[રણધીરનો સજવળાટ જોઈને]

અર્જુન — ખમરદાર !

[રણધીર સાવધાનીથી અર્જુનને ધા કરે છે અર્જુન પડી મરણ પમે છે]
ઓહ મૂઓ !

[રણધીર ચક્ર ખાઈને પડે છે અને મરે છે અજબ રણધીર પાસે જાય છે, ચંદ્રિકા અટકાવતી]

ચંદ્રિકા — હે આપણે જાનને સાથે જ જઈશું !

જે ન મુક્તિદિશા જરૂરી સીધી કાઢે છે, અડધી પાતે પાતે અડધી અભ્યુત્થાન પામે છે. અભ્યુત્થાન રમુધીરના ચરણમાં પડી વરફાવે છે. અંદ્રિશ નાક ભેટી] આટલી ઝાંખમાં આવી તું તો ? ફિકર નહિ ! ફિકર નહિ ! હું પણ આવીશ તારી માથે !

[અંદ્રિશ લવચકી રમુધીરનું મરના બોળામાં લે છે. વેલા દોડી આવોને અંદ્રિશને બાજબી]

વેલા:—બા, કાઢ્યાં થઈ આં શું બોલો છો ?

અંદ્રિશ:—વેલા, મારું કદાપણ સ્વર્ગમાં મથું ! બધાની દટે મથું ! મારા પૂજે હિમેશી, ત્રાસની મૂર્તિ, આ ફૂળ કમળી !
[એ પંજી એ સજા અખંડેલી ધારા પ્રતી]
એકે એ વધુ ચારે બેમાં !

ધારા:—તારા

[અંદ્રિશ મરણ માથે છે એટલી ધારા આખા શયનખંડમાં ભક્તી છે. વેલા દોડી અંદ્રિશ પાસે બેસી રહે છે.]

સંભાષે

અજબકુમારીનું અવલોકન

—હવે આપણે શોકાન્ત અજબકુમારી ત્રાટકનું થોડા સંખેદમાં અવલોકન કરીએ.

નાગેન્દ્રરાજ

—નાગેન્દ્ર પાસેથી મધુદા મામેથી અજબને છીનવી લીધા પછી થેલછામાં તેનું મૃત્યુ થયું તે વખતના લેખકના સંખેદ આપણી પાસે નથી તેથી નાગેન્દ્રને ઓળખવામાં હિલુપે રહી છે.

—જતાં સરસ્વતીમાં ધારા સાથેના, અજબ સાથેના, ને રમુધીર સાથેના સંખેદને પત્ર લખાવવા પૂરતા આપણે ઉપર ભેગા છે એ ઉપરથી ઠીકથું કે નાગેન્દ્ર બહાદુર વતસલ દહીયો સહેજ ખીજાજાજા છે, જતાં રમુધીરની સામક કલ્પનાઓ જોઈ તેમ જોઈ જોઈ જોઈ આ બુમિકાન્તથી ચીતરાઈ એ સહેજે પરખાઈ આવે છે !

૧. —ચંદ્રાવતીને આરમણા જીત્યા પછી સુત્રી પગણીને તો તે કીર્તિનો કળસ ચકાવશે એમ માની, અજબની વિનિતિથી કન્યા જોવા આવ્યો હતો, પણ અજબના જવાબથી એ વાત યોરી છે એમ જાણ્યા પછી અજબને ઊડી દેવામાં પ્રતિજ્ઞાની દાનિ થાય તે જોવા તૈયાર નહોતો.

૨. —વળી અજબને જોવા પછી તે મહેજ આકર્ષણે પણ હતો, છતાં તેની આ કામુકવૃત્તિને એનો ગર્વિષ્ઠ માની સ્વભાવ અજબ ઉપર અતે બલાતકાર કરતો અટકાવે છે અને નિર્દવ રીતે દુષ્ટતાની છેક નીચી પાપરીએ જતો બચાવે છે. એ જ માનવતાની મર્યાદા સાચવવામાં લેખકે કુશળતા વાપરેલી જણાય છે.

૩. ઇન્દ્રજિત

—ઇન્દ્રજિતની મૂર્ખતા વિશે કશું જ કહેવાનું નથી, છતાં ધારાની મહત્વાકાંક્ષાનું મૂળ ખીજ એ જ છે. અજબની દુઃખપરંપરાનું મૂળ અને અજબ પાછળ બધાની પ્રાણુદાનિનું ખીજ ધારા ઇન્દ્રજિતને બનાવે છે. અને ઇન્દ્રજિત પણ એટલો જ અવિચારીપણે માને પોતાનામા પાણી છે એ દેખાડવા જતાં મરે છે. અને ધાગદેરીના મનોરાજ્યને ધૂળધાણી કરી નાખે છે આ રીતે આ પાત્ર પ્રયોજન વિનાનું નહિ જ જણાય.

૪. રણધીરસિંહ

રણધીરની માનવતા, પ્રેમ કર્તવ્યનિષ્ઠા, હિમ્મત અને ખીજને ન દૂભવવાની કાળજી એ બધું ઉપર આપણે જોઈ લીધું છે.

—અજબને છીનવી લેના નાગેન્દ્ર વધુ ધવાયો છે અને પહેલી સેવાની ત્યાગ કરે છે; એ પોતે કરે છે.

—તેમજ નાગેન્દ્રના મૃત્યુ બાદ હવે અજબને બચાવરી કે વેર લેવું તે માટે પણ એ તૈયાર થઈને જ આવ્યો છે પણ મધ્યમાં જ અજબને અર્જુનનો દાયેવાજો મળવાની વાતથી આઘાત પામી ધાના કાચા ટાકા રટવાથી મગ્ણામજ થાય છે. તેમાથી ચરિકાએ અજબ જનીને એવાથી બચાવ્યો છે એમ હેલ્સે જણે છે ત્યારે ચરિકાને હવે ન દૂભવવી એ કરજનું એને લાન છે.

—ચરિકા ભાષને કે પતિને એમાથી કાઢીને મરેલા જોવા રાજ નથી, તથા અર્જુન ઉપર પહેલો ધા ગજુધીર નથી કરતો પણ અર્જુનને કરવા દે છે એ રણધીરને મમજવામા શાદ ગમવાનું છે.

હસમુખી

હસુ આજણુકન્યા અજગની સમદુખિયારી સંખી છે. એ પણ પિતાને ખાતર કુલોનચાહીનો ભોગ બેનીને પરણી છે ! તેનો - અંક ૧ લો પ્રવેશ ૪ થો. પિતાએ જુદા કુલોન પતિ શોધ્યો. તેને પુત્રી દહેવરાવી ભગાડી મૂકે ॥ તે અંક ૨ નો પ્રવેશ ૩ નો. પિતાએ કુલોન નાનકડો પતિ શોધ્યો તેને વિદાય કરે છે તે અંક ૨ નો પ્રવેશ ૭ મો, ફક્ક નામનો હુમ્મો કુલોનતાની છાપ પાડી પિતા સાથે આવે છે, તે અંક ૩ નો પ્રવેશ ૪ નો. ફક્કે લૂંટનો ધંધો કરેલો તેથી હસુને પરણ્યા પછી તુર્ત જન્મદીપની સગ પામે છે. અને હસુ છતા પતિએ વિધવા જેવી બને છે, ધૃત્યાદિ પ્રવેશો આપણી પાસે નથી. એથી હસુનું વેદનાપૂર્ણ હાસ્ય અને કટાક્ષપૂર્ણ વિનોદની એક સરસ ભૂમિકાથી આપણે વચિત છીએ એ ખેદજનક છે !

ધારદેવી

—ધારદેવી મહત્વાકાંક્ષી છે, પણ નીચી ઠાટીની દુષ્ટ (બોસન) નથી. ધારાને પૂર્ણ રીતે નહિ પણ ઠીક ઠીક રીતે ઉપર આપણે જોઈ છે !

—ધારાનું કાર્યચક્ર અજગના લગ્ન સુધી વેગપૂર્ણ હતું. લગ્ન પછી કાર્ય પૂરું થવા આભું છે ! દુકે વખતમાં જાણી ધટનાઓ પૂરી કરી મન સાથે અવલોકન કરતાં કહે છે.

“ હારેલું ચંદ્રાવતી મેળબું. તેના ઉપર પુત્રનો આજે રાજ્યાભિષેક કર્યો— !

પુત્રીને પાટણની પટરાણી બનાવી સુખી કરી !
અર્જુનના વેરને ચમાવી ચંદ્રાવતી નિષ્કંટક કર્યું ! હા, પણ હજી પુત્રને રાજકાજમાં ખબર નથી પડતી ! કંઈ નહિ. એ તો થોડાક વખત સાથે રાખી, શીખવી દેવાશે ! હવે કંઈ કરવાનું બાકી રહે છે ? ”

એના વિચારની ધટમાળ અહીં આવીને અટકે છે અને એક છૂંચો ડંખ અખોલ રીતે હેયું ફારે છે ! એ પણ તે નીચે પ્રમાણે જણાવે છે :

“ હા ! આમ કરવામાં પતિને જરા દુલ્લવવા પડ્યા ! પતિને જરા દુલ્લવવાની વાત શું ધારા સાચી કહી રહી છે ? કે મનને ઉતરે છે ? ”
જવાબ પણ એ જાતે જ જણાવે છે—

“ પણ એ તો હઠીલા પતિ માન્યા નહિ એથી મારે આમ કરવું પડ્યું ને ! નહિ તો શા મટે સામા પડ્યું પડે મારે ! અને પુત્ર મૂર્ખ

નીકળ્યો ત્યારે નેડ હા' ઠોકરી જગા ખાપું જેવો દેહી છે ।
 એનું તો કાઈ નહિ । વરધાયા વેગઈ ઘેગ જશે, એટલે બધું
 ઠોક ઠોક થઈ જશે ! અને ત્યારે મહાગજને પણ વાગતે ગાજતે
 તેડી ફાવીશું । ”

ધારાના આ પ્રકરણમાં રાજકાજ ચલાવવાની એની ‘ગુપ્ત’ વાસનાની
 ધ એણે કાઢી, આવવા દીધી નથી, છતાં પત્નીની વામનાથી પરિચિત
 ગિન્દરાજ નથુ ભતના છેલ્લા સંદેશમાં

“ પોતાની સાથે કાંઈ હવે એકલી આકાશમાં જીડો ।
 વિધવા અરથામાં રાજમાતા બની હવે સુખ ભોગવજો । ”
 પર મુજબ કહેવાય છે એ આપણે જૂની જઠએ એમ નથી । આવા
 રેના સાચા જૂઠા મિત્ર પૃથક્કરણમાં અજબનો એણે દિમામ જીવ્યો
 થીએ શું ? શું અજમના દુખથી એ અગણ છે ? ના ! શું એ એની
 ૫૫૨ પુત્રી છે ? ના ! ત્યારે કાઈ જૂનું વેગ છે ? ના ! ત્યારે દુખ દેવામાં
 ભ માને એવી દૂર છે ? ના !

—એમાનું કંઈ નથી અજમ વિશે એ એટલું જ ધારે છે કે ઠોકરી
 ૫૫ જેવી હોલી છે દિતાદિત સમજતી નથી ! રણધીરના કમરાળા
 વા કરતા પાટણની પટગણીનું પદ અધ છે એ તે સમજશે એટલે સૌ
 ૫૫ વાના થશે ! ઓએનો સ્વભાવ ચચળ હોય છે, એથી અજમ પાછળ
 ૫૫ વિચારી અર્જુનને અનુકૂળ થઈ જશે અને આમ કરી નથી બનતું ?
 ૫૫ ને આવા ચચળ મનના નાનમ્કા દુખને ખાતર કંઈ ચક્રાવતી જેવા
 ૫૫ બને અને પુત્રના દિલને જતું કરાય ?

—આવી વિચારસરણીને લઈને એ પોતાની મદત્તાકાક્ષાના સોમગ
 ૫૫ રીકે અજબને લાલચમાં મૂકી અર્જુનને અને ઈન્દ્રજિતને નિશક રીતે વાપરે
 ૫૫ નડતર લીધી કરનાર નાગેન્દ્રને અને રણધીરને ધોટતાથી દૂર કરે છે
 ૫૫ દનાએનો ઝડપમાં સૌને ગૂચવો ધાર્યું પાર પાડે છે ! એનામાં માતૃ
 ૫૫ દયનો કે પત્ની હૃદયનો સત્તર અભાવ નથી

—એ તો હસુને મોસાળથી તેડી મગાવી અજમને રીઝવો સમગ્ર
 ૫૫ મા સર્વ સાધનો વાપરવાની છૂટથી અને પતિને દમચરાથી થતા
 ૫૫ ખથી આપણે જાણીએ છીએ !

૫૫—ધારાને ન્યાય આપના ખાતર એક વાત અહીં મહેવી ભેષએ કે
 ૫૫ અજમના પુનર્લગ્ન કરવા એ નહોતી ઈચ્છતી નાગેન્દ્ર પાસેથી અજમને
 ૫૫ નેવો સેવા મધુકામાં આવી ત્યારે—

“ શાની તૈયારી ચાલે છે ? અજાનના લગ્નની ? ” એ ધારાનાં વચનોથી લગ્નની તૈયારી અને લગ્ન થયાં નથી એમ જ એ સમજે છે ।

—અને છેલ્લે રણધીરને તો એ સ્પષ્ટ જ કહે છે કે—

“ હું સત્ય કહું છું તમારા એ લગ્નની વાત હું બનશુલી નથી ”

અજાનકુમારી

—અજાનનું હૃદયનત્ર મમજનુ થોડુંક કંઠણ છે, એ ઝોઝા બોલી, દબાઈ ગયેલી ગરીબ ને નિષ્ક્રિય જણાય છે. જતાં તેના ચાન્ત પ્રતીકાર નીચે તીવ્ર પ્રતીકારનો જ્વાળામુખી સંગમતો રહે છે

—એ લાગણીઓના પૂરમા એવાઈ કંઈતો નિર્ણય કરી પાર પાડવામા મંદ છે । એને કાંઈકની સદાયનો હમેસા જરૂર ગલા કરે છે ।

જેમકે—

“ અંદ તારામા એટલી જિજ્ઞાસા છે કે તું નીચે જીતરી આ ઝરાતું પાણી મને પામ ? ”

તેમજ અણુન સાથેની પડેલી સુલાકાત વખતે—

“ હસ, મને અહીંથી લઈ જા । આ મહેલને આગ લાગી છે એનો એકએક પથ્થર સંજગી જીક્યો છે । ”

—અને ધળી મધુમામા રણધીર આગળ—

“ એ અને લઈ જશે હો ! નમે એને નથી ઝોળખતા । ”

“ હમુની સૂચના છતાં રણધીરને ધારાનો પ્રવિષ્ઠા અને અણુનની ધંમકીની વાત યરમ, મંકાવ, અને કુખની કાયરનાથો કહેવામા દોલ કરે છે. અને—

“ હમુ ! મને એ વાત ભૂમરા દેને । ”

આમ આખા પહેલા એકમા દસ પછીથી રણધીર અને છેલ્લે નાગેન્દ્ર એની ચિન્તા કરી રક્ષણ કરે છે ને સદાય આપે છે ।

—મધુમામા સંકાઈ ચતા પિતા નાગેન્દ્રનું જ્યને પતિ રણધીરનું મૃત્યુ થયું ■ એમ માનીતે તો તેના અગજનું અમતોલપણ ખસી જાય છે ।

—નિઃસહાય થતા તેણે પહેલપહેલો આપમેળે ખરે પ્રતીકાર અણુન સાથેના લગ્ન પહેલાં કપડામા આગ ચાપી જળી મરવાયી પોતાનો ખ્યાલ અને ધારેનું મનોરાજ્ય ધૂળધાણી ચાપ એવો કયો હતો એ નિષ્કળ થતા મગજ ધણું અસ્થિર થાય છે અને બોલી જીકે છે

“ કાણુ ચા ? x x ”

“હા ચાલો! કબા લઈ જતી છે? x x”

—હવે મગજની વધારે અસ્થિર હાવતમા પ્રતિકાગ કરવાનો નિશ્ચય ચિકિત્સાના ઓગડામા રણધીરને જોઈ જૂત માની કરે છે.

“હિલા રહો! તમારુ! પિનાનું વેર લઈને હમણા આવુ છુ!”

—એને અર્જુનનું ખૂન કરવુ છે કટાગ લઈને આવે છે પણ સામે નદિ જોવાય!

આમ શકા થય છે પણ પાછા પડે છે તેથી અને યાક, મગજની અસ્થિરતા થયા છે, તેથી એ કરી ચમ્પી નયો

—આવી ગરીબ દુખિયારી અસ્થિર મગજની અજબનો સોહાગ ગતનો અર્જુન મામેનો છેત્તો બચાવ, પદ્યગ જેવુ ગ્રિય શરીર પમથી માથો સુધી કપતા અગ, દુરમન ઉપર જવાગા વરસાવતી સાત ફાટેલી આખો, ધૂધવાઈ ગયેલા અત કચુના હામણા જેવા બધ કરેલા હોઠ, આવો ઉમ મત્યામદ જ નેનો વારે આવે છે! અર્જુન પાછો દડે છે તે અજબ ખચી ખચ છે! એના જેવોનું મૃત્યુ દવામથી ચિકિત્સાએ આપેલા ઝેરની શીધીધી થાય, એ જ એનો યોગ્ય અત છે!

ચિકિત્સા

—ચિકિત્સા ઉદાર, પ્રેમાગ, ચતુર અને મર્ત્યવિનિષ્ઠ છે! એના મનો-બ્યાપાર સફળાતથી જ ૨૫૮ અને ગૂચવણુ વિનાના છે

—એ પોતાનો પ્રિય ગણધીર અજબને આદતો હોવાથી એના પ્રેમ-વિજ્ઞાણમાથી પોતે દૂર થઈ શકી, પણ હવે બાઈ અર્જુનદેવ અને પતિ રણધીરનું ઉદ્દિષ્ટ અજબ હોવાથી તેમના વેગવિજ્ઞાણમાથી દૂર થઈ શકતી નયો અને અર્જુન તેમજ રણધીર તરફ હેલ્સે સુધી ખેંચાતી રહે છે અને બન્ને વચ્ચે કાઈ પ્રમાણની અચક્ષ્ય મધિની વાસના રાખે છે! છતાં બન્નેમાથી એમના મૃત્યુ મિત્રાય છૂટકો કે અત નયો તો એવા કાઈ પણ અંત મટિ તેણે આત્મહત્યા પૂરની ઝેરની શીધી તેપાર રાખી છે!

—આવો અત ટાળવા એ બન્ને પાસે આજીજી કરતી, પહેલાં પોતાની છાતી વાંધી નાખવા મામણી કરે છે, અને એમાથી જ અર્જુનને રણધીર ઉપર પહેલો ધા મારવાની તક મળી જાય છે અને—

“ઝરે! ધાતડી! જહેનને વિધવા કરી?”

આટલું જ બાઈને કહી ચકે છે!

—ગણધીરને ચિકિત્સા આહે છે એમ સફળાતમા રણધીર જાણે છે ત્યારે એને દવા ઊપજે છે અને માદગીમા અજબ જની ચિકિત્સા પોતાનો જીવ

અચાવવા પરણી છે એવી ઝણી થયો છે અને સેના જોઈ ચકિત બની કહે છે—

‘ એના પ્રેમે એને આ હદ સુધી પહોંચાડી ? ’

અને છેલ્લે અજબને પારકાની સૂચના પર પગ નહિ મૂકવા હઈ એમ નિશ્ચય કરતા કહે છે—

‘ ચદ્રિકા, આજે ભલે તારા ભાઈ મારા પ્રાણ લે ! ’

અને એ જ રીતે ચદ્રિકાને ન દૂભવવા ખાતર બહાદુરીથી અર્જુન ઉપર પહેલો ત્રા કરવાની તક એ ટાળે છે અને છેલ્લે કહે છે—

‘ જો ચદ્રિકા, પહેલો ધા એણે માર્યો ! હવે તને મતોષ થયો ? ’

રથધીરની આ ઉદગતા જ ચદ્રિકાના મૃત્યુને વેધુ આમત્રે છે ! અર્જુન એર પી બાકીનું અજબને પાવામાં રિખાતી અજબને મુક્ત કરવાની દયા જ કારણભૂત છે અને ભાઈ તથા પતિ વચ્ચેની સધિની વાસના જ છેલ્લે તેને બોલાવે છે કે—

‘ મારુ કહાપણ સ્વર્ગમાં ગયું ! બધાંનો હડે મર્યું ! ’

આમ આ નાટકમાં પ્રેમની નિરક્ષા બલાત્ લગ્ન અને મહત્ત્વાકાંક્ષાનું કુરુષુ પરિણામ આણુવા રજપૂતના હડીલાં પાત્રા અને તેવા જ રસભાષે થોજી શ્રી મૂળાણીએ નાટ્યકાર તરીકે લેખકના કસમને કુશળતાથી ઇ સન ૧૮૬૮ ની આસપાસ રજૂ કર્યો છે

—એટલું જ નહિ પણ ઉત્તમ તાલીમથી નાટકની સંપૂર્ણ રજૂઆત આજની પેઢી આગળ કરી બતાવવામાં આવે તો આજે પણ એટલો જ રસ ઉત્પન્ન કરી શકશે, એવી ઉપરની બાગીતૂરી રજૂઆતથી આપની ખાત્રી થઈ હોય તો પરિશ્રમ અદ્વિજ થયેલો માનીશ અસ્તુ

x

x

x

૩

કૃષ્ણચરિત્ર

કૃષ્ણચરિત્રની વસ્તુ પુરાણો અને બાગવતમાથી લીધી છે કાળ થોડાક વર્ષોના ગાગાનો છે ! શ્રી મૂળાણીએ ઈ. સન ૧૮૦૫ ની આસપાસ લખી પોતાની કાર્કિશવાડી નાટક ૩ પનીમાં પ્રથમ બજાવ્યું હતું !

તેના ચાર ઓ પાત્રો કુશળતાથી આનેખાયા કે એઓ પેદા ગ્રાપી, સહિતા ને રાધા ગોવાલણીઓ છ ! તેમાં રાધા બકિતનો અવતાર છે

રાજકુમારી, રુદ્રમણી ને સત્યભામા સુત્રાણીઓ છે. તેમાં રુદ્રમણી લક્ષ્મીને
અવતાર અને સત્યભામા પૃથ્વીને અવતાર છે.

દેવતાઓનું કાર્ય કરવાને શક્તિ, લક્ષ્મી અને પૃથ્વી રાધા રુદ્રમણી
ને સત્યભામારૂપે અવતરેલી છે. તેઓ પ્રેમનો, વિકાસ પ્રાપ્તિ, અપ્પાત્મના
પ્રગથિયા, જેવાં ત્વડી ગાય છે અને છતાં નાટ્યગુણ સાચી માનવતા જેવી
મંભાળા છે, એ જ આપણે જોવાનું છે.

અં

અંક બીજો
પ્રવેશ બીજો

લલિતા—

[લલિતા રમણ નામના ગોવાળની પત્ની છે ! તેને કૃષ્ણનાં દર્શન કરવા
જવું છે ! એનો પતિ ના કહે છે ! ગીત ગાતી પ્રવેશે, છે :]

(ગીત)

" જોયું જગમાં, જાનથી સદુમાં પ્યારો કૃષ્ણ !

" તનમનધન સર્વસ્વમાં એક અમારો કૃષ્ણ !

" લોભાધુ રે ! મન પ્યાર-મોહનમાં !

" પ્રેમની મંગા વહી રહી સ્વામસુંદરની પાસ !

" પીતાં તુમિ ના થતી, બિલડી વધતી ગય !

[રમણ પ્રવેશી જયું બેઠા હો છે !]

રમણ—ક્યાં જવુંસે ?

લલિ—શીકૃષ્ણના દર્શનાર્થે !

રમણ—કરદબિયાના દરસન માટે ! એસો આજકાલેનો ગોવાળિયો
ઈ મોટો ભગવાન મધ્ય એકાસે ! જોને કાનકા ! અરે ! કરદબુમાં, શી

ને તે માગશે તો મારા મમકોષાદિક અગિયાર શત્રુઆને મારશે, ને તેની મગે મળવાથી તે મને લક્ષ્યોગાશીમાં ફરવાથી બચાવશે!

‘જો તેથી દ્વિપ રાખે છે,
તે જ પાપીને તે મારે છે,
‘ધરે જો ધ્યાન તેવું
તેને તે લવથી તારે છે’

[આમ પતિપત્નીમાં રક્ષક ચાલે છે એવેલામાં ફૂર કૃષ્ણની મુશ્કી સંભળાય છે લલિતા જ્યાં વધારે ઉત્સુક બની નય છે.]

લલિતા — આહાહાહા ! મારા ભગવાનની બસી વાગી ! મોહનની મુશ્કી વાગી ! શી ક્રિયા શ્વરની મધુરતા ! મુશ્કી, બસ તું તે તું જ છે ! તારા મધુર શ્વરની પાસે મધુ જગત તુટી છે પ્રાણુ જાણે તેમાં લીન થઈ જાય છે વિદ્યાનમાં મેમો અલૌકિક સ્થાનમાં જર્મ રહી દોઉં એમ લાગે છે !

[મુશ્કીની શ્વરને અતુલસરતી તત્ત્વીયપણે લલિતા બહાર બેઠા મહાપ્રભાવ છે.]

રમણ — મિયા હાલી ?

લલિતા — કૃષ્ણ પગમાર્ગ પાસે એ મને માફ કરે છે, પ્રભુ મને પરમ ધામમાં બોલાવે છે મારાથી નથી ખમાતું !

[લલિતા ધસાશબ્દ જ્યાં મારે છે રમણ હાથ પકડી રોકતો.]

રમણ — જીભી રહે !

લલિતા — મને જ્યાં હો !

[રમણ કદાબીને યાદ ને કોપથી]

રમણ — તારી દારે કોણ બોડાફૂટ કરે ! બાપણે હાંકળ ચડાવી દઉં જાણે પક્ષી કરદણ પાહે !

લલિતા — મને પૂરી દેશો ? અરે એમ ન વરે હો ! મારા પ્રાણુ નીકળી જશે !

રમણ — હાથ સોડ !

લલિતા — મારી અપરવાને અત અલૌકિક લાગે છે મારા સ્વામી, આમ હક ન કરે ! પછી પસ્તાગો ! પ્રાણુ — ના — ચ !

[રમણ તરછોડી બહાર નય છે અને બહારથી બારણાને સાકળ મારે છે લલિતા છળ પડે છે.]

પૂરી દીધી ! ન તેડી મયા થીઅમવાનના દર્શન કરવા, ન તેડી ગયા ! સ્વામીએ સરીગને પૂર્ણ સરીરે પ્રાણને પૂર્ણ

[દરમિયાન મુરલી નજા નજીક વાગે છે]

[લલિતાની બાકુળતા પણ વધારે જાણે છે]

ઓ મારા પ્રભુ, મારા પ્રભુ ! તું તારા દર્શન કેમ કરી લઉં ?

[વધારે વધારે બાકુળતાથી—]

ઓ પતિતપાવન અધમોદ્ધાગ્ય બક્તવત્સલ ભગવાન !

[નિરાશાથી ચીરે દીકું છાડી ફરે—]

હું હવે કેમ કરું ?

[નિ સદાય ઘર્ષ]

શુ કરું ?

[મુરલી વધારે નજીક વાગે છે લલિતાનું હૃદય વીંધનાઈ જાય છે
રેભાચ ને કપ અનુભવતી—]

સી સી પવન ઉપર જીડી જીડી આવતા મુરલીના કારી ટકુકાર કા
આ કાળજી ઘીરી મારા પ્રાણને પવન ઉપર ઉડાડી નથી લઈ જતા ?

[અસહ્ય વેદના અનુભવતી—]

ઓહ ! ખમાતું નથી મુરલી ! જીવલેણ ! આ માટે ટકુકે છે ! બધા મા

[એ જ વખતે મુરલી બધા યાચ છે સ્મરણવત્, શાન્તિ પથરાય
છે એથી બેવડી પિડાવા—]

શૂન્યકાર, બચકર શૂન્યકાર માત્ર ચેતન દરી લે છે ! મારો શ્વાસ
ધૂટાય છે !

[નિર્જળ જની જઈ પ્રાર્થના કરતા દીનતાથી]

ઓહ ! કૃષ્ણ કૃષ્ણ ! જે બારીક દોરે માત્ર જીવન લટકી રહ્યું હતું
તે તમે કા તોડી નાખ્યું ? અરે ! મુરલી એક વાર વચાડો !

[મુરલી ફરીથી સહુથી નજીક વાગે છે લલિતા આનંદની સિત્કારી કરતા]

હાથ ! આત્માર્મા આનંદનું અમૃત રેકાય છે

[ધીમે ધીમે કૃષ્ણની હાથા પ્રકટ થતી જાય છે લલિતા તે વરફ જતી—]

કૃષ્ણ પરમાત્મા મને સાદ કરે છે, પ્રભુ મને પરમ કામદા બોલાવે છે

[લલિતાનું ચીરે જે શ્વાસ છે ક્યકા ખાય છે]

આવુ ધુ મારા નાથ

[લપકતી કમલા ભરતી]

કૃષ્ણ કૃષ્ણ મારા પ્રભુ—

[લલિતા અજલિ બેઠી પ્રણામ કરતી પત્ર પકડવા જાય છે]

કૃષ્ણ કે કે કે

[જમીન પર તૂટી પડે છે, ડચકા ભરે જ ને પ્રાણ છૂટી જાય છે.]

કૃષ્ણ પ્રકટ થઈ ને -]

કૃષ્ણ:—ધન્ય છે, લલિતા; તારે માટે પરમ ધામના દાર ખુલ્લા છે. તું સદા ત્યાં નિવાસ કર.

x

x

x

વ

અંક બીજો
પ્રવેશ પહેલો

[રાધાને બાળપણથી કૃષ્ણ તરફ આકર્ષણ છે. ગોપીઓ પાસેથી કાણુ ચેતાં રાધા જ કૃષ્ણની સાથે થઈ રિસાઈ છે. રિસાયેલી રાધાને માલજુવેરો કૃષ્ણ જ મનાવા જાય છે, વસ્ત્રહરણ વખતે રાસ રમાડવાનું વચન રાધાએ જ મેળવી આપ્યું છે, આજે જ રાસપૂર્ણિમાનો ચંદ્ર આકાશમાં જણાયો છે. કૃષ્ણ વનની મધ્યે ઊંડા રહી મુસ્કી વમાડે છે. ધીમે ધીમે ગોપીઓ વિહ્વળ બની એકઠી થઈ જાય છે; રાસમાતી ઊભી રહે છે. મુસ્કી બદલે ચેતાં-]

કૃષ્ણ:—આનો; સહુ કેમ આવી હો ?

[બધી રાસમાય છે એક ગોપી પાસે જોએલીને પૂછતી-]

ગો. ૧ લી:—અલી, તું કેમ આવી છે ?

ગો. ૨ છ:—તું જ કહી દેને કે કેમ આવી છે તે.

ગો. ૧ લી:—હું તો આ...આ

ગો. ૨ છ:—અને હું એ આ...આ

કૃષ્ણ:—વનશીખા જોવા નીકળી પડી હો ?

ગો. ૩ છ:—અલી, આ તો હિંદાર પુરુષ લાગે છે.

ગો. ૪ ધી:—હા, હિંદાર તો એવા કે વચન પણ વીસરી જાય !

કૃષ્ણ:—વચન ? વચન શાનું ?

ગો. ૪ ધી:—અલી, આ શરદની પૂનમનો ચંદ્ર હશે કે ખીજો કોઈ ?

ગો. ૩ છ:—એ તો એ જ !

કૃષ્ણ:—[હસીને] હાં હાં ! વસ્ત્રહરણ વેળાનું વચન. એ તો બાલ-જેલ હતો.

ગો. ૪ ધી:—વાહ ! આવો જેલ !

ગો. ૩ છ:—હારતો ! કાપને જેલ થાય ને કાપનો છવ જાય !

કૃષ્ણ:—સખીઓ, જુઓ, ચંદ્ર મધ્યે આવ્યો છે, ચંદ્રની રેલાઈ રહી છે, બહુ વખત આ સુખ લીધું ! આવી રીતે ક-માઓએ માતા-પિતાને અને કુળકામિનીઓએ પતિ અને પુત્રને છોડી એકાન્તમાં અહીં બહાર

નીકગી આવવું એ ધર્મ નથી એ તમને જામતું નથી, માટે જાઓ, સૌ સૌને સ્થાને વેરાઈ જાઓ ।

ગા. ૪ થી — ગાધા-નાથી, તુ કેમ માર્ગ જોવતી નથી ? તું અમને આ નિરાશાના માગરમાથી દૂરતી બચાવ કૃષ્ણને તારા વિના બીજું કશું કરી શકશે ?

ગાધા — નાથ, આવા વચનો કરી અમને શા માટે છોડો છો ? મિશ્રના વચનો કરી અમને શા માટે પીડો છો ?

(ગીત)

“ હવે કહિન મ્હી વચન

“ મર્મ કાં ભોગે, મોહન ?

‘ પ્રેમપગ્નિમલ મધુર

‘ પ્રાણ ભરી, અમ જીવન !

હવે

‘ ને ભર્યો પ્રભુપ્ર પ્રભુ ।

‘ તો સો શરણુ વિભુ

કમલ સમ-અરણુ તવ

હવે

‘ એક અમ મુખસદન ।

હવે

કૃષ્ણ — રાધા ! સ્વપિમુનિઓએ મ્હેલા ધર્મવચનો તુ તમને કહ્યા હતા ।

રાધા — સ્વપિમુનિઓ જેના પાગને પામતા નથી એવા મર્મર્ય પુરુષને શરણે આન્યા, પછી એનાથી વધારે ઉત્તમ ધર્મ બીજો કયો છે, નાથ ?

કૃષ્ણ — ગાધા, અગ્નિમા ઘી હોમાય એથી અગ્નિની શક્તિ થાય છે, પણ તે શમતી નથી, તેમજ વાસનાને પણ જોગવવાથી એ શમતી નથી, પણ અગ્નિમાં હોમાયેના ઘીની પહે પ્રજ્વલિત થઈ જાય છે ।

રાધા — નાથ, દીવામાં તેનું પુરાય તો એ જીવનના નદિ પણ તેજસ્વી નરે એ આપતું કહેવું ખરું છે એ તેજ તે સ્નેહ અને વાટ એ વાસનાના બળથી નાચેલા આ અમારા દહ સમજવા વાટને બગડે તો સરળ છે જ, પણ એ તેજસ્વ સ્નેહથી ભરપૂર ગદેશે તો એ વધારે તેજસ્વી બગડે ને અતે આખા આમલકા, અદશ્ય ચક્ર જશે અને તેજ ખૂટશે તો દુર્જન મારતી બગડે અને પાછળ કાલસો પડશે ગદેશે, તેમ અમે પણ સ્નેહ વિના જન્મી જીવી મરીશું પણ અમારા વાસનાના બળન નહિ છૂટે । અને આપના સ્નેહમાં બાંજરો રાખશે તો જન્મ દિવ્ય દરજે આપનામાં મળી જઈશું હે નાથ અમને સ્નેહ આપો.

ગોપીઓ — અમને રત્ન આપો.

રાધા — નાથ, અમે સાબળુ છે કે નહિએ આપને પામે છે, મુનિએ આપને પામે છે અને મહાકેર કર્મ કરનારા આપના વૈરીએ પણ આપને જ પામે છે એ શાથી હશે ?

કૃષ્ણ — કેમકે એમના મનમાં મારું ધ્યાન સતત રહ્યા કરે છે એથી !

રાધા — તો પછી અમે બોલું શું માગીએ છીએ ? આપનું ધ્યાન સદાય અમારા અંતરમાં ફેલાયેલું રહે, સસારના સર્વ સમયે વીસરી જવાય, એક કૃષ્ણ ! કૃષ્ણ જીવાય કૃષ્ણ મા, કૃષ્ણ બાપ, કૃષ્ણ ભાઈ, કૃષ્ણ અમારા પતિ થાય. એ વિના બોલું અમે શું માગીએ છીએ ?

કૃષ્ણ — પણ રાધા, સનાતના ધર્મમાં એ પ્રેમનો સમાસ નથી !

રાધા — પરમપુરુષ, હવે તિરસ્કાર ન કરશો. અમે જેવી છીએ તેવી આપની છીએ કાળી હાથા પ્રકાશથી દૂર રહી શકતી નથી અધારી શત્રુ દિવસને બંને પામ બાથ બારીને ગમે છે જેમ એમનાથી છૂટા પડાતું નથી તેમ આપણે પણ છૂટા નહિ પડી શકીએ આપ પરમાત્મા હો તો અમે આપની શક્તિએ છીએ, આપ આત્મા હો તો અમે આપની વૃત્તિએ છીએ, આપ દેહ હો તો અમે આપની ઇન્દ્રિયો છીએ અને આપ સામાન્ય પુરુષ હો તો અમે આપની ઓએ છીએ અમે રત્નની મિલ્કા માગીએ છીએ. હે નાથ, અમને

ગોપીઓ. — રત્નદાન દો

કૃષ્ણ — ઊઠો, નિષ્પાપવાળાઓ તમારા આત્મ સંકલ્પથી તમે તરી મધ છે બુદ્ધિ, ચંદ્ર મંદિરમાં આવ્યો છે એ ઝમ ઝમ રસ વરસી રહ્યો છે આદતી ચારે તરફ રેવાઈ રહી છે, સર્વ પ્રકૃતિ પુરુષ સાથે થેઈ થેઈ નાચી રહી છે આવા સમયે હું મારા પ્રતિબિંબ તમાગમાં પાડીશ જેથી તમે નિષ્પાપવાળાઓ પવિત્ર ને કલ્યાણરૂપ બનશો આવો, સખીઓ, આપણે મહુ આ દિવસમાં મળી જઈએ, એકતાન ચર્ચ જઈએ !

[જેટલી ગોપી તેટલા કૃષ્ણ પ્રકટ થાય છે અને રાસ રમાય]

(ગીત)

“ શરદપૂનમની સુદર ગત્રિ.

“ ખીલી રે મોહિની માયા મનોહર રાસ ગમે રે.

“ આકાશ કેરો રૂડો માડવો બનાવ્યો,

“ રંગ રમવાને.

“ ભૂમિ જલ તેજ કેરા અનુપમ રંગ પૂર્ણ.

“ મંગલ મધુર ગીત માય વાયુ ને.

“ ત્રિગુણના તેજે ભર્યો માંડવો રૂડો.—શ.

।

સાખી

“ પરમ પુરુષની વાંસળી સુશુર્તા યષ્ઠ સન્નેત

“ મદામાયા નાચી રહી અંધ ભર હેત.

“ દિવ્ય એ રાસ તણા ઝમકારમાં રે

“ આનંદ અખંડ તણી વરસે ધારા;

“ આનંદમાં ઝીસે છે આત્મા—

“ આપણા રે—શરદ૦”

x

x

x

ક

અંક બીજો
પ્રવેશ બીજો

[કૃષ્ણ અને જગજીવને અકૂચ કસના બેલાબાથી તેડવા આગમ્ય છે. કૃષ્ણને બેલા બેઈ રાધા પાડળથી આવી આખ ફાલે છે.]

કૃષ્ણ:—અરે! રાધા, હમણાં જ કેઈ [રાધા હમતી હસતી આંખ છોડી દે છે ને—]

રાધા:—હરેરખડા, યાની તૈયારી ચાલે છે? કેઈ કન્યા વરવા જાઓ છે કે શું?

કૃષ્ણ:—હા, મથુરાં જવું છે.

રાધા:—કહે છે કંસે તોડાવ્યા છે.

કૃષ્ણ:—હા, હમણાં જ અકૂર તૈયાર થઈને આવશે

રાધા:—એ મૂઆ કંસને તે શું કામ પડ્યું હશે?

કૃષ્ણ—હશે કંઈ જરૂરનું. કેઈ કન્યા સંબંધી હશે.

રાધા—મથુરાની કન્યા જોશે પછી અહીં શીદ પાછા ફરશે?

કૃષ્ણ—આવીશ, જરૂર આવીશ.

રાધા:—તમારું કહેવું માનું નહિ તોપણ કહો તો ખરા કેવીક કન્યા ગોધી છે.

કૃષ્ણ:—[હસીને] આ પ્રજામાં જોવાલણી તો તું મળી. દને વળા કેઈ—

રાધા:—એમ જ કહોને કે મજની ગામડિયણુ તો તું મળી, હવે વળી કાઈ રાજકન્યા મળવી બાકી છે !

કૃષ્ણ:—લે, આ તો એકને બદલે બે થઈ.

રાધા:—બેની ચાર થાય, ચારની ચાર ચોક સોળ ને સોળની સોળ હજાર ને હપરથી માળાના મણકા જેટલી બીજી થાય તોપણ હવે મને કાઈની અદેખાઈ આવે તેમ નથી.

કૃષ્ણ:—કારણ ?

રાધા:—કારણ કે—

[કૃષ્ણના હૃદય સામે આવળી ધરી બતાવતી—]

અહીંનું હું પહેલું સ્થાન પામી છું એ હવે બીજી કાંઈને મળે તેમ નથી.

(ગીત)

“ સાગર માંહો સમાઈ સરિતા, પ્રણુ !

“ જીવ્ય એને ન આવે,

“ ઝુલાવે વનિતા, વિશુ !—સાં

“ ગર્ભતર ઝીલી આપ તણુ

“ હું પ્રેમથી પોપાઈ !

“ જે સુખ લીધું અનુપમ મેં

“ કદી અન્યથી એ ન પમાયે—

“ મમતા પ્રણુ !—સાં”

“ મૂળનાં મીઠાં જળની માલિક !”

ગંગાના અમાધ જળમાં બીજી સેંકડો માછલીઓ તરતી હોય એની પરવા જ કાણ કરે છે ?

“ એક આટલી અમને નથી કુનિયા તણી પરવા !

“ હોય કંઈ વિશુ અમને બીજી દરકાર ॥ કરવા ?”

કૃષ્ણ:—રાધાને સૌભાગ્ય તર્વ થયો. રાધા, માછલીએ ગંગાના પ્રવાહને રોકી રાખવો એ માછલી માટે વધારે સારુ છે !

રાધા:—કેમ વારુ ?

કૃષ્ણ:—જલ અને માછલીને વિયોગ થવા વારો ન આવે એટલા માટે.

રાધા:—જીહા ! (મોં મચકોટી) વિયોગ થાય તોય શું ? મને

વિશ્વાસ છે કે આ હૃદયને મારા વિના ઘડીશ પશુ એન પડે તેમ નથી
એથી માછલીને શોધતો પ્રવાહ એની પાછળ પાછળ આસે

કૃષ્ણ — રાધા, માછલી જલ વિના ન રહે એ તો સમજાય તેવું છે,
પશુ જલ માછલી વિના ન રહે એ કેમ મનવે ?

ગદા. — હાં હાં . . . ! કેવું અતઃ ખૂંધી ગયું 'છે ! હૈયે દત્ત એ
હોઠે આંચુ દમાગ, મસ્કરી મુકી ખરુ કહો, સાચે જ જવું

કૃષ્ણ — હા, મથુરાં જવું છે

રાધા — હવે તમારો ભરોસો કરુ નહિ તો ! રથમાં મારો માર્ગ
સાથે કરવો પડશે !

કૃષ્ણ — એટલે ? શું તું અમારી સાથે આવવાની છે એમ ?

રાધા — હારતો, મારા માતા પિતાને મટેલી આવી છું તેઓ
હમણા જ આપણને વળાવવા આવશે

કૃષ્ણ — અરે અરે ! કન્યાથી એમ અવાય નહિ

રાધા — તમારું સાબળે છે જ કેણુ ? કન્યાને પધરાવ્યા વિના ગયું
પૈકું સોચાય જ નહિ, સમજ્યા ?

[રાધા કૃષ્ણનો હાથ ઝાડે છે]

કૃષ્ણ — રાધા, હાથ છોડ ને ને માતા પિતા

[રાધા નેઈ હાથ છોડી ચરમાલી ભાગે છે અકૂર માતાપિતા બહારે
આવે] કૃષ્ણજીવેવ વિદાય થે છે રથમાં અકૂર કૃષ્ણજીવેવ નય
રાધા બહાર નીકળી આવે છે]

ગદા. — એહા ! એહા ગયા ? મને ન તેડી ગયા ? આમ અતરિમાળ
રઝળતી મુકી ?

[રડે છે શોળવારે]

ના ના ! પશુ એ મૂઆ હસનું તો મર્ધ નવતરુ નહિ હોય ? હોય તોયે
શુ ? એ તો કાળના પશુ કાળ છે પશુ રખે એ બોની ગયા એમ મારો
ને એમનો હર્ષ વિયોગ તો ચવાનો નહિ હોય ? આ મા ? તો માગથી કેમ
જિવાશે ? ન તેડી ગયા તો હર્ષ નહિ દુઃખ એમની પાછળ જઈય, ને
એક વાગ નજરે પડે તો તો નજીયી દુઃખ ચવા જ ન દઉં !

[પાછળ જીંતી નય]

હ

અદ્ય બોલે
પ્રવેશ પાંચમે

[રાધા, કૃષ્ણ પાછળ મથુરા જાય છે, ત્યાં ન મળવાથી શેફુલ થઈ પડી જાય છે.]

હવે, રાધા નામ જપતી જપતી કયા પહેરી ભટકતી કુમારી રૂક્મિણી પાસે આવી ચડે છે બન્ને એકબીજાને ઓળખતાં નથી રૂક્મિણી ઉદાસ બેઠી છે.

દાસી ૧ કી — [પ્રવેશી] મહેન ! આપના મોટાભાઈ રૂક્મિકુમાર મળવા આવ્યા છે.

[રૂક્મિણી ઉદાસ બાવથી]

રૂક્મિણી — મોકલ !

[ચોક્કસારે રૂક્મિકુમાર પ્રવેશી]

રૂંકુમાર — મહેન રૂક્મિણી, કુશળ તો ખરી ?

રૂક્મિ — આવો મોટાભાઈ !

રૂંકુમાર — મહેન, આમ ઉદાસ શાથી ? તારે તો આનંદમાં રહેવું જોઈએ, કેમકે તારાં લક્ષ્મી આડે હવે તો આઠ જ દિવસ બાકી છે. તારાં લક્ષ્મી તને સતોષ થયો કે નહિ એ જાણવા જ માતાપિતાએ મને મોકલ્યો છે !

રૂક્મિ — મોટાભાઈ, હું જાણક તમારી આગળ ચર્ચાઈ મૂકી, શરમ છેડી શુ રહે ?

રૂંકુમાર — રૂક્મિણી અમે બે ભાઈ વચ્ચે તું એક જ બહેન છે. તું સુખી થાય એ જ અમારી ઇચ્છા છે, માટે શરમ છેડી સુખેથી રહે.

રૂક્મિ — સુખી ? મોટાભાઈ એ વાત તો જવા જ દો

રૂંકુ — કેમ બના ?

રૂક્મિ — તો શુ ? રાજકાળમાં તમારો પક્ષ બળવાન થાય, મોટા રાજાઓ તમારી મદદમાં રહે, અને એથી નિર્ભય થઈ ગજ-સુખ ભોગવી શકાય ને કીર્તિમાં વધારો થાય એ ઇચ્છાથી તમે મને બીજો દેવા તૈયાર થયા છો બીજું શુ ?

રૂંકુ — રૂક્મિણી, આ તું શુ બોલે છે ?

રૂક્મિ — નહિ તો આગાપ ને સર્વ કુટુંબીઓએ મળ્યાં મને જે ઠેકાણું આપવા નકો કરેલું એ અગસાની તમે બીજો ઠેકાણો આ માટે કર્યું ?

૩૦૬૦:—કુટુમ્બીઓએ મળી પેલા કૃષ્ણને, પેલા ગોવાળિયાને, પેલા ચોર ધાકપાકુને આપવા નક્કી કરેલું એ તોડાવી પેલા સમર્થ શિશુપાળ જેવા રાજવીને આપવા નક્કી કર્યું એ તારું ખરાબ કર્યું, એમ જ ને ?

શક્તિમ:—આ સારું કે એ ખરાબ એ હું નથી કહેતી પણ હું કુળવાનની કન્યા છું. એક વખત આપવાનું નક્કી કર્યા પછી ખીજે શા માટે કરવું જોઈએ ?

૩૦૬૦:—બધા કુટુમ્બીઓએ મળી આ ઠરાવ કરેલો છે એમાં તું ન સમજે

શક્તિમ:—એ તો હું જાણું જ છું કે હાકરી ને ગાય દોરે ત્યાં જાય. એ ખીચારીથી કંઈ બોલાય નહિ વારુ, કરોડ તમને ફાલે તેમ. પણ એટલું કહી રાખુ છું કે આ દેહ પડી જાય તે હા, પણ એના ધરતું અમપાણી તો નહિ જ સહ ! હું તમારી બહેન છું

૩૦૬૦:—અરે મૂખ, ઉદત, આટલો દદ મુઘી ! તો જા, બાળથી હું તારો ભાઈ નથી અને તું મારી બહેન નથી.

શક્તિમ:—અબળાનાં આંસુની અવગણના કરનાર કૂર ભાઈ, આ તારું નાનકડું રાજ તો શું પણ મહારાજાનાં ભાગ્ય પણ અબળાઓનાં આંસુ સાથે બધાયેલાં છે. અબળાના સતોષના દાસ્તખાં અમૃત અને આંસુમાં પ્રજાના આયુષ્યનું ઝેર વરસે છે. એનું તને જ્ઞાન છે ? તારા મીઠા મીઠા શબ્દોથી ત્રાસી મેં મારું અંતર તારી પાસે ખુલ્લું કરી દીધું છે. તું મને દુઃખન જેવો લાગે છે. તું સત્તાધીશ છે તો આજે તેમ કરજો, પણ હવે મને દુઃખી કરવા ખીજ વાર અહીં આવીશ નહિ

૩૦૬૦:—એમ; તો હું પણ તને હેલ્યુ કહી ગયું છું કે મહારાજા શિશુપાળ જન લઈ અહીં આવશે અને તારે એમને જ પગલું પડશે !

[શક્તિમકુમાર કોષથી જામ છે શક્તિમણી ખિન્ન થઈ વિચારતા—]

શક્તિમ:—અરે કૃષ્ણ, તમારું નામ માંગળ્યું છે ત્યારથી શુભ્યું છે ? કાલ જાણે કે આખો વખત તમે જ યાદ આપ્યા કરો છો !

શું આપણા વચ્ચે કાંઈ પૂર્વજ-મનો મંબંધ છે ? એમ હોય તો પછી આમ જુદા પડવાનું શીદંયાય છે ? જઘાતકારે મારું ભાગ્ય મને ખીજ તરફ ધસડે છતાં તમે કેમ મનમાથી ખસના નથી ? અરે મન, મારા મન, કૃષ્ણ કાલ ? તારે ને જોને ગો મંબંધ ? બૂલી જા, બૂલી જા !

[અંદરથી બીવ સંજગત છે, શક્તિમણી ચમકી લાડે છે,]

(ગીત)

રાધા — “ જોલ જોલ રે મન દીવાના

“ કૃષ્ણ-કૃષ્ણ નામ ।

[દાસી અત્યે]

રૂક્મિણી. — આહા ! આ કોણ ગાય છે ?

સખી એને જોલાવને !

[દાસી જાય છે]

કાળજમા સગાકો આવ્યો હોય ને અગ મૂછ જાય એમ મારુ
અગેઅગ મૂછ જોઈયું છે ! અરે કૃષ્ણ, તમે કોણ છો, દેવા છો, એ પણ
હું જાણતી નથી, છતાં તમારા નામમા એવું શું છે કે જે સાલજી હું
અમકી જોઈું છું ?

[દાસી સાથે કથા ને માગા પહેરેલી રાધા ગાતી ગાતી આવે છે]

રાધા — “ જોલ જોલ રે મન દીવાના ।

“ કૃષ્ણ-કૃષ્ણ નામ ।

“ કૃષ્ણ-કૃષ્ણ લાજ ખીજ ખટપટ તજ ।

“ સમજ-સમજ તજ બહાના ।

“ અચળ બનીને નાસવું ફર કા ?

‘ નાણા આ પડે તને નાથનામ લેવાનાં ! ’

[ગીત બાદ રૂક્મિણી તેને જોયા કરે છે]

રૂક્મિ — કેવી રૂપરૂપનો બહાર છે ! આટલી નાની ઉંમરમા આ
જોગ શો ? કૃષ્ણ નામની ધૂન થી લાગી રહી છે ? બાઈ બહેન !

રાધા — હાં કૃષ્ણ કૃષ્ણ કૃષ્ણ . . .

રૂક્મિ — કેવી તન્મય થઈ ગયું છે ! બહેન !

રાધા — હાં, શું કહ્યું ?

રૂક્મિ — તમે કોણ છો ?

રાધા — કોણ જાણે ? કૃષ્ણ કૃષ્ણ

રૂક્મિ — શું ? પોતાને પણ જાતી ગઈ છે ? તમે ક્યા રહો છો ?

રાધા — કોણ જાણે ? કૃષ્ણ કૃષ્ણ . . .

રૂક્મિ — ક્યાંથી આવો છો ?

રાધા — કોણ જાણે ? કૃષ્ણ કૃષ્ણ . . .

રૂક્મિ — નથી જાણતી એમ ?

[રાધા કથાગતી—]

રાધા —અરે બાઈ, જે વાતનું મને લાન નથી એત્રી તું શા માટે પૂછે છે ?

રૂક્મિ —બહેન તમારું નામ શું ?

ગાધા :—કૃષ્ણદાસી ! કૃષ્ણ-કૃષ્ણ.. ..

રૂક્મિ —તમે ક્યાં જવાના છો ?

ગાધા —મારા કૃષ્ણનામે કોઈ બતાવેલો કે એ ક્યાં છે ?

[રૂક્મિણી નિ શ્વાસ નાખતી—]

રૂક્મિ —અરે બાઈ, એ અહીં ક્યાંથી ?

રાધા —ત્યારે ક્યાં છે ?

[રાધા રોતા રોતા નિ શ્વાસથી—અરે કૃષ્ણ, તારે માટે જલ ભૂલી, સાવ ભૂલી, નામકામ સર્વ ભૂલી, તારા નામ સિવાય બધું ભૂલી, તોપણ તારો પત્તો નથી લાગતો કોઈ મને બતાવવું નથી કે તું ક્યાં છે એ કૃષ્ણ કૃષ્ણ કૃષ્ણ]

રૂક્મિ —અહો કૃષ્ણપ્રેમમૂર્તિ, તારી આ દયા ?

[કપડા બરી આખ કરી આકાશ ભટ્ટી બેઠકે—]

અરે કૃષ્ણ, આ શું ?

[દરમિયાન રાધા યાન્ત ચાલે છે આસુ લૂંટી-લૂંટી—]

ગાધા —કૃષ્ણ કહે મન રે શ્રી કૃષ્ણ કહે ! શ્રી કૃષ્ણ !

[રાધા આવી દટી તે તરફ વળવા લાગે છે, રૂક્મિણી રોકતી—]

રૂક્મિ :—બહેન, શ્રીકૃષ્ણ તમારે શું થાય ?

રાધા —આ દેહ નિર્જીવ બોધુ છે ! શ્રી કૃષ્ણ એના જીવન-પ્રાણ છે !

રૂક્મિ —ત્યારે કૃષ્ણે તમને તજી કેમ દીધા ?

રાધા —બાઈ, તારે એવું તું કામ છે ? મેં તારી સાથે ધણી નકામી વાતો કરી ! કૃષ્ણનામ સિવાય બીજી બોલવું મને મમત્રુ નથી, બીજી સાલગતું મને મમત્રુ નથી કૃષ્ણ

[રાધા જવા માટે છે રૂક્મિણી દાસી પ્રત્યે—]

રૂક્મિ —એને રોકને

[એક દાસી રાવાને ખભે ઝાલીને ભૂમિ બતાવતી—]

દાસી —બાઈ, કૃષ્ણને મૂકીને ક્યાં આવી ? તારે કૃષ્ણને મળવું છે ના ?

રાધા:—શુ મારા કૃષ્ણ અહીં છે ? શુ મારા કૃષ્ણના કામળ ચરણ આ ભૂમિને પાવન કરે છે ?

[નીચે રાધા બેસી નમ્ય છે, રજ ઉપાડી—]

અહા હા હા ! પવિત્ર રજ ! સુગામી રજ ! તમે ધન્ય છે !

[મસ્તક ઉપર ચડાવે છે અને જમીનને મસ્તક લગાડી પ્રણામ કરે છે.]

તમે ધન્ય છે—ધન્ય છે !

[જમીનને ચૂમીએ લેતી—]

શ્રીકૃષ્ણ ! શ્રીકૃષ્ણ...

રુદ્ધિમણી—આની પ્રીતિ જોઈ ચરમથી બોમા પેસી જાઉં એમ થાય છે ! દેવી, તું જ સાચી પ્રેમી છે ! તું જ ધન્ય છે ! હું ચરમથી બીજાને પરણવા તૈયાર થઈ ? સિદ્ધિાર છે અને !

[રાધા દાસીનો હાથ પકડીને—]

રાધા:—બાઈ, જોઈ કેમ રહી ? ચાલને મારા કૃષ્ણ પાસે. મને એમનાં હર્શન કરાવને. એક વાર બતાવને.

દાસી:—અરે બાઈ, અહીં કૃષ્ણ કેવા ને વાત શી ? અહીં કાંઈ કૃષ્ણ છે નહિ ! હું તો તારી મસ્કરી કરતી હતી !

[રાધા નિરાશાથી પછાઈ જાય છે ને રોવા-રોવા]

રાધા:—અરે કૃષ્ણ, હવે તને ક્યાં-રોધુ ? મારા નામ, હું ક્યા જાઉં ? અરે કૃષ્ણ, આમ કાંથી ગમ્યુ ? મને અંતરિયાળ રજાળતી કેમ મૂકી ?

રુદ્ધિમિ:—બાઈ કૃષ્ણે તમને કેમ છેલ્લે દીધો ?

રાધા:—કૃષ્ણ કહો ! શ્રીકૃષ્ણ કહો !...

રુદ્ધિમિ:—શુ કૃષ્ણ આવા કઠોર છે ?

રાધા—ચૂપ, બાઈ; કૃષ્ણ કેવા છે તે જ્ઞ શુ જાણે ?

રુદ્ધિમિ—કેવા છે ?

(ગીત)

રાધા:—“દિત-દવાળુ છે મારો, સ્વામ મારો સ્વામ, મારો સ્વામ.

“કરુણાસાગર બક્તનતસલ એ જી હીં રે

“ભોલભંજન એ કરુણાસિન્ધુ રે !

“રહેમી સદુ પર છે સુદર સ્વામ સુદર, સ્વામ, મું

“કં સાં લાં વં એં જી—હીં રે

“કાડીને કણ દાથીને મણ !

“એમ સહુને પોપે મારો કહાન, મારો કહાન

‘ક૦ સા૦’ ભ૦ વ૦ એ૦ જી૦ દી૦ મા૦ કા૦ રે-”

[નીલ દરગાહ રૂક્મિણી-નિધિય લપર આવે છે, વચ્ચે વચ્ચે બોલે છે.]

રૂક્મિ—આહા ! કૃષ્ણ આવા છે ? [દાસીને]

—ખરિયો કેવમ લાવ !

[દાસી ખરિયો-કલમ લાવે છે બીજી દાસીને—]

—ગોરને બોલાવ !

[રૂક્મિણી એક પત્ર લખે છે, દરગાહ ગોર આવે છે ?

—ગોર ! આ પત્ર દાલને દાલ શ્રીકૃષ્ણને પહોંચાડો !

ગોર —જેવો કુકમ !

[ગોર પત્ર લઈને જાય છે રૂક્મિણી રાધા પ્રતિ—]

રૂક્મિણી —મહેન, “કુ ખી યા માટે યાવ છે મુઝહો મારી પાસે ગહે !

રાધા.—જેને માટે સર્વ હોડયુ એને મૂકીને અહીં રહું આ

મહેલમા, આ વૈભવમા ? ના ના, હવે તો તેની શોધમાં નરખડી નરખડીને

આ દેહ પૂરો કરીશ

[રાધા જાય છે]

x

x

x

૬

અક ત્રીન્ને
પ્રવેશ ચોથો

રૂક્મિ —તું ભાગ મેળવને પ્રાણનાથ હજી કેમ ન આવ્યા ?

[દાસી અદગ જાય છે રૂક્મિણી ચિન્તાથી—]

આવ્યા વિના તો ન રહે એમ મારું મન સાક્ષી પૂરે છે, પણ
આ હથિયાગબધ સેના મને આરે કાર વેરીને બંધી છે એમાં શી રીતે
આવે ? ત્યારે હું એ સર્વશક્તિમાન મને નહિ બચાવે ?

[સામે અભ્યર્ચન મંદિર છે તેને ધૂલિયે પડી વિનંતિ કરતા—]

હે અખા, શરૂના પ્રિય પત્ની, મેં જો પૂર્વ જન્મે કષ્ટપણ સુકૃત્ય
કર્મી હોય, તો એ પ્રુણે મારા પ્રિયતમ કૃષ્ણ સાથે મને મેળવજો !

[મુલિની ન્યાએ ધોત્રે ધોત્રે કૃષ્ણ દેખાય છે !]

કૃષ્ણ —રૂક્મિણી !

રૂક્મિ —કાણ ?

કૃષ્ણ —શ્રીકૃષ્ણ

રૂક્મિણી:—આ દિવ્ય સ્વરૂપ મેં પહેલાં કદી જોયું હોય એમ કેમ લાગે છે ? કેવું ભવ્ય સ્વરૂપ છે !

[રૂક્મિણીનું શરીર તે તરફ ખેંચાઈ જઈ હોય તેમ ખતાવતી—]

હું એમના તરફ કેમ ખેંચાઈ રહી છું ? મારું હૃદય તો શુ શરીર સુધી જીડીને કેમ જાય એમનામાં મળી જશે ! એમ કેમ લાગે છે ? આ મને શું થાય છે ?

[શરીર હલકું થઈ જઈ હોય એમ ખતાવતાં—]

એ જેમ જેમ મારી પાંસે આવતા જાય છે તેમ તેમ મારું શરીર હલકું થઈ જાય છે.

[કૃષ્ણ પાંસે આવીને—]

કૃષ્ણ:—દેવી !

રૂક્મિણી:—શું હું ખરેખર કાઈ દેવી છું ? સાચે જ મને એવી અસર કેમ થાય છે ?

[આંખો ચાંચળી ચાંચળી—]

રૂક્મિણી:—આ પ્રકાશ કેવો ! મારી આંખે સહન નથી થતો—

[આંખોમાંથી આંસુ વીસી જાય—]

આ પૃથ્વી નહોતી !

[આંખોમાંથી આંસુ વીસી જાય—]

નાય ! આ હું શું જોઈ છું ?

કૃષ્ણ:—દેવી ! તમે વૈકુંઠ જોઈ રહ્યાં છો.

[સ્મરણ આણતાં હર્ષથી—]

રૂક્મિણી:—શુ આપ શ્રીવિષ્ણુ ?

કૃષ્ણ:—હા, હૈયેથી !

[મસ્તક નમાવી હર્ષથી—]

રૂક્મિણી:—પ્રભુચરણમાં પ્રણામ !

કૃષ્ણ:—તમારે મને પ્રણામ કરવાનું રહેતું નથી. તમે મારા વક્તવ્યમાં શ્રદ્ધાજાગૃહીત છો !

[રૂક્મિણી હમજાગી છાતીમાં મુખ છુપાવે છે, કૃષ્ણ હાથ પકડે છે.]

૩૦ કુમાર તથા સૈનિકો આવે છે.]

૩૦ કુમાર:—આ કાણ ? પેલો કૃષ્ણ ? અરે ચોગ, છુટારા, છોડ મારી બહેનનો હાથ !

કૃષ્ણ — જિનાવળા ન થાઓ, રૂક્મિકુમાર ! તમે મા ! મુંબંધી થયા છે. હું તમારી જાહેનને લેવા આ-ચો છું તે લઈને જ જલ્દિય ને નાહક લોહી રેડશે તે વધાગમ્ય

[કૃષ્ણ લાપ્સ પાડે છે પાછળથી પાદલો દરિયાતર લઈ આવે છે રૂક્મિ કુમાર ને તેનું સૈન્ય ઘેરાઈ જાય છે]

૩૦ કુમાર — અરે સૈનિકો, શું જોઈ રહ્યા છો ? કાપી નાખો આ ચોગ કૃષ્ણને ને તેના સાથીઓને

[ઘમવેલા ૩૦ કુમારના સૈનિકો પાદલો સાથે લડે છે વચ્ચે ૩૦ કુમાર અને કૃષ્ણ લડે છે ૩૦ કુમાર પડે છે કું છાતી ઉપર પત્ર દઈ બેતા રહે છે ને પા કરવા જાય છે]

૩૦ — નાથ, નાથ ન માગ્યો જીને !

કૃષ્ણ — મણીજી, યુદ્ધમાં તો ક્ષત્રિયોનો જો ધર્મ છે

૩૦ — એ માગ બાઈ છે જોના વતી હું ક્ષમા માગુ છું છોડી મૂકો !

કૃષ્ણ — તમારી માંગણીનો તે જનાર થાય ? (દરિયાગ આન કરે છે

૩૦ કુમારને) જીહો, રૂક્મિકુમાર, તમે મુક્ત છો ! જાઓ અને આ સુમાચાર પિતાને આપો !

[૩૦ કુમાર વધા તેના સૈનિક મુક્ત થાય છે લગ્નજોનીયુ જોવા —]

૩૦ કુમાર — આવા મોઢે હું ફરી કુરિનપુત્રમાં તો પત્ર નહિ મૂકું

૩૦ — તો અહીં જુલુ સહેજ વમાવળે પણ અમારા તરફ દેવ દેવ ન ગમશે !

[૩૦ કુમાર અને તેના સૈનિક જાય છે]

કૃષ્ણ — રાણીજી આલો ગથમાં બેસો ! [અર્વ જાય છે]

x

x

x

ફ

અ. ર. ત્રીજો
પ્રવેશ પાંચમો

[રાધાએ કૃષ્ણ ન મળે ત્યાંથી આજ જાહે કરી જલ્દિયાનો નિશ્ચય કર્યો છે ભકતદાસ તરીકે કૃષ્ણ દોરના દોરવા આવે છે]

રાધા — “ તુંહો સ્થામ તુંહો સ્થામ તુંહો રે !

“ હું તો નીગળુ તુજને હામ હામ.

‘ જમ તુંહો રે સ્થામ તુંમ સ્થામ તુંમ — તુંમ

‘ મનમાં જોયુ જલ્દા જોયુ !

“જોયુ સકલ સસાર—

“આ બ્રહ્માડની માળા જોઈ વળી—

‘પણ નહિ આવ્યો પાર

“સધળે જ્યોતિ તારી રે ! હું નીંડું—

“આ તનનો રંગમહેલ જનાવ્યો,

‘માઠો ભર્યો દરવાઝ

“અનહદ વાળ વાગી રહ્યાં કાંઈ—

“જીવ રમે એક તાર—

‘અમડી જ્યોતિ તારી રે હું નીંડું—”

કૃષ્ણ—(સ્વગત) ધન્ય છે, નાધા, તારી બક્તિને ! ધન્ય છે તારા પ્રેમને !

રાધા—ભક્તદાસ માળા કેમ મૂકી દીધી ? ભક્તદાસ કયા ગયા ?

કૃષ્ણ—આ ગયો

રાધા—ચાલેને ! માળા કેમ મૂકી દીધી ?

કૃષ્ણ—તમે દરેક વખતે આવું આવું કંઈક ગાઈ મને પણ ખોટી

કરો છો એથી હું તમને નહિ દેડું

રાધા—આમ શું કરો છો ?

કૃષ્ણ—તો કહો ! એ નામ ફરીથી નહિ લઉં !

[રાધા વાચાર થતી પરણે તાળે ચઢે—]

રાધા—ઠીક

[કૃષ્ણ દોરવા માળા પકડે છે દોરવા—]

હરે કૃષ્ણ

રાધા—જુઓ વળી પાછું ?

રાધા—હવે ચૂપ રહીશ

[કૃષ્ણ દોરે ॥ રાધા દોઢ ફરફાવતા ફંફં અવશાસવચ—]

કૃષ્ણ ! કૃષ્ણ ફંફં !

[કૃષ્ણ માળા છોડી દેતા—]

કૃષ્ણ—જાઓ ! હવે હું તમને નથી દોરવાનો !

[રાધા માહુ લાગતા વિચાર કરી જતા દટવાથી—]

રાધા—તો કાંઈ નહિ તમે મને કૃષ્ણ પાસે તેડી જવાનું કે

એથી હું તમારી સાથે ચાલો, હવે ન તેડી જાઓ તો કાંઈ નહિ !

[હવે વચ્ચે મો નીચું નમાવી ખાત્રીથી—]

ને આટલે, છુધી અને દોરી...લાવ્યો...હે એ મારો અનર્થામી જાતે આવી
મને દોરશે.

[રાધા દોડવા માટે છે. કૃષ્ણ પાછળ પાછળ જતાં—]

કૃષ્ણ:—પણ તમે તો આખો મોંઘો છો ને ? દેખશો શી રીતે ?
રસ્તામાં પડશો, અથડાશો.

[રાધા બેપરવાઈથી—]

રાધા:—તેની મારે શી ચિન્તા છે ?

[આકાશ વરસ જગાવતી—]

એની ચિન્તા પણ તેને છે.

[દીનપણે દાઢ્ય બેઠા સિર નમતી—]

હું એની ચરણાગત; ઠોકર ખાઈશ, પડીશ, દુઃખી થઈશ તો એની
લાજ પણ તેને છે !

[દસવી વિશ્વાસથી—]

એ જાતે આવી મારો દાઢ્ય ઝાલી મને દોરશે !

[કૃષ્ણ દસવાં દસવાં—]

કૃષ્ણ:—વારુ ! લાવો દાઢ્ય !

રાધા:—ના, ના, ના; મારો દાઢ્યને ન અડશે. એ દાઢ્ય મારો
નાથનો છે.

[પૂર્વવર્તી સ્મરણ આવતા મદમદ કાઢતી—]

આ દેહ મારો નાથનો છે. ખીજા કોઈના સ્પર્શથી એને દૂષિત ન
કરશો !

કૃષ્ણ:—વા...રુ...એમ કરો !

[કૃષ્ણ માળા ઝાલી દોરે છે. સ્પષ્ટ ભવ જપતી રાધા દોરોત્ત છે. થાક
ચિંતાથી—]

રાધા:—મીકૃષ્ણ હ...જુ કે...ટ...લે દૂર વસે છે ?

કૃષ્ણ:—પાસે જ છે ! તમને દૂર લાગે છે.

રાધા:—હું ફેટલું આવી તેનું અંતર માપી શકતી નથી. કૃષ્ણ મારી

દિવ્ય તેજની તો જાણે નદીઓ રેલાઈ રહી છે ।

[વધુ હર્ષથી સ્વાનુભવ કરતી હોય તેમ બોલી ભેટી]
તેમા સિદ્ધો અને મુનિઓ નાહી રહ્યા છે ।

[વધુ હર્ષથી મૂઠીઓ વગાડતી પ્રવ્રમનાટ કરતી—]
અહા, શકર સરખા થેઇ થેઇ નાચી રહ્યા છે ।

[હસી હસી ઓવારણા લેતી—]
વાહ મારા વહાલા વાહ ! ધન્ય મારા ના ય ધન્ય !

[કૃષ્ણ રાધાનો દશા ભેઈ પ્રસન્નતાથી અનુકરણ કરતા—]
કૃષ્ણ —વાહ મારી વહાલો વાહ ! ધન્ય મારી વહાલી, ધન્ય !
[રાધાની તન્મયતામા ભગ યતા વિસ્મયથી, હસતી, મરમરી કરતા]
રાધા —શુ ભક્તિ કરે છે ?

કૃષ્ણ —હા !
રાધા —ત્યારે ભગવાનનું નામ સાંભળી કંટાળો છો કેમ ?

કૃષ્ણ —(હસતા) કેમકે હું એનો જ ભક્ત નથી !
રાધા —ત્યારે ?
કૃષ્ણ —હું તો ભક્તનો પણ ભક્ત છું ।
રાધા —હા એમ ? એ ઉપરથી તમારુ નામ ભક્તદાસ પામ્યુ

હશે ખરુ

કૃષ્ણ —હા, ભક્ત તો મને ધણા જ વહાલા છે ।
[આ જવાબથી રાધા નિરાશ થઇને નિ શ્વાસ નાખતી—]
રાધા —હે કૃષ્ણ માણસને બળે છે એના કરતાં ભગવાનને બળેને ।
કૃષ્ણ —એ તો મને આવાહતું નથી ને
[રાધા ઉત્સાહથી—]

રાધા —હું શીખતુ ?
કૃષ્ણ —હા, શીખવો ।
રાધા —શ્રીકૃષ્ણ કહો ! કહો શ્રીકૃષ્ણ !
[કૃષ્ણ આનંદ અને રુસપૂર્વક]

કૃષ્ણ —શ્રી રાધા કૃષ્ણ !
રાધા —શુ કહ્યું ?
કૃષ્ણ —તમે શુ કહ્યું ?
રાધા —મે તો કહ્યું શ્રીકૃષ્ણ !

કૃષ્ણ—મેં પણ કહ્યું શ્રીરાધાકૃષ્ણ !

[રાધા ખિન્ન થઈ વિસ્મય તથા આતુરતાથી—]

રાધા—એ બીજું, બીજું નામ તમને કાણે કહ્યું ?

કૃષ્ણ—હું પ્રજામાં મર્યો ત્યાં સાંભળ્યું હતું કે કૃષ્ણ કરીને કોઈ પુરુષ રાધાનો દાસ હશે !

[રાધાને પૂર્વનું સ્મરણ થઈ આવતાં નિઃશ્વાસથી—]

રાધા—કૃષ્ણ, કૃષ્ણ, કૃષ્ણ ! બક્ષતદાસ ! એ ચન્દ્રોદયી તમે મારી આમળ મારું આપુ બાળપણ ખડું કરી દીધું !

[રાધા મીચેલી આંખોનાં પોપચાં લુએ છે. થોડીવારે—]

એ સુખ સંભારતાં મારું મરતક ધમધમી લીડે છે [અને મોડું સરખાવી જોતી આકાશમાં—]

મારા કૃષ્ણનું સ્વરૂપ જ પસંદાઈ જાય છે !

કૃષ્ણ—પહેલાં જ જોતાં હતાં તે સ્વરૂપ સાચું કે આ ?

[રાધા સરખાવી જોતી જોતી કંઈ નિર્ણય કરીને—]

રાધા—જન્મે એક જ; ભુલ નહિ ! પણ આ—

[રાધા પહેલાંના સ્મરણચિત્ર તરફ દર્પ અને પુલકિત થઈ—]

આ મારા પ્રાચુર્ય, પ્રેમથી મલકના મુખવાળા, હસતી આંખોવાળા, મારા કૃષ્ણ મારી સામે ધસતા આવે છે.

[પૂર્વની સ્થિતિમાં હર્ષોન્માદથી રાધા પલટાઈ જાય છે. બાહુ પટોળા થઈ જાય છે. આજ ઘણી જાય છે. થોડી કૃષ્ણને હવામાં વળે છે—]

ઓ મારા પલ્લવા—

[આંખો પટપટાવતી કૃષ્ણ અને વિસ્મયથી—]

ક્યાં ગયા ? મારી પાસેથી કૃષ્ણ ક્યાં ગયા ?

[બક્ષતદાસ સામે આવી રાધા તરફ—]

કૃષ્ણ—રાધા !

[થોડીને કૃષ્ણના ચત્તે પડતી—]

રાધા—મારા નાથ !

[કૃષ્ણ હઠાઈ જતીથી આવતાં જન્મે જાય છે.]

ગ

અક ૩ નો
પ્રવેશ ૬ કો

[લાડકી સત્યસામાનો પ્રતાપ સહુકોઈ માને છે સર્વ રાણીઓમા તેને માનીતા થયુ છે તેને માટે બધાવેના લક્ષ્મીના ધામમા નવી આવનાર રૂક્મિણીને લેવારી છે. સત્યસામા આવે છે । અપ્સરાઓ પૂજન માટે જાણી જ]

સં ભામા:—જુઠો, તે સરેધાર જુઠો । મને કહ્યું કે લગ્ન કરવાનો નથી છતાં રૂક્મિણીને પરણી લાગ્યા । અને મારે લક્ષ્મીની પૂજન કરવા ધામ બધાવી આપ્યું છે તેમા લેવારી છે હું જોઉં તો ખરી એ કેવી છે.

[જોવા પાછો ફરી શોધે છે, અપ્સરાઓને જોઈને—]

તમે બધી કાણુ છો ?

અં ૧-લી—અમે સ્વર્ગની અપ્સરાઓ છીએ ।

સં ભામા:—અહીં કેમ આવી છો ?

અં ૧-લી—પૃથ્વી ઉપર ઉપર લક્ષ્મીનારાયણ મળ્યાં એથી ઇન્દ્રરાજના હુકમથી પૂજન કરવા ।

સં ભામા—એમ ? લક્ષ્મીની મૂર્તિ તો મેં એમની પાસે મગાવી હતી પણ લાગ્યા નહિ, નહિ તો અહીં પધરાવત ।

[સિંહાસન બતાવે છે ચમકીને—]

ઓહો । મૂર્તિ તો લાગ્યા છે ને શું ? ત્યારે મને કહ્યું નહિ એમ ? વાહ ! કેવી બનાવી છે ! જાણે જીવતી જ ન બેઠી હોય । (સ્વગત) મારી નવી શોકમય માન ન વધે એવું આ લક્ષ્મી પાસે પ્રાર્થના કરી માગી લઉં ।

[ધૂંટણીએ પડી દાઢ જોડી—]

હે લક્ષ્મી । મહાદેવી । તમે સદા મારા ઉપર કૃપા નજર રાખજો, અને બીજી બધી રાણીઓમા મારું માન વિશેષ રહે એમ કરજો ।

રૂક્મિણી:—તથાસ્તુ ।

કૃષ્ણ —(પ્રવેશી) હાં હા હા રાણી, આ તમે શો મનજી કર્યો ?

સં ભામા:—હે ?

કૃષ્ણ —કોને પગે લાગ્યા ?

સં ભામા:—તમારી લાવેલી લક્ષ્મીની મૂર્તિને ।

કૃષ્ણુ—અરે ! મારે તો તમને મોટાં ગુખવાતો વિચાર હતો ! બાવી !

સં ભા૦—શું ક્યું તમે ?

કૃષ્ણુ—તમે જાતે કીડીને આને પગે લાગ્યાં એટલે ! યશું તે ખરું !
હવે તો એ જ મોટી ગણાજીને ?

સં ભા૦—કેણુ પુણુ ?

કૃષ્ણુ—આ તમારી બહેન રક્ષિમણી ! આવો, તમારી બહેનને બેટા !

સં ભામા—શું ત્તા રક્ષિમણી છે ?

દરમ્યાન સિંદામનનાં પગથિયા બીનરી રક્ષિમણી સામે આવીને—
રક્ષિમણી—હા બહેન !

[બેટવા જાય છે, સં ભા૦ તરછેડતી—]

સં ભા૦—મારી શોધ્યને તમે મને પગે લગાડી ! આની આગળ
તમે મને દલકા પાડી ? જી જી જી—

[રડે છે— કૃષ્ણુ દમતા દમતા—]

કૃષ્ણુ—મે ક્યારે ક્યું હતું કે તમે આને પગે લાગજો !

સં ભા૦—જી જી જી—હું તમને ઝોળણું છું આખા ! કહેતા હતા
ને કે બીજી સાથે લગ્ન નહિ કરું ને આ શું કરી આવ્યા ?

કૃષ્ણુ—ને સાક્ષાત્ લક્ષ્મી મળે તો કરીશ એમ દમતાં દમતાં ક્યું
હતું. કહો, કયું ?

સં ભા૦—હા, તે લક્ષ્મી સાથે કરવા હતાં. આ શું કરી આવ્યા !

કૃષ્ણુ—લક્ષ્મી લાખ્યા !

સં ભા૦—આ લક્ષ્મી ?

કૃષ્ણુ—હા.

સં ભા૦—તો એના જેવી લક્ષ્મી તો હું પણ છું !

કૃષ્ણુ—(‘દમતાં’) હીક !

અં ૧લી—લક્ષ્મીનારાવણનો જય યાજો !

કૃષ્ણુ—આવો !

અં ૧લી—પૃથ્વી સુપર લક્ષ્મીનારાવણ મળ્યા તેથી ઈન્દ્રરાજે
અમને પૂજન માટે મોકલ્યાં છે !

કૃષ્ણુ—ઈન્દ્રરાજ કુચળ છે ?

અં ૧લી—જી !

સં ભાઃ—અલીઓ, તમે ઠાનું પૂજન કરવા આવી છો ?

અં ૧લી:—શ્રીલક્ષ્મીનારાયણનું.

સં ભાઃ—નાગયણ કયા છે ?

અં ૧લી:—(કૃષ્ણને બતાવી) આ શ્રીનારાયણ અને—

સં ભાઃ—હું લક્ષ્મી ! કેમ ખરું કે નહિ ?

અં ૧લી:—અમે શુ જાણીએ !

સં ભાઃ—(કૃષ્ણ પ્રતિ)—તમે કહો, ખરું કે નહિ ?

કૃષ્ણ:—તમે સત્યભામા ને હું કૃષ્ણ; એ સિવાય બીજી વાતની આપણને શી ખબર પડે ?

ફક્તિમણી:—(સ્વગત) જેવો પ્રજ્ઞ ! તેવો ઉત્તર ! પ્રભુ, આપના સ્વરૂપનો તો પાર જ નથી.

અં ૧લી:—નારાયણ, પ્રભુ, હવે અમારે શું કરવું ? ઠાનું પૂજન કરવું ?

સં ભાઃ—મારું; વળી બીજા ઠાનું ?

કૃષ્ણ:—તમને ઇન્દ્રરાજે કહ્યું છે તેનું કરો !

ફક્તિમણી:—(સ્વગત હસતા) બીચારીને પ્રભુ રમાડે છે !

સં ભાઃ—હું એમની અર્ધાતના છું એથી એમની સાથે મારું જ પૂજન થવું જોઈએ !

અં ૧લી:—દેવી, આપ કૃષ્ણ પ્રભુના પ્રાણેશ્વરી છો એટલે સદાય પૂજ્ય છો; પણ અમને તો આજ્ઞા થઈ એ પાળવી જોઈએ ના ? પ્રભુ કહે છે કે આ લક્ષ્મીજી છે ! તો અમારે તો એ જ માન્ય છે !

સં ભાઃ—જાઓ જાઓ, તમે સ્વર્ગની અપ્સરા પણ અંતે તો નાચનારી જ ના ? એથી તમારું કહેવું કોણ માને ?

અં ૧લી:—તો પછી દેવી ?

મં ભાઃ—તમારો ઇન્દ્ર આવી કહે તો માનું !

[ઐરાવત પર સવાર થયેલા ઇન્દ્રરાજ આવે છે.]

અં ૧લી.—ઇન્દ્રરાજ !

[અપ્સરાઓ નમે છે. ઇન્દ્ર નમન કરતા—]

ઇન્દ્ર:—લક્ષ્મીપતિનો જય યાઓ ! (નમન કરે છે.)

કૃષ્ણ:—આવો ઇન્દ્રરાજ !

ઇન્દ્ર:—દેવી, આ નારાયણ અને આ લક્ષ્મીજી છે.

સં ભા — જા જા ! જ્યારથી કૃષ્ણે જોવમન તોળ્યો ત્યારથી તું કૃષ્ણથી ખીએ છે, એથી એમના પદ્મમાં બેસે છે ! હું તો બહાણ કહે તો માનું !

[હાથ પર બેઠેલા ચાર મુખવાળા બહાણ આવે છે]

હું ! આ કોણ ?

ધન્ધા — બહાણ !

બહા — જલ્મશીનારાણી ! (નમન કરે છે)

કૃષ્ણ — પધારો વિરમિ !

બહા — [રૂદ્ધિમણી પ્રત્યે] માતા લક્ષ્મી, હું આપને પ્રણામ કરું છું !

સં ભા — શું આ લક્ષ્મી છે ?

બહા — હા ! દેવતાઓનું કાર્વ કરવા કૃષ્ણપ્રજ્ઞને વધ્યા છે !

સં ભા — જાઓ જાઓ ! એક મોઝે એક બેસે, ખીન મોઝે ખીન બેસે, એથી હું તમારી વાત તો ન માનું !

બહા — ત્યારે મા ?

સં ભા — હું તો ચકર કહે તો માનું !

[નદી પર આવડે થથેલા ચકર આવે છે]

હે ! આ તો જેના નામ દર્શ છું એ બધા કાણ જાણે ક્યાંથી આવે છે

ચકર — જય સચ્ચિદાનંદ ! (નમન કરે છે)

કૃષ્ણ — [નમન કરતા] સચ્ચિદાનંદ ! પધારો ચકર !

સં ભા — વજ્રુ ! તમે ભોળા ને નિર્ભય છે ! કહો, લક્ષ્મી કાણ ?

હું કે આ ?

ચકર — મૈયા ! આ લક્ષ્મીનારાણીની જોડી છે એમને નમન કરો !

સં ભા — જાઓ જાઓ ! તમાગ જેવા અજોડી ભગેડીનો તે શો ભાઈસો ? દિન જગની તે મુંઝ આમર છે ? તમારું વચન તે કાણ માને ?

ચકર — મૈયા, કોષ ન કરો ! આ મિદામન શ્રીલક્ષ્મીનાગવણનું જે લક્ષ્મી હશે એ જ એમા જિગજને આપ દો તો આપ જિગજને !

સં ભા — [કૃષ્ણ પ્રતિ] પધારો નાથ ! [મિદામન ખતાવે છે]

કૃષ્ણ — હા, ચાલો !

[સત્યાકામાના કાનમા —]

હા પણ એટલું માદ ગાખજો કે અભિમાનથી લક્ષ્મીનાં પરધિર્વા ચક્રનાર જીવ લીલો મેંસા મા ખૂચનો જાવ છે !

[સત્યાકામા કૃષ્ણના કાનમા]

સંભા:—એમ હું ડરનારી નહિ હો કે ! ચાલો પ્રથમ આપ બિરાલો !

[કૃષ્ણ પગચિયાં ચડીને સિંહાસન પાસે બેઠો જોવા રહે છે પાંઉળ સાથે
કામા ચડતા મધ્યમા અટકે ■ પગ ઉપડ્યો ઉપડતો નથી.]

ઓહ ! હું ચોંટી ગયો ! મારા પગ ચોંટી ગયા ! મારા પગ જીખડતા નથી !

કૃષ્ણ:—આવો, આવોને ?

સંભા:—[બહા પ્રતિ] ઓ કર્તા, મારી મદદ કરો !

બહા:—[કાને દાખ દેતા] મારી શક્તિ નથી !

સંભા:—[શંકર પ્રતિ] ચોગી, મને બચાવો !

શંકર:—[કાને દાખ દેતા] મૈયા, મારા દાખની વાત નથી !

સંભા:—[કૃષ્ણ પ્રતિ] હે જ્ઞાનમય અંતર્યામી ! આપ મારે ઉપર દયા કરો !

કૃષ્ણ:—[કાને દાખ દેતા] આપણાથી કંઈ બને તેમ નથી !

સંભા:—તો શું ? હું બનતકાળ સુધી અહીં ચોંટી જ રહેવાની ?

કૃષ્ણ:—ના; તમારે છૂટવાનો એક સહેલો માર્ગ છે !

સંભા:—તો જટ બતાવોને

કૃષ્ણ:—તમને એકમાત્ર ભક્તિ જ ઊડાવી શકશે !

મંભા:—હવે એને મારે ક્યાં શોધવી ? અરે ભક્તિ, બાઈ, ન્યા હોય ત્યાંથી આવ ! [અને...ગદા પ્રકટ સાથે છે અને સંભા પ્રતિ—]

રાધા:—જય શ્રીકૃષ્ણ ! કેમ બહેન ? મને માદ કરવી પડી.

સંભા:—મને આ તાપમાથી બચાવ ! બાઈ, હું અહીં ચોંટી ગઈ છું ત્યાંથી મને કાઢ !

રાધા:—કેમ કરવા જતાં આમ થયું ?

સંભા:—લાલચ કરવા મંદ !

રાધા:—બહેન, સંસારની કેઈ પણ લાલચ માત્ર ફસાવનારી છે. સાચી એક પ્રભુની ભક્તિ છે. સાચે દિલે પ્રભુનું નામ લેો તો સંસારના બંધન તૂટતાં કેટલી વાર છે ?

સંભા:—કેવી રીતે ?

રાધા:—જોસો, શ્રીકૃષ્ણ મારું ચરણ છે !

સંભા:—શ્રીકૃષ્ણ મારું ચરણ છે !

રાધા:—જય શ્રીકૃષ્ણ !

સંભા:—જય શ્રીકૃષ્ણ !

[રાધા સત્યભાનો દાઘ ઝાલી સીડીયા નીચે હિંતારે છે. ઘાન્ત થઇને—]
તમે કોણ ?

શંકર:—એ રાધા, સાક્ષાત્ ભક્તિનો અવતાર છે.

રાધા:—અને તમે પૃથ્વીનો અવતાર છો ! દેવતાઓનું કાર્મ કરવા નારાયણ પ્રભુને વર્ચો છો !

સંભા:—આખ પરથી પટ્ટી દૂર થાય ને પ્રકાશ દેખાય એમ, દેવી, આપનાં વચનોથી મને મારા સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયું છે ! પણ આ કોણ ?

રાધા:—આ શક્તિમણી, સાક્ષાત્ લક્ષ્મીનો અવતાર ! દેવી, પધારો પ્રભુ પાસે. [શક્તિમણી સિંહાસન પર ચઢી કૃષ્ણ પાસે જાય છે]

સંભા:—પ્રભુ, હું જાણું છું કે તમે પૂર્ણ પુરુષોત્તમ છો, પણ મારા અર્થચક્ષુથી જોતાં મારો સ્વામિભાવ ખમતો નથી. હું સત્યભામા ને તમે કૃષ્ણ એટલું જ જોઇ ચકુ છું; માટે મારી પ્રાર્થના કે આપ સાચે જ લક્ષ્મીનારાયણની, જોડી હો તો મારા જન્મ ચક્ષુને તે સ્વરૂપે દર્શન આપો !

[ચાર ચાર જુગ અને આયુધ મહિત બન્ને લક્ષ્મીનારાયણરૂપે દર્શન આપે છે.]

કૃષ્ણ:—સર્વનું કલ્યાણ થાઓ, કલ્યાણ થાઓ !

સર્વ:—બોલો શ્રીકૃષ્ણચરિતો જય ! !

સમાપ્ત

x

x

x

૧૦

કૃષ્ણચરિત્ર નાટકનું અવલોકન !

હવે આપણે ભક્તિપ્રધાન “ચરિત્ર” નાટકનું અવલોકન જોઇએ. તેમાં સદુપી પહેલે—

“પુત્રજાઓની અવસિતિ થયા બાદ અન્યાયિલાપા !

“હીન-હીન” પ્રભુચરણમા એક મહિ જ બીનું !

“એવું કાયા મનકૃતિ થકી થાય જે કર્મ તે છે—

“સાચો ભક્તિ કરી વચ કરી આપનારી સુચક્તિ !”

અને વળી—

રસો વૈ સ રસ હ્યવાય લઘ્વાનન્દી ભવતિ ! ।

ભક્તિથી એ રસમય ભગવાનના પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય છે

તેમજ જુદા જુદા આચાર્યોએ ભક્તિનાં બિન્ન બિન્ન સ્વરૂપ કહેલાં

છે, જેમ—

બ્યામ—ભગવાનની પૂજા આદિમા અનુરાગ થવો એ ભક્તિ છે

ગર્ગાચાર્ય—ભગવાનની કથા આદિમા અનુરાગ થવો એ ભક્તિ છે

શાંડિલ્ય—આત્મવિષયના અવિરોધ વિષયમાં અનુરાગ થવો એ ભક્તિ છે અવિરોધનપણે શુદ્ધઆત્મસ્વરૂપમાં રત રહેવું એ આત્મરતિ છે ।

આ આત્મરતિમા નિત્ય રિચત રહેવું તેને જ ‘અવ્યક્તના’ ઉપાસક ભક્તિ કહે છે ।

શંકરસ્વામી—

‘મોક્ષકારણસામગ્ર્યા મક્તિરેવ મરિયસી ।

‘સ્વસ્વરૂપાનુસન્ધાન મક્તિરિત્યભિધીયતે ॥

અને મહુથી છેલ્લે—

નારદજી—આપણા બધા કર્મો ભગવાનને અર્પણ કરવા અને ભગવાનનું થોડુંક પણ વિસ્મરણ થાય તો બ્યાસુડ થવું એ જ ભક્તિ છે, એમ ઉપર મુગ્ધા આચાર્યો કહે છે પણ ઉપરના કથનો એક બીજાના પૂરક હોવાથી ભક્તિતત્ત્વ વિશે તેમનો અવિરોધ છે એ થોડા જ વિચારને અંતે જણાય એવું છે ભક્તિનો ઉત્પત્તિક્રમ આપતા—

મધુર્મન (સરસ્વતી)

“પ્રથમં મદ્વતા સેવા તદ્વા પાત્રતા તતઃ ।

“અદ્વાઽથ સેવા ધર્મેષુ તતો હરિગુણધૃતિઃ ॥

“તતો રત્યકુતેત્પત્તિ સ્વસ્વરૂપાધિગતિસ્તતઃ ।

“પ્રેમવૃદ્ધિ પરાનન્દે તસ્યાથ સ્ફુરણ તતઃ ।

‘મગવદ્ધર્મનિષ્ઠાતઃ સ્વસ્મિન્સ્તદ્ગુણશાલિતા ।

‘પ્રેમ્ણોઽથ પરમા કાષ્ટેત્યુદિતા મક્તિભૂમિકા ॥

પ્રથમ મદાપુરુષોની સેવા પછી દ્વાની પાત્રતા આવે છે, એનાથી ધર્મ પર અદ્વા થાય છે, અદ્વાથી હરિગુણ શ્રવણ, શ્રવણથી પ્રેમાકુરની ઉત્પત્તિ, પ્રેમથી સ્વરૂપપ્રાપ્તિ, એનાથી પરમાનન્દસ્વરૂપમા પ્રેમવૃદ્ધિ, પ્રેમવૃદ્ધિથી પરમાનન્દ-સ્ફુરણ, એનાથી ભગવદ્ધર્મનિષ્ઠા, એનાથી પોતાના ગુણોનું પ્રગટવું અને

એનાથી પ્રેમની પગકાપ્ડા ચાલ છે ! આ પ્રમાણે ભક્તિની ભૂમિકાઓ
કહેલી છે અને ભક્તિથી સ્થાનપ્રાપ્તિ નીચે પ્રમાણે માનેલી છે.

સાક્ષોક્ત્ય—ભગવાનની સમાન લોકપ્રાપ્તિ તે.

સાર્થિક—ભગવાનની સમાન ઐશ્વર્યપ્રાપ્તિ તે.

સામીપ્ય—ભગવાનની પાસે સ્થાનપ્રાપ્તિ તે

મારૂપ્ય—ભગવાનની મમાન સ્વરૂપપ્રાપ્તિ તે

સાધુભ્ય—ભગવાનમાં લયપ્રાપ્તિ તે.

આ પ્રમાણે ભક્તિથી સ્થાન પ્રાપ્તિ કહેલી છે, અને ભક્તને શું
જોઈએ ? એનો અભિલાષ શો છે ? એ વિશે શ્રીમદ્ભક્તમવતમા કહે છે:—
કપિલદેવ—

“મારા પ્રેમી ભક્ત જન મારી સેવા સિવાય—

“સાક્ષોક્ત્ય, સાર્થિક, સામીપ્ય, સારૂપ્ય,

“સાધુભ્યને આપવા છતાં ભક્ત

“લેતા નથી, કેમકે એ ભક્તિ નિરોધ—

“સ્વરૂપ છે એટલે ત્યાગમયી છે !”

આમ પ્રેમાનુભવ સિવાય મોક્ષની પજ્જ ભક્તને ઇચ્છા નથી તેમાં
સર્વથે જોખીઓની ભક્તિ વિશે એક કવિ—

“ન સાજ તિન લોકાંકી ન વેદકો કલો કૃતે !

“ન સક ભૂતપ્રેતકી ન દેવ જગતે” કૃતે !

“સુનૈ ન કાન ઓરકી દસે ન ઓર ઇચ્છતા !

“કહે ન જાત ઓરકી સુમતકી પ્રેમલગ્નતા !

વળા પ્રેમલગ્ન પ્રેમલક્ષણા વિશે કહે છે—

“કળકુક હંસી ભીડી નૃત્ય કૃતે રાવન કિર લાગે—

“કળકુક ગદ્ગદ કહ સગદ નિકસે નહો આગે—

“કળકુક હૃદ ઉમંગ કળકુક લયે સુઝ મારે—

“કળકુક વે મુખ મોન, મનન કૃતે સો ની મારે—

“ચિત્તવિત દરિયા લગ્યો સાવધાન કૃતે ગહે ?

“મહ પ્રેમલગ્નતા ભક્તિ દૈ ચિત્ત મનો સુદર કહે !”

તેમજ જોખીઓની દિનચર્યા વિશે—

“માથ રોડના, દહો વતોવના, ધાન્ય ફૂટતા

“આમણા લોપના, ધર છાટતાં, વાતીફ વાગતાં.

‘ અને બાળકો ઝુલાવતા પ્રેમપૂર્ણ ચિત્તાથી,
 “આખમા આસુ ભરી ગદ્ગદ કહ્યી—
 “શ્રીકૃષ્ણના ગુણગાન કર્યા કરે છે
 “કૃષ્ણને જ દેખે છે ”

આમા લૌકિક પ્રેમ નથી, પણ—

‘ ભાગવત પ્રેમ અને લૌકિકમાં મુખ્ય
 ‘ ભેદ એ છે કે ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણને
 ‘ સાક્ષાત્ પૂર્ણપુરુષોત્તમ ભગવાન
 “ક્ષમણને પોતાનો પ્રિયતમ સમજતી
 ‘ હતી તેમા દેહ વાસના નથી ’

આને માટે ભાગવતમા નીચેના શ્લોક જોવા છે ’ “૧૦-૨૬-
 ૩૧-૩૨-૩૬-૩૭-૪૦

ત્યારે ગોપીઓની પ્રેમભક્તિનો સ્વીકાર કરતા ભાગવતમાં શ્રીકૃષ્ણ
 શુ કહે છે :

‘ હે ! ગોપીઓ ! તમે મારે માટે
 “ગૃહસ્થધર્મની કકણ ભેડીઓને તોડી
 ‘ મારુ ભજન કરો છો ! તમારુ આ કાર્ય
 ‘ સર્વથા નિર્દોષ છે ! હું દેવતાઓના
 “આધુષ પર્વત તમારા ઉપકારને
 ‘ બદતો ચૂકવી શકુ એમ નથી, તેમજ
 તમારી ઉત્તરતાથી મને નલ્યમુક્ત કરે ! ’

ઉપર મુજબ આપણે કૃષ્ણ-ગોપી-ભક્તિનું સ્વરૂપ ભક્તિનો ઉત્પત્તિ
 ક્રમ અને મુક્તિ વિશેના ભાગવત ધર્મના મુખ્ય અસોને સંભારી લીધા
 પછી શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર નાટકના પાત્રોમા શ્રી મૃણાલ્યોએ આનો ફેટલો
 કેવો સમાસ કર્યો છે, એ મુખ્ય વાત તરફ આપણે વળીએ, અને પાત્રોને
 અવલોકીએ

લલિતા—

લલિતા કૃષ્ણના અનેક જીવન-પ્રસંગોમાંથી સરજનહાગના અવતાર
 તરીકે સહુ ગોપીઓમા પહેલાં જાળખી લે છે ને અંતરમા અનુભવ કરે છે !
 પરણેલો પતિ અનજન હોવાથી કૃષ્ણની નિન્દા કરી દર્શનાતુર

પત્નીના જડદેહને કેદ કરે છે. વિયોગની, વ્યાકુળતાના અસહ્ય દુઃખથી લલિતાની મનોદેવતા કહે છે.

“મારી આવરદાનો અંત આવ્યો લાગે છે !

‘સ્વામીએ ચરીરને પૂરું, ચરીરે પ્રાણને પૂર્ણ !’

પરન ઉપરથી લીટી આવતા મુરલીના ટકુકાર એની દર્શનેઆને તીવ્ર કરે છે અને નિઃસદાય ચર્ષ પનિતપાવનને પૂછે છે—

“પ્રભુ ! હું તારા દર્શન કેમ કરી લઉં ?

“હવે શું કરું ?”

ત્યાં તો મુરલી વધારે નજીકથી વાગે છે ને વિવશ બને છે.

“મુરલી ! જીવેણુ સા માટે ટકુકે છે ?”

નથો ખમી ચક્તો અને તેથી—

“(જ) ખંધ થા !”

પણ ખંધ થવાથી તો કૃષ્ણના દર્શનના અભાવમાં થવણુનો અભાવ ઉમેરાય છે. એથી તો શિક્ષકાનો તેનો આમ ઘૂંટાય છે, અચક્ત બનાવે છે અને ઉદ્ધી પ્રાર્થના કરે છે:

“કૃષ્ણ ! જે બારીક દોરે માત્ર જીવન

“લટકી રચું હતું ! એ તમે કાં તોડી નાંખ્યો ?

“અરે ! મુરલી એક વાર વગાડો !”

પ્રેમને વશ મુરલી વાગતાં એને કરાર વળે છે; પણ દર્શન માટે વ્યાકુળ થયેલો આત્મા હવે ધીરજ નથી ધરતો અને દેહને અને તેના સ્વામીને, પુત્રને અને સકુ પરિવારને, મંભારને અને એના સંગ્રંધને છોડી ચરીરથી બહાર નીકળી આવે છે. ત્યાં તો લલિતા માટે પરમધામનાં દ્વાર એના ભક્તવત્સલ કૃષ્ણ હાજર ચર્ષ બોલી આપે છે. લલિતાની ભક્તિને મામીપ્રાપ્તિના ઉદાહરણ તરીકે કહેવાને હરકત નથી !

રાધા—

રાધાના “પ્રેમ” “ધર્મ,” કે તેની ‘મીમાસા’ સામાન્ય કોટિની દલીલ કે ધર્મમાં મમાય તેવાં નથી. એનો ધર્મ એના પ્રેમમાં અને પ્રેમ એના ધર્મમાં જોતપ્રોત થયેલો છે; એથી જ રાસ વખતે એ પ્રમ પૂછે છે:

“નાય ! મિથ્યા વચનો દહી અમને યા માટે પીડો છો ?

“ઋષિ મુનિઓ જેના પારને પામતા નથી એવા સમર્થ પુરુષને યરણે આપ્યા પછી એનાથી જિતમ ધર્મ બીજો કયો છે ?”

આમ રાધાના પ્રેમનું અધિષ્ઠાન શરણાગતિ બાવ છે અને એની મીમાંસા, (તત્ત્વજ્ઞાન ક્ષિપ્તશી) તો “કૃષ્ણ મા, કૃષ્ણ આપ, કૃષ્ણ ભાઈ, કૃષ્ણ પતિ થાય ! એક કૃષ્ણ કૃષ્ણ જખાય” એવા ઉપરના શબ્દોમા રહેલી છે ! એવા જ ખીજા શબ્દો

“આપ પરમાત્મા હો તો અમે આપની

“શક્તિઓ ! આત્મા હો તો વૃત્તિઓ !

“દેહ હો તો ધન્દ્રિયો ! સામાન્ય પુરુષ હો

“તો ઓઓ છીએ !”

આમ એના તત્ત્વજ્ઞાનનું અને આદર્શનું વર્ણન એ પોતે જ આપે છે ! જવાબમા કૃષ્ણનો સામાન્ય ધર્મોપદેશ-

“રાધા, અમિત્રા ઘી હોમાય તો અમિત્રી વૃદ્ધિ થાય !

“સસારમાં એ ધર્મનો સમાવેશ નથી !”

પ્રત્યાદિ સામાન્ય બોધ રાધા જેવીનું જરાય સમાધાન કરી શકતા નથી, તેથી જ ઉદ્ધે કૃષ્ણને-

“ભટ્ટા ! નિષ્પાપવાળાઓ !

“આવો આપણે આ દિવ્ય રાસમા મળી જઈએ, એકતાન થઈ જઈએ” એમ કહી રાસનું વચન પાળવું પડે છે ! રાસ પછી રાધા પ્રેમનું પ્રતિદાન પામી સૌભાગ્યવતીના અધિકારથી કૃષ્ણ મથુરાં જાય છે ત્યાં સાથે જવા તૈયાર થઈને આવે છે ! અહીં એના જીવનમા કાન્તિ કરનાર બાવીના સૂચક શબ્દો એ બોલી જાય છે-

“કાઈ કન્યાને વરવા જાઓ છો કે શુ ? x

“(બહે) સોળહજાર અને ઉપરથી માળાના મણકા જેટલી ખીજા પરણો તોપણ મને કાઈની અદેખાઈ આવે તેમ નથી x

‘કેમકે અહીંનું હું પહેલું સ્થાન પામી છું’ એ ખીજા કાંઈને મળે તેમ નથી !” x

“(આપણો) વિયોગ થાય તોયે શુ ? મને વિધામ છે કે આ હૃદયને મારા વિના ધડીએ એન પડે એમ નથી, એથી એની મેળે મને ગોધનું માછળ આવશે !” x

આમ રાધાનો સૌભાગ્યવર્ત બાવી વિયોગ સૂચવતો એને તપત્ત્યાધી વિશુદ્ધ દિવ્ય પ્રેમના સિખરે પહોંચાડવાનું નિમિત્ત અને છે !

વિયોગની આ મજલ કાપતા રાધા નામસ્મરણનો આશ્રય લે છે અને પ્રથમ પગથિયે એના કુખ, વ્યાકુળતાનું વર્ણન રૂઢિમણી નીચે પ્રમાણે આપે છે

“કેવી રૂપ-રૂપનો આવતાગ છે ?”

“આટલી નાની વયમા આ જોગ શો ?”

“કેવી તન્મય બની ગઈ છે ?”

“શુ પોતાને પણ જૂની ગઈ છે ?”

એમ કાચ છે !

“આની પ્રીતિ જોઈ મને સ્વમયી ભોમા પેસી જઈ”

ત્યારે ગદ્યા પોતાની વ્યાકુળતાનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે આપે છે

“જે વાતનું મને જ્ઞાન નથી એવી તું શા માટે પૂછે છે ?”

“હે કૃષ્ણ ! તારે માટે જાત જૂઠી, જાત જૂઠી, નામ જૂઠી, કામ જૂઠી; તારા નામ સિવાય સર્વ કંઈ જૂઠી !

“શુ માગ કૃષ્ણનાં કોમળ ચરણ અહીં રૂંધાં છે ?” સુભાગી રજ, તને ધન્ય છે !

“હે કૃષ્ણ, હવે તને ક્યાં ગોઠી ?” હવે શુ કરું ? આમ પહેલું પગથિયું આનાં કુખ, વ્યાકુળતા જોયા પછી બીજા પગથિયે કૃષ્ણ ન મળે ત્યાંથી આખો બધ કરી ભટકવાનો નિશ્ચય કરી હૃદય તપશ્વર્યા આદરી છે એથી સૌભાગ્યશર્વ વખતના ગદ્યાના મુકદ્દમ પ્રમાણે ‘કૃષ્ણના હૃદયને ગદ્યા વિના ઘડી ભગ પણ એન નહિ પડે એથી શોધતું પાછળ આવશે એ વચનો મત્ત જ રૂંધાં છે, કેમકે કૃષ્ણ જ ગદ્યાને દોરતા આવી એનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે આપે છે

“ધન્ય જ રાધા તારી ભક્તિને, ધન્ય છે તારા પ્રેમને”

રાધા ભક્તદામને ભક્તિ કરતા ટીખવે છે ત્યારે નામમંત્રમાં કહે છે—

“જોસો શ્રી કૃષ્ણ !

ત્યારે એ અપૂર્ણ મંત્રમાં કેમ જાણે પૂર્ણતા ઉમેરતા ન હોય તેમ શ્રીકૃષ્ણે જ કૃષ્ણ કહે છે કે—

“જોસો શ્રીગદ્યાકૃષ્ણ !

આથી ગદ્યાના પ્રેમના વિભવનો બીજો ગો પુગવો જોઈએ ?

ત્યારે ગદ્યા હવે બીજો પગથિયો નિશ્ચયી દૃઢ સમિતિશાળી બનીને પોતાનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે આપે છે

“આ તનનો રંગમહેલ બનાવ્યો !

” માર્દો ભર્યો દરબાર—

“આનંદ વાળાં વાગી રહ્યાં કંઈ—

” જીવ રમે એક તાર

આમ લય-યોગની સિદ્ધિઓનું જાતે અનુભવેલું ચિત્ર રજૂ કરે છે !

દહેતાની ખાત્રી કરાવી આપવા કહે છે:

“તમે ન દોરી જાઓ તો કંઈ નહીં ! જે મને આટલે સુધી દોરી લાવ્યો છો તે મારો અંતર્ધર્મી જાતે આવી મને દોરશે ! ” x

આમ અંતર્ધર્મી આત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચેનો પડદો રાધાની દૃષ્ટિમાધી હવે ઓસગતો જાય છે. પતિરૂપ કૃષ્ણનું સ્વરૂપ હવે જેવું બદલાયું છે ! એ અંતઃસ્ફુર્તી જોયેલી વાત રજૂ કરતાં કહે છે—

“કૃષ્ણ મારી પાસે દેખાય છે !

“આ હા હા હા ! જેવી મનોહર મૂર્તિ રાજે છે !

“દિવ્ય તેજની જાણે નદીઓ રેલાઈ રહી છે !

“તેમ સિદ્ધો અને મુનિઓ નાહી રહ્યા છે !

“આહા ! શકર સરખા ચેર્ષ-ચેર્ષ નાચી રહ્યા છે !

“ઓ મારા વહાલા ! ”

આમ રાધા બીજા પદધિવાના છેડે અધ્યાત્મ-અનુભવનાં પદધિયાં ચડી જાય છે, અને પતિરૂપ દરમ્ય કૃષ્ણને દિવ્યાત્મા તરીકે મનઃસ્થ ને સમીપસ્થ લાવી મૂકે છે અને જાતે બકિતનો અવતાર હોવાની પ્રતીતિ કરે છે ! રાધાની આ બકિતને લયપ્રાપ્તિ રૂપ સામુજ્યના ઉદાહરણ તરીકે કહેવાને હરકત નથી !

રૂદ્ધિમણી—

રૂદ્ધિમણી પ્રેમાળ, ઉદાર, સરલ અને કુલિન રાજકુમારી છે. કૃષ્ણ સાથે થયેલ વિવિધાળ મોટા ભાઈ તોડી શિશુપાળ સાથે કરે છે ત્યારે રૂમ જાણે જન્માંતરનો સંબંધ ન હોય એમ કદી પણ નહિ જોયેલા કૃષ્ણને એ ખૂબી શકતી નથી

અજણી રાધા એના પ્રેમને દદ બનાવે છે અને કૃષ્ણ ઉપર પત્ર લખે છે.

રૂદ્ધિમણી પરિચક્ર થયેલા રૂળ જેવી છે. એકાદ દોકારે રૂળ જેમ નીચે પડે એમ કૃષ્ણનાં પહેલવહેલાં દર્શનથી—

“મેં આ દિવ્ય સ્વરૂપ પહેલાં કદી જોયું હોય એમ કેમ લાગે છે ?

“મને આ શું થાય છે ? એ જેમ જેમ મારી પાસે આવતા જાય છે તેમ તેમ મારું સરીર હલકું થઈ જાય છે ! આમ રૂક્મિણીના બાલ અને અંતરનાં જડ અણુપરમાણુ વિખેરાઈ પહેલે જ દર્શને તૂટી પડે છે અને છેલ્લે—

“આ પૃથ્વી ન હોય ! નાથ, આ હું શું જોઉં છું ?

કૃ—દેવી, તમે વેંકુઠ જોઈ રહ્યાં છો !

રૂ—આપ શું વિધ્ય ?

કૃ—હા, લક્ષ્મી !

આમ રૂક્મિણીનો વિશુદ્ધ પ્રેમ લલિતા અને રાધા કરતાં ઓછા કષ્ટે ભવાન્નરના દિવ્ય પતિને ઓળખી કાઢે છે, રૂક્મિણીની આ ભક્તિને ભગવાનની સમાન લોકપ્રાપ્તિરૂપ સાલોદ્યનું ઉદાહરણ અમર તો મમાન ઔશ્વ્ય પ્રાપ્તિરૂપ સાર્દેશનું ઉદાહરણ કહેવાને હરકત નથી.

સત્યભામા—

લાક્ષ્મી સત્યભામાનો પ્રતાપ નાનાં મોટાં મદુકોષ માને છે. એ બુદ્ધિમાન છે. ક્યોટીએ કર્યા વિના કોઈ વાત માને તેવી નથી. કૃષ્ણ જેવા પતિએ પણ એક વખત કહેલું—

“સત્યભામા પૃથ્વીનો અવતાર, એને

“કોઈ વાતમાં શંકા કે સંશય નથી !”

સત્યભામાનાં પ્રેમમાં અદ્વંતાવાળો પતિપત્નીભાવ છે ! સ્વયં રાણી-ઓમાં એ માનીતી થવા ને રહેવાની વામના રાખે છે !

રૂક્મિણીને લક્ષ્મીની મૂર્તિ માની તેણે એ જ માનણી કરી હતી. પણ કૃષ્ણ પાસેથી જાણે છે કે મદાદેવી લક્ષ્મી તે જ રૂક્મિણી છે; ત્યારે તો પોતાની શોક્યને કૃષ્ણ વધારે પડતું માન આપી મને જગવા જુઠું કહે છે એમ માને છે અને અંધારી દોચાયી—

“એવી લક્ષ્મી તો હું પણ છું ! એવો બુદ્ધિવાદ કોનો કરે છે !

અપ્સરાઓ જાણે છે કે નાગવંશ કૃષ્ણ છે, તો પછી તેમની સાથે અમ્મ પૂજનું સન્માન નવો રૂક્મિણીને નહિ, પણ પોતાને મળવું જોઈએ એવી દૃઢ ભાવ છે. બુદ્ધિ અને તર્કની દલીલો કરી અપ્સરાને ધન્દને, સંજાને, શંકરને કોઈને સંભળતી નથી અને નર્મનાં એ ચૂંટી લે છે ! અરે છે તે કૃષ્ણનાં વચનો—

“ અભિમાનથી લક્ષ્મીનાં પગથિયા ચડનાર જીવ જીલ્લો સસારમાં ખૂચી રહે છે—”

એવી સ્પષ્ટ ચેતવણીને પણ ગુણકારવી નથી અને એ જ, અભિમાનથી લક્ષ્મીના પગથિયા ચડી મધ્યે ખૂચી રહે છે.

અહીં લક્ષ્મીનો અવતાર રાધા જ એનો અનુભવેલો નામમત— ‘શ્રીકૃષ્ણ મારું શરણ છે’ એમ નામોચ્ચારથી સત્યભામાને કૃષ્ણને શરણે લઈ જાય છે અને ખૂચેલોને મદાર કાઢે છે.

રાધાની રિનિતથી રૂક્મિણી મિંદાસન ઉપર ચડી કૃષ્ણ પાસે જીભી રહે તો જોઈ સત્યભામા—

“ મારાં જકચકુથી જોતા મારાં સ્વામિભાવ

“ ખસતો નથી આમ સાચે જ લક્ષ્મી—

“ નારાયણની જોડી હો તો, મારા—

‘ આ અક્ષુને એ સ્વરૂપે દશન—

‘ આપો ! ”

આમ સત્યભામાના હૃદયનો જક પડ્યો દૂર થતો નથી, માત્ર ઝીણી તક પડેથી છે તેમાંથી પેનો પારના દિગ્ગજ સ્વરૂપના પતિને સમજી શકે છે, અનુભવી શકતી નથી એ અત્રે યાદ રાખવું જોઈએ.

કૃષ્ણ—

કૃષ્ણચર તો દિગ્ગજ પ્રેમ અને માનવ પ્રેમ વચ્ચેની સાકળ જેવા છે, તેમના માલ્ય વિકાર આચારવિચાર માનવોચિત્ત છતાં અપ્રાત્મથી ભરપૂર છે !

તેમને કેટલાક દિગ્ગજ પુરુષ, પૂર્ણપુરુષોત્તમ સરજનદાર કહે છે ત્યાં મૌન સેવી પોતે તેવો કાવો કગતા નથી.

તેમજ કેટલાક ચોર ઓગાંડો કમ કહેનારને જવાન મુખ્યા ન આપતાં ચેર કે દેવ રાખતા નથી ડસના મદતોને કે કસને દેવી અમત્કારથી નહિ પણ માનવોચિત્ત કુસ્તીના દાવ ને ચઢથી દબે છે !

આમ કૃષ્ણચરિત્ર નાટકનો કૃષ્ણ ગીતાના કર્મયોગને અનુસરી, એ અને એ ઠી રાણીઓ નાટવચ્ચુની દષ્ટિએ સગસ ઉઠાવ આપે છે, તેમજ મૂળના અમત્કારી અપરિદાર્ય બનાવોને મને એટલા માનવસુલભ કાર્ય-કારણની સાંકળ સાથે જોડી દેવી પાત્રોને માનવતા આપવામાં લેખકે અમાધારણ પગિશ્રમ કરેલો છે તેમજ લક્ષિતનરની એકતા સિદ્ધ કરી છે એમ ઉપરના વાગા વગવા પ્રવલનથી અણર્થ આપ્યા વિના રહેશે નહિ.

(છેલ્લું ભરતવાક્ય)

ઉપરનાં ઉદાહરણોથી શ્રી મૂળાણીની રગભૂમિની સેવાઓનું સ્મૃતિના આધારે દરરોજ ઉતારી લઈ વિવેચન સમાપ્ત કરી અહીં જ વિરમીશું અને છેલ્લે ભરતવાક્યમા માગીશું કે—

ગુજરાત સાહિત્ય સભા શ્રી મૂળાણીના સતકાર-સમાગ્ન બધી જ નહિ અટકતા રગભૂમિની અનેકવિધ સેવાઓ કરવામા ખીજી સાહિત્ય સંસ્થાઓને અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને પ્રગણા આપો—

જ્યાં જ્યાં ગુજરાત અને ગુજરાતીઓ હોય ત્યાં ત્યાં તેના વિદ્વાન ધનવાન લેખક લજવનાર સાથે મળી એક એકેડેમી સ્થાપવામા અગ્રેમર થાઓ!

અત્યાગ મુધીનાં નાટકો છપાવી એનો પ્રગતિનો નોંધ લઈ ભાવી પ્રગતિની દિશા દેખાડવા અઘતન ઇતિહાસ લખાવો અને આજનો સન્માન દિન તે રગભૂમિની સેવાના આરંભ દિન તરીકે સદા ઊજવો, એ દેવી ભારતી પાસે પ્રાર્થના ।

સૌન્દર્ય-યોગ*

[વ્યાખ્યાતા : ડૉ હરિપ્રસાદ ડ્ર દેસાઈ]

દ્યુર્ભિકે જીવનનું અંતિમ લક્ષ્ય સતની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાનું છે. કર્મ, જ્ઞાન, ભક્તિ કે ધ્યાન એ ચારે માર્ગ કે ચારમાર્થી ગમે તે માર્ગ તમે એ મેળવો. પણ આ જીવનમા જ અહીં જ એ મેળવો. કામ, ક્રોધ, લોભ વગેરે રિપુઓના બંધનમાથી છૂટી જીવનમુક્તિ મેળવો અને મોક્ષ અથવા સાચી સ્વતંત્રતા સદેહે પ્રાપ્ત કરો.

Mysticism-રહસ્યમાર્ગ એ બીજી કંઈ નથી પણ આધ્યાત્મિક જીવનની જિજ્ઞાસા અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન છે. ખરી જીવનકળા કે ખરું જીવનવિજ્ઞાન પણ એ જ છે.

આધુનિક માનસશાસ્ત્રીઓએ, મનોના અનુભવ ખરા મર્યાદા છે અને ગમે તે દેશ કે ગમે તે જાતિના સને જુદી જુદી ભાષામા અને જુદી જુદી રીતે એક જ સત્યને દર્શાવે છે એ સિદ્ધ થયું છે.

ધર્મનું ખરું રહસ્ય આત્મા પરમાત્માની સાથે જોડાય એ છે. દરેક માનવજીવનમાં તો શું પણ પ્રાણી માનમા મહાન યવાની વાસના સમજા છે.

પરમહંસ રામકૃષ્ણ કૃમ, કૃમ, કૃમ, કૃમ એ ગીત મીઠે સ્વરે વાર-વાર ગાતા તે આધ્યાત્મિક વિજ્ઞાન જીવનમા પ્રવેશ કરવાનું ગીત હતું.

અગ્નેહ અને સામવેદમાં એક મત છે.

તત્ત્વં ય મન્દી ધાવતિ, ધારા મુતસ્વાન્ધસ

તત્ત્વં ય મન્દી ધાવતિ ॥

જેઓ સ્વયંતુષ્ઠ, આત્મારામ, આનંદમય (મન્દી) જીવે છે તેઓ માનસિક ચેતના જન્યત કરીને પ્રાણુવાન બની એવી આત્મશક્તિ ઉત્પન્ન કરે ॥ કે એ શક્તિને આધારે આધારે જીવનમુક્તિ મેળવી આ સંસાર અપાટ બંધ તરી જાય છે:

અર્ચક વેદમા બીજા મતે છે કે

તુજે તુજે ય ઉત્તરે સ્તોમા દન્દસ્ય વક્ત્રિજ.

ન વિન્ધે ભસ્ય મુ સ્તુતિમ્ ॥

એક એક જણે પામીને કું પાપનો નાશ કરનાર ઈન્દ્રની વધારેને વધારે સ્તુતિ કરતો જાઉં છું

* તા ૨૭-૪-૪૬ને દિવસે મળેલી સંસ્થાની વાર્ષિક સભામા પ્રમુખસ્થાને આપેલું વ્યાખ્યાન.

[ન્યારે ન્યારે માગ' કર્મણ્યને વાસ્તે ડાઠપણ વસ્તુની આવશ્યકતા જણાઈ ત્યારે ત્યારે તે વસ્તુ મને ત્યાંથી આવીને મારી સામે જોઈ જ છે. પાપમાથી ઉદ્ધાર કરનાર પરમ ઐશ્વર્ય યુક્ત ઈન્દ્ર ભગવાને મને ન્યાસ કરી દીધો છે.]

સત્તારીજો અને મદ્ગૃહસ્થો, આપ, મને પૃથ્વી સહો કે દિન્દુરતાન અત્યારે નવજીવન પાળવાની તૈયારીમા છે તે વખતે આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય કે સાહિત્ય વિષયક સજમતા પ્રશ્નો મૂકીને વાર્ષિક વ્યાખ્યાનમાં ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન અને મનવાણીની જૂની ચર્ચામાં શું કામ વખત ખમાડો છો.

મારો જવાબ એ છે કે મતોની પાસે ઘેરણા લેવાનો આજ યોગ છે. મહાન યુદ્ધની પછી મોઘવારી, દુઃખ, સ્વાર્થ, અનીતિ, વ્યભિચાર વગેરે દેવો વધી પડ્યા છે. પૃથ્વી જડવાદથી ત્રાસી ગઈ છે અને ગરીબ માણસ રૂપ વધને એ સૃષ્ટિમાં વ્યાપેલા પરમ ચૈતન્યરૂપ વિષ્ણુ ભગવાનની સહાય લેવા અશ્રુપૂર્ણ નેત્રે જઈ રહી છે.

વધી ગયેલી હાહમારી, જીવનકલ્હ, દરીદ્રાર્થ, ત્રાસ ઈત્યાદિને પુરુષાર્થ-થી, પહેાચી વળવું હોય, અમાજબવરચા કામાડોળ સ્થિતિમા છે તેને સ્થિર કરી લોકજીવન પ્રગતિને પથે વાળવું હોય તો આવા વિષયો પર આપણે જરા વધારે મનન કરવાની જરૂર છે.

માનસશાસ્ત્ર, ધર્મ અને વિજ્ઞાન-તત્ત્વજ્ઞાનમાંથી ઉચ્ચ જીવન જીવવાની કળા મળે છે અને આધુનિક વિચાર પ્રમાણે ઉચ્ચ જીવન માત્ર અંગત સુખને માટે નથી પરંતુ કર્તવ્ય બજાવવાની આવશ્યક આવે તે માટે અને સેવાથી સમાજનું કલ્યાણ સાધી શકે એવા લાવક ઓપુરુષો બનાવી શકાએ તે માટે છે.

સૃષ્ટિસૌન્દર્યમા પ્રજુને જોનારા સતોને મતે આ અંસાર કાળા પાણી જેવો કે કેદખાના જેવો નથી. અહો આપણા દિવ્ય આત્માની પાંખો કપાઈ ગઈ હોય કે કોઈ પાજરામાં પુરાઈ જવું પડ્યું હોય એમ પણ એ માનતા નથી.

સકરાચાર્યે “દરિરેવ જગત્ જમદેવ દરિ” દરિ એ જગત છે અને જગત એ દરિ છે એમ કહીને જગતની અતિશય ખૂન વધારી દીધી છે. પ્રાચીન ગ્રીસના થેર્મિસે 'All things are full of Gods' વસ્તુ માત્ર દેવોથી પરિપૂર્ણ છે એમ કહ્યું છે વળી ભગવાન કાંઈરે તો કુદરત-માંથી રસ અને ઘેરણાના કેટલાયે ઘૂંટકા પીધા છે.

ધિરતી સત, સેન્ટ ફ્રાન્સિસ ઓફ એસિસીના આધ્યાત્મિક જીવનની એ વિશેષતા હતી કે સમગ્ર જગત સાથે એ સમાધાનો સળધ અનુભવતો જર્મન સત એકાદ કહેતો કે માણસને જેટલી ઈશ્વરની જરૂર છે એટલી ઈશ્વરને માણસની પણ જરૂર છે. અમેરિકન સત થોરાએ સાત કુદરતી જીવનમાં પરમ સુખ માન્યું હતું અને અરણના સૃષ્ટિસૌન્દર્યમાં એ ઐતિહાસિક થયો હતો.

પરંતુ કુદરતનો ખરા આશય તો અગ્રેજ કવિ વર્ડ્સ્વર્થ હતો. એ વર્ડ્સ્વર્થના પૌત્ર પ્રો વર્ડ્સ્વર્થ પાસે ગ્રેરથા લઈ આપણા નવી કેળવણી લેનાર પ્રથમ ગુજરાતીઓના ફાળામાં સ્વ નરસિંહરાવ બોળાનાથ, મણિલાલ નબુભાઈ, મણિસકર ભટ્ટ બળવતરાય ઠાકોર, ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી રમણભાઈ નીલકંઠ વગેરે હતા. એમણે આપણને સૃષ્ટિસૌન્દર્યની કવિતાનું સુખ, આશાવાદ, સૌન્દર્યમાં પ્રભુદર્શન અને પુરુષાર્થ શીખવ્યા છે. વર્ડ્સ્વર્થ માનતો કે સૃષ્ટિસૌન્દર્યના દર્શનથી આપણી બાવનાઓ ઉગ્મ થાય છે, આદર્શો રિધર થાય છે અને આપણામાં જે કંઈ ઉત્તમ અને ઉગ્મ હોય છે તેનાથી બધું જીવન રસાઈ જાય છે નીચેના કાવ્યમાં એ કહે છે કે

‘ એ ધન્ય ધડી હતી

સમારના બારમાં હું તો, ગૂંચવાઈ ગયો હતો

અત્યારે એમાંથી છૂટ્યો છું

અત્યારે મન સુખમાં છે અને

હું શાન્તિ પામ્યો છું

હાથ ! હમણા તો રુધિરાભિસરણ પણ જાણે બધ પડ્યું લાગે છે

શ્વાસોચ્છવાસ પણ અટકી ગયા છે કે શું ?

જાણે મીઠી નિદ્રામાં ન પડ્યો હોઉં એમ લાગે છે

જીવ જઠને આત્મામાં મગી ગયો છે

હમણા તો જાણે હું શરીરમાં નથી

મધુરના દર્શનથી ચક્ષુ ઠરી ગયા છે ।

અને આનન્દ ઉદલાસથી વસ્ત્રમાનનું રક્ત્ય હું પામી ગયો છું

ચેતન જ વોલ્ટ વિહ્મનના ‘ ઘાસના પાન ’ માં માત્ર આપણે નથી

નેતા પણ સમગ્ર ચેતન્ય આપણી સાથે જાણે બોલી બેઠે ॥ વિદ્યમનના દર્શનનો આમળ પડતો ગ્રણ પૂર્ણતા એવાનો છે જગતમાં વ્યાપેતા પરમ તત્ત્વનો એણે સાક્ષાત્કાર કર્યો છે

“ લોઝ એફ ગ્રાસ ” “ ધાસનાં પાન ” વાગી ગયા પછી જાણે આપણે કોઈ મહાન આક્રમણથી જાણીને સન્નિવૃત્ત નીકળી આવ્યા હોઈએ અને વધારે મારા થયા હોઈએ એવું લાગે છે. જાણે ત્યાસ હજી સમ્યો નથી અને ગભરામણ એકી નથી પણ આશ્ચર્યકારક આનંદ લીધનાઈ ગ્યો હોય એવી લાગણી થાય છે.

તોફાનના કમાકા ધમાકાથી, આપણા કાન બહેગ ચર્મ ન્ય છે આખોએ અધારા આવે છે, પણ આખરે યાન્તિની ધડી આવે છે તે વખતે ભૂલ ન થાય એવો ધીમો અંન કુણનો અવાજ સભળાય છે પછી કોઈ દ્રશ્યની અદાથી, વિદ્યુત્તેજ, આપણને દૂર દૂરના તારામડાનો પાગની ચીંતેના ગીત સભળાવે છે.

આમ છતાં સુનિર્મોહ્યથી ગદ્યા જ માણસો કંઈ એકસગમ્મી રીતે આકર્ષાતા નથી, જોકે ગમિકતા તો દરેક માણસમા થોડી ધણી હોય છે પણ એને ખીલવવી પડે છે.

આપણાં ગામમાં સ્વચ્છ, સુન્દર અને આકર્ષક કુવા જોઈએ સહેરા-માં બાગજામીયા, વિશ્રામસ્થાનો અને ઉપવનો જોઈએ ધરા અને ચાલીઓ ખુલ્લો દવા અને અજવાળાવાળા, વહેા અને લતામડપોથી ગોભીનાં જોઈએ આમ કર્યા વગર શીછતી પ્રજામા ગમિકતા નહિ આવે, કુદરત તરફ પ્રેમ નહિ થાય આપણા વાતાવરણ અસરકારક અને પ્રેરક બનાવવાં જોઈએ.

સ્વચ્છત્વથી કુદરત તરફ પ્રેમ થવો એ આધ્યાત્મિક ગુણ છે ભક્તહૃદય જેવી આર્દ્રતા ન હોય તો ગમિકતા ખીલતી નથી. કવિતા, કલા, સંગીત અને હૃદય સાહિત્યનું કામ પ્રજાજનોના મગ્ગ સુધારી એમને મોન્દર્શનાદક શક્તિ આપવાનું છે એવો કુદરતનો એક ભાગ હશે :

There is day & night brother !

Both sweet things,

Sun moon & stars brother !

All sweet things :

There is like wise a wind

On the earth.

“અરે ભાઈ ! જોતો ખરા ! અજનો દિવસ કેવો છે ?

અને આ રાત્રિ જો ! જાને સરમ !

“ અને બાઈ ! સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારા ?

કેટલા બધા સારા !

“ પેલું ધાસ ને ! એના ઉપર પેલા ઝીણા,

રાતા ફૂલ કેવા ઊભા છે !

અને પવનની લહેરો ને ! ”

હવે મેસરીફનો દરિયા પર બટકનારો શુ બોલે છે એ સાંભળો :

“ ને મને સાગરના તરંગો બોલાવે છે

મારે ફરી જવું જ નોખાં.

“ ભરતી અને ઝોટનો પુકાર જ, જળરો છ

એવા આગ્રહને તો ના પડાય જ નહિ ”

ટેનિસન “ The Ancient Sage ” ‘ પ્રાચીન મુનિ ’ નામના કાવ્યમાં સમુદ્ર અને આકાશના ભૂરા ભૂરા જોડાણમાં અને પૃથ્વીની લીલી દરિયાળીમાં અને એક દાણાના ૧૦ લાખના દસ લાખમાં ભાગમાં એ અનામી (ખદ્ધ)ને શોધવાનું કહે છે અને પછી પોતાનો અનુભવ દર્શાવે છે એ કહે છે “ હું એકલો બેઠો હતો, મારા પોતાના જ નામનો જપ કરતો હતો, ત્યાં કોઈ વાદળી આકાશમાં ઝાગળી જાય તેમ હું મહા આકાશમાં ઝાગળી ગયો ” પછી એના પત્રો બહાર પડ્યા છે તેમાં આ કાવ્ય વિશે એણે વધારે સ્પષ્ટતા કરી છે

“ મને જામન મૂર્ખા જેવું થતું મારા પોતાના નામનો જપ બહુ એકાન્તમાં કરું ત્યારે એવું થઈ જતું હતું મારું શરીર ઝાગળી જતું અને વિગટમાં ભગતું હોય એમ લાગતું આ કોઈ ધોટાગા જેવું નહિ પણ સ્પષ્ટમાં સ્પષ્ટ જાનવાળી સ્થિતિ હતી મારી જાત જતી રહેતી એમ નહિ પણ વ્યક્તિત્વ વિસ્તાર પામીને જે વધારે સાચું જીવન છે તે પ્રાપ્ત થતું હતું ”

કુદરતના આશંકામાં ભક્તિનો જે આવેશ હોય છે અને લાવની પરાક્રમ હોય છે તે રિચર્ડ જે ફેરીઝની ‘ The Story of My Heart ’ ‘ મારા હૃદયની વાતમાં બહુ સુંદર રીતે રજૂ થાય છે ’

સૃષ્ટિસૌન્દર્ય જોતાં કોઈ વર્ણન ન કરી શકાય એવો આત્માનો ભાવ મને થઈ આવે છે એ મનોવૃત્તિને પ્રાર્થના કરું તો એ સ્પષ્ટ જણે નાનો પડે છે એ સ્થિતિને તે પોતે અમર્યાદ આત્માનું જીવન કહે છે.

“મારામાં જ પૃથ્વી, સોજેરી સૂર્ય, પ્રકાશ અને ક્રીષ્ણથી ઊભરાતા સમુદ્રનું રહસ્ય ભરેલું હશે. મારા આત્માને વિચાળ થવા દો ! હું દેહમાં છું એટલો તો પૂરતો નથી. એ તો અસ્પષ્ટ અને ક્ષુદ્ર સ્થિતિ છે. મારે તો મારા થવું છે, આત્માને મોટો કરવો છે અને મનનું તેજ, વધારવું છે. નજર બંદી થવી જોઈએ અને આશાઓનું ક્ષેત્ર વિચાળ થવું જોઈએ.

આત્માની દૃષ્ટિ બેંડામાં બેંડી જઈ શકે, દશ્ય જગત કરતાં પણ ધણે બેંડે નજર જાય અને નથી જોવાનું તેની પણ પેલે પાર જોવાય એવી મારી મનઃકામના છે. હજી સુધી જાણ્યું નથી એવા પૂર્ણત્વને હું જાણું અને કલ્પના પણ નથી થઈ શકતી એવી વિચાળતા મારા આત્માની થાય તો બહુ સારું.

આ બધી સૃજનજૂની તૃષ્ણા છે, આ અમર્યાદ આત્માનું જીવન જેને માટે જે ફેરીઝ ઝંખી રહ્યો છે તેને જ મુરોપના જૂના મતો Godhead એવો સખ્દ વાપરતા. Godhead એટલે જ્યેષ્ઠર્થ ઇશ્વરપણું-એ ઇશ્વરપણું પામીને નાનો મનુષ્ય મોટો વિચાળ બની જાય છે.

ઇશ્વર ને આપણી અપૂર્ણતાને મૂર્છા જનાવી દેનાર મમજવો એના કરતાં વધારે મારું બીજું શું હોઈ શકે ?

જે ફેરીઝની પ્રાર્થના અસ્પષ્ટતામાંથી નિરાશમાં જવાની જ હતી. -એવું વર્ણન બહુ રસિક છે.

જૂના સંતો, દશ્ય જગતને માયા કહીને એનાથી ભાગતા-અંતર-શામિતા-આત્માનાં અખૂટ વીર્ય, અનંત જ્ઞાન અને અનંત-તેજ પર ધ્યાન કરવાનો આદા કરતા હતા.

ધનતા ધેણ, કીર્તિના શોધનારા એવા જનસમૂહને માટે યોગની આ શક્તિ ખોડી પણ નથી. પણ સૃષ્ટિના સૌંદર્યરૂપ, વિચિત્ર અણુ સાથેના યોગ કરતાં એ એકાંતી વ્યક્તિગત આત્મયોગ વિના કારણનો ખરીમકામ બની જવા જેવો લાગે છે.

આધુનિક જગતને તો કોઈ ઉચ્ચ વા આધ્યાત્મિક આદર્શની પડી નથી. અને કાંચન અને સત્તા અને કામિની આડે, અંતરનો કે બહારનો કોઈ યોગ જ જોઈતો નથી. ઉચ્ચ મિદ્ધાંત વચરના આજકાલના લોકો આત્મ-વિકાસની કોઈ ધર્મક્રિયા જ માનતા નથી.

પરંતુ કુદરતનો યોગ આધુનિક અધિકારી જનોને ફાવે એવો છે. માત્ર આજકાલના બેદરકાર ઉપલક્ષિયા લોકો, કુદરતને તટસ્થ Neutral

ન ગણે તો ખસ છે એમાના કાઈ જરાક રસ લે તો કુદરત એમને મુકુ અને મુખી તો જરૂર બનાવશે ।

જે ફેરીઝતી પ્રાર્થનાની રીત હવે જુઓ—‘ધ સર્મા સુને સુને હું મારા આત્મામાથી પૃથ્વી, સૂર્ય હવા અને દૂરની સાગર સાથે વાંતો કરવા લાગ્યો’ પૃથ્વી ફરી મોગી ? મારા જેવાને અધ્ધર બિચારી શકે છે એનો હું વિચાર કરવા લાગ્યો મુનાબા ધાસની બિજાનામાથી એવું મલળાયુ કે બજે પૃથ્વી મારી સાથે બોલી રહી છે !

ફરતી ભમતી હવા પ્રિયે હું વિચાર કરવા લાગ્યો એ હવીની સ્વચ્છતા એ જ એનું સૌંદર્ય હતું જે હની સ્પષ્ટ કરતી હતી અને પોતાના માથે મને કઈક આપી જતી હતી મનશ્ચક્ષુથી હું પેલા સાગર સાથે બોલવા લાગ્યો એનું બળ, રહસ્ય અને મહિમામાથી મને થોડું થોડું દરિયો આપે તો સારું એમ ઇચ્છા કરવા લાગ્યો

પછી મે સૂર્યને મનોમન કહ્યું મારા આત્મામા માય એટલા પ્રકાશ, ઉષ્મા શક્તિ અને વેગની મે સૂર્ય પાસે યાચના કરી

જૂરા આકાશ તરફ પછી હું વળ્યો એના મહાન ધુમ્મટ તરફ જોયા જ કહ્યું અને એના નિર્ભય જૂગ રમને અને મનોહરતાને મે શ્વાસો અશ્વાસમા બરાય એટલા બરાં એ વખતનો રમ પકડવો તો એમ કરતાએ પ્રશ્ન હતો પણ આકાશે મારા આત્માને તો પોતાની પાસે એવાં લીધાં હતાં

આ બધાના સાનિધ્યમા મે પ્રાર્થના કરી વાદળમાથી પાછા હું નીચે આવ્યો સુગંધીદાર આરવોનોવચીનાં ફૂલો મે હાથમા લીધાં ને સૂંઘ્યા, થોડું ધાગ તોડી થોડી માગી હાથમા લીધી અને આગળોમો રમાડીને નીચે ફેંકી દીધી કાઈ સારગીના તાર છેડીને હું પ્રાર્થના કરતો હોઉં એવું પેલા ધાસ અને માટીને આગળોઆમા રમાડતા લાગ્યું સૂર્ય તો આત્મામાથી નીકળતા હતા અને આત્માને જોઈ મારા કંઠ એવડું જોર કરતો હતો

શરીર મન અને પ્રાણથી હું પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો શરીર સાથે તો કુસ્તી કરીને મે અંદરનું જોર મહાર કાઢ્યું

આ પ્રાર્થના—આ આત્માનો આવેશ કાઈ વસ્તુ મેળવવા માટે તો હતી જ નહિ, એ તો એક બિચરો હતો ધણીવાર તો તરવારની ધાર

પર ચતા ચતા જેવું હતું પૂર્ણ ભક્તિભાવથી કુલ્લતર્મા વ્યાપેલા છે તેના પશુ મોટા, પરમેશ્વરને સ્પર્શવાની મારી આ ક્રિયા હતી”

। પછી મેં મારુ મો ધામમાં ઢાંકી દીધું ચતોપાનું સુતો કુરતીમાં જાણે મારી હાર થઈ તલ્લીનતામાં હું ક્યાંનો ક્યાં ઘસડાઈ ગયો

અને જે ફેરીઝને આ રીતે કુદરત તો એક મિત્ર અને સહાયક જેવી ધર્મ પડી હતી આ રીતે આપણે પશુ ને કુદરતને સમજવાનો યત્ન કરીએ એ જ નથી પણ ચેતનથી ભરપૂર છે એમ માનીએ, પારકી નહિ પણ આપણી સગી ■ એમ સમજીએ એના ચૈતન્યનાં અદ્ભુત પ્રાકટ્યને વધારે ને વધારે પ્રેમથી જોઈએ અને એટલું અનુભવીએ કે કુદરતનાં ચૈતન્યનું મૂળ અને આપણા આત્મ ચૈતન્યનું મૂળ એક જ હિંચ વિશ્વ ચૈતન્યમાં છે, તો ખાત્રીથી કહું છું કે આપણું અંતઃકરણ વધારે જાગવાનું બનશે અને આપણે વધારે ઉચ્ચ મનોદશાને પામીશું

કુદરત તરફનો આવો આદરભાવ વિજ્ઞાન પશુ હવે તો યોગ્ય ગણે છે સમજપૂર્વક અને વિવેકપૂર્વક આપણે સૃષ્ટિમાં રહેલા નિયમો, સૌંદર્ય, સારાપણુ વગેરે જ્ઞાનમાં લઈ એ પર મનન કરી આનન્દસમાધિની એમઅતાનું સુખ ભોગવીએ તો એમાં વેવલાપણુ નથી પણ અદ્વા-ભક્તિની સાચી સમજ છે આધુનિક વિજ્ઞાન તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ આ તો હવે શ્રદ્ધિ કમ્પૂલ કરે એ રીતે સિદ્ધ કરેલું છે

જે ફેરીઝ જેવા કવિત્વથી અને ભક્તિભાવથી સૃષ્ટિયોગ વધારે જાગવતર બનશે ‘એક સત્ત્વ વિદ્યા બહુધા વહન્તિ’ એ પરમ સત્ત્વો યોગ પામીશું અને એ જ્ઞાન અને પ્રેમભક્તિને જાણે આપણા જીવનમાં એવું પવિત્ર એશ્વર્ય આવશે કે જેનાથી આપણું જીવન મહાન બનશે. ગૃહજીવન પશુ શુદ્ધ પ્રેમથી ભરપૂર આનન્દદાયક અને ઉન્નતિકર થશે સમાજની સારી રીતે સેવા કરી શકીશું અને લોકકલ્યાણમાં આપણી ખીતેલી આધ્યાત્મિકતા ખૂબ કામ આવશે

ગદસવાદ કે સતપણાનો નવો ઉપયોગ આ જમાનામાં મમાજની ઉન્નતિ અને નિસ્વાર્થ સેવામાં જ થવો જોઈએ

યુજોથી યોગ, તત્ત્વ, મત્ત, સગીત, વિદ્યાકળાઓ પ્રાર્થના ઉપાસના, ક્રિયાકાંડ એ બધું માનવીને મહાન બનાવવા માટે એને લોકકલ્યાણને માટે વધારે લાયક બને એ અર્થે હતા

ધર્મવિચાર પશુ બહુ લડીઝગડીને વિકાસક્રમને પામ્યાં છે જે દિવસને માટે એ સર્જના હતા તે દિવસ હવે આવી ગયો છે વિચિત્રતાઓ

કે ચક્રમપણા જેટલાક સાધુમંતોમાં જોવામાં આવે છે તે વિદિપાઓ છે. એવી વિદિપતા નવા જમાનાના સાધુઓએ પોતાના જીવનમાં ન આવવા દેવી જોઈએ !

શુદ્ધિસ્વાત્મ્યવાદીઓમાંથી કેમ, આ આખીએ સંનદશાને too much of sentimentalism (ઊર્મિભવેશ) કહી નામે Subjective એટલે આત્મમયી અથવા 'અક્ષરગીપણું વાચકાપણું, હિસ્ટરિયા વગેરે પણ કહે સજીવારોપણનો દોષ સૃષ્ટિ-સૌન્દર્યમાં મગ્ન થયેલાઓની વાણીમાં કેમવાર આવે છે તેમ છતાં હું સાચા કુદરતભક્તોને જ્ઞાન વગરના કે અધ્યક્ષવાળા માનતો નથી સાચા કુદરતભક્તોના દિયમાં દીવો થઈ ગયો હોય છે અને અધ્યક્ષમાંથી પ્રકાશમાં એ પણ ધીમે ધીમે ગતિ કરે છે એમનું દર્શન દિનપ્રતિદિન શુદ્ધ થતું જાય અને અવિદ્યાના પડમાં એકે એક ખસતા જાય છે

પરંતુ કુદરત કે સંસાર કઈ દરેક વખતે સુંદર કે આનંદદાયક નથી રહી શકતા મોખમ-કુત્તો તોપ, ખરફ અને વરસાદના તોફાનો, વીજળીના કાટકા અને પ્રવલકાગ આવ્યો હોય એવી કૂરતા, ભયંકર અધકાર અને વૈરભાવનું વાતાવરણ બણીવાર, કુદરતમાં જુએ છે

મણીવાર, આપણે સંસારમાં અન્વાય, કષ્ટ, ક્રોધ અને ઝેરવેરના ભોગ થઈ પડીએ છીએ, ગરીબાઈ, રોગ અને મૃત્યુથી થતા વિયોગ અસહ્ય છે.

વાધને જોઇને એક કવિએ પૃછ્યું હતું કે 'પેલા નમ્ર ઘેટાને જોણે બનાવ્યું તેણે જ તને બનાવ્યો છે ?'

પરંતુ કુદરતનો ભક્ત આવા દુઝો અને કષ્ટોના પ્રસંગોએ પણ કુદરતમાં વ્યાપેલા ઈશ્વર પરની શ્રદ્ધાને લીધે ધીરજ રાખી શકે છે.

ભયંકરતામાં પણ એ જગજગનનીનો કામળ હાથ જોઈ શકે છે, પ્રેમજન્યોતિનું આશ્વાસન એને મળી રહે છે અને ક્ષણભર દકાઈ જતો અતરનો નિજનદ પાછો એને પ્રાપ્ત થાય છે

સૃષ્ટિસૌન્દર્યમાંથી જ્ઞાનદ લેતા આવડે તો એના જેવું ખીણુ સદ્ ભાગ્ય નથી કુદરતનો પ્રેમ આખા જીવનને ધ્રુવ કરનાર નીવડે છે સચરાચર સૃષ્ટિમાં એક અપ્રકટ તાલમય માધુર્ય વ્યાપેલું છે તેમાંથી કુદરતના ભક્તને પોતાના જીવન માટે, તાનમયતા અને માધુર્ય મળે છે આધુનિક સરકૃતિએ જે માત્રિક સ્વાર્થસાધુ જીવન રચ્યા છે તેમાં આત્માની બહી

સક્રિયો દેખાઈ જાય છે. પરંતુ કુદરતના સહવાસથી એમાં રહેલું મુલ્ય તરત અંપણ સરીરમાં રહેલા મુલ્ય તરત જ ગમત કરશે, મદનતા મદનતા બોધાવશે અને બેટશે. જે આશ્વર્ય અનંતમાં છે તે જ આશ્વર્યને અલ્પમાં પણ ભરેલું છે. જે દિવ્વ અને કાગથી પાર છે તે જ આપણા ધરમાં જ છે. સૂર્યમંડળો અને નક્ષત્રોમાં દૂર દૂર જે છે તે જ રહેલો પાનમાં એને જાતરીનાં ફાંમાં છે. સરિના અલ્પ પરપાલમાં જે ધાકે છે તે જ આપણા હૃદયમાં ધાકી રહ્યો છે.

અંતમાં જે મહાનુભાવોએ કુદરત તરફ પૂર્ણ ભક્તિભાવથી સંસારના દેવેલા આ મહાકાવ્યને જોયું હતું તેમની એક પ્રાર્થનાથી જ આ લેખ બંધ કરીશું :

મહે નો મધ ઘોઘયા । ડપા રાતે દિવિતમતિ ।।

યથા ચિત્તે ક્વોઘયઃ સત્યશ્વસિ

વાપ્યે સુજાતે અમ્બસુજૂતે ।।

હે દુપા ! તું દિવ્ય પ્રકાશવાળો છે. અમને મહાન ઐશ્વર્યને મળે નંત્રાડી દે; જે રીતે તું અગાઉ અમને નંત્રાડતી આવી છે તે રીતે ।

હે સુ-દર પ્રકાશની સાથે જન્મ ધારણકરનારી ! એ મહાન વ્યાપક, પ્રિયમત્તાત્મિકાં વાંધો ! તું આજે મારા આ સમજાવવાગદ, નિરંતર વિરમીત-ફરવાને યોગ્ય એ છવનર્મ પ્રકટ મા ।

વિભાગ ત્રીજો
સુવર્ણચંદ્રક-પ્રદાનવિધિ

સુવર્ણચંદ્રક-પ્રદાનવિધિ

શ્રી ગુણવતરાય પોપટભાઈ આચાર્યને ૧૯૪૫ની સાલનો ૨૧ રજુ જિતરામ સુવર્ણચંદ્રક અર્પણ કરવાનો વિધિ તા ૨-૩-૪૭ ને રવિવારે સાંજે ગુજરાત સાહિત્ય મંડળ તરફથી લેડી વિદ્યાબહેન નીલકંઠના પ્રમુખપદે ભોળાભાઈ સેડિઝ ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં યોજાયો હતો તે વખતે શ્રી ગુણવતરાય આચાર્યની ઝોળખ આપતાં પ્રામંથિક વ્યાખ્યાનો શ્રી ધૂમકેતુ, શ્રી રવિશંકર રાવળ, શ્રી ગદુભાઈ ધુ વગેરે લેખકોએ કર્યા હતા.

શ્રી ધૂમકેતુએ શ્રી ગુણવતરાયની ઝોળખ આપતાં જણાવ્યું હતું કે “શ્રી ગુણવતરાયની નવલકથાઓ ન વાંચી હોય એવો સાહિત્યરસિક કોઈ બાગ્યે જ હશે એમનો જન્મ ૧૯૦૦ની સાનમાં થયો છે એમના પુસ્તકોની મહિમા પણ જાણી છે એટલે કે જેટલા વગ્સ તેટલા પુસ્તકો એમણે આપ્યા છે અગ્રેજી નવલકથામાં કોનરેડની માફક શ્રી ગુણવતરાયે પણ ફિયાઈ જીવન અંગેનો ખૂલો કબજો કરી લીધો છે, એટલું જ નહિ પણ ગુજરાતીઓએ પંદરેશોમાની વસાહતોમાં જે મૌરવભર્યો ફાળો આપ્યો છે તેનું વર્ણન કરતી કથાઓ આપવાનું કાર્ય પણ તેમણે જ નહેલું કર્યું છે.

શ્રી આચાર્યને વિનંતિ છે કે વિવેચકો તરફથી તેઓને હિતજન મળે કે ના મળે તેની જરાય ચિંતા કર્યા વિના લખજો ને લખે રાખજો, તેમાથી જેટલું તેજસ્વી હશે તે જીવશે.”

અનમાં શ્રી ધૂમકેતુએ મેવાદની જીવનકલા તેઓએ હસ્તગત કરી હોવાનો ઉલ્લેખ કરી તેઓને દીર્ઘાયુષ ઈચ્છ્યું હતું.

કોઈ ફરિયાદ નથી કરી

જે બાદ શ્રી રવિશંકર રાવળ, શ્રી રતિલાલ ત્રિવેદી, શ્રી ગદુભાઈ ધુ વગેરેએ પ્રવચનો કર્યા હતા જેમાં શ્રી આચાર્ય સાથે પોતે કેવી રીતે મેળવમાં આવ્યા તેા જુદા જુદા પ્રસંગો જણાવી તેમણે લખેલી નવલકથાઓ અને નવનિકળોએ સાહિત્યમાં જે નવી ભાત પાડી છે તે તે અંગેના દાખલાઓ ટાકીને જણાવ્યું હતું શ્રી ગદુભાઈએ વધુમાં એમ પણ જણાવ્યું હતું કે “જીવનમાં જે અનેક કષ્ટો તેમણે સહ્યા છે તેની જરાય ટાપ કે ફરિયાદ બીજા લેખકોની માફક પોતાની નવલકથાઓમાં કરી નથી પણ મર્દને જાને તેમ તેઓએ કષ્ટો વેરી લીધા છે.”

બાદ શ્રી. વિદ્યાગહેનના હસ્તે શ્રી. આચાર્યને સ્વ. રણછતરામ સુવર્ણ-ચંદ્રક અને દારતોના એનાયત કરવામાં આવ્યા હતા જે બાદ શ્રી. આચાર્યે વળતો જવાબ આપતાં પોતાનું લખેલું નિવેદન વાંચ્યું હતું.

શ્રી. ગુણવંતરાયનું વ્યાખ્યાન

સુનારી અને સંજ્ઞાઓ,

આજે હું આ સ્થાને આપનાં બહુમાંનું માટે આજે અધિકારી માનેલી બક્તિ તરીકે ઊભો થયો છું એ મારે મન અત્યંત આનંદની ધડી છે અને મારું ઝાણ ચૂકવવાની ધડી છે.

આપના ચંદ્રકનો નવું મંદિર કે સ્વીકાર કરતાં મને એવી બક્તિઓ થઈ આવે છે જેમનાં મારા ઉપરનાં માયા અને લામંછીલયાં અહેસાને સિવાય આજે આ સ્થાનને બદલે બીજે ક્યાં હોત તેનો વિચાર કરી શકતો નથી.

રાજકીય ક્ષેત્રમાં પોતાની આમદાની અને આયુષ્ય સમસ્તનો બધા આપનાર મુ. બાઈ મણિચંદર શામજી ત્રિવેદીનો ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રત્યેનો અગ્રાધ પ્રેમ અને શોખ મણાવને ખ્યાલમાં નહિ હોય. કુંડલાનિવાસી એ. સત્જનન દિન્દી અને ઉડ્ડના અચ્છા કવિ હતા. જેલમાં રહેલી એમની મુઠ્ઠી ઉપર ડો. કીચલુ અને સ્વ. ટી. એ. કે. શેરવાની આફરીન પુકારતા. આજ તો એ અવસાન પામ્યા છે ને એમનો મઝસો મળતો નથી. એ સાચે જ ગુજરાતને ખોટ છે. હું લખી શકું કે નહિ એનો પણ વિચાર મેં નહોતો કર્યો ત્યારે એમણે મને લખવાને—યાકયા વગર લખવાને પ્રેર્યો. જગતમાં આગળી આખ્યાનુ પ્રુણ મોડું છે. ઝાણ મોડું છે. આજ એ ઝાણ મોડુંક પણ ચૂકવાતું હશે એમ હું માનું છું.

આજે આ સ્થાને મને ઊભો રહેવાની શક્યતાં ઊભી કરવાનાં કાર્ય કે આચાર્યને માટે, મને વારંવાર પ્રોત્સાહન આપવા માટે શ્રી. યુનીભાઈ વર્ધમાત શાહ ખાસ જવાબદાર છે. લેખક જનવાની મારામાં મુરાદ જગી પરંતુ લેખક ચતુર કેમ એનો મને સ્પષ્ટ નહોતો એ કાગળમાં મારા આસજન સમા જેને હું લેખતો આવ્યો છું એવા શ્રી ચંદુલાલ જોડાલાલ ખાસ મારફત મને એમની પિછાન થઈ. પહેલી પિછાનથી જ એમણે મારા ઉપર મમતા બતાવી. ‘પ્રજ્ઞાનંધુ’માં બેટ પ્રસ્તુત લખવાનો એમણે મને માર્ગ કરી આપ્યો. ‘પ્રજ્ઞાનંધુ’નાં બેટ પ્રસ્તુતો શ્રી. યુનીભાઈ જ લખે એવી પ્રજ્ઞાસિદ્ધિ દત્તી ત્યારે એમણે પોતાનો એ અધિકાર મને સ્વેચ્છાએ આપ્યો ને એટલી જ મમતાથી ‘પ્રજ્ઞાનંધુ’ના સંચાલક બાઈ ઇન્દ્રવદને એ

સ્વીકાર્યો જે સીડી ઉપર ચડીને આજે તું આપ સન્મુખ જિભો છું એનાં એ પહેલાં પચાધ્યા — આજ મારું મસ્તક એ જન્મેનાં ચરણમાં પ્રાંજલ નમે છે

અને અમારુ અમદાવાદનું આ-ધગ એ આ-ધરનાં સલાસદેની મારા તરફની મમતા, — આ તમામને વાદ કરવાની આજ મને દાખી ન દર્શાય એવી જિભિં આવતી હોય તો આપ મને ક્ષમા કરજો

સત્તર અદાર વર્ષની ઉમરે ધર છોડીને ચાલી નીકળેલો, મુનર્ધમાં છાપા વેચીને અભ્યાસ કરવા મથતો, ને અભ્યાસ અધૂરો મૂકીને છાપામાં મુદ્ર-રીઝરુ તરીકે નોકરીએ ચડી ગયેલો હું — આજ આ સ્થાને જિભો છું — જીભીને ગૌરવ અનુભવુ છું ત્યારે માગ જેવા અર્કિયન તરફ મમતા બતાવનારા, માયા રાખનારા, માર્ગ બતાવનારા, માર્ગ સરળ કરનારાઓ અને મને નિઃસ્વાર્થ નિઃમંત્રાય સલોહ આપનારાઓનો નામો મંજારવાં એ કેવળ મારુ કર્તવ્ય નથી મારુ ઋણ છે — મારો આનંદ છે

હું કાઠિયાવાડી છું અને મારા જેવા બીજાં કાઠિયાવાડી ભેખકા પણ છે અમે સોરઠી સરકાર અને સંસ્કૃતિની આરાધના કરીએ છીએ અમે સોરઠના ઇતિહાસને રજૂ કરીએ છીએ અમે સોરઠના બુદ્ધિજીવોની જિભિંઓ અને ભાવનાઓને સાદ દઇએ છીએ એનો અર્થ એ નથી કે અમે ગુજરાતના ગૌરવના પૂજારી નથી. એનો અર્થ એ નથી કે અમે કાઠિયાવાડ તરફની અમારી મમતાને ગુજરાત તરફની અમારી મમતાથી વધારે જીએ પડે સ્થાપીએ છીએ કાઠિયાનાં અને ગુજરાત જુદા હતા તોફા, જુદા હિ નહિ; અને હું તમા મારા જેવા બીજાં કાઠિયાવાડી ભેખકોના ભેખનમાં જ્યાંસુધી શ્યામ અને પ્રાણ્ય હશે ત્યાંસુધી જુદાં પડશે નહિ

કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતનું પ્રજાજીવન એક છે જન્મેના વતનોઓની તમન્નાઓ આદિ કાળથી તે આજ સુધી એક જ રહી છે કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતના સોજાને જુદા માનવા કાઠિયાવાડી અને ગુજરાતી ભાષાને જુદી માનવી અને એકની અપેક્ષાએ બીજાની આરાધના કરવી એ તો સમાજને નોક છે, સંસ્કૃતિનો દોહ છે

ત્યારે તમને સંકુર્ષે એક સંવાદ ચરો જે અમારી માન્યતા આવી છે તે પછી અમે ગુજરાતની અપેક્ષાએ કાઠિયાવાડીની વાતો કેમ કરીએ છીએ ? ગુજરાતની અપેક્ષાએ સોરઠી સંસ્કૃતિને વાચકો સમજા કેમ ધરીએ છીએ ?

ગુજરાતના પાટીદાર જંધુઓને કાઠિયાવાડના કાઠિઓની વાતો કેમ કરીએ છીએ ? ખંભાત ને વલમાંડના ખારવાને મૂડીને ઝોખાના વાઘેરાની વાતો કેમ કરીએ છીએ ? ગુજરાતના બીલો અને ધારાગાઓને મૂડીને માળિયાના મિયાણાઓ ને જતવાડના જતોને કેમ આમળ ધરીએ છીએ ? ગુજરાતના આશુને મૂડીને સોરઠના મિરનારને કેમ સાદ દઇએ છીએ ?

આતું કારણ બીજું કંઈ નથી. પરંતુ વોકર સેટલમેન્ટ છે. ઝોમ-ણીસખી સદીના પહેલા દાયકામાં કાઠિયાવાડ બરમા 'ઝાડ' માટેગના નામથી ઝોગખાતો કર્નલ વોકર વડોદરામાં આવ્યો. માવકવાડ અને પેશાની અંદર અંદરની અસુવા, કાઠિયાવાડના રાજાઓની અંદર અંદરની તકરારો અને મોતલ આદલાદોની નજગાઈનો લાભ લઈને એણે ગુજરાતના રાજકીય ભાવિનો ફેંસલો ફરમાવ્યો. ગુજરાત અને કાઠિયાવાડને ભુલું એણે પાડ્યાં.

એનાં સેટલમેન્ટે ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાં ભુલું ભુલું રચરપો ધર્વી. વોકર સેટલમેન્ટે ગુજરાતમા માવકવાડીને જગતમાં લીધી અને સમસ્ત ગુજરાતનું રાજકીય એકીકરણ કર્યું. કાઠિયાવાડને એણે એક નહિ, બે નહિ ને એકસો નેખાસી રાજપરજવાડાને જરતાં રાખ્યાં એ રાજાઓને પોતાની રાજકીય નાલાયકીના પ્રગટીય પ્રત્યોષાતોમાથી અમરદાર આપ્યું. પચાસ વર્ષથી કાઠિયાવાડ ઉપર માવકવાડ જે સાર્વભૌમત્વ બેસાડવા માગતા હતાં એ સાર્વભૌમત્વને એક તરફ કેવળ નામશેષ જનાજુ, ખીજ ખાજુ એ નામશેષ સાર્વભૌમત્વ પણ પોતાને હવાલે લીધુ આમ પચાસ લાખની વસતીનો આ કુચરાળ પ્રદેશ મહારાજાધિરાજોને સોંપાયો. એમા જેમ કેટલાક મહારાજાઓ ચૌદ આળીસ મામના ધણીઓ હતા તેમ કેટલાક-મહારાજા એકાદ મામના આળીમમા ભામનાયે ધણી હતા—મહારાજાધિરાજ હતા.

આ રાજકીય પ્રપચ કરવાનો હેતુ એ હતો કે કાઠિયાવાડનું રાજકીય, ઔદ્યોગિક અને પ્રજાકીય જીવન એ કાળમા શેષ દિન્ધી આગળ હતુ.

ઈ. સ. ૧૭૭૦ ની આસપાસ દારકાનો એક વાઘેર નામે રામસિંહ માલમ યુરોપના પ્રવાસે ગયેલો ત્યાંથી એ મીનાકારી, કાચ, લોખંડ અને હથિયારો જનાવવાના ઉદ્યોગો લીખી આવેલો. કેવળ ઉદ્યોગ જ માત્ર નહિ, ફાસની મહાકાવિનો સંદેશ પણ લાવેલો. અને એના એ સંદેશથી પ્રેરિત થઈને કચ્છની પ્રજાએ ઈ. સ. ૧૭૮૪ મા પોતાના રાજ રાવલજીને પદમજ કર્યો, કેદ કર્યો અને કચ્છના બાર મહાલના બાર પ્રજાકીય આગેવાનોની કાર્યવાહક સમિતિનો—બારબાવાનો કારબાર પણ રચાવેલો.

ખારભાયાના આ પ્રમુખીય કારભારને તોડી પાડવાને ભેધપુર, રાધનપુર, રજપૂતાનાં ને કાઠિયાવાડનાં બીજા રાજ્યો અને કપતી મરઢારના દળકટક એકઠા થવા કચ્છ કાઠિયાવાડના વાઘેરા, મિયાણાઓ અને ખસાસીઓની મદદથી કચ્છની પ્રજાએ આ એકત્રિત હુમલા સામે વીસ વીસ વર્ષ પૂર્વી દક્કર ઝીલી છેવટે ખારભાયામાથી જ તથ્યચાર 'ભાષ' કૃત્યા પ્રજાનત્રનો અત આગ્યો અને ઇ સ ૧૮૦૪ મા પ્રજાએ ઇ સ ૧૭૮૪ મા પદ્મટ કરીને કે. કરેના રાજા રાવધણને કચ્છના રાજા તરીકે ફરીથી સ્થાપવામાં આવ્યો.

પ્રજા ફરીથી આવું બગ ફેળવી ન શકે, ફરીથી આવો પ્રજાનત્રનો પ્રયોગ ન કરી શકે એ માટે ખારભાયાના કારભારના અત પછી તરત જ -અતની સાથેસાથ કાઠિયાવાડ ઉપર વોકર સેટલેમન્ટ આવ્યું એના પ્રમાણે તમામ રાજાઓને પોતાની ગાદી ઉપર સનામત કરવામાં આવ્યા વસ્તીના મુદ્દાપ્રકોષને સરક્ષણ આપવામાં આવ્યું, પરંતુ સુરાજ્ય કરવાની, વસ્તીના જનમાલની કે ઇ-સાહના ધોરણે જળગરી રાખવાની એમના ઉપર કોઈ જવાબદારી રાખવામાં આવી નહિ.

સૌથી પહેલાં ગોરા પરદેશી ચડાઈખોર વારકેડીયામાને આફ્રિકાથી હિન્દ સુધીનો જળમાર્ગ ખતાવવાનું ને એના ભોમિયા થવાનું પાપ કાઠિયાવાડના એક ખનાસી રાજાજી માનમે કપુ હતું એ પાપની સજા તથ્યસો વર્ષ પછી આખી કાઠિયાવાડની પ્રજાને ભોનવરાની આવી.

પ્રજાને સદતર નિનજનાવદાર સુરાજ્ય ચલાવવાનું જોયો ઉપર કોઈ બંધન કે જોયોને કોઈ ફરજ કે કોઈ આવશ્યકતા નહિ, કુરાજ્યનાં સર્વ પરિણામો સામે જોમને પરદેશી સેનાના સંરક્ષણ હતા એના એકસો નેબાસી રજનાડા વચ્ચે ફાળવવામાં આવેની પ્રજા પછી તો પારાવારની રામકહાણીઓ જ મહાજાનતી રહી રાજા ઉપર સુરાજ્ય કરવાની કોઈ જવાબદારી નહિ, કુરાજ્યના પરિણામની કોઈ ચિંતા નહિ, વસ્તીના હિત, જનમાલ કે સરકારની રક્ષાની કશી ઉપાધિ જ નહિ, એટલે પ્રજા ફગવણથી વચિત બની, આર્થિક રીતે બેહાલ બની એતી બરનાદ બની, ગામડાં રેગાળ બન્યા, પાણીના પશુ સાધા થયા, સોમાડાઓના મતમેને કારણે ને બીજા બધા કરતા પોતાના રાજદક્કની વધારે પડતી ચિન્તાને કારણે રસ્તાઓ ને નદીઓ ખિસ્માર થયા, જનમાલની નિનસતામતી થઈ, સિન્ધુના પાણી કચ્છમાં આવતા ને બરપૂર ચોખાનો પોક ઉતારતા

એ ઓસરી ગયાં; હાનર હાનર વર્ષથી બારે માસ લીલી રહેતી નદીઓના વહેણે અંદરે ધવાં ને સદાકાળે દરિયાળી રહેતી ધરતીએ લીલાં સાંજ ઉતારીને જુએરા વાણ પહેયાં; કચ્છનાં ને કાઠિયાવાડનાં સાદ સોદાગરે સુંદર શિરછં દીરછં ખંજો—સુંદર સોદાગરે અનેક હામવતનીએની ચીન ને યુરોપ મોકલિને તાલીમ અપાવીને કાચ, ચામડાં ને લોખંડના કારખાનાં નામેલાં તે અંદરે ધવાં; કાઠિયાવાડ ને કચ્છમાં વીસ વર્ષની આગળ પાળેથી જામવા માંડેલાં ઉલોગો નાસે પામ્યા.

આ તમામની અસર લોકજીવન ઉપર પડી. ખમીર ઉપર રાખે વળવા માંડી. સારકારિતા ઉપર કાજળી વળી. કંતબંધાવના અને આદેશથી રંગાયેલું સંસ્કૃતજીવન નામરોપ બન્યું. મુસેદોગીરીનું સ્થાન ખટપટે લીધું. લોખંડાતનું સ્થાન મહેરબાનીએ લીધું. ખમીરનું સ્થાન ખંખાખાપુંએ લીધું. રાજ્યવહીવટનું સ્થાન મહેલનાં ચરચાનોએ લીધું. જંગલમાં એકસાં નેવાસી વાણનું ટાળું ફરવા નીકળ્યું. હોય તે જંગલની ને દેશ માંય એ દેશ અમારા કાઠિયાવાડની યથા.

સારા સમજદાર ને સાદાસિદ્ધ માનવીઓએ વતન છોડીને પરંભોધમાં ધાંસ રવીકાયો. વતનની અસ્થિતાને બોજે મુખર્ષ ને અફિઠા, ખમા ને ખમ્મહિન્દ વસવાં લાગ્યાં.

બીજા બાજુ યુગરોતનું એકીકરણ થયું. કાઠિયાવાડ જેમ જેમ મધ્યયુગમાં પીછેકદમ કરતો ગયો તેમ તેમ યુગરોત દુધર ઉલોગ અને ફેળવણીમાં આગળ વધતું ગયું. જનમાલની સંલોમતી, રાજસંતોના સેવાદેવાના પ્રયથોની સ્થિરતા, ફેળવણીને પ્રચાર..... યુગરોત એને કાઠિયાવાડની લોકજીવનમાં, લોકબંધારમાં, લોકવર્તનમાં આ ફેર દેખાતા થયો—દેખાઈ આવ્યો. સહાયતા પામેલા, સમૃદ્ધ બનતા અને પ્રગતિશીલ યુગરોતને મિનસેકામતી, હંમાલિયન અને વિચલિતના વંમળમાં ફસાયેલું કાઠિયાવાડ સમજાયું નહિ કાઠિયાવાડને વળગેલી પરચકની બંધાધિ એને સંમનનું નહિ. એને કાઠિયાવાડે સ્વચાવથી પોતીની નુર્જોઈથી કમંતરીન લોડ્યું. 'કાઠિયાવાડની' પાલડીમાં આટલું એટલું એવું પેટમાં આટલું એમ યુગરોત લરેમાં માન્યતા પ્રસરી.

એને કાઠિયાવાડી લેખેલા તમને યુગરોતવોસીએને એ ખતાવેલા માળીએ છોએ કે યુગરોત અને કાઠિયાવાડની પ્રજાની લેવના ને સંસ્કૃતિ વચ્ચે કશો ફરક નથી. અર્થે બપાદ સોરઠી-સંસ્કૃતિ ઉપર બોર

દષ્ટએ છીએ ત્યારે અમારી એ સંસ્કૃતિ ગુજરાતની સંસ્કૃતિ કરતાં અતોખી છે, નિરાળા છે, હિમ્મતર છે એમ કહેવા નથી માગતા. અમે માત્ર એટલું જ કહીએ છીએ કે પરચકના બારે બોળ નીચે દટાયેલી હોવા છતાં અમારી બાવના તમારી બાવનાઓથી જુદી નથી; અમારાં હાડ તમારા હાડથી જુદાં નથી; અમારો સંસ્કાર વારસો તમારાથી જુદો નથી. હિન્દી સંસ્કૃતિની વિશાળ વટવૃક્ષછાયા ને તમારી સંસ્કૃતિ ઉપર પશુ છે. તે અમારી સંસ્કૃતિ ઉપર પશુ છે.

હા, સોરઠી સંસ્કૃતિનું એક લક્ષણ પ્રધાન છે. એ સ્વાયત્ત છે. સો વર્ષના નિરુપદ્રવી, એકરાખી અને રાજિન્દા જીવનક્રમમાં નિયત એવી ગુજરાતી સંસ્કૃતિમાં ને સમતાસહનશીલતા યજ્ઞતા અને માર્દવ છે એ સોરઠી સંસ્કૃતિમાં ઓછા પ્રમાણમાં નજરે પડે છે પરંતુ એનું કારણ એ નથી કે અમે તે તમે હાડથી સંસ્કારથી જુદા છીએ. એનું કારણ એ છે કે ગુજરાતી સંસ્કૃતિ યાતિમય જીવન ગુમરે છે, સોરઠી સંસ્કૃતિ પ્રમામકાળની તીક્ષ્ણતા વેઠે છે. સોરઠી સંસ્કૃતિ પરચકની નઠોગતાતો ભોગ બની હોઈ પોતાના જીવનમરણનો સમામ એલે છે તે સમામ-કાળની ઉમતા ભોગવે છે.

એટલે જ સોરઠી સંસ્કૃતિમાં લાગણીઓ અને બાવનાઓ ઉમ સ્વરૂપમાં દેખાય છે. એ ઉમતા અમારા સ્વભાવની નથી, અમારા ઉપરની ઉપન પતિની છે. એ ઉમતા તમારી પાસેથી લાગણીવેશનાં ઉપાલબને પાત્ર નથી, તમારી હમદર્દીને પાત્ર છે. તમારા ઉપાલબને પાત્ર એવા કોઈ કાઠિયાવાડીને તમે જુઓ ત્યારે તમે ખીજું કાઈ ન કહેતાં બમ આંટલું કહેજો. બમવાન! વોકર સેટલમેન્ટની કરવટ બદલશો ના!

છેલ્લાં સો વર્ષમાં હિન્દી પ્રગળે પોતાની સંસ્કૃતિની રક્ષા અર્થે જીવનમરણજંગ એલવાના આવ્યા ત્યારે એના અમણી તરીકે સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી ને મહાત્મા ગાંધીજી કાઠિયાવાડમાંથી જ મળ્યા. એ આ જ વાતાવરણમાંથી આવ્યા છે.

એટલે અમારી ધરતીના અનોખા ધાવણમાંથી સન્નિયેલો કોઈ અતોખી સંસ્કૃતિ અમે તમારી પાસે સાદર કરીએ છીએ એમ તમે માનશો નહિ. સોરઠી સંસ્કૃતિ એ કેવળ આપત્તિકાળમાંથી પમાર થતી હિન્દી સંસ્કૃતિનું જ અંગ છે, -ગુજરાતની ક્ષામાકોલ સંસ્કૃતિનું કેવળ લંકાયક સ્વરૂપ જ છે.

કાઠિયાવાડના ખલાસીઓ દેશપરદેશ ખેડતા, એના વેપારીઓ દેશપરદેશ વેપાર કરતા, એના સાહસિક જુવાનો દેશપરદેશ ધૂમતા ને ત્યાંથી નવી વાતો, નવી હવા, નવા ખ્યાલો લાવતા, એ તમામની અસર સોરઠના લોકજીવન ઉપર સીધી કે આડકતરી રીતે થતી

હું મારા વતનને માટે—મારા પ્રદેશજનુઓ માટે આપ મર્જની હમદર્દો માગુ છું નાદીરચાહની કલેઆમ કરતા વધારે નહોતું અભ્યાસાર અમારા ઉપર ગુજર્યો છે. એ હક લોકોની ફૂરતાની અદર હજારો ખલાસીઓ, કારમી કંગાલિયત, સતત ભૂખમરો સતત બળજોરી, સતત છૂટખાજની કાળી કથાઓ ભરી પડી છે એક વર્ષ નહિ, બે વર્ષ નાંહ પરંતુ સતત સવાસો વર્ષથી અમારી પ્રજા આ જુલમગારી મહન કરતી આવી છે, આજ પશુ મહન કરે છે આ તમામનો મામનો એને પોતાના જ પગ ઉપર ઊભા રહીને પોતાના પાડોશીઓની હમદર્દો ઉપર ભરોસે રહીને કરવાનો હતો, એટલે જ સોરઠી સસ્કૃતિનું સ્વરૂપ લકાવક રહ્યું છે એની બાવનાઓમા દુગિયાની ભરતીને ઓટ જેટલી તીક્ષ્ણતા રહેતી છે, એના જીવનધ્યેયમાં દૂર દૂરની સાધના કરતાં તત્કાલીન સિદ્ધિઓ વધારે મહત્ત્વનું સ્થાન ભોગવતા થયા છે

વોકર સેટલમેન્ટ પહેલાંના કાઠિયાવાડની કથા એક પ્રગતશીલ ને પ્રગતિકામી પ્રજાની કથા છે

અહીં પ્રજાનો પસંદ કરેલા પ્રતિનિધિઓ માગફત પ્રજાતત્ર બારબાવાના કારભારના પ્રયોગો થયા છે અહીં સમસ્ત કાઠિયાવાડને એક તંતે બાંધીને એની કુદરતી સાધનસામગ્રીનાં ઔદ્યાગિક વિકાસ કરવાના ખ્યાલ સેવતા સ્વમદ્રષ્ટાઓ થયા છે અહીં સુંદર મોદાગરો, રામસિંહ માલમો, ચતુર્ભુજ પરમારોએ પ્રાંતભરમાં લોખંડ કાચ ચામડાના ઉદ્યાગો જમાવવા ના મનસુખા સેવ્યા છે અહીં ગામડેગામડે પશુગોપન ને એતીવિકાસનાં કેન્દ્રો હતાં ને ચહેરેસહેન્મા મરીગરોને મફત તાલોમ આપતી કુતર શાળાઓ હતી અહીં પ્રત્યેક કારોગરે ફરજિયાત કુતરો તાલોમ લેવાનાં ફરમાન હતાં અહીં વહાળો બાધવાનાં વાકા હતા

આર્થિક જીવનની સાથે સારકારિક સમાજજીવનમા પશુ એટલી જ ઊંચી કક્ષા અને બાવના દેખાય છે પોંદાર અને કમ—‘પરદેશી’ અને ‘આડોડિન’ સામે વરેમાર્ગને ગજી આપવા માટે અતીત મકન ભારથીએ આજ પશુ નમ્રનેદાર ગજાય એતી ચાતિસે ॥ સ્થાપી હતી જયારે જગત ભરમા રક્તપીતના રોગીઓને જીવતા દરિયામા ફેકી દેવામા આવતા હતા

ત્યારે અહીં એની સારવાર અને દવા કરવાનાં આરામગ્રાહો હતાં. અહીં મરડી અને એવી રોગો સામે બનરિયત લગત ચલાવવાના પ્રયોગો થયા છે અહીં શહેરશહેરોમાં પાકશાળા હતી, અહીં નખાયા ને નખાયા બાળકોને સારા નામરિકો બતાવવાની તાલીમ આપવાનાં રચયો હતા.

વોકર સેટલમેન્ટના નોકર, અત્યાચાર નીચે અમારું આ ઉત્તમ પ્રજા જીવત દેશનાવી દેશુ નિરુપદવી અને નિઝનંદમા મરત એવા, ગાયોનાં ધણ ઉપર જાણે સિકાગી વરજોના ટોળાં છૂટાં મૂકી દેવાયાં, ને પછી તો, રોજરોજના કેવળ શારીરિક જીવનથી જ પ્રજાને એટલી તો, બીક અને બીસ રહી કે આ તમામ સરકારી જીવન ધસાવા માડ્યું—ધસાઈ ગયું.

પછી જ્યાં જ્યાં સંસ્કૃત, સંસ્કૃતિ અને અસ્થિના દેખાયાં છે ત્યાં ત્યાં એ ઉદ્ઘટસ્વરૂપે જ દેખાયાં છે સાતમાત પક નીચેના, પાણી જ્યારે ધરતીનાં પકળ ફાડીને બહાર નીકળે છે ત્યારે એ કેવળ વહેળા કે નદીના રૂપે નથી પ્રકટતા, આજને અડકવા મથતા કુવાગ રૂપે પ્રકટે છે, એનો અતિરેક એ એનો અનર્ગત શુણ્ય નથી, કેવળ બહારના અવરોધોનાં આંધરણ બેદવાનો આવેગ છે.

એટલે વોકર સેટલમેન્ટ પછીની કાઠિયાવાડની કથા એવડા સ્વરૂપની છે. એક કથા છે અત્યાચારોના પીરામીડ નીચે દેશનાયેલી પ્રજાના મુદ્દાની એ કથા છે, પામર છે, ખમીર વગરની છે; પદર સંધારની રાજ્યની આંકરીમાં જીવન સર્વસ્વ જુએ છે, વેપારમાં કેવળ મતલબ જુએ છે; ખટખટમાં રાખે છે, ખુશામતમાં સલામતી વામે છે; લાજમલામતમાં પેતાની ધન્યારને દેશનાવી દે છે લાચ, રુશ્વત, પાસવાની, ખુશામત, બુખમરો કમાલિપત પામરતા એ એની જીવનકેડીનાં આજામ છે.

ને ખીજ કથા છે મરજીવાની તમામ પાળો તોડીફાડીને, બહાર નીકળવા મથતા તિતિહુઓની એ કથા છે અત્યાધાતના, જોરતસમીનાં બળોએ સમાન્ય પ્રજાને એટલી પામર બનાવી એટલી જ એની સાદમ શર વિભૂતિઓને સગરોશ બનાવી.

આફ્રિકાની વસાહતની તવારીખ એ અમારા પ્રદેશની આ તવારીખનું, અગ છે, જોરામ શિવજી, લધા દામજી, ઠંકર, રામજી પરામજી અને હેલ્લે હેલ્લે નાનજી કાળિદાસ એ વસાહતી વીરો ને એની ખમીરવંતી તવારીખ, એ સોરઠી સંસ્કૃતિનું અમૂલ્ય અવિચરજ છે.

વાધેરાનું બહારવટુ પજુ આ જ પ્રકારનું પરમ મગળ પ્રકરણ છે. પછના પહેલા સ્વાતંત્ર્યપંચામનો સાદ વાધેરાએ ઝીંધેલો, દોઢ હજાર માણમ ધરનાર છોડીને કાઠિયાવાડની શુભિ ઉપર સ્વાતંત્ર્યનો વાવટો, લઈને

નીકળી પડ્યું હતું દોઢે દોઢદળર કપાઈ ગયું, પણ કાઈ નમ્યું નહિ; કાઈએ દધિવાર છોડ્યા નહિ ને એની સ્મૃતિ—એ વાઘેર વીરોના અમરણી મૂળ માણેકની સ્મૃતિમાં આજ પણ સારો ઠાકિયાવાડ માથે છે.

‘મૂળ મૂળે દાઘ, જીન્ને તગ્વારે તવા

‘હત જે ત્રીન્ને દાઘ, નર અંગેજ આગળ નમત!’

ઠાકિયાવાડ ને ગુજરાતમાં ગુલામીની પ્રથા મોજુદ હતી. ઠાકિયાવાડ ને ગુજરાતમાંથી ગુલામો પકડીને મિસર ને હબસીનિયામાં વેચાતા બાગેકુ ગુલામને આશરે આપનારને જ્વેલની કે ફાંસીની મજ થતી. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની ફ્રાંસ, ઇરાન ને મસ્કતના સોદાગરોને ગુલામો પકડી સર્પ જવાના પગવાના આપતી

જ્યારે ઈ સ ૧૮૩૩માં ઈંગ્લાંડમાં ગુલામી ગદ કરવાનો કાયદો થયો ત્યારે માથોસાથ એ ઈરાવ પણ થયેલો કે એ કાયદો હિન્દુસ્તાનને કે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને લાગુ પાડવો નહિ

ત્યારે એ ગુલામી સામે જોઢાદ ઉપાડી હતી ઠાકિયાવાડના ખલાશો એએ. એ બદલ એઓ આંચિયા લેખાયા, ચોગ ઈરાવાયા, એ બદલ એમને મિસર ને હબસીનિયા, સુરત ને ગુજરાતમાં ફાંસીએ ચડાવવામાં આવ્યા એમ છતાં એમણે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની ઉપગવટ યથાને ગુલામીના સોદાગરોના વહાણો, બાઝા, કુબાબ્યા, એની ઉપરના ગુલામોને બધનમુક્ત કર્યા

સાથોમાથ આફ્રિકામાં પ્રવર્તતી ગુલામી સામે પણ સોરડી વસાહતી. એએ જ માયુ જિંચુ કપુ હતું એક માત્ર જોરામ શિવજીની જગનારની પેઢીના મુનીમ લધા દામજી ઠક્કરે આફ્રિકાની અંદર એકવીસ હજાર ગુલામોને મુક્ત કર્યા હતા

લધા દામજી ઠક્કરને અવસાન પામ્યે તો હજી પોણોસો વર્ષ પણ નથી થયા; પરંતુ જ્યારે એ અવસાન પામ્યા ત્યારે અર્ધા યુરોપની પરદેશ કચેરીના વાવટાઓ અરબી કાઢીએ જિતયાં હતા ને એમની સમજાન-માત્રામાં એમના યજની પાછળ દર હજાર જેટલો હબમી નારીઓએ માથાં પહાડી લોહી કાઢીને પોતાની કામ ઉપગના ઝણુ બદલ લધા દામજીને હાલો અજવિ આપી હતી.

ઝકુ બટજી કાળિદાસ શાસ્ત્રી, ગોમળજી ઝાવા, આદિતરામ માસ્તર એ અમાગ જ્ઞાનવિજ્ઞાનના વાનિષિ સ્વામી દયાનંદ અને મહાત્મા ગાંધીજી એ સમસ્ત પ્રદેશની પચીસ લાખનો વસ્તીનો સગમો વર્ષની પગચકે લાલેલી પામરતાનો સોરડી સસ્કૃતિએ આપેલો જવાજ

આટલું લેખાણપૂર્વક વિવેચન અમારી ચાતનાઓનું મેં એટલા માટે કર્યું છે કે સોરઠી સંસ્કૃતિને અમે કાઠિયાવાડીઓ કાષ્ઠ અનેાખી સંસ્કૃતિ સમજીએ છીએ એમ નથી, એને ગુજરાતી સંસ્કૃતિથી નિરાળી માનીએ છીએ એમ પણ નથી. સોરઠ અને ગુજરાતમાં કાષ્ઠ એ સંસ્કારભેદ નથી. હકીકત એ છે કે ગુજરાતી સંસ્કૃતિએ સોરઠની અનેાખી અને વિચિત્ર તવારીખને કારણે સોરઠમાં વધારે જલદ, વધારે લડાયક અને વધારે ઉદ્ગ્રેષ્ઠ થઈ પ્રમાણમાં એકરાગી તવારીખ અને એકરાગી રાજતંત્રને કારણે, જનને માલની સામાન્ય સલામતીને કારણે અને પ્રમાણમાં જીવનવિકાસના અવસરોની બહોળાપને કારણે ગુજરાતમાં સંસ્કૃતિએ ક્ષમાશીલ અને તાલુત્વસ્વરૂપ ધારણ કર્યું ગુજરાતની જિજ્ઞાસા અને બહારના મેદાનો સર કરવાને પ્રેરણા આપતી સોરઠની જિજ્ઞાસા અને રૂના થવાનો સાદ હતી. એક જ સંસ્કૃતિના એ સ્વરૂપ છે અમે માત્ર અમારા પ્રાદેશિક સ્વરૂપને તમારી સામે ધરતા રહ્યા છીએ.

એને આજકાલ 'સોરઠી સંસ્કૃતિ' તરીકે નામ આપવામાં ને ઝોળખાવવામાં આવે છે એને માટે મારે આટલું કહેવાનું છે એ તમારી હમદર્દીની અધિકારી છે, કેમકે ત્યાંની પ્રજાએ ખ્યાલ પણ ન આવે એવી અનેકાનેક પ્રકારની જીવનમગારી અને એવા અત્યાચારો બરદાસ કર્યા છે એ અત્યાચારોના કુગરો તોડીફોડીને વીરલાઓ—મરજીરાઓ બહાર આવ્યા છે અને હજાર પ્રસાદો ને હજાર આપતિઓ સામે એમણે કતબની વસમી વાટ લીધી છે સોરઠી સંસ્કૃતિ એ જીલ્લાઈ ગયેલા માનવીઓની માનવતાનું સરમરણ છે સોરઠી સંસ્કૃતિ એ નાના માણસોએ નાના સાધનો વડે કર્તવ્યનો દિમાલખ પોતાની માથે ખેંચી લીધાની જીવત કહાણી છે.

સોરઠી રાજવટ કરતા સોરઠી સંસ્કૃતિ એ જીલ્લા જ વસ્તુ છે એમ આપ સ્વીકાર કરો એટલે સોરઠી સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ પૂરેપૂરો આલેખવા પહેલાં એ દિશામાં હજી ઘણું ઘણું કરવાનું બાકી રહે છે એ આપ સમજી શકશો.

સોરઠી સંસ્કૃતિની તવારીખ એ કેવળ સોરઠના પ્રાદેશિક લાભ માટે જ નથી, સમસ્ત ગુજરાતને સ્પર્શતો એ પ્રશ્ન છે એને ગુજરાતના પ્રશ્ન તરીકે ગુજરાતવાસીઓએ ઉપાડી લેવો જોઈએ.

ગુજરાતની પ્રજાના એક ખૂણામાં પડેલા ભાગે સતત અત્યાચારો ને જીલ્લા, કંગાલિયત અને પામગતાની સામે સંસ્કૃતિનો ખ્વજ કેમ ફરકો? રાખ્યો એ તો હજારો ગુજરાતીએ હમદર્દીથી સમજવા જેમ વાત છે,

મરકારે ચેર, શકુ, ચાચિયા માનેલા, બહાવરદિયા જાહેર થયેલા એના ખલાસોનો એના ખાગવાને પ્રગ્ન આજ, પણ કેમ આદ્યથી પૂજે છે એ સમજવા જોગ વાત છે

‘નારી નિત્ય રક્ષક, નર કો’દી ગાય નદિ

‘જોખો રંગાયો આજ માણે મરતા, મૂળવા’

સગકારે, જેના નાથાને જાણે ચડાવી ને પોગમદગના કિલ્લા ઉપર લટકાવ્યું હતું એને પ્રગ્નજે આ એક ફુલાથી કેટલું બધું વિરલ માન આપ્યું છે? શા માટે?

જ્યાં સો વર્ષથી એક, દગિજન બાઈ સતી તરીકે પુનઃ, છે એની દેરી છે ને છુઆછુવના કાળમા પણ છ લખ, કનિય ને વૈરથો દગરોની સખામા એની માનતા માને છે, શા માટે?

કાઠિયાવાડને તમારે સાચેસાચ સમજવો! દરો, ગુજરાતી સરકૃતિની આપત્તિગળ સામે ટકાર નહેવાની તાકાત તમારે સમજવી હશે તો, તમારે કાઠિયાવાડની પ્રગ્નકીય તવારીખનું સંબોધન કર્યા વગર ચાલવાનું નથી બાવનાઓ, કર્મિઓ, મનોમયનો જ્યારે દગર બધેને તેડીને, દગર પડેને તે ફેડીને અવિચાર પામે છે ત્યારે એ આદ્યને માટે મરકૃતિના મર્વોચ્ચ માત્ર માટે મોતની સાથે કેવા દસતા મુખે ખેલ ખેલી શકે છે એ તમારે સમજવું હશે તો તમારે મૂળ માણેક, દાનીબાઈ, રજાબી સરવૈળ, અમરાપુગના વાધેરા, માળિયાના મિયાણાઓ, પાચાલના કોળાઓ, તળાગના કોળાઓનો ધૃતિદામ—સગકારી દક્ષતરો ઉપગ્રથી નદિ પગલુ એમના પેતાના જ મામેંમાથી મેળવેલા જોખે,

સોરઠી મરકૃતિ એ કેવળ સોરા માત્રની નદિ મમસ્ત ગુગતાનની ગૌરવ—માથા છે એનો પૂરે પાન પામવાને એક ઝવેરચદ મેધાણી કે એક ગુણવતરાય આચાર્ય બસ નથી, એમા તો ઝવેરચદ મેધાણીને નખીને અવતાર લેવો પડે સેકડો ગુણવતરાયો જોખને. એ મદામત વારસા તરફ અમે તો અચલિનિર્દેશ માત્ર કરી શક્યા છીએ મદામત ખાખનો તો હજી અમરે પડ્યો છે ને ગુજગતના નિર્ધાર વગર, ગુજરાતના સાચ વગર એ બહાર આવવાનો નથી—આવી શકે એમ નથી.

ઉપસહાર

અતમા શ્રી વિદ્યામહેને પ્રમુખરથાનેથી ઉપમદાર કરતા જણાં ૩ હતું કે “લાખની આપણે લાખક કદર કરીએ અને કમોંછીએ કે શ્રી આચાર્ય હજી વધુ માહિત આપે.”

• ગુજરાત સાહિત્ય સભાનાં પ્રકાશનો •

૧	ગુજરાતની મંદૂકિતનું ચિત્રગાવશેઠન : રત્નમણિરાવ બી જોડે	
૨	શાહે આલમ	" "
૩	ગુજરાતનું વહાણવહે	" "
૪	શાહી માગ	" ૦—૪-૦
૫	ગુજરાતનું પાટનગર—અમદાવાદ	" ૬—૬-૦
૬	જોતલપુર	" ૦—૨-૬
૭	અમદાવાદનું રથાપત્ય	" ૧—૦-૦
૮	ખજાતનો ઈનિદામ	" ૫—૦-૦
૯	વીર નર્મદ	વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ ૧—૦-૦
૧૦	નર્મદનું મંદિર. (પશ્ચિમભાગ)	" " ૧—૮-૦
૧૧	નર્મદનું મંદિર (ગણવિભાગ)	" " ૩—૦-૦
૧૨	Return from Abroad H. Chattopadhyāya	૦—૧-૦
૧૩	સાહિત્ય સમાને રજત મહોત્સવ	૦—૮-૦
૧૪	ઉત્તર દિગ્ગજાનની મંચીવની મંદિર	
	ઐતિહાસિક સમ મોચના સુંદરલ લ લી ગાંધી	૦—૧૪-૦
૩૫	સને ૧૯૨૬ના ગુજરાતી સાહિત્યનું	
	દિગ્ગજાન રામાનાર વધુ વિ પાડક	૦—૬-૦
૧૬	ગને ૧૯૩૦ ના તથા ૩૧ ના	
	ગુજરાતી સાહિત્ય પર દૃષ્ટિપાત સુનીલાલ વ શાહ	૦—૬-૦
૧૭	ખત્રીસનું ગ્રંથરથ વાહમય	વિજયરાય કે વૃષ ૦—૬-૦
૧૮	ગુ સા મજાની કાર્યવહી	
	સને ૧૯૩૦-૩૪	વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ ૧— — ૦
૧૯	ખત્રીસનું ગ્રંથરથ વાહમય	જ્યોતીન્દ્ર દ. દવે ૧—૦-૦
૨૦	ગુ મા સજાની કાર્યવહી સને ૧૯૩૫ નવલરામ જ. ત્રિવેદી	૧—૦-૦
૨૧	ગુ મા.સજાની કાર્યવહી સને ૩૬ ૩૭ ડોલગરાય મંદિર	૧—૦-૦
૨૨	ગુ સા મજાની કાર્યવહી સને ૩૭-૩૮ અનંતરાય મ. રાવળ	૧—૦-૦
૨૩	ગુ.સા.મજાની કાર્યવહી મને ૩૮-૩૯ મજુલાલ ગ. મજુમદાર	૧—૦-૦
૨૪	ગુ સા.મજાની કાર્યવહી સને ૩૯ ૪૦ વિ ૨ ત્રિવેદી	૨—૦-૦
	વજલાલ દેસાઈ	
૨૫	ગુ મા મજાની કાર્યવહી સને ૪૦ ૪૧ નિશંકર મ જોષી	૨—૦-૦
૨૬	ગુ.મા.સજાની કાર્યવહી સને ૪૧ ૪૨ ત્રિભુવનદાસ છુદાર	૨—૦-૦
	વચવત શુક્લ, ધનંજીભાઈ ક.	
૨૭	ગુ સા મજાની કાર્યવહી સને ૪૨ ૪૩ પ્રો. મનસુખલાલ ઝેરેરી	૩—૦-૦
	પ્રો. સુદંત પ્રો. બેટાઈ પ્રો. વચવત ગુ. નાયક	
૨૮	ગુ સા સજાની કાર્યવહી સને ૪૩-૪૪ પ્રો. હમમુખલાલ મ કાશ	૨—૦-૦
૨૯	ગુ સા.સજાની કાર્યવહી મને ૪૪ ૪૫	૩—૦-૦
૩૦	જ્યોતી વ્યાખ્યાનો	નવલરામ જ. ત્રિવેદી ૩—૦-૦
૩૧	હિન્દુ જીવન	ડૉ. દરિયાદાસ ૦—૧-૦
૩૨	કલાન્ત કવિ	હિમાચંદ્ર જોશી ૨—૮-૦